

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ

**ИСЛОМ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИНИНГ
ИСЛОМ ТАРИХИ, МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИНИ
ТАДҚИҚ ҚИЛИШ МАРКАЗИ - IRCISA**

“МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ: ЎТМИШ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН”

**“Бухоро – ислом маданияти пойтахти”
номли форуми доирасида ўтказилган халқаро онлайн
конференция материаллари**

28-29 май 2020 йил

II

**«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2020**

УЎК: 28(5-191.2)

КБК: 86.38(54)

М 28

Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон
[Матн] . – Тошкент : Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёти, 2020. –
454 б.

УЎК: 28(5-191.2)

КБК: 86.38(54)

Масъул муҳаррирлар:

Қосимов Р.С.

Исломов З.М.

Агзамходжаев С.С.

Таҳрир ҳайъати:

**Ш.Ёвқочев, Б.Мамадиев, И. Усмонов, А.Ҳасанов, Н.Муҳамедов,
М.Алимова, Д.Мақсудов, А.Аширов, И.Бекмирзаев, Д.Муродов,
А.Аллакулов, Н.Насруллаев, Т.Хатамов, Ш.Тохтиев, Н. Хидирова,
С.Саиджалолов, Р. Исоқжонов, Ж. Тоҳиров, Ж.Каримов,
И. Ғафурова, Д.Нишонов**

Ушбу тўплам Ўзбекистон халқаро ислом академияси, IRCICA - Ислом тарихи, маданияти ва санъатини тадқиқ этиш маркази ва Ўзбекистон ислом цивилизация маркази билан ҳамкорликда 2020 йил 28-29 майда ўтказилган “Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон” халқаро онлайн конференция материалларини ўзида мужассам этган. Тўпламда республикаимиздаги олий ва ўрта-маҳсус таълим муассасаларида фаолият олиб боровчи профессор-ўқитувчилар, таниқли олимлар, исломшунос, диншунос, шарқшунос, манбашунос, тарихчилар, архитекторлар, санъат ва маданият вакиллари, шунингдек, ёш илмий тадқиқотчиларнинг илмий изланишлари асосида ёзилган мақолалар жамланган.

Тўплам манбашунос, исломшунос, тарих, санъат ва маданият соҳаларида фаолият олиб бораётган илмий тадқиқотчилар, профессор-ўқитувчи ва педагогларнинг илмий-амалий фаолиятларини самарали ташкил этишда муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилади. Тўпламга киритилган мақолаларда келтирилган сана, рақам, факт ва бошқа маълумотлар учун мақола муаллифлари жавобгардир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг № 4246-сон хулосасига асосан тайёрланди.

ISBN 978-9943-6528-5-9

© «Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020.

МУНДАРИЖА

Қосимов Р.С.	7
Миноваров Ш.Ш.	9
II ШЎЪБА: МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ	
Махмудов Ф.М. «Мукаддимат ал-Адаб» - новооткрытый письменный памятник начала XIV в. Национальной библиотеки Узбекистана.....	11
Нажмиддинов З.Х. Ибн Қози Симовуна (Шайх Бадруддин) ва унинг фикхий асарлари.....	20
Муҳаммадаминов С.А. Бухоро амирлигида яратилган жўнглار хусусида айрим мулоҳазалар.....	26
Аллоқуллов А.А. Мотуридийлик таълимотининг ҳудудий тарқалишида Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари аҳамияти.....	32
Бекмирзаев И.И. Марказий Осиёда ислом дини минтақавий шаклининг таркиб топиши.....	43
Аҳмедов Б.А. “Ал-Ҳидоя” асарининг энг қадимий нусхалари.....	53
Муродов С.А. Ибн Сино ва Фаридуддин Аттор ғояларидаги муштараклик.....	58
Исоқжонов Р.Р. Ибн Сино теологиясини ўрганишда илмий манбалар.....	63
Саиджалолов С.С. XI-XII асрларда Хоразмлик фақиҳлар фаолияти.....	70
Жамалов С.К. Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя” асарининг Абдулҳай ал-Лакнавий асарида ифодаланиши.....	75
Бафоева Г.Х. Имом Доримий ҳаёти ва ижодини ўрганиш – давр талаби.....	80
Butoyev I.U. Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan mutaffakir Abu Mansur Moturidiy ilmiy merosini o'rganishning dolzarbligi.....	87
Мамашукуров Б.Б. Ифтихориддин Аҳмад ибн Тоҳир – Бухоро фақиҳлар сулоласи вакили.....	93
Маҳмадходжаев Б.Ҳ. “Кофия” – араб тили грамматикасига оид нодир манба.....	101
Раҳимова Н.К. “Авроди Нақшбандия” асарининг Марказий Осиё халқлари ҳаётида тутган ўрни.....	105

Норова М.Ф. Сайфиддин Бохарзий рубоийларида илм талқини...	111
Исматуллаев А.Т. Мовароуннаҳрда “Шотибий” асарининг ўқитилиши.....	118
Азизхонова С.Ё. Сўфий шоир Азимхўжа Эшон ижодининг ўрганилиши.....	125
Ботиров Б.М. Бурҳониддин Марғиноний ва Имом Мотуридий Марказий Осиё мутафаккирлари сифатида.....	131
Жўраева М.Т. Тасаввуфда “Табақот ас-суфиййа” асарлари таҳлили.....	137
Ёқубов Ф.К. Аҳмад ал-Фарғонийнинг хорижий сафарлари ва илмий фаолияти интеллектуал миграция контекстида.....	143
Мирзаев Н.М., Исакова М.С. XIX аср охири – XX аср Бухоро Амирлиги тарихига оид айрим маҳаллий қўлёзма манбалар хусусида.....	149
Мухтаров Ў.М. Фалсафий таълимни ривожлантиришда Марказий Осиё мутафаккирлари илмий меросининг аҳамияти.....	156
Наимов И.Н. Аҳмад Дониш илмий меросида ислом таълимоти ва унинг аҳамияти.....	162
Нишанова Д.К. Фарғона фикҳ мактабида Ҳусомуддин ал-Ахсикатийнинг “Мунтахаб ал-Ҳусомий” асарининг тутган ўрни.....	170
Нурмуҳамедов Д.Т. Мовароуннаҳр муҳаддисларининг муснад асарлари таҳлили.....	174
Ғайбуллаев С.С. Паздавий алломалар сулоласи ва уларнинг илмий мероси.....	181
Faromarzi F. Hofizi Abru “Zubdat At-Tavorix” asari va uning o’rganilishiga doir.....	188
Qayumova K. Sh. Ibn al-Asirning “al Komil fi-t-tarix” asari manbashunoslik tahlili.....	197
Қораев Ш. П. Хожа Аҳроп Валий мажлислари.....	203
Умарова И.А. Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий” асари шарҳларида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг берилиши.....	209
Туйчибаева З.Ш. Беруний ва ўрта асрлар диншунослиги.....	216
Адизова Ҳ.А. Абдулкарим Шаҳристонийнинг “Ал-Милал ван-Ниҳал” асари қиёсий диншуносликка оид манба.....	227
Мо’minova О.О. XIX asrning ikki nodir lug’ati haqida	223
Файзуллаев Ф. Э. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёти ва нақшбандийлик таълимотининг ривожланиши.....	236

Muxammadjonov A.M. Abu Hilol As-Askariy va uning “Al-Furuq al-Lug’aviya” asari.....	243
Narzullayeva Z. H. Markaziy Osiyoda islom ilmlari rivojiga “Dor Al-Juzjoniya” maktabida faoliyat olib borgan olimlarning qo‘shgan hissasi...	248
Низомиддинов Ҳ.М. Ислом тарихига оид манбаларнинг илмий аҳамияти (Сийратга оид асарлар мисолида).....	252
Нурмухамедов С.А. Манбаларда Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий ҳаётининг ёритилиши.....	260
Ғуломов Я.Ш. Муҳаддислар имоми.....	267
III ШЎБА: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ ЭПИГРАФИКАСИ ВА АРХИТЕКТУРАСИ	
Аббасова-Юсупова М.А. Своеобразие и типология исламской архитектуры Бухары.....	272
Аҳмедова Ш.И. Кувайт адиби Сулаймон Шотий асарларида Буюк Ипак йўлининг тасвирланиши.....	283
Абдулаҳатов Н.У. Косонсойнинг XII-XV асрга оид эпиграфик ёдгорликлари тадқиқи.....	289
Раҳмонов К.Ж. “Бухоро Ахбори” газетасининг биринчи муҳаррири Саид Аҳрорийнинг “Исмоил Сомоний Сағанаси” мақоласига доир мулоҳазалар.....	300
Насруллаев Н.Ҳ. Қўлёзма китобларни бадиий безашда шарқона услуб.....	304
Раҳимов К.Р. Ўзбекистон Республикасида архитектура ёзувлари...	309
Мирзаев А.Т. Мустамлака даврида Самарқанд тарихий ёдгорликларига муносабат масалалари (архив ҳужжатлари мисолида).....	316
Ражабов О.И. Бухоро муқаддас қадамжолари: Қизибби меъморий мажмуаси.....	320
Матчонов Б.Г., Халмуратов У.Х. Архитектурная среда Хивы как историческое наследие.....	324
Абдуллаева Д.А. Бухорода маданий мерос анъаналарини тиклаган меъмор.....	329
Ҳаётова Н.З. “Мир Араб” мадрасасининг Марказий Осиё ислом илмининг ривожига қўшган ҳиссаси.....	335
Mahmudov N.O. Farg’ona vodiysi choyxonalarining arxitekturaviy kompozitsion yechimi.....	340
Асқарова З.А. Шарқ миниатюрасида аёллар тасвири.....	345

Жумаева Ш.Б. Марказий Осиё халқларининг турмуш тарзида зиёратгоҳларнинг ўрни ва аҳамияти.....	351
Rakhmatullaeva A. Gh. A brief overview of miniatures to the works of Amir Khusraw Dehlevi.....	357
Sa'dullayeva Z. R. O'zbekiston zamonaviy naqqoshlik va xattotlik san'atida islom estetikasi.....	361
Гафурова И.М. К истории исламских памятников Бухары.....	370
Маматова Н.М. Навоий вилоятидаги Ҳазрати Мавлоно Ориф Деггароний мажмуаси.....	377
Файзуллаева Н.Н. Бухоро тарихий турар-жойларнинг шаклланишида ислом фалсафасининг таъсири.....	382
IV ШЎБА: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ УРФ-ОДАТ ВА АНЪАНАЛАРИДАГИ УММУМИЙЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК	
Аширов А.А. Ўзбек халқи турмуш тарзида диний ва миллий анъаналар уйғунлашуви.....	388
Давлатова С.Т. Марказий Осиё халқлари хунармандчилигида ёшларни касб-хунарга ўргатиш анъана ва урф-одатлари.....	396
Файзуллаева М.Ҳ. Халқимиз донишмандлигидан дарак берувчи миллий кадриятлар (Соғлом авлодни шакллантиришда таом тановули).....	407
Садиков Ю.А. Тўй маросимлари: ўтмишга назар ва замонавий талқинда.....	415
Раззокова Г.Қ. Хоразм воҳасига хос халфачилик урф-одат ва маросимлари.....	419
Худойберганов Ҳ.С. Хоразм воҳаси кулолчилигида анъана, урф-одат ва маросимлар.....	424
Эсонов З.Й. Фарғона водийси хунармандлари урф-одатларида қадимий диний тасаввурлар.....	431
Рашидова Ш.Р. Роль ислама в процессе трансформации семьи в Узбекистане.....	436
Ишанханова Г.А. Роль и пути внедрения медиации, как внесудебного способа разрешения семейных конфликтов и споров.....	440
Бобожонов Ш.У. Макка зиёрати элементларининг Бухородаги кўринишлари.....	444
Боймуродова М.Ғ. Дастурхон одоби – азалий гўзал кадриятлардан бири.....	451

КИРИШ

ҚОСИМОВ Рустам Собирович
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси ректори,
иқтисод фанлари доктори, профессор*

Хурматли Фан, таълим ва маданият масалалари бўйича Ислом олами ташкилоти – АЙСЕЕСКО Бош директори, доктор Салим Муҳаммад ал-Малик жаноблари, Ислом ҳамкорлик ташкилотининг Ислом тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ қилиш маркази - ИРСИКА Бош директори, профессор Халит Эрен жаноблари!

Хонимлар ва жаноблар!

Азиз дўстлар!

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотух!

Авваламбор, Муборак Рамазон ҳайити байрами билан муборакбод этишга ва ушбу тантанали тадбирда иштирок этаётганингиз учун барчангизга миннатдорлик билдиришга ижозат бергайсиз.

Ҳаммамизга маълумки, Фан, таълим ва маданият масалалари бўйича Ислом олами ташкилоти – АЙСЕЕСКО 2020 йилда Бухоро шаҳрига “Ислом олами маданияти пойтахти” мақомини бериш тўғрисида қарор қабул қилди.

Биз бу нуфузли халқаро ташкилотнинг қарорини аввало Ўзбекистонга, халқимизга нисбатан юксак ҳурмат ифодаси, Бухоронинг ислом цивилизацияси ва маданияти ривожига қўшган муносиб ҳиссасининг тан олинishi, деб баҳолаймиз.

Қадимий юртимиз заминида туғилиб вояга етган, бутун мусулмон дунёсида ном қозонган буюк аллома ва мутафаккирларимиз билан биз ҳақли равишда фахрланамиз.

Ушбу қарор бу улуғ зотларнинг илм-фан ва маърифат йўлидаги беқиёс хизматлари, улар қолдирган бой ва бебаҳо мероснинг яна бир эътирофи, десак, айти ҳақиқат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев жаноби олийлари раҳбарликлари остида ва ташаббуслари билан Ўзбекистонда муқаддас динимизнинг асл тинчлик, бағрикенглик, инсонпарварлик моҳиятини тарғиб қилиш, уни турли хуружлардан асраш, илмий-маданий меросни асраш, ўрганиш ва тарғиб қилиш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш тамойили асосида кенг қамровли ишлар

олиб борилмоқда. Жумладан, ўтган қисқа вақт ичида Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ташкил этилди. Мир-Араб мадрасасига “мадрасаи олия” мақомини бериб, тарихий ҳақиқат ва адолат тикланди. Ушбу барча янги ташкил этилган муассасалар ва марказлар халқаро миқёсда ҳам ҳамкорлик қилишга тайёрлар.

Азиз дўстлар!

Афсуски, дунёда юзага келган пандемия вазияти сабабли “Бухоро – 2020 йилда Ислом олами маданияти пойтахти” йилини кенг миқёсда ўтказиш бўйича режаларга ҳам ўзгартиришлар киритишга мажбур бўлинди.

Бугунги “Бухоронинг Ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси ва ундаги ўрни” мавзусидаги халқаро илмий-амалий видео-конференциянинг “Бухоро – 2020 йилда Ислом олами маданияти пойтахти” йилининг дастлабки тадбири сифатида ўтказилиши, АЙСЕСКО ва ИРСИКА ташкилотлари Раҳбарлари, ислом оламининг етакчи олим-мутахассисларининг иштирок этиши анжуманнинг аҳамияти ва юқори салоҳиятини тасдиқламоқда.

Видео конференция давомида олимлар, мутахассислар, сиёсат, диншунослик, маданият соҳалари вакиллари Бухоронинг Ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси, динимизнинг асл мазмун-моҳияти, маърифат ва жаҳолат мавзуларида фикр алмашадилар. Шўъбаларга бўлиниб ўтказиладиган анжуман давомидаги маърузалар ва илмий мунозаралар жараёнида ҳозирги кунда соҳада долзарб бўлиб турган кўплаб муаммоларга жавоб топилади, исломий ва илмий аҳиллигимиз, жипслигимиз янада ортади.

Қадрли тадбиримиз иштирокчилари!

Барчангизни яна бир бор қутлаган ҳолда, иш бошлаётган “Бухоро – ислом маданияти пойтахти” номли форум доирасида ўтказиладиган “Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон” мавзусидаги халқаро илмий амалий видео-конференция ишига муваффақият тилайман.

МИНОВАРОВ Шоазим Шоисломович
Ўзбекистон ислом цивилизацияси маркази
директори

Ассалому алайкум, Салим Муҳаммад Ал-Малик жаноблари, жаноб Халит Эрен, ҳурматли Рустам Собирович, азиз меҳмонлар, анжуман иштирокчилари!

Аввало, барчаларингизни муборак Рамазон ҳайити билан чин қалбдан табриклайман ҳамда шундай шукуҳли кунларда ўтказилаётган ушбу анжуманимизга хуш келибсизлар, дейишга ижозат бергайсизлар.

Азиз дўстлар!,

Видеоконференциямиз жаҳон миқёсида ўта мураккаб пандемия ҳолати шароитида бўлиб ўтмоқда. Аммо, шуни алоҳида таъкидламоқчиманки, ушбу вазият бутун дунё ҳамжамияти томонидан назоратга олинган бўлиб, тез кунларда қатъий чора-тадбирлар асосида барҳам топади ва биз албатта, келгусида Бухоро шаҳрида сиз азиз меҳмонларни кутиб олиб, нуфузли халқаро анжуман ўтказамиз.

Муҳтарам анжуман иштирокчилари!

Хабарингиз бор, Бухоро АЙСЕСКО ташкилотининг қарори асосида энди “Ислом олами маданияти пойтахти”, деб ҳам атала бошлайди. Бу нуфузли унвон юртимизда, айниқса, Бухоро заминида ислом дини ва унинг таълимоти юксак тараққиётга эришганлигининг эътирофидир.

Шарафли Бухоро Ўзбекистоннинг энг машҳур шаҳарларидан бири, Буюк Ипак йўли Бухоро орқали ўтган. Шаҳар азалдан мусулмон оламида, жумладан, Марказий Осиёда, Мовароуннаҳрда Ислом тамаддунининг энг муҳим марказларидан бири бўлиб келган. Ўрта асрларда Бухорода 350 та масжид ва 80 та мадраса бўлган, уларнинг кўпчилиги ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Ҳозирги университетлар ўрнини босган мадрасаларда бутун ислом олаmidан илми толиблар илоҳиётшунослик ва аниқ фанларни ўрганганлар.

Шаҳар кўчалари ва йўллари сизни албатта шаҳарликлар ва меҳмонларнинг севимли жойи – Лаби Ҳовузга олиб чиқади. Бу ерда қадимги меъморчилик ёдгорликлари, меҳмондўстлик ва ҳурмат муҳитида чойхона ва емакхоналарда дам олишингиз, тамадди қилиб олишингиз мумкин.

Калон (яъни Буюк) минораси остонаси – Пойи Калонда жойлашган масжид ва Мири Араб мадрасаси, шунингдек Арк қалъаси шаҳарнинг энг

яхши сақланган ёдгорликлари ҳисобланади. 600 йил илгаридан бошлаб Жаҳон бозорларидан бири бўлган Бухоро тимлари тагида ҳамон ҳунармандлар ва усталар ўзларининг бетакрор маҳсулотларини таклиф қилишдан тўхтамаганлар.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Бухоро ҳамisha кўп миллатли ва кўп эътиқодли, яъни миллий ва диний бағрикенг бўлиб келган. Шундай замонлар бўлганки, бозорларда саррофлар 40га яқин мамлакатлар пулларини айирбош қилиб берганлар.

Бухоро – буюк алломалар, азиз авлиёлар юрти. Олти ишонарли ҳадислар тўпламининг энг мартабалисини жаҳон аҳлига тухфа этган буюк бобокалонимиз Имом Бухорий ҳазратлари шу ерда таваллуд топганлар. Ушбу инсон Бухорони ва юртимизни жаҳонга машҳур бўлишига олиб келди.

Бухоро том маънода Аллоҳнинг назари тушган замин. Бу ерда етти тасаввуф дарғалари – етти пир абадий қўним топганлар ва ҳар йили минглаб сайёҳлар уларни зиёрат қилишга ошиқадилар.

Мухтарам меҳмонлар!

Азиз дўстлар!

Ҳаммангизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан халқимизнинг илмий-маънавий ва маърифий меросига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Шавкат Мирзиёев жаноби олийлари биринчилардан бўлиб БМТ олий минбаридан туриб “Жаҳолатга қарши маърифат” шиори ва ташаббусини илгари сурди. Ўзбекистонда Ислом цивилизацияси маркази, Имом Термизий ва Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказларига асос солинди. “Ислом олами маданияти пойтахти” мақомини олган Бухоро илм аҳли илм ва маърифатни янада тараққий эттиришга ўз ҳиссаларини қўшадилар, деб ишонамиз.

Бухоро ва бухороликларга, бутун юртимизга “Ислом олами маданияти пойтахти” унвони муборак бўлсин!

“Бухоронинг Ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси” ва “Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференциялар ишига муваффақият тилайман.

Эътиборингиз учун раҳмат!

II ШЎЪБА: МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

МАХМУДОВ Файзходжа Музаффарович
Институт истории Академии Наук Республики Узбекистан
кандидат исторических наук

«МУКАДДИМАТ АЛ-АДАБ» - НОВООТКРЫТЫЙ ПИСЬМЕННЫЙ ПАМЯТНИК НАЧАЛА XIV в. НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация: Тадқиқот XIV асрнинг бошларидаги янги кашф этилган ПВ-87 қўлёзмасига бағишланган "Муқаддимат ал-адаб" (янада, МА) Маҳмуд аз-Замахшарий томонидан ёзилган асар. Янги кашф этилган ушбу РСП нинг икки қўлёзма (МА-ПВ-56 ва МА-ПВ-87) мазмунини таққослаб ёзилди. МА (ПВ-87) ва аввалдан маълум бўлган кутубхонанинг тўпламида аввалдан бўлганлиги исботланган. МА (ПВ-87) рақами остида яна бир қадимий ёзма нусхаси мавжуд. МА. Арабча лексемаларнинг форсча таржималари ва таржималардаги айрим синонимик фарқлар таҳлил қилинади. 13-14-асрлар учун хос бўлган икки қўлёзма ёзув услубининг мазмуни, яқин ўхшашлиги асосида, шунингдек лигатуралар, бир хил сиёҳ, қоғоз материаллари билан муаллиф аниқ хулосага келади: Араб матнининг бир хил мазмуни ва тез-тез ўхшаши форс таржималари, бир хаттотнинг қўл ёзуви бирлиги ёки 13-14б хаттотликнинг жуда яқин мактаб эканлигидан далолат. (ПВ-87) - ўрта Осиёда қайта ёзилган 14-аср бошларидаги МА яна бир ёзма ёдгорлик.

Калим сўзлар: Муқаддимат ал-адаб қўлёзмаси, қиёслаш усули, битта Арабча матн, таржималардаги синонимик фарқлар, палеографик хусусиятлар, лигатуралар кимлиги, хаттотликнинг бир мактаби.

Annotation: This study focuses on the newly-discovered early 14th-century manuscript PV-87 "Muqaddimat al-adab" (hereafter, MA) by Mahmoud al-Zamakhshari at the National Library of Uzbekistan. Through comparison of similar lexemes, phrases, and sentences in the following two manuscripts: the newly-discovered MA(PV-87) and the already well-known MA(PV-56), which has been catalogued in the library since the beginning of the last century, and which was transcribed in the year 701/1302 (date in collection L.187a), this

study proves that the manuscript MA(PV-87) is another written copy of the MA manuscript. MA-87 is more clearly structured, the examples are separated from each other to form columns, and it is neatly and accurately written, giving the impression of a more complete document than the MA(PV-56) manuscript. This study analyzes the Persian translations of Arabic lexemes in detail and shows some variation in the translation of synonyms. On the basis of the close similarity of the writing style of the manuscripts, characteristic of the 13-14th centuries, and their use of the same binding, the same ink, and paper material (in the opinion of expert M. Salimova), the author comes to the conclusion that the manuscript (PV-87) is a new text attributable to MA of the early 14th century. This conclusion is supported by the fact that the contents is identical to the Arabic text, the Persian translation is analogous, the uniformity of the handwriting suggests the work of a single calligrapher (or of one very close calligraphic school of the 13-14th century).

Key words: *"Muqaddimat al-adab" manuscript, comparative method, Arabic text, synonym variation in translation, paleographic features, similar binding, calligraphic school, egg-shaped seal, octagonal seal etc.*

До недавнего времени в фонде рукописей Национальной библиотеки значилась только одна рукопись известного словаря Махмуда аз-Замахшари (1075-1144) «Мукаддимат ал-адаб» под шифром «ПВ-56». Рукопись, несмотря на свою уникальность во многих отношениях, не был никем исследован, или, просто использован в качестве научного источника. Причиной этого, наверное, послужила скудность информации о ней в карточках, где были указаны общие данные этой древней рукописи; *название произведения, имя автора и год переписки*. Этот список считался наиболее старой по дате переписки: 701/1302г. фонда Национальной библиотеки Узбекистана.

В ходе исследования рукописей Национальной библиотеки был обнаружен ничем не приметный ветхий манускрипт **“Пв-87”**, не имеющий начала и конца, сильно пострадавший от влаги, листы загрязнённые, много следов плесени, текст(особенно, персидские переводы под строками), трудночитаем и почти обесцвечен. Переплёт из простого однотонного красного картона, где во внутренней части вложена карточка, содержащая следующие сведения: **«Пв-87. Рукописный текст. Байхаки, Ахмад ‘Али. Тарих ул- масодир: феълдан ясалувчи сўзлар ҳақида/А.Байхаки. 364с.; 195x15,5см.»**.

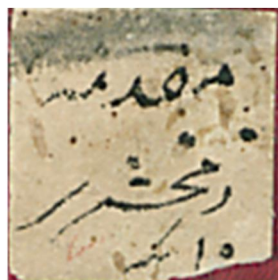
При исследовании содержания этой рукописи под шифром «ПВ-87», сопоставления ее текста с текстами других рукописей «Мукаддимат ал-адаб» (в наших фондах и за рубежом) не оставалось сомнения в том, что обнаружена новая, возможно, наиболее ранняя рукопись «Мукаддимат ал-адаб» (далее МА).

Прежде чем приступить к характеристике новонайденной рукописи МА «ПВ-87» будет логичным описать, интерпретировать самые необходимые библиографические, палеографические данные вышеупомянутой рукописи (МА «ПВ-56») также хранящейся в фонде рукописей Библиотеки, т.к. она служит основным источником нашего сопоставления с текстом новонайденной рукописи МА «ПВ-87».

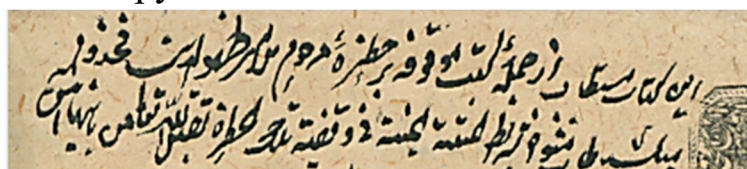
Вкратце, рукопись МА «ПВ-56» состоит из 189 лл.(16-187б); лл.16-171а по 9 строк, лл.171б-189а колеблются от 17 до 19 строк; почерк насх и насх с элементами сульс; 22,6 X 16 см., размер текста колеблется от 17X10,5 (16-171а) до 17, 3X 11,5 см. (лл.171б- 189а); на последних 1,5 лл. арабский текст написан почерком наста'лик 19 в. без перевода на фарси; бумага желтоватого цвета среднеазиатская, плотная, кустарного производства; текст написан чёрной тушью; заголовки, подзаголовки и надчеркивания оформлены более крупными красными буквами; на л. 187 б основной текст оригинала прерывается и вместо пайгиры, даётся помета: - از اینجا يك صفحه مانده - «отсюда (отсюда до конца книги, Ф.М.) осталась одна страница», написанная почерком другого переписчика, дописавшего недостающие 1,5 листа (188а-189а) намного позже. Утрачено начало рукописи. На кожаном художественно оформленном переплёте тисненые два медальона, где указано имя переплётчика: مُحَمَّدٌ ظَرِيفٌ صَحَافٌ «Мухаммад Зариф саххаф». Дата завершения переписки второй части МА указывается в конце второй части книги: 701/1302 г.(л.87а)¹.

МА «ПВ-56» изобилует важными библиографическими, палеографическими и историческими информацией, поля рукописи полны глоссами; в левом верхнем углу богато оформленного и высококачественного кожаного переплёта бросается в глаза вклеенная квадратная бумажка с записью:

¹ Есть разногласия специалистов по поводу точной даты (701 г.х.) манускрипта, но и есть их однозначное мнение о том, что ркп. переписана на исходе 700 г.х., если не раньше.

«Мукаддимаи Замахшари-10(?) танга»² (см.рис.1); в начале рукописи (л.16), до басмалли, поздним наста'ликом, приводится информация о владельце рукописи:

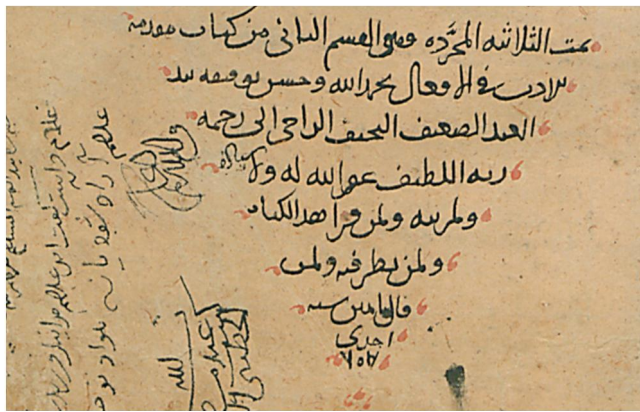
این کتاب مستطاب از جمله کتب موقوفه بر حظیره مرحوم ملا ظهور الدین مخدوم میباشد
 «Эта прекрасная (содержательная) книга входит в число вакуфных (благотворительных) книг усыпальницы покойного Муллы Мирзухуриддин Махдума- ...да озарит Аллах светом его могилу , Амин!» (см.рис.2). Однако, эта информация однозначно очень поздняя (19в.), о чём свидетельствуют два оттиска печатей (овальной и восьмигранной формы) с правой стороны данной приписки (л.16)

В восьмиграннике приводится имя владельца рукописи и дата— 1288/1871г.: «Мулла Мирзухуруддин махдум, 1288»; это же имя, в более полном варианте, повторяется в овальной печати и указывается принадлежность книги к вакуфным имуществам, имя дарителя и приводится другая дата: 1298/1881г.:

"وقف ملا مير ظهور الدین ملا عبد الواحد قاضی صدر ، 1298 «Вакф Муллы Мирзухуруддина Мулла Абдулвахиди Кадия- садра, 1298» (см.рис.3,4). Всего на полях рукописи МА «ПВ-56» 72 овальных и две восьмигранных печатей. Как упомянули выше в конце второй части (л.187 а) приводится подробное сообщение, где уточняется полное название второй части книги МА «ПВ-56» и указывается дата её переписки: 701/1302г.

² Возможно одна или две цифры от 10 утрачены; во всяком случае цена книги не менее 100 тенга (Ф.М.)

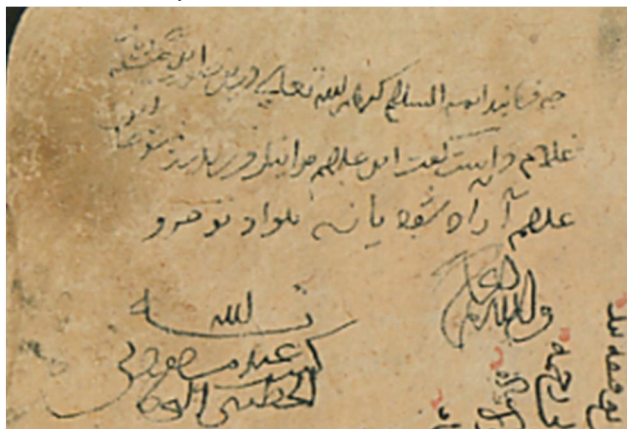

(см. рис.5)

" تمت الثلاثية المجردة و هي القسم الثاني من كتاب مقدمة الأدب في الأفعال بحمد الله و حسن توفيقه بيد العبد الضعيف النحيف الراجي الى رحمة ربه اللطيف غفر الله له و لأستاذه و لمربيه و لمن قرأ هذا الكتاب و لمن نظر فيه و لمن قال آمين سنة احدى... 701"

«Слава Аллаху, что переписка второй части «Мукаддимату-л-адаби фи-л- аф'ал» - الثلاثية المجردة «Глаголы, состоящие из трёх корневых букв» завершена с помощью Аллаха рукой писца - немоющего, скромного раба , надеющегося на милость Всевышнего, да простит Аллах его грехи и грехи его наставника, воспитателя, и всех тех, кто прочитает и взглянет на эту книгу произнеся «Амин!», год 701х.»

На этом же листе, рядом с колофоном на левой стороне другим почерком в вертикальном положении написана одна «задача» («мас'ала») этико-правового характера об условии освобождения раба за его образцовую службу и полное имя писавшего эту цитату: «Писал это Абдуллах Мас'уд ал-Хатиби ат-Тахтани». Приписка –поздняя:

..جه فرمايند ائمه السلام (اسلام) ...تعالى ... درين ... (?) غلام داشت گفت اين غلام مرا نيك فرزند شد مستدعا است غلام آزاد شود يا نه كُتِبَهُ عبد الله مسعود الخطيبي التحطاني (?)

Упомянутая заметка, как очевидно, сильно замазана, что затрудняет чтение некоторых слов(см.рис.6); допущена орфографическая ошибка в правописании слова التحتاني-[at-tahtani]. Логично построив лексем можно

читать текст, имеющий приблизительно следующее значение: *некий господин имел при себе раба и сказал (т.е. спрашивал), что этот раб (за время своей службы) стал для меня родным, добрым как сын и он просит своего освобождения; могу ли я его освободить от рабства или нет? Писал это Абдуллах Мас'уд ал-Хатибий ат-Тахтаний» (ПВ-56, л.187а).*

Исходя из того, что только Кутб ад-дина Махмуда б. Низамуддина ар-Рази (ум. 766/1365г.) – известного богослова, логика и риторика, во время его деятельности в медресе «Захирия» в Дамаске называли по прозвищу «ал-Хатиб ат-тахтани» можно полагать, что эта задача цитирована из его сочинений³, но это другая тема и мы касались ей сугубо с текстологической точки зрения.

Эти сведения, связанные с содержанием, историей жизни, владельцев рукописи имеют важное значение для всестороннего ознакомления с ним. В результате будет возможным получить исчерпывающие ответы о письменном памятнике; в данном случае, без особого усилия, рукопись сама говорит о себе, о своей «*восьми-вековой истории*».

Что касается новонайденной рук. **ПВ-87 МА**, как было упомянуто, начало и конец отсутствуют, а в тексте название не приводится; она отличается отсутствием всех тех сведений, которые приводятся в тексте и на полях ПВ-56, нет каких-либо оттисков печатей. Единственное, что их (двух рукописей) объединяет, это единое содержание текста, языковые - вербально-повествовательные и палеографические характеристики, одинаковый почерк (**мавареннахрский насх**)⁴ и высококачественная бумага среднеазиатского кустарного производства.

Итак, главными аргументами нашего исследования по поводу тождественности двух списков, являются следующие аргументы:

- *единое идентичное содержание арабского текста и персидского его перевода в двух рукописях, за исключением некоторых видоизменённых синонимических разновидностей лексем в переводе на фарси;*

³ Глагол **كُتِبَ** - كتب -- «писал, писал это...» указывает на автора. Текст, вероятно относится к сочинениям Кутб ад-дина ар-Рази. В это же время другой Кутбuddin жил на верхнем этаже медресе и был тоже проповедником. Переписавший эту заметку намного позже, чем основной переписчик, писал: **كُتِبَ** - наверняка имел ввиду принадлежность авторства этой заметки к ал-Хатибу ат-Тахтани или к Кутбuddin ар-Рази.

قطب الدين محمود - أو مُحَمَّدٌ بن محمد نظام الدين الرازي التحتاني المتوفى سنة 1365/766 - تَمَيِّزًا لَهُ عَنْ آخَرٍ كَانَ يَسْكُنُ مَعَهُ بِأَعْلَى الْمَدْرَسَةِ الظَاهِرِيَّةِ <http://elarabiyoum.com/show3259>

⁴ Стиль характерный для 13-14вв. с очень своеобразными, почти одинаковыми лигатурами.

- почерк одного переписчика, или, каллиграфа одной, максимально близкой каллиграфической школы 13-14вв.;

- идентичные свойства толстого бумажного материала⁵ и др. схожие палеографические признаки двух манускриптов.

Приводим примеры из двух—рукописей, где арабские лексемы одинаковы, персидские переводы, помещённые под строкой-под арабской фразой, иногда на полях и между строк, тоже аналогичны, за исключением некоторых синонимических вариантов. Напр., если арабская фраза **ثَقَبَتِ النَّارُ** (ПВ-56, л.296) переводится эквивалентной ей на фарси **زبانہ آتش** (Воспламенился огонь), то в новонайденной ркп. (ПВ-87, л.26а) она транслитерируется **افروخته شد آتش**; или перевод **ثَقَبَ النَّجْمُ ثُقُوباً** ПВ-56 даётся **بتافت ستاره** (Засверкала звезда), когда в ПВ-87 это предложение переводится **فروزان شد ستاره**. Выражение **نَجْمٌ ثاقِبٌ** (Сверкающая звезда) в ПВ-56 транслитерируется **ستاره تابناک**, а в ПВ-87 синонимизируется фразой **ستاره تابان** и т.д.

В переводе некоторых арабских статей была ссылка на авторитетных толковых словарей **لسان العرب**, **مقاييس اللغة**, **الصاحح في اللغة**, **القاموس المحيط** через сайт: **الباحث العربي: القاموس العربي العربي**, и др. современных арабских словарей в целях наблюдения стадийного состояния языка периода Махмуда аз-Замахшари и его эволюцию до наших дней.

Главным аргументом является то, что арабский текст в двух манускриптах всегда выделяется аналогичностью, а в переводах на фарси заметна незначительная синонимическая замена: напр., если в ПВ-56 фраза **تقاضا کردش به وام** переводится **طالبه بالدین** (Потребовал у него долг), то эта же фраза в новооткрытой ркп. ПВ-87 выражается полностью на фарси без арабских лексем: **وام خواست از وی**, или перевод **أَرْجَأَ الْأَمْرَ** в ПВ-56 даётся **واپس**, а в ПВ-87 он передаётся без помощи арабских слов: **تاخیر کرد کاررا** - **افگند کاررا** (Затянул работу, оставил работу на поздний срок), или, при сравнение нижеприведённых фраз:

Ударил его {мечом} (ПВ-56, л.476) - **ضاربہ - شمشیر زد با وی**

Воевал с ним (ПВ-87, л. 1а) - **ضاربہ - جنگ کرد با وی**

Порицал его за грехи (ПВ-56, л.476) - **عاتبہ علی الذنب - عتاب کردش بر گناه**

عاتبہ علی الذنب - عتاب کرد اورا بر گناه (ПВ-87, л. 1а) -----

Средняя вещь (ПВ-56, л.476) - **و شئیء مقارب - چیزی میانه**

Близкая вещь (ПВ-87) - **و شئیء مقارب - چیزی نزدیک**

⁵ По заключению эксперта - гл. реставратора рукописей НБУ Маруфа Салимова и др. коллег - бумага Самаркандская.

и т.д. можно легко убедиться в том, что новонайденный список также является другим вариантом “Мукаддимат ал-адаб” с некоторыми другими синонимичными вариантами персидского перевода.

В пользу нашей версии о новонайденном списке **МА ПВ-87** учёный-востоковед Юлия Рубанович (после того как было ей представлено несколько сканированных аналогичных фолио двух рукописей), отмечая некоторые её достоинства, подчёркивает: «Важной особенностью новооткрытой рукописи ПВ-87 является то, что при переводе на персидский арабские лексемы заменяются на персидские (گم کرد راه را، واپس) (فکند کار را), в то время как в ПВ-56 они передаются арабскими лексемами (сравните: خطا کرد راه را؛ تاخير کرد کار را). ПВ-56 отражает ту стадию развития персидского языка, когда терминологический его запас был довольно скудным и вместо персидских использовались арабские лексемы⁶.

Рукопись ПВ-87, как было сказано, не выделяется художественной, каллиграфической красотой; написана посредственным насхом 13-14вв., но она отличается от ПВ-56 и некоторых других искусно исполненных рукописных экземпляров МА своей ранней персидско-таджикской лексемой в переводах с арабского. Порой и ПВ-56 дополняет не хватающие в переводе слова новонайденного списка. Они часто дополняют друг друга синонимическими вариантами переводов, взаимно обогащая себя семантикой; тождества почерка, бумажного материала и др. палеографические признаки, дают нам основание считать, что переписка ПВ-87 осуществлялась не позже 701/1302г.- даты переписки МА ПВ-56.

Сомнения некоторых коллег⁷ по поводу новонайденной ркп. ПВ-87 МА в том, что она может принадлежать известному произведению “Тадж ал-масадер”(ввиду того, что в корманной карточке рукописи книга называется “Тарих -ул-масадир”?) Ахмада б. Али Байхаки (ум. в 544 г.х.) – современника Замахшари(ум. в 538 г.х.), выстроенном, почти, по той же системе, что и *Мукаддимат ал-адаб*, также были проверены.

В Иранской библиотеке Сената⁸ хранится указанная рукопись (№ 17227, **954** سنه ، احمد بيهقي ، تاج المصادر), переписанная, как указывается в колофоне, в 954/1547г. Автор в начале рукописи себя

⁶ Dr.Rubanovich Julia Senior Lecturer in Persian Language and Literature, Dept of Islamic and Middle Eastern Studies, The Hebrew University of Jerusalem. <http://juliarubanovich.huji.ac.il>

⁷ Rubanovich Julia Senior Lecturer in Persian Language and Literature, Dept of Islamic and Middle Eastern Studies, The Hebrew University of Jerusalem.

⁸ <http://dlib.ical.ir//multiMediaFile/3397758-4-1.pdf>

называет - *аш-Шейх* - "الشيخ الامام الاجل السيد رضي الفرقين ابو جعفر المقرئ البيهقي" *ал-Имам ал-аджалл ас-Сайид... Абу Джа'фар ал-Мукрий ал-Байхаки* . Короткое исследование доказало, что это- другое, совершенно отдельное произведение двуязычного словаря, основанного на хадисах-высказываниях Пророка. Начала и конец *Тадж ал-масадир* и *Мукаддимат ал-адаб* разные; разделы *Тадж ал-масадир* (باب) построены совсем не как в *Мукаддимат ал-адаб* ; они составлены на основе аятов, хадисов, порой известных изречений.

Лексические примеры часто начнутся таким образом: **في الحديث** ... или **منه الحديث** ...; также в *Тадж ал-масадир* -е цитируются другие учёные: ... **و قال الأزهرى مرجع** - по утверждению Байхаки или сказал Байхаки...

Всего вышеуказанного нет в *Мукаддимат ал-адаб*; имя автора в начале книги приводится следующим образом⁹:

وقال الشيخ الامام الاجل السيد رضي الفرقين ابو جعفر المقرئ البيهقي اما بعد فهذه المصادر هذبت فأرسيته و عرضت على كتب الأئمة عربيته و جردتها عن الامثال و الاشعار ليصغر حجمها و يسهل حفظها و أوضحت أشكالها...

Более того, у каждого из них свой – индивидуальный, устойчивый подход к подбору арабских лексем и их переводу на фарси. Если автор *Тадж ал-масадир* подходит к переводу, интерпретации слов и выражений как богослов, то Замахшари , с первых своих слов, представит себя читателю как филолог-лингвист. Для достоверности своих заключений приводим примеры, доказывающие отдельности каждого из этих произведений, независимости их друг от друга, предлагая ниже несколько фолио из "*Тадж ал-масадир*" (см.рис.1, 1а, 2, 3, 4, 5).

Начало *Тадж ал-масадир* (стр.4):

الحمد لله رب العلمين حمدا يفوق حمد الشاكرين نحمده على السوءاء و الضراء و نشكره على الشدة و الرخاء و ندفع به بوائق الزمان و طرائق الحدقات و نعوذ به من الآراء المختلة و الأهواء المتكاذبة و نسأله أن جعل الحق دثارنا و الصدق و التوفيق (و التقوى في الحاشية) زادنا و الجنة معادنا و أن يجعلنا راضين بقسمته مؤدبين و بتوفيقه و عصمته و الصلاة على نبيه ... قال الشيخ الإمام الاجل السيد رضي الفريقين أبو جعفر المقرئ البيهقي أما بعد فإن هذه المصادر...

Начало *Мукаддимат ал-адаб*¹⁰:

⁹ Рукопись ПВ-56, Национальная библиотека Узбекистана.

¹⁰ "Muqaddimat al-ādab". - La 1re partie contient le texte de Zamahšarī et la 2e l'index arabe-latin ajouté par G. Wetzstein Publication : Lipsiae : sumtu J. A. Barth, 1850, page 18.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَ عَلَى جَمِيعِ الْأَلْسِنَةِ لِسَانَ الْعَرَبِ تَمَّا فَضَّلَ الْكِتَابَ الْمُنَزَّلَ
 سپاس مر خدا را آن خدایا که افزون کرد بر همه زبانها زبان تازی را چنانکه افزون کرد کتابش زود آورد
 بِهِ عَلَى سَائِرِ الْكُتُبِ وَالْعِلْمُ عَلَى النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الْعَرَبِيِّ وَعَلَى آلِهِ أَشْرَفِ الْعَرَبِ بَعْدَ النَّبِيِّ
 بوی بر دیگر کتابها و درود بر پیغمبر نا نویسنده عربی و بر خاندان وی بهترین عرب پس از پیغمبر

Автор *Мукаддимат ал-адаб*, как видим, с первых его слов как лингвист приводит персидский перевод (в подстрочном порядке), отражающий идеальную стадию развития персидского языка, его независимости от арабских лексем.

Остаётся добавить, что первые отзывы наших коллег из России тоже положительны. В целях академической точности исследования, были отправлены несколько отсканированных вариантов указанных рукописей с примечаниями в Институт востоковедения РАН уважаемому учёному В.П. Андросову (директор). Благодаря отзывчивости, доброго отношения Валерия Павловича и его ценных рекомендации, письменный памятник был повторно сверен, несколько листов обеих списков в электронном варианте также были отправлены известному манускриптоведу Настичу В.Н.¹¹. Мы намерены в ближайшее время подготовить одновременно критический текст этих двух шедевров и представить их вниманию нашим и зарубежным учёным востоковедам, всему нашему народу.

НАЖМИДДИНОВ Зафар Хошимжонович.
Наманган муҳандислик-технология институти
тарих фанлари номзоди

ИБН ҚОЗИ СИМОВУНА (ШАЙХ БАДРУДДИН)
ВА УНИНГ ФИҚҲИЙ АСАРЛАРИ

Аннотация. Статья посвящена краткому анализу Джамий ал-фусулайн, книги по ханафитскому фикху, написанной османским ученым Ибн Кади Симавуна (ум. 823/1420). Автор статьи пытается показывать причин, по которым османский правовед так сильно был увлечен трудами

¹¹ Руководитель Отдела памятников письменности Востока Института востоковедения РАН.

среднеазиатских ученых. Предварительные изучения темы показали, что в Джамий ал-фусулайн можно найти около ста цитирований из источников по исламскому праву; большинство из них принадлежат перу авторов из территории современного Узбекистана. В книге можно найти выдержек из таких сочинений как ал-Хисал фи-л-фуру, ал-Хасаил и ал-Манишур, которые считаются утраченными в прошлом. «Глава о заявлении неверии» (алфаз ал-куфр) составляет значимую часть книги и содержит больше всех ссылок на центральноазиатских авторов. В конце статьи автор утверждает, что Джамий ал-фусулайн требует дальнейшего тщательного анализа со стороны местных исламоведов.

Ключевые слова: Османская империя, Амир Тимур, фетва, Фусул Уструшани, Фусул Имад ад-дина ал-Маргинани, Мамлюкская империя.

Annotation. The article is devoted to the short analysis of Ġāmi' al-fuṣūlain, a Hanafite legal work written by an Ottoman jurist Ibn Qāḍī Simāwuna (d. 823/1420). The author tried to expose the reasons behind the relation of the Ottoman jurist to the scientific milieu in Timurid Central Asia. Initial studies showed that this book contain quotations from about one hundred sources, majority of them come from Central Asia. This list includes several legal works (al-Khiṣāl fī l-furū', al-Khaṣā'il, al-Manshūr etc.) which is considered to have been lost in the past. A chapter on the statements of disbelief (alfāz al-kufr) constitutes a substantial part of the book and contain the most citations from Eastern authors. The author of the article came to conclusion that Ġāmi' al-fuṣūlain needs further investigation by Islamic studies scholars in future.

Key words: Ottoman Empire, Amir Timur, fatwa, Fuṣūl of Ustruṣanī, al-Fuṣūl al-'imādīya, Mamluk Empire

“Шайх Бадруддин” номи билан машхур бўлган Ибн Қози Симовуна (ваф. 819/1416-7 й.) шахсияти Усманийлар империяси тарихидаги энг мунозарали олимлардан биридир. Олимнинг илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти бугунга қадар ўнлаб шарқ ва ғарб тадқиқотчилари эътиборини ўзига жалб қилиб келган.¹² Бундай муносабатга сабаб фақатгина у ёзиб қолдирган фикҳий асарларнинг оригиналлиги эмас, балки бу асарларда илгари сурилган ғояларда инсоният тарихининг минг йиллик қадриятларнинг акс этганидир.

¹² GAL 2: 290, SB 2: 315; H. J. Kissling, “Badr al-Dīn Ibn Kādī Samāwnā”, EI² (Fr.), I, 893-894. Олимнинг нисбатан тўлиқ таржимаи ҳоли учун қаранг: Bilal Dindar. Şayh Badr al-din Mahmud b. Isra'il // Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 1979, no. 3 (f. 1-2), 295-323-б. (француз тилида); H.J.Kissling, Badr al-din b. Kadi Simawna // EI², 1: 869.

Манбаларда олимнинг таваллуд топган санаси ҳақида бир-биридан фарқ қилувчи маълумотлар учрайди. Шайх Бадруддин, одатда “Симовуна қозисининг ўғли” (Ибн Қози Симовуна) номи билан машҳур бўлса-да, айрим замонавий тадқиқотчилар, жумладан туркиялик Узунчаршылы ва Орхан Шаик Гўкйай арабча ёзилган “қози” (*qādī*) сўзини аслида “ғозий” (*ḡādī*) шаклида ўқишни илгари сурадилар.¹³ Гўкйайга кўра, шайх Бадруддиннинг отаси Анатолияда исломни тарқатиш учун жанг олиб борган қўмондонлардан бири бўлган¹. “Ғозий” (ислом учун жангда ғалаба қозонган киши) сўзининг “қози” шаклига айланиб қолиши эса қўлёзма котибларидан бирининг хатоси сабаблидир.

Ҳозиргача Ибн Қози Симовунанинг ҳаёти ва илмий фаолиятига бағишланган тадқиқотларнинг сони юзга яқин. Бироқ, уларнинг барчасида тадқиқотчилар назаридан четда қолиб кетаётган бир жиҳат бор, у ҳам бўлса олимнинг илмий шахсияти шаклланишида Ўрта Осиё илмий муҳити таъсири масаласидир. Манбалар таҳлили кўрсатмоқдаки, Ибн Қози Симовунанинг ҳаёти бошидан сўнгига қадар минтақамиз олимлари билан яқиндан боғлиқ ҳолда кечган. Ўрта Осиёга қизиқишни унинг ёшлик пайти, илк устозлари муҳитидан қидириш тўғрироқ бўлади. Маълумки, болалик йилларида у машҳур математик ва астроном, асли анатолиялик Қозизода-йи Румийдан (1364-1436) математика ва бошқа фанларни таҳсил олган. Қозизода-йи Румийнинг Самарқанд сафарини ихтиёр қилиши сабабли ушбу таҳсил жараёни охирига етмай қолган.

Устозидан сўнг Ибн Қози Симовунанинг ўзи ҳам ички зиддиятлар сабабли Усманийлар империясини тарк этади ва Қоҳира шахрига йўл олади. Мамлуклар давлати пойтахтида у мантиқчи, илоҳиётчи ва фақиҳ ас-Саййид аш-шариф ал-Журжоний (1340-1413) билан кўришади. Тахмин қилиш мумкинки, буюк Соҳибқиронга ва унинг авлодларига ижобий муносабатда бўлган ҳамда ўзлари ҳам ҳукмдорнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлган шу икки олим (Қозизода-йи Румий ва Журжоний) аслида Ибн Қози Симовунанинг илмий шахсияти шаклланишида асосий роль ўйнаганлар. Олимнинг Қоҳирада Мамлук султони Сайф ад-дин Барқуққа (1340-1399) илм ўргатгани ҳақидаги маълумот бошқа манбалар орқали тасдиқланмаган.

Тарихий манбаларга кўра, Ибн Қози Симовунанинг ўзи ҳам кейинчалик етти иқлим ҳукмдори билан учрашишга муваффақ бўлади. Амир Тимур ўзининг Анқара юришидан қайтаётиб, 1402 йилда Табриз

¹³ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, 1: 360

шаҳрида тўхтади ва ўзининг доимий одатига кўра олимлар иштирокида илмий мажлис уюштилади. Бу пайтда шаҳарда бўлган Ибн Қози Симовуна ҳам мажлисга таклиф қилинади. Илмий мунозара чоғида у ўзининг ўтқир заковати билан ҳукмдорнинг назарига тушади ва ривоятларга кўра, ҳукмдор томонидан юқори насабли қизлардан бирига уйланиш таклиф қилинади. Олим эса ўзининг аллақачон оилали эканини айтиб, мулойимлик билан бу таклифни рад этади. Германиялик шарқшунос Кисслинг эса, Шайх Бадруддин бу пайтда Табризда бўлишининг асл сабаби ҳукмдор билан учрашиш нияти эмас, балки бошқа диний мақсад эди, деб ёзади¹⁴. Ушбу ривоят ҳақиқат ёки тўқима эканидан қатъий назар, олимнинг ўз ҳаёти охирига қадар Мовароуннаҳр ҳукмдорига чуқур ҳурмат сақлагани шубҳасиз.

Ибн Қози Симовуна умрининг сўнгги йилларида Усманий ҳукмдорига қарши чиқишда айбланади ва таъқиб остига олина бошлайди. Шу пайтда у Тимурийлар ҳукмронлиги остида бўлган ҳудудларга қочиб ўтишга ҳаракат қилган, бироқ у ҳаракат муваффақиятсиз якунланган. Натижада олим усмоний султонининг аскарлари томонидан қўлга олинади ва 813/1420 йилда қатл қилинади.

Ибн Қози Симовуна асарларига қизиқиш немис шарқшуноси Франц Бабингер (1891-1967) томонидан бошланган¹⁵. Бошқа шарқшунос Ҳ.Кисслингнинг “У элликка яқин асар ёзган бўлиб, кўпчилиги фикҳ соҳасига тааллуқлидир”, деган фикри муболағалидир. Бугунгача Ибн Қози Симовунанинг фақат учта асари етиб келган бўлиб, улар ҳанафий фикҳи соҳасида ёзилган:

- 1) “Жомиъ ал-фусулайн”
- 2) “Латоиф ал-ишорот”
- 3) “ат-Тасҳил”.

Ислом манбашунослигида “Жоми ал-фусулайн” ҳақида Мажд ад-дин ал-Уструшанийнинг (ваф. 632/1235 й.) “ал-Фусул” ва Зайн ад-дин ал-Марғинонийнинг (ваф. 670/1271 й.) “Фусул ал-иҳком фи усул ал-аҳком” асарларининг яхлит бир ҳолатга келтирилган шаклидир, деган қараш тарқалган¹⁶. Бунга сабаб – ҳар икки “Фусул” ҳам қирқ бобдан тузилгани ва

¹⁴ Orhan Şaik Gökyay, “Şeyh Bedreddin’in Babası Kadı mı?”, Tarih ve toplum, No. 2 (1984), s. 16-18.

¹⁵ Kissling, Süd-Ost Forschungen, 1956, б. 244 – “Der Zweck der Reise war keineswegs die Zusammenkunft mit dem mongolischen Welteroberer, sondern ein religiöser”.

¹⁶ Scheich Bedr ed-Din, der Sohn der Richters von Simaw // Der Islam, xi, (1921), p. 1-106; Der Islam, XVII, (1928), p. 1-106

ҳар бирининг асосий жанри қозилар учун қўлланма эканидир. Аслида эса китобга бир қарашнинг ўзиёқ бу хулоса хатолигини кўрсатади. Чунки, муаллиф “Жоми ал-фусулайн”да бу икки “Фусул”дан ташқари яна ўнлаб манбалардан фойдаланган. Асар нашрида ушбу манбаларнинг тўлиқ рўйхати келтирилган.

Ибн Қози Симовуна ҳам “Жоми ал-фусулайн”нинг кириш қисмида ёзгани каби қозилар учун кенг ҳажмли асар ёзишни мақсад қилган эди. Натижада, янги таълиф қилинган асар ҳажми жиҳатидан олдинги икки “Фусул” асари ҳажмининг чорак қисмини ташкил қилди. “Жоми ал-фусулайн”да асосан инсонлар ўртасидаги савдо ва бошқа муомала масалалари ва қозилик билан боғлиқ амалий ҳолатлар муҳокама қилинган. Илк ўн олти фасл қозилик ва ҳукм чиқариш қоидалари, кейинги боблар эса муомала мавзуларига бағишланган. Шу сабабли, “Жоми ал-фусулайн” юз йиллар мобайнида Усманий империяси қозилари ва муфтилари учун асосий манбалардан бири бўлиб келган.

Асар қўлёзмаларидан айримлари Париж (Франция миллий кутубхонаси)¹⁷, Қуддус (Исроил миллий кутубхонаси), ал-Масжид ал-ақсо кутубхонаси¹⁸ ва Лейпциг университети (Германия) кутубхоналарида сақланмоқда¹⁹. Булардан ташқари, Туркия ва араб давлатлари қўлёзма фондларида унинг ўнлаб қўлёзма нусхалари мавжуд.

“Жоми ал-фусулайн” нисбатан қисқа вақт ичида ёзиб тугатилган. Ҳожи Халифага кўра, муаллиф уни ёзишни 1410 йил сентябрь ойида (813 йил жумодо I) бошлаб, 1411 йил 17 июнда (814 йил 28 сафар) тамомлаган²⁰.

Ибн Қози Симовуна ўз асарларида ҳанафий мазҳабидаги айрим нуфузли фақиҳларни танқид қилгани кейинчалик тортишувларга сабаб бўлган. Бу ҳақида усмоний олими Сулаймон ибн Али ал-Қирмоний (ваф. 924/1518 й.) ўзининг “ал-Ажвиба ли-асъилат Жомиъ ал-фусулайн” асарида батафсил тўхталади²¹. Ҳожи Халифага кўра, Қарамоний эътироз билдирган масалаларнинг умумий сони 380 та бўлган²². “Ажвиба”

¹⁷ Ali Bardakoğlu. Câmîu'l-Fusûleyn. TDV İA, 7: 108-9; Efraim Wust. Catalogue of the Arabic, Persian, and Turkish Manuscripts of the Yahuda Collection of the National Library of Israel, vol.1. Leiden: Brill, 2016. 775-б.

¹⁸ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100301842/f10.image>

¹⁹ <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP521-1-10>

²⁰ https://www.islamic-manuscripts.net/receive/IslamHSBook_islamhs_00010973;jsessionid=81961497281BED7070D2195858468E34?lang=en

²¹ Kashf az-zunūn, 1: 566.

²² Kuwait Library MS 5742, Файзуллоҳ 647, Suleymaniye Library Turhan Valide Sultan MS 97

кейинчалик бошқа усмоний фақиҳи Йаҳйо ал-фақиҳ Фахр ад-дин ар-Румий (9/15-аср) томонидан таҳрир қилинган²³.

“Жомиъ ал-фусулайн”га бағишланган иккинчи асар ҳам усмоний фақиҳи, фаластинлик Хайр ад-дин ар-Рамлий (ваф. 1081/1670 й.) қаламига мансуб бўлиб, “ал-Лаъолиъ ад-дурриййа фи-л-фавоид ал-хайриййа” деб номланган²⁴.

Ҳанафий фақиҳ Ибн Нужаймнинг (ваф. 969/1563 й.) ҳошияси ҳам мавжуд бўлиб, у ўғли Аҳмад томонидан тўпланган (Feyzullah кутубхонаси № 766/2, Carullah Efendi № 610).

Усмоний олим Нишонжи-зода (ваф. 1031/1622 й.) эса “Нур ал-айн фи ислоҳ Жомиъ ал-фусулайн” номи остида асардаги мавзуларни янги тартибга солади ва алоҳида аҳамиятга эга деб ҳисоблаган маълумотларга иловалар қўшади.

Умуман олганда, “Жомиъ ал-фусулайн”даги манбаларни фақиҳлар, фикҳий асарлар ва умумий иқтибос (“фатволарнинг баъзисида”, “баъзи машойихлар”) каби бир неча қисмга ажратиш мумкин. Муаллиф бу қадар кўп фикҳий манба билан ўша пайтда Усмоний империясининг асосий илмий маркази вазифасини бажарувчи Бурса мадрасасида танишганини тахмин қилиш мумкин.

“Жомиъ ал-фусулайн”да юзга яқин ҳанафий асарлар ва олимлардан иқтибослар келтирилган бўлиб, улардан айримлари бизгача фақат шу каби парчалар орқали етиб келган. Қуйидаги манбалар энг кўп иқтибос қилинган бўлиб, Ўрта Осиёга оид: “аз-Захира ал-бурҳониййа” (337 марта), “Фатово Қозихон” (262 марта), “ал-Фатово аз-заҳириййа” (207 марта), “Уддат ал-муфтин” (180 марта)²⁵, “ал-Муҳит ал-бурҳоний” (154 марта), “ал-Мабсут” (97 марта), Уструшаний (88 марта).

Таҳлиллар кўрсатмоқдаки, Уструшанийнинг “ал-Фусул” ва Марғинонийнинг “Фусул ал-ихком”идан қайд этилган иқтибослар бошқа манбаларга қараганда анча оз.

“Жомиъ ал-фусулайн”да зикр қилинган мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг қуйидаги асарлари эса бугунгача етиб келмаган ҳисобланади: Насафийнинг “ал-Хасоил” асари (13 марта), “Фатово ад-

²³ Kashf az-zunūn, 1: 566.

²⁴ Kashf az-zunūn, 2: 1244

²⁵ GAL SB 2: 432. Қўлёзма нусхалари Awqāf Ḥalab 13851 ва al-Assad Library (Дамашқ, Сурия), *mīn shīn/mīm* бўлими, № 249. Яна бир нусхаси Қирол Сауд университети (Риёз, Саудия Арабистони) № 1445(<http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/1677/4#.Whl549KgJ0w>). “Ал-Лаъолиъ ад-дурриййа”нинг матни “Жомиъ ал-фусулайн”нинг 1300/1882-1883 йил (Қоҳира: Булок) нашри четида, ҳошия сифатида босилган.

Динорий” (1 марта), Заҳир ад-дин ал-Марғинонийнинг “ал-Ақзийя” асари (1 марта), “ал-Хисол фи-л-фуруъ” (2 марта), “Ғариб ар-ривойа” (1 марта), “ал-Маншур” (1 марта) ва “Халос ал-муфти” (1 марта).

Ушбу келтирилган иқтибослар 14-аср охирида Ўрта Осиёда ханафий мазҳаби бошқа мусулмон ҳудудларидан алоҳида мустақил мактаб ҳолатига келганини кўрсатади. “Жомиъ ал-фусулайн”даги иқтибослар айни пайтда муаллифнинг форс тилини ҳам яхши билганини исбот қилади.

Ибн Қози Симовунага доир қизиқарли фактлардан бири – Собик шўролар тузуми даврида мавжуд бўлган атеистик ташвиқот вакиллари Ибн Қози Симовунанинг инсонларнинг Аллоҳ олдидаги тенглик ҳақидаги ғоясидан сиёсий мақсадлар йўлида фойдаланишга уринганлар²⁶. Жумладан, таниқли шўро адиби Радий Фиш (1924-2000) олимнинг ҳаётига бағишланган алоҳида бадиий асар ёзган²⁷. Олимнинг фикҳий асарлари ўрганиб чиқилганда эса уларда атеистик ғоялар йўқлиги маълум бўлади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, усмоний фақиҳи Ибн Қози Симовунанинг фикҳий мероси бугунгача тўла ўрганилмаган. Навбатдаги тадқиқотларда унинг фикҳий қарашлари асарларида баён қилинган теологик ва тасаввуфий ғоялар билан боғлаган ҳолда таҳлил қилиш ислом тарихи ва манбашунослиги учун янада кўпроқ маълумотлар беради.

МУҲАММАДАМИНОВ Саидакбар Абдурашидович
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон
Беруний номидаги Шарқшунослик институти докторанти

БУХОРО АМИРЛИГИДА ЯРАТИЛГАН ЖЎНГЛАР ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

***Аннотация:** Статъя посвящена сборникам фетв так называемые джунги. Составителями джунгов, в основном, были практикующие судьи (кади/кудат), а также юристы-богословы, занимающие разные позиции в сформировавшейся иерархии законоведов – аълам и муфтии. В ходе ознакомления с джунгами, хранившимися в ИВ АН РУз, оказалось, что*

²⁶ Kashf az-zunūn 2: 1130.

²⁷ İ. Hakkı Konyalı. Stalin Şeyhi Şeyh Bedreddin-i Simavi // Tarih Hazinesi, Istanbul 1950, no. 1, p. 3-7. Спящие пробудятся. Москва: Издательство политической литературы, 1986.

большинство из них происходит с территории Бухарского ханства. В юридических рукописях особенно в джунгах, содержатся не только теоретические правовые нормы, но фетве относительно религиозной и политической жизни Бухарского эмирата. Кроме того, я акцентирую внимание на одной уникальной рукописи джунга которая хранится в ИВ АН РУз под номером №10727.

Ключевые слова: рукописи, фетев, джунг, а'лам, муфти, Бухарский эмират. Институт Востоковедение Академии наук Республики Узбекистан.

Annotation: The article is devoted to collections of fetew so-called jungs. The compilers of the jungs were mainly practicing judges (kadi / kudat), as well as theological lawyers, who occupy different positions in the formed hierarchy of lawyers – a'lam and mufti. In the course of familiarization with the jungs stored in Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, it turned out that most of them originate from the territory of the Bukhara Khanate. Legal manuscripts, especially in the jungs, contain not only theoretical legal norms, but fatwas regarding the religious and political life of the Bukhara emirate. In addition, I focus on one unique manuscript of the jung, which is stored in the Academy of Sciences of Uzbekistan RU under number 10727.

Key words: manuscripts, fetew, jung, a'lam, mufti, Bukhara Khanate. Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

Тарихдан маълумки, ханафия мазҳабида биринчи фатво²⁸ тўплами Абу ал-Лайс ас-Самарқандий (ваф. 373/983–984й.) томонидан яратилган *Китаб ан-навозил фи-л-фуру'* фатво тўплами ҳисобланади²⁹. Ушбу тўпламда муаллиф ўзидан олдинги ва ўз даврининг ханафий уламоларининг фатволарини тўплаган. Кейинчалик фақиҳлар ўртасида олдинги ёки замондоши бўлган эътиборли уламоларнинг фатволарини жамлаб тартибга солиб бориш анъанаси шакллана бошланди. Бу жараёнда асосан Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактаби вакилларининг роли катта бўлган. Масалан, Самарқанд мактабининг йирик вакили фақиҳ ва муфти

²⁸ Фатво – (араб. – тушунтириш, изоҳ, ҳукм, қарор) исломда муфти ёки уламолар кенгаши томонидан диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масалаларда бериладиган қарор, ҳукм ёки изоҳ. Фатво Куръон, ҳадислар ва шариатга ёки илгари берилган фатволарга асосланиб чиқарилади.

²⁹ Зириклий. Хайруддин. Ал-Аълум.– Байрут: Дор ал-илм лил-малайин, 1998. VIII, Б.349. Унинг ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида “Фатово Аби-л-Лайс” номли бир нечта қўлёзма нусхалари сақланади.

Абу Ҳафс ан-Насафий (ваф. 537/1142й.) бевосита ўз устози Ата' ибн Хамза ас-Суғдийнинг фатволарини тўплаб «Фатово шайх ал-ислом Абу-л-Ҳасан Ато ибн Хамза ас-Суғдий» номли асарини тузди, Наджм ад-дин Абу Йа'куб Йусуф ал-Ҳакимий ал-Атфас (XI-XII) Бухоро садрларидан бўлган машҳур уламо ас-Садр Шаҳид номи билан машҳур бўлган Умар ибн 'Абд ал-'Азиз Маза ал-Бухорийнинг (483/1090-536/1141й.) фатволарини жамлаб «ал-Фатово ал-кубро» тўпламини яратди³⁰. Бухоро мактаби вакили Фахр ад-дин Қозихон номи билан танилган Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандий ал-Фарғоний (ваф. 592/1196 й.)нинг *Фатаво ал-Қозихон* каби кўплаб фатволарни келтириш мумкин. Ҳанафий уламоларнинг тарихий-биографиясини тузган машҳур туркиялик олим Махмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий (ваф. 990/1582-83й.) ўзининг “Ката'иб а'лам ал-ахйар” асарида Қорахонийлар давридан бошлаб то Муғуллар босқинига қадар Марказий Осиёда тузилган 25 дан ортиқ фатво номини келтиради³¹.

Кейинчалик фатво тўплamlари кўпайган сари улар ичидан фатволарнинг саралаб олиш, уларни тартибга солиб бориш амалиёти давом этиб фикҳ илмини чуқур билган *муфтийлар* амалга оширган. Фатволарни нафақат обрўли муфтийлар тартибга солиб жамлаш ишлари билан шуғулланишди эндиликда хон ва султонлар ҳам бу ишнинг ташаббускори сифатида бунга астойдил кириша бошлади. Масалан, Бухоро амири Шохмурод (1749-1800йй.) ўзи *Фатово аҳли Бухоро* асарини яратди³². Ундан олдинроқ Бобурий ҳукмдорлардан бири Аврангзеб 'Оламгир (1659–1707йй.)нинг буйруғига кўра тузилган *ал-Фатово ал-'Оламгирийа*³³ тўпламини кўриш мумкин. Бундай фатволар оз бўлсада кўриниб тургандек XVII асрдан бошлаб агар ундан олдин бўлмаса фатволарни жамлаш сиёсат даражасида ҳам бўлган.

Бухоро амирлигида ҳам фатволарни жамлаш интенсив равишда давом этгани буни кўплаб қўлёзма фондларда сақланаётган *мажмуа ал-масоил*, *мажмуа ал-фатаво*, *жўнгл*ларда кўриш мумкин. Лекин қўлёзма фондларда сақланаётган мазкур фатволарни кўздан кечирганда уларнинг аксарияти

³⁰ Süleymaniye kütüphanesi, Yeni Cami №№ 657; 658, 659.

³¹ Муминов, А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Муминов, А.К. – Под редакцией Прозорова С.М. – Алматы: Қазақ энциклопедияси, 2015. – С. 183.

³² Ушбу фатво тўплами фақатгина ибодот масалаларига бағишланган.

³³ Alan, M. Guenther (2003). Hanafi Fiqh in Mughal India: The Fatāwā-i 'Ālamgīrī. In India's Islamic Traditions, 711–1750, ed. Richard Eaton. Oxford in India Readings. Themes in Indian History, P.207–230; New Delhi: Oxford University Press of India.

Бухоро амирлиги даврида яратилган бўлиб, афсуски уларнинг аксарияти тадқиқотларга жалб қилинмасдан қолмоқда.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик Институти қўлёзмалар коллекцияси ва бошқа маҳаллий қўлёзма фондларида хонликлар даврига оид кўплаб фикҳий масалаларни ўзида қамраб олган фатво мажмуаларга гувоҳи бўламиз ва уларнинг аксарияти қўлёзмалар каталогига ҳам киритилмаган. Бу тўпламлар “Мажмуа ал-масоил ал-фикҳийа” ёки “Жўнг”лар деб аталиб, уларнинг қўлёзма ва нашр (литография) нусхалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади.

Жўнг сўзи XVII-XVIII форсий ва кейин туркий луғатларда асосан “катта кема”, “турли шеърлар тўплами” каби маъноларни англатиб келган. Ғарб тилларидаги луғатларда ҳам бу сўз “хитой кемаси” (junk) мазмунида, ҳинд манбаларида “сафина (кема) - девон” маъноларида ишлатилган. Жўнг сўзи кўпроқ XVI асрдан бошлаб форс ва кейинчалик турк дунёсида мажмуа китобларга қўлланила бошланган. Тарихдан бу сўз регионаллик хусусиятидан келиб чиқиб тўпламларга нисбатан ишлатилган. Масалан, Ўрта Шарқда (Эрон ва Азәрбайджон) жўнг сўзи кўпроқ турли шоирларнинг шеърларидан парчалар тўпламига, тиббиётга оид турли мавзулар, диний илмлардан иборат бўлган парчалар тўпламига нисбатан қўлланилган. Кичик Осиёда (Туркия) жўнг сўзи ҳалқ оғзаки ижодидан иборат бўлган ҳикоя ва масал, маталлардан иборат мажмуалар учун ишлатилган. Марказий Осиёда эса жўнглари асосан муфтий ва аълам³⁴лар томонидан тузилган фикҳий масалалар, намунавий ривоят ҳужжатлар мажмуаси учун истифода этилган. Унда жўнг тузувчилари тўпламни яратишда асосан амалда бўлган фикҳий масалаларга (*маъмулат ал-масаъил ал-фикҳийа*) эътибор қаратганини, қайд қилишади.

ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган жўнглари билан танишиш жараёнида уларнинг кўпи Бухоро хонлигида ва шу регионда тузилганлиги маълум бўлади. Шунингдек, Қўқон ва Хива хонлигида тузилган жўнглари ҳам кўп бўлмасада мавжуддир. Жўнгларида юқорида зикр қилганимиздек, фикҳий масалалар билан бирга муҳр билан тасдиқланган яъни асл қозилик ҳужжатлари ҳам ўрин олган. Бу эса фатво тўпламининг аҳамиятини янада оширади. Улар кўпинча муомалат масалаларига оид олди-сотти, гаров, қулни озод қилиш, ижара

³⁴ Аълам - араб.- “энг билгувчи” маъносида бўлиб, унинг вазифаси кўпроқ чиқарилган фатволарни назорат қилиш ҳамда шаръийлигини текшириш бўлган.

хужжатлари ҳамда вақфнома ва бошқа аслият хужжатлар бўлиб, улар варақлар орасига елимланган шаклда учрайди. Жўнглари, асосан, муфтийлар учун фатво чиқаришда амалий қўлланма, ҳатто фикҳий манбавий асос вазифасини бажарган. Шу билан бир қаторда, уларда бошқа фикҳий асарлардан фарқли ўлароқ минтақада (қаерда тузилганига кўра) юз берган сиёсий (*дор ал-харб*, *дор ал-ислом*, *шиаъ* масалалари) ва диний-ижтимоий (расм-русумлар, тасаввуф масалалари билан боғлиқ) воқеалар юзасидан уламоларнинг фатволари келтирилади. Масалан, Шайбонийлар (1501-1601йй.) давридан бошлаб, Бухоро хонлигида яратилган жўнгларининг кўпида тасаввуфдаги “*зикр-и жаҳр*” (зикрни овоз чиқариб қилиш), *самъ* (бирор-бир диний шеърини байтнинг куйига солиб айтиш)” каби масалалар ўрин ола бошлагани ва улар эндиликда у даврга келиб ислом қонуншунослигидан мустаҳкам ўрин олганлигини кузатиш мумкин. Бинобарин, жўнгларининг фикҳий масалалар ва қозилик ривоят тўплами сифатида юзага келиши Мовароуннаҳр фикҳ мактаби тарихида ўзига хос бир босқич даврини кўрсатади. Мазкур тўпламларда фикҳга оид назарий масалалар (қиёс, истиҳсон) ҳамда тузувчилар ёдномаларининг қайд этилиши минтақа ижтимоий-иқтисодий ва ҳатто сиёсий тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Жўнгларидаги фикҳий масала ва ривоят хужжатлари кўп ҳолатда бирор бир фикҳий асарлар билан бирга кўп ҳолатда *Мухтасар виқоя* асари матни ҳамроҳида (яъни биргаликда) келади. Ундай жўнглари *Жўнг ма` мухтасар ал-виқоя* (яъни, *Жўнг Мухтасар виқоя* асари билан бирга) номи билан келади. Лекин айрим жўнглари ҳеч қандай асар матни билан бирга келмасдан, балки уларда тузувчи муфти ёки аълам ўз иши фаолияти учун муҳим бўлган амалдаги фикҳий масалаларни жамлаш билан чекланишган.

ЎзРФАШИ фондида сақланаётган жўнглари устида ҳозирга қадар олиб борилган изланишлар жараёнида Бухоро хонлигида тузилган энг қадимийси ҳозирча №10727 рақамли жўнг асари, деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу жўнг ким томондан тузилгани номаълум. Қаттиқ муқова, жигар ранг чарм билан қопланган бўлиб кейнчалик таъмирланган. Қўлёзма варағи 835 варақдан иборат. Мазкур жўнг *Мухтасар ал-виқоя* асари матни ҳамроҳида тузилган. Жўнгда *Мухтасар ал-виқоя* асари матни таълиқ хатида йирик қилиб битилган. Унга илова сифатида кўплаб фикҳий масалалар матни настаълиқ хатида ёзилган. Қўлёзмадаги илова қилиб берилган масалаларнинг ёзувлари бир-биридан фарқ қилади (оч ёки тўқ рангдаги сиёҳлар, бетартиб шаклда майда ва қалин ёзувлар, айрим

варақлар оралиғига турли шаклдаги қоғозлар елимланган). Бу эса, тузувчи яъни муфтий тўпламни йиллар давомида турли шароитларда тўлдириб борган, шунингдек, унинг издошлари ҳам бу жўнгга қўшимча қайдлар ёзиб борган деган фикрни айтиш мумкин. Мазкур қўлёзманинг колофон қисмида мазкур жўнг Мир Абу ал-Фазл бин Мулла Хожа Бухорий томонидан ромазон ойининг 14 куни 1039/1630 йилнинг 27 апрелида кўчириб тугатилган. Бу ерда қайд этилган котиб исми асли мазкур жўнгнинг тузувчисими ёки йўқми бу масала ҳозирча очик қолмоқда.

Ушбу жўнгнинг фихристида 58 та китоб номи ва бетлари аниқ кўрсатилган. Асар “Таҳорат” бобидан бошланиб, “Хунасалар (гермафродитлар) китоби”га қадар фикҳ масалаларини ўз ичига олган. Унга *махзар*³⁵ ва турли фикҳий масалалар ҳамда фатволар илова қилинган. Шунингдек, тўпламнинг муҳим жиҳатлардан бири унда турли ривоят ҳужжатлари нусхаси мавзуларга қараб варақлар орасига тиркаб борилган ва муҳр ўрнида муфти ва қозиларнинг исми шарифи (легендаси) турибди. Демак котиб асл нусхадан нусха олиб муҳр ўрнига шахсларнинг исмларини ёзиб борган. Мазкур жўнгнинг кўп ўрнида Шайбонийлар даврида яшаб ижод этган ва хонлар саройида хизмат қилган машҳур муфтий Муҳаммад Амин ибн Убайдуллоҳ ал-Мўъминободий ал-Бухорий (ваф. 1570) ва муфтий Муҳаммад Шариф бин Муҳаммад Саъид ал-Хусайнийнинг (XVI аср) фатво ва ривоят ҳужжатлари келтирилган. Демак бизнинг қўлимизда мазкур муфтийларнинг асл нусхада бўлмаса ҳам кўчирма нусхадаги фатволарини кўриш мумкин. Бу расмий муфтийларнинг фатволари орқали амирликдаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муносабатлари тарихини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиб ўтиш керакки фатво тўпламлари жамиятнинг диний-ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий масалаларни акс этувчи муҳим манба ҳисобланади. Айниқса бу масалада жўнг тўпламлари яққол намуна бўла олади.

³⁵ *Махзар* (محضر) да суд амалиётининг бориши ҳақида маълумотлар ёзилган.

АЛЛОҚУЛОВ Абдулатиф Абдуллаевич
Илмий тадқиқотлар ва инновацион лойиҳалар маркази
“Замонавий диний муаммоларни ўрганиш”
бўлими мудири, “Исломунослик ва ислом
цивилизациясини ўрганиш ISESCO кафедраси
катта ўқитувчиси, фалсафа доктори (PhD)

МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИНИ ҲУДУДИЙ ТАРҚАЛИШИДА **АБУ ҲАФС НАСАФИЙНИНГ “АҚОИД” АСАРИ АҲАМИЯТИ**

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются методы Абу Хафса Насафи в опровержении фанатическим течениям на основе поднятых теологических вопросов в произведения «Акаид» Абу Хафса Насафи и его комментарии. В ней сравнительно проанализированы корни идеологических взглядов современных течений с идеологией хариджитов, мутазилитов, кадаритов, джахмитов, джабаритов и др.*

Также, были сопоставлены и проанализированы идеи исторических течений с призывами современных экстремистских группировок, таких как хизбут-тахрир, салафия, джихадисты и исламское движение Туркестана и даны опровержения на основе аятов, хадисов и высказываний выдающихся мусульманских ученых Ахли Сунна Валь Джамаа. Также, в XX веке среды европейских востоковедах было изучено произведение и комментарии «Шарху-л-Акаид ан-насафия» и переведено на английский язык. В произведение «Акаид» в основном приведены опровержения таким заблудшим сектам как муътазилиты, жахмиты, каррамиты, также особое место уделялось на формировании иммунитета против них.

***Ключевые слова:** Насафи, Тафтазани, акаид, салафия*

***Annotation.** The article gives information about Abu Khafs Nasafi's work “Aqoid” and its commentaries. In addition, issues of Muslim belief mentioned in these commentaries and the scholar's method of disproving fanatical sects are also explained in it. It highlights views of the destructive sects, which were emerged in the period of globalization. Especially, those sects such as Khawarij, Mu'tazilah, Qadariyah, Jahmiyah, Jabariyah, Mushabbiha are comparatively analyzed.*

In the article, views of the historical sects studied in the work “Aqoid” are compared with the teachings of the modern sects such as Hizbut-tahrir,

Salafiyah, Jihadists, Islamic Movement of Turkistan. These sects are disclaimed by the means of verses, hadiths and opinions of distinguished Muslim scholars. In addition, Umar Nasafi's "Aqoid" and Taftazani's "Sharh al-Aqoid al-Nasafia" were studied and translated into English by European orientalists in the 20th century. There are denials in the work "Aqoid" against views of the mistaken sects such as Mu'tazila, Jahmiyah, Karramiyah, which existed in the 10-11th centuries. Also, a special attention was paid attention in it to the formation of immunity against them.

Key words: *Nasafi, Taftazani, aqoid, salafiyah*

Абу Ҳафс Насафий (461-537/1069-1142 й.) ўзидан бой илмий мерос қолдирган улуғ аллома ҳисобланади. Манбаларда тафсир, ҳадис, ақида, мунозара, шурут ва тарихга оид бир неча китоблар ёзгани қайд қилинган. Лекин бугунги кунгача унинг жуда кам асарлари етиб келган. Тарожим ва табақот жанрида ёзилган манбаларда унинг 40 дан ортиқ ёзма меросига тўхталинган.

Ровийларнинг библиографияси билан шуғулланган Самъоний: “Насафийнинг асарлари жуда кўп бўлган”, деб таъкидлаган³⁶. Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий “Аълому-л-ахёр мин фуқаҳои мазҳаби-н-Нуъмон ал-мухтор”да Насафийнинг 100 дан ортиқ китоби борлигини қайд қилиб, улардан баъзиларини келтирган³⁷. Манбаларда Насафийни фақиҳ, адиб, фазилатли имом, усулчи, мутакаллим, муфассир, муҳаддис, наҳвчи, луғатчи, тарихчи, ҳофиз, муфтий, шоир ва мутафаннин (турли илмларни ўзлаштирган) олим бўлгани³⁸, кўпроқ тафсир, ақоид, ҳадис, фикҳ³⁹ соҳасида ижод қилгани кўрсатилган.

X аср ўрталарида мавжуд йирик исломий ақидавий таълимотлар сифатида суннийлик, муътазилийлик, муржийлик, шиалик ва хорижийлик каби йўналишлар қайд этилган. Ислом динида биринчи бўлинишга 657 йил халифа Али (599-661 йй.) билан Муовия (602-680 йй.) тарафдорлари ўртасида бўлиб ўтган музокара сабаб бўлган. Унда Али

³⁶ Абу Ҳафс Насафий. Ал-Қанд фи зикри уламаи Самарқанд. – Б. 115.

³⁷ Кафавий. Аълому-л-ахёр. / ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, Р: 91. – Вв. 132-133.

³⁸ Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳия. – Б. 149; Юсуф Илён Сергис. Муъжаму-л-матбуоти-л-арабия. – Ж. III. – Б. 1854; Абдулқодир Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музийя. – Ж. I. – Б. 394; Исмоил Бағдодий. Ҳадияту-л-орифин. – Ж. I. – Б. 783; Каҳҳола. Муъжаму-л-муаллифин. – Ж. VII. – Б. 306; Ибн Ҳажар. Лисону-л-мизон. – Ж. IV. – Б. 327; Тошқубрузода. Мифтаху-с-саъода. – Ж. I. – Б. 127; Зириклий. Аълум. – Ж. V. Ж. Б. 222; Ибн Қутлубғо. Тожу-т-тарожим. – Б. 47.

³⁹ Абдулқодир Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музийя. – Ж. I. – Б. 394; Ибн Ҳажар. Лисону-л-мизон. IV. – Б. 327; Ибн Қутлубғо. Тожу-т-тарожим. – Б. 47; Тошқубрузода. Мифтаху-с-саъода. – Ж. I. – Б. 128; Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳия. – Б. 149.

тарафдорларидан 12 минг киши ажралиб чиқиб, хорижийлик оқимини юзага келтирди. Кейинги бўлиниш ҳам айнан “гуноҳи кабира” масаласига боғлиқ бўлган. Бунда Ҳасан Басрий (21-109/642-728 йй.) халқасини Восил ибн Ато (ваф. 130/748 йй.) ва Амр ибн Убайд (ваф. 143/761 йй.) “гуноҳи кабира” масаласи туфайли тарк этганлар ва муътазилия оқимига асос солдилар. Бу дастлабки ақидавий бўлинишлар VII-IX асрларда Бағдод ва Дамашқ халифалигининг диний-сиёсий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатди.

Муътазилийлар аҳли суннадан фарқли равишда ақлни насс (Қуръон ва ҳадис)дан устун билиб, ақл мустақил ҳукм чиқариш хусусиятига эга, деган тушунчани тарқатишга уринганлар. Муътазилия таълимоти аббосий халифалар Маъмун (197-218/813-833 йй.), Муътасим (218-227/833-842 йй.) ва Восиқ (227-232/842-847) даврида расмий эътиқод сифатида тан олинган. Мутаваккил (232-247/847-861) ҳукмронлиги даврида эса исломга зид оқим сифатида қаттиқ таъқиб остига олинган. Бу оқимнинг сўнгги қароргоҳи Хоразм бўлиб, XIII-XIV асрларга келиб, муътазилия таълимоти шиаларнинг айрим оқимлари эътиқодига айланиб қолди⁴⁰.

IX асрнинг охирида сомонийлар давлатида сиёсий, иқтисодий соҳаларда муҳим ўзгаришларнинг амалга оширилиши Самарқандда илмий соҳа фаолиятининг ривожланишига олиб келди.

Мовароуннаҳрда XI асрда ҳанафийлик таълимоти асосида калом мактаби шаклланишида Самарқанд илмий муҳитининг ўрни ўзига хос бўлган⁴¹. Ушбу аср охирида мотуридийлик таълимоти шаҳарда ҳали кенг миқёсда ёйилмаган эди. XII асрга келиб, мотуридийликка оид китоблар ёзилиши, усулларнинг юзага келиши натижасида таълимот атрофга ёйила бошлади. Бу давр мотуридийликни мустаҳкамловчи далиллар тўпланиши билан ҳам аҳамиятлидир.

XI-XII асрларда мутакаллимлар асосан радд услубида асарлар битганлар. Жумладан, Имом Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид”, Абу Муин Насафийнинг “Табсирату-л-адилла” китобларида тавҳид, сифат масалалари ақл ва мантиқ қонун-қоидалари асосида ёритилган. Бу йўналишдаги манбалар исломнинг бирламчи асосларини инкор этувчиларга мўлжалланган.

⁴⁰ Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. – Тошкент: Шарқ, 2013. – Б. 38.

⁴¹ Rudolph U. Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand. Leiden, New York, Koln: E.J. Brill, 1997. – S. 20 (бундан кейин: Rudolph U. Al-Māturīdī).

Имом Мотуридийнинг “Таъвилоту аҳли-с-сунна”, Абу Муин Насафийнинг “Баҳру-л-калом”, Абу-л-Юср Паздавийнинг “Усулу-д-дин” ва Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” китобларида асосан нақлий далиллардан фойдаланилган ва улар Қуръон, ҳадисда келган далилларга қаноатланувчиларга қаратилган.

Самарқанд мотуридийлик таълимотининг ривожланишига ҳисса қўшган Абу-л-Юср Паздавий ва Абу Муин Насафий манбаларда Абу Ҳафс Насафийнинг устозлари сифатида қайд қилинган⁴². Абу Ҳафс Насафий икки устозининг йўлини давом эттириб, машҳур “Ақоид” асарини ёзди ва унда мотуридийлик таълимотини содда, тушунарли тарзда акс эттирди. Олимнинг соҳага доир мазкур китобидан бошқа “Матлаъу-н-нужам” тўплами таркибида иккита мустақил асари ҳам мавжуд:

биринчиси, “Таъаддуду-л-хисоли-л-латий жаъалаҳа-н-Набийю алайҳи-с-салом мин шуъаби-л-имон ва-л-ислом” (Набий алайҳи-с-салом имон ва ислом замирига киритган хислатларнинг сони) деб номланади. Унда Абу Ҳурайрадан нақл қилинган қуйидаги ҳадис шарҳлаган:

الإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ.

“Имон олтмишдан ортиқ шўъбадир. Ҳаё имоннинг бир шўъбасидир”⁴³. Мазкур рисола имон ва ислом тушунчаларига бағишланган. Китоб сўнгида “имон” сўзига “имон тил билан иқрор қилиш, қалб билан тасдиқ қилишдир”, деб таъриф берилган. Бунда Насафий Абу Ҳанифага эргашган. Чунки Имом Мотуридий: “Имом – бу қалб билан тасдиқ қилишдир”, деган;

иккинчи асар “Тасмияту-ш-шиа мин аҳли-л-ҳава ва-л-бидаъ” (Ҳавои нафсига берилган, бидъатчи оқимларнинг номлари) деб аталади. Унда ақидавий гуруҳларнинг номлари, ғоявий қарашлари, Абу Ҳанифанинг мазкур гуруҳларга билдирган фикрлари ва калом илмига тегишли баъзи масалалар келтирилган⁴⁴. Булар орасида кенг тарқалган ва энг салмоқлиси “Ақоид” асари ҳисобланади.

Абу Ҳафс Насафий Абу Ҳанифанинг (80-150/699-767 йй.) “Фикҳу-л-акбар”, Ҳаким Самарқандий (ваф. 342/953 йй.)нинг “Китобу-с-саводи-л-

⁴² Оқилов С. Абу-л-Муъин ан-Насафий ва унинг Мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси (“Табсирату-л-адилла” асари асосида): т.ф.н...дис. – Тошкент: ТИУ, 2005. – Б. 61 (бундан кейин: Оқилов С. Диссертация).

⁴³ Исмоил Бухорий. Саҳиҳи Бухорий. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 12.

⁴⁴ Абу Ҳафс Насафий. Усулу-д-дин ала иътиқоди-л-мухтадин. – В. 2^a-3^a.

аъзам”, Таҳовийнинг “ал-Ақоиду-т-таҳовия” асарларидан ва ҳанафийлик негизида шаклланган мотуридийлик таълимотига доир Абу Мансур Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” ва Абу Муин Насафийнинг “Табсирату-л-адилла” китоблари асосида “Ақоид” рисоласини ҳанафий-мотуридийликнинг анъанавий услубида, қисқа ва равон тарзда ёритган. Шунинг учун у Мовароуннаҳр таълим муассасаларида калом илми бўйича асосий ўқув қўлланма ҳисобланган.

“Ақоид”да Қуръон ва ҳадислардан келтирилган далиллар жуда кам учрайди. Жумладан, пайғамбарлар сони билан боғлиқ ўринда “Ғофир” сурасининг 78-ояти далил қилиб келтирилган. Бошқа ўринларда бундай ҳолат учрамайди. Бироқ муаллиф китобда берилган маълумотлар Қуръон ва суннада келганига ишора қилиш учун “ورد الدليل السمعي” (нақлий далил келган)⁴⁵, “وقد روي بيان عددهم في بعض الأحاديث” (баъзи ҳадисларда уларнинг сони ривоят қилинган)⁴⁶, “واجبة بالنقل” (нақл билан вожиб бўлган)⁴⁷ каби ибораларни қўллаган.

Абу Муин Насафийнинг ақидавий китобларига нисбатан “Ақоид”нинг кенг тарқалишига, унда мотуридийлик таълимотига оид катта ҳажмли китобларнинг моҳияти ихчам берилгани ва “Фикҳу-л-акбар”нинг ёзилиш услубига мос келиши сабаб бўлган. У ёдлашга қулай бўлиб, ўқувчи бир ўқишдаёқ ундаги маълумотларни эсда сақлаб қолади. Бу жиҳати кўплаб олимларнинг қизиқишини уйғотиб, унга шарҳ, ҳошиялар битилишига туртки бўлди. Шунинг учун ҳам унга XIII асрдан бошлаб ҳозиргача шарҳлар битилмоқда⁴⁸.

“Ақоид” асарида илм, илоҳиёт (Аллоҳ ва Унинг зотига тегишли масалалар), нубувват (ваҳий, пайғамбарлик, расуллар), борлик (инсон, фаришта, жин ва сабабият қонуниятлари), самъиёт (нақл) ва ғайбиёт (ғайб) ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, “имомат”, “маҳсига масх тортиш”, “хурмо шарбатини ҳаром демаслик” каби фикҳга доир масалалар ҳам берилган. Бу услубни фикҳ, тасаввуф соҳаларига доир матнларда ҳам кузатиш мумкин. Ижтимоий ҳаётнинг тадрижий ривожига китобларнинг мухтасар шаклга келтирилиши устознинг талабаларга маълумотларни енгил ва осон етказишига имкон берган.

⁴⁵ Абу Ҳафс Насафий. Матну-л-ақоид. – Истанбул: Боязит, 1893. – Б. 106 (бундан кейин: Абу Ҳафс Насафий. Матну-л-ақоид).

⁴⁶ Абу Ҳафс Насафий. Ўша асар. – Б. 106.

⁴⁷ Ўша асар. – Б. 105.

⁴⁸ “Ақоид”нинг замонавий шарҳлари борасида учинчи бобнинг биринчи бандида сўз юритилади.

Насафий “Ақоид”нинг таркибий тузилишини мотуридийликка оид асарларда танланган услубда берган бўлса-да, улардан фарқли равишда масалаларнинг асосий мазмун-моҳиятини бериб, уларни чуқур баён этмайди. У таълимотини қисқа жумлалар билан ёритади. Олимнинг мазкур рисоласи мотуридий йўналишида ақида ва калом мавзуларини қамраб олган илк матн ҳисобланади.

“Ақоид” асари ўзидан олдин ёзилган асарларга тезис вазифасини ўтагани учун, уни олимлар “ал-Уъюн” (Чашмалар), “Умдату-т-толиб” (Талабаларнинг устуни), “Умдату-н-назор” (Диққат билан кузатувчининг устуни) каби номлар билан атаганлар⁴⁹.

Ақидавий йўналишдаги асарларда масалалар маълум бир мактаб нуқтаи назаридан ифодаланиб, унда исбот талаб қилмайдиган жумлалар, яъни “ишонишимиз керакки...”, “ишончимиз комилки...”, “... деб билиш лозим”, “... шундай дейилади”, “... мумкин эмас”, “... жоиз эмас”, “... бундай дейиш тақиқланади”, “... нақлий далилга таянади”, “... зиммасига вожиб эмас”, “билинг...”, “бу... ҳақдир”, “... масалалар нақлий далиллар билан собит бўлган” каби иборалардан кенг фойдаланилган⁵⁰. Шунинг учун ҳам Ҳожи Халифа: “Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари Абу Муин Насафийнинг “Табсирату-л-адилла” китобининг чўнтак шаклидир”, – деб таъкидлаган⁵¹. Бунга асосланган тадқиқотчи С.Оқилов “Табсирату-л-адилла”нинг фихристи Насафийнинг “Ақоид” асаридир, деган илмий хулосани илгари сурган⁵². Бироқ Ҳожи Халифанинг қараши ҳақиқатга унчалик ҳам тўғри келмайди. Чунки китобнинг биринчи бетидаги “билиш”, “билиш воситалари”, “борлиқ” каби масалалар “Табсира”дан олинган бўлиши мумкин, лекин “Ақоид”да келган “хурмо набизини ҳаром демаймиз”, “маҳси устига масҳ тортиш жоиз”, “гуноҳкор ортида намоз ўқиш мумкин” каби масалалар унда учрамайди. Шунинг илоҳотида олиб, Абу Ҳафс Насафийнинг китоби Абу Муин Насафийнинг барча ақидавий меросининг тезиси деб айтилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Олмон тадқиқотчиси Ульрих Рудольф Ҳожи Халифанинг фикрини қуйидагича изоҳлайди: “Нажмуддин Насафий “Ақоид” асарини мотуридийлик таълимотида, шаклан эса, Абу Муин Насафийнинг

⁴⁹ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. – Ж. II. – Б. 1145.

⁵⁰ Ермаков Д. В. Ақида // Ислам: энциклопедический словарь / отв. ред. С. М. Прозоров. – М.: Наука, 1991. – Б. 17-18.

⁵¹ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. – Ж. II. – Б. 1145.

⁵² Оқилов С. Диссертация. – Б. 117-148.

“Табсирату-л-адилла” асарига асослаган”⁵³. Ульрих Рудольф “Ақоид”да келган “хурмодан тайёрланган набиз, яъни шарбатни ҳаром деб билмаймиз”, “фосиқ ортида намоз ўқиш мумкин”, “солиҳ ва фосиқ мусулмонга жаноза намози ўқиш жоиз”, “муқимликда ҳам, сафарда ҳам маҳси устига масҳ тортишни жоиз деб биламиз” каби масалаларни назардан четда қолдириб, юқоридаги хулосани берган бўлиши мумкин. Айни бу мавзулар Абу Муин Насафийнинг “Табсира”, “Баҳру-л-калом” асарларида мавжуд эмас. Демак, Абу Ҳафс Насафий олдинги ҳанафий-мотуридийлик таълимотига доир китобларни ихчам шаклга келтириб, аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг зубдасини (қаймоғини) беришга ҳаракат қилган.

Турк тадқиқотчиси Сулаймон Улдагнинг фикрига кўра, Саъдуддин Тафтазоний (1904-1970/1322-1390)нинг “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия” китоби ёзилгандан кейин “Ақоид” асари ислом оламида кенг тарқалган⁵⁴. Қозонлик Ж.Валидий бу ҳақида шундай деган: “Мусулмон ва татар мадрасаларида энг оммабоп асар Саъдуддин Тафтазонийнинг шарҳи билан танилган Насафийнинг “Ақоид” асаридир”⁵⁵. Олим Самарқанддаги “Кигиз босувчилар”, “Муқотил”, “Масжиду-л-манора”, “Сиккату-л-лаббодин” гузарлари масжидлари, “Табғочхон” мадрасасида ақоид, усулу-л-ҳадис, усулу-л-фикҳ илмларидан ўқув қўлланма тайёрлаб бергани, улардан махсус дарслар уюштиргани ва ўзининг хусусий таълим масканида ҳам соҳага доир ёзилган матнларидан таълим бергани манбаларда келган⁵⁶. Бу маълумот Насафийнинг “Ақоид” асари ҳанафий-мотуридийлик мактабларида Тафтазонийнинг шарҳи ёзилгунига қадар машҳур бўлиб улгурганини билдиради. Шориҳларнинг услуби ва ёндашувини таҳлил қилиб, улар талаба ва аҳли илмлар орасида оммалашган китобларга одатда шарҳ, ҳошия, таълиқот ёзганлар, деб изоҳлаш мумкин. Демак, Насафийнинг “Ақоид” асари “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия”ни кенг тарқалишига ҳисса қўшган.

Шу ўринда “Ақоид”нинг муаллифига аниқлик киритиш ва тадқиқотчилар орасидаги ихтилофларни ўрганиб, қиёсий таҳлил қилиш

⁵³ Rudolph U. Al-Māturīdī. – Б. 250.

⁵⁴ Suleyman Uludag. Kelam ilmi ve Islam akaidi. – Istanbul: Dergah Yayinlari, 1999. – Б. 61 (бундан кейин: Uludag S. Kelam ilmi ve Islam akaidi).

⁵⁵ Валиди Дж. Очерк истории образованности и литературы татар до революции 1917. (фрагмент книги) // Библиотека журнала «Казань» - № 6. – Казань, 1992. – С.19; Сафиуллина Р.Р. Арабская книга в духовной культуре татарского народа. – Казань: Алмалит, 2003. – Б.105.

⁵⁶ Бу ҳақида батафсил маълумот қаранг: Мухаммадаминов С. – Диссертация. – Б. 20-36.

ўринлидир. Тарихчи Зарқоний (ваф. 1122/1710 й.), Шихобуддин Абу-л-Аббос Қасталонийнинг (ваф. 923/1517 й.) “ал-Мавоҳибу-л-ладуния” китобига ёзган шарҳида “Ақоид”ни Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Бурҳонуддин Насафий (ваф. 687/1288 й.)га нисбат берган⁵⁷. Зарқонийнинг бу қарашига асосланган Абдулҳай Лакнавий ва О.Н. Билмен “Ақоид”ни Бурҳонуддин Насафийга тегишли эканини қўллаб-қувватлаганлар⁵⁸.

Турк тадқиқотчилари Бекир Топалўғли ва М.Саим Йепрем ҳам Абдулҳай Лакнавийнинг Зарқонийдан қилган ривоятига асосланиб, “Ақоид”ни Бурҳониддин Насафийнинг қаламига мансублигини айтганлар⁵⁹. Уларнинг Абу Ҳафс Насафий ёзган бошқа ақидавий китоблар ҳақида маълумотга эга эмаслиги “Насафий ақида илми билан шуғулланмаган”, деган фикрга келишига сабаб бўлган. Бу бир неча жиҳатдан янглишдир:

биринчидан, Насафийнинг “Ақоид” асарининг энг машҳур шарҳловчиси Саъдуддин Тафтазоний, шунингдек, олимлардан Ҳожи Халифа, Хатиб Бағдодий, Юсуф Илён Сергис, Умар Каҳҳола, Зириклий ва Али Айний каби олимлар асарни Абу Ҳафс Насафийга мансуб деб айтганлар⁶⁰. Тафтазоний “Ақоид”ни Бурҳониддин Насафийга эмас, янглишиб, Абу Ҳафс Насафийга нисбат берган бўлиши мумкин эмас. Бошқа томондан олиб қаралса, Тафтазоний билан Абу Ҳафс Насафий орасида 180 йил, Абу-л-Аббос Қасталоний билан Насафий орасидаги фарқ 375 йилни ташкил қилади. Демак, Саъдуддин Тафтазоний бу ҳақида Қасталонийга қараганда аниқроқ маълумотга эга бўлган бўлиши мумкин;

иккинчидан, ислом динининг тарихий ривожланиш босқичларига эътибор берилса, XI-XII аср олимлари фаннинг турли соҳаларида ижод қила олганлари ва муайян йўналиш билан чекланмаганликларига гувоҳ бўлиш мумкин. Аслида, Абу Ҳафс Насафий фикҳ, ҳадис билан кўпроқ шуғулланган бўлса ҳам, тафсир, араб тили грамматикаси, шеърят каби

⁵⁷ Зарқоний. Шарҳу мавоҳибу-л-ладунния би-л-минаҳи-л-муҳаммадия. 12 жилдди. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 1417/1996. – Ж. V. – Б. 348.

⁵⁸ Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳия. – Б. 194-195, 247; Билмен. Большая Исламская научная энциклопедия. – Ж. II. – С. 463.

⁵⁹ Bekir Topaloğlu. Kelam ilmi: giriş. – İstanbul: Damla Yayınevi, 1991. – S. 130; Dr. M. Saim Yeprem. İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdî. – İstanbul: 1997. – Б. 259.

⁶⁰ Тафтазоний. Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия. – Истанбул: Боязит, 1893. – Б. 2; Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. – Ж. II. – Б. 1145-1146; Исмоил Бағдодий. Ҳадияту-л-орифин. – Ж. I. – Б. 783; Юсуф Илён Сергис. Муъжаму-л-матбуоти-л-арабия. – Ж. III. – Б. 1854; Каҳҳола. Муъжаму-л-муаллифин. – Ж. VII. – Б. 305-306; Зириклий. Аълум. – Ж. V. – Б. 222; Mehmet Ali Aynî. Huccetu'l-İslam Gazali. – İstanbul, 1327/1909. – S. 101-106.

йўналишларда ҳам китоблар ёзган. Ислом илмларининг асосий манбаларини шархлай олган олим ақида илмида 4-5 бетдан иборат рисола ёза олмаслиги мумкин эмас. У яшаган муҳит билан яқиндан танишиб чиқилса, унинг ақида бўйича асар ёзганини тахмин қилиш мумкин. Жумладан, Саъдуддин Тафтазоний шарҳи билан 1224/1809, 1244/1828 ва 1260/1844 йиллар Калькуттада, 1235/1819, 1260/1844 йиллар Истанбулда, 1286/1870 йил Лакнавда, 1286/1870 йил Деҳлида, 1314/1897 йил Кошонда, 1321/1903, 1331/1912 йиллар Қоҳирада чоп этилган “Ақоид” асарида муаллиф Абу Ҳафс Насафий кўрсатилган⁶¹.

“Ақоид” асарининг муаллифи Абу Ҳафс Насафий мотуридия мактабига мансуб бўлишига қарамай, унинг шориҳи Саъдуддин Тафтазоний ашъарийлик таълимоти вакили бўлган”, деган масала тадқиқотчилар орасида қарама-қарши фикрларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Шунингдек, Тафтазоний шарҳида мотуридия ва ашъария таълимотлари назарияларидан қайси бири ёритилган, деган фикр ҳам доимо тадқиқот ва баҳс-мунозара мавзуси бўлиб келган. Бунини илмий баҳс сифатида биринчилардан бўлиб олиб чиққан шарқшунос У.Монтгомернинг таъкидлашича, Тафтазоний Мотуридий қарашлари ҳукмрон бўлган минтақада яшагани сабабли мотуридийликка оид матнни шарҳлаб, баъзи ўринда ашъарийлик таълимотига ишоралар қилган⁶².

Туркиялик тадқиқотчи Бекир Топалўғли Саъдуддин Тафтазонийнинг таълимотда ашъарий бўлганига ишора қилиб: “У баъзан мотуридийликни танқид қилиб, ашъарийлик таълимотини тўғри қилиб кўрсатишга ҳаракат қилган”, дейди ва унга Аллоҳнинг сифатларига доир “таквин” мавзусини мисол қилиб келтиради⁶³.

Калом илми билан шуғулланган Сулаймон Улудаг Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоид ан-насафий” асари ҳақида Касталийдан қуйидагиларни келтирган: “Тафтазоний Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асарини ўзи эътиқод қилган ашъария таълимотига зид шарҳ қилган”⁶⁴. Умуман олганда, ашъарийлар Тафтазонийни ўзлари томонга тортишга, ҳанафий-мотуридийлар: “У мазҳабда ҳанафий, ақидада мотуридий бўлган”, деб кўрсатишга ҳаракат қилган. У икки томоннинг ўзига етарли далиллари мавжуд ва ҳозирга қадар бу мунозара давом этиб келмоқда.

⁶¹ Br. Gal. – Ж. I. – Б. 548; Suppl. – Ж. I. – Б. 759.

⁶² Montgomery Watt, W. The Formative Period of Islamic Thought. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985. – Б. 76.

⁶³ Bekir Topaloğlu. Kelam ilmi: giriş. – Istanbul: Damla Yayınevi, 1991. – S. 52.

⁶⁴ Uludag S. Kelam ilmi ve Islam akaidi. – S. 70.

1843 йилдан бошлаб Насафийнинг “Ақоид” асари Европа исломшунослари томонидан тадқиқ этила бошланди. Н.Ф.Катанов (1862–1922 йй.) “Ақоид” асари ҳақида шундай деган: “Насафийнинг ақида илмига оид матни мусулмон эътиқодининг ишончли манбаларидан бири бўлиб, у бошқа асарлардан қисқа ва лўндалиги билан фарқ қилади”⁶⁵. Шарқшунос А.В.Венсик асарнинг кенг миқёсда ёйилишига унда ислом асослари назарий жиҳатдан аниқ ифода этилгани асосий сабаб бўлганини таъкидлаган⁶⁶.

XIX асрнинг биринчи ярмида В.Куретон Абу-л-Баракот Насафийнинг “Умдату ақидати аҳли-с-сунна ва-л-жамоа” (Аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг асоси) асари билан Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” китобини “Аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг устуни” мавзуси остида тадқиқ қилган⁶⁷. Бу тадқиқот кейинчалик немис, инглиз, француз ва рус тилларига таржима қилинган⁶⁸.

В.Куретон тадқиқот муқаддимасида, Абу Ҳафс Насафий ва Абу-л-Баракот Насафийнинг таржимаи ҳолига тегишли қисқача маълумот келтириб, сўнг китобдаги ақидавий атамаларнинг изоҳли луғатини тузган. Жумладан, унда мураккаб, жисм, моҳият каби сўзларни келтириб, уларга изоҳ берган. Глоссарийда араз (ранг каби мустақил намоён бўла олмайдиган жисмсиз), жавҳар (предмет каби мустақил жисмли) каби сўзлар изоҳсиз ташлаб кетилган⁶⁹.

“Ақоид” асари Қозон диний академиясида ҳам ўрганилган. Жумладан, миссионерлик тўпламларидан бирида тадқиқотчи Александр Леопольдовнинг “Опыт изложения Мухаммеданства по учению ханифитов” (Ҳанафийлар таълимотида муҳаммадийликнинг ифода этилиш тажрибаси) номли мақоласи чоп этилган. У дастлаб “имон” сўзига изоҳ бериб, унга “Ақоид”дан иқтибослар келтирган. Тадқиқотчининг таъкидлашича, “Ақоид” Қозон мадрасаларида “ақида” фанидан бирламчи

⁶⁵ Катанов Н.Ф. Восточная библиография. – Казань: Иман, 2004. – С. 83.

⁶⁶ Wensinck F.J. Al-Nasafi // Encyclopaedia of Islam. Vol. VII. Leiden. – New York: E.J. Brill – 1993. P. 969

⁶⁷ Cureton W. Pillar of the creed of the Sunnites. – London: Printed for the society for the publication of oriental texts, 1843. – P.53-59; Heffening W. An-Nasafi // Encyclopedic de l'isiam. Paris, 1993. T.VII. - P. 969.

⁶⁸ Бу ҳақида батафсил қаранг: Zettersteen K. V. Die arabischen, persischen und Urkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala. Uppsala, 1930. – S.122.

⁶⁹ Cureton W. Pillar of the creed of the Sunnites. – London: Printed for the society for the publication of oriental texts, 1843. – P. 11-12.

манба бўлган ва талабаларга ёдлатилган⁷⁰. Демак, олимнинг “Ақоид” китоби XIX аср ўрталарида Қозон мадрасаларида илоҳиёт фанидан қўлланма вазифасини ўтаган.

XXI асрга келиб Насафийнинг “Ақоид” асари Мисрдаги “ал-Азҳар университети”да учинчи, Ироқдаги “Ироқ ислом университети”да олтинчи, Ўзбекистондаги Имом Бухорий номидаги ислом институтида учинчи, Ҳиндистон ва Покистон мадрасаларида олтинчи курсда Саъдуддин Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия” асари билан бирга дарслик сифатида ўқитилмоқда. Шунинг учун бу китобга қизиқиш ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда. Жумладан, ироқлик доктор Абдулмалик ибн Абдурахмон Саъдий Ироқ ислом университетининг олтинчи курс талабаларига Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоид” асарини тушуниш қийинчилик туғдиргани боис, “Ақоид”га “Шарҳу-н-Насафия фи-л-ақидати-л-исломия” (Ислом ақидасида Насафия матнининг шарҳи) номли замонавий шарҳ ёзган⁷¹. Ҳиндистонлик ва покистонлик олимлар ҳам унга замонавий шарҳ ёзганлар. Британиялик тадқиқотчи Муҳаммад Ёсир Тафтазонийнинг шарҳини соддалаштириб, ўқув қўлланма шаклида нашр қилган⁷².

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, XI-XII асрларда ақида ва калом илмида “Китобу-т-тавҳид”, “Табсирату-л-адилла” каби китоблар радд услубида, “Таъвилоту аҳли-с-сунна”, “Баҳру-л-калом”, “Усулу-д-дин” ва “Ақоид” асарлари анъанавий, яъни Қуръон ва ҳадис асосида ёзилган. Радд йўналишидаги манбалар исломнинг бирламчи манбаларини инкор этувчиларга, анъанавий услубдаги китоблар Қуръон, ҳадисда келган далилларни эътироф этувчиларга мўлжалланганлиги аниқланди. Абу Ҳафс Насафий “Ақоид” китобидан ташқари, ақида соҳасида яна “Таъаддуду-л-хисоли-л-латий жаъалаҳа-н-Набию алайҳиссалом мин шуъаби-л-имон ва-л-ислом”, “Тасмияту-ш-шиа мин аҳли-л-ҳава ва-л-бидаъ” номли икки мустақил асар ёзгани аниқланди. Насафийнинг “Ақоид” асарида “хурмо шарбати”, “маҳсига масҳ тортиш”, “фосиқнинг ортида намоз ўқиш мумкин”, “гуноҳкор мўминга ҳам жаноза ўқилиши” каби ақида илмига

⁷⁰ Леопольдов А.Я. Опыт изложения мухаммеданства по учению ханифитов (сочинение студента Казанской Духовной Академии III-го учебного курса (1846-1850 г.)) // Миссионерский противомусульманский сборник. Труды студентов миссионерского противомусульманского отделения при Казанской Духовной Академии. Выпуск II. Издание второе. – Казань: 1897. – С. 14.

⁷¹ Абдулмалик Саъдий. Шарҳу-н-Насафия фи-л-ақидати-л-исломия. – Мўсул: Салсабил, 2009. – Б. 5.

⁷² Бу ҳақида диссертациянинг учинчи боби, биринчи бандида маълумот берилди.

алоқадор бўлмаган мавзуларнинг акс этиши, баъзи вақтда фикхий масалалар калом илми даражасида ҳал этилишини англатади.

БЕКМИРЗАЕВ Илхомжон Исроилжонович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Исломунослик ва ислом цивилизацияси тарихини ўрганиш
ISESCO” кафедраси доцент в.б.
фалсафа доктори (PhD)

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ДИНИ МИНТАҚАВИЙ ШАКЛИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ

***Аннотация:** Данная статья посвящена анализу распространение и научной деятельности и роли ислама в социально-религиозной жизни Мавераннахра и двух основных городов Центрального Маверауннахра - Бухары и Самарканда во II-VII / VIII-XIII веках. Статья посвящена определению различных видов и групп источников для изучения богословов окружающей среды и установлению степени их достоверности.*

***Ключевые слова:** Ханафи, улама, Централ Маверауннахр, Бухара, Самарканд, мухаддис, факих.*

***Annotation:** This article is devoted to the analysis of the spread and the scientific activities and the role Islam in social-religious life of Mawerannahr and two basic cities of Central Mawarannahr – Bukhara and Samarqand in II-VII/VIII-XIII centuries. The article is devoted to definition of the various kinds and groups of sources for study of environment theologians and establishment of a degree of their reliability.*

***Key words:** Hanafi ulama Central Mawarannahr, Bukhara, Samarqand, muhaddith, faqih.*

Марказий Осиё мустақил маънога эга бўлган минтақавий цивилизациялардан бири ҳисобланади. Ўтган кўп асрлик ривожланиш даврларда мазкур цивилизация жузъий антропологик, ижтимоий, сиёсий, тил, диний ва бошқа ўзгаришларга қарамасдан доимий ўзига хос қонуниятлар, жиҳатларга эга бўлиб борди. Миллий қадриятлар бу цивилизациянинг асосини ташкил этади. Юзлаб авлодлар тажрибаси асосида шаклланган мазкур қадриятлар эса маълум даврларда ҳукмрон дин тарафидан муқаддаслаштирилиш (сакраллаштирилиш)дек жиҳатларга

эгадир. Бой диний қадрият ва тажрибаларга эга бўлган Марказий Осиё ҳудудларида VII асрдан бошлаб ислом дини тарқала бошлади. Ҳозирги кунда исломшунос тадқиқотчилар фикрини умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, Марказий Осиёда ислом тарихини унинг миллий маданият билан алоқалари нуқтаи назаридан шартли равишда тўрт асосий даврга бўлиш мумкин:

Биринчиси, араб истилолари ва араб ҳукмронлигининг узил-кесил ўрнатилиши (Бу 644-780 йилларни ўз ичига олади).

Иккинчиси, Марказий Осиё ва ислом маданиятлари ўзаро таъсир этиш ва ўзлаштирилиши даври (Бу 780 йилдан - XIV асргача бўлган давр).

Учинчиси, Марказий Осиёда ислом динининг минтақавий формаси шаклланган ва барқарорлашган даври (Бу XIV-XIX асрларни ўз ичига олади).

Тўртинчиси, Марказий Осиёда ислом дини қадриятларининг қайта тикланиш даври (Бу Марказий Осиёда мустақил давлатларнинг ташкил топиши яъни 1991 йилдан ҳозирги кунимизгача бўлган даврни ўз ичига олади).

Исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши бевосита араб истилолари билан бошланади. Араб-ислом давлати тарафидан бу минтақанинг фатҳ этилиши икки асосий даврдан иборатдир:

1) Ҳарбий ўлжа олиш мақсадида амалга оширилган ҳарбий босқинлар даври (Бу 644-704 йилларни ўз ичига олади.);

2) Қутайба ибн Муслим (Бу 704-715 йилларни ўз ичига олади) ҳарбий юришлари⁷³.

Илк давр бўйича икки амирнинг бошқаруви бу ўлкада кейинги ислом тарихи учун муҳим аҳамият касб этди. Биринчи воқеа Мовароуннаҳрга Саъид ибн Усмон ибн Аффон (Хулафойи Рошидунлардан бўлган учинчи халифанинг ўғли) юриши билан боғлиқ. Мазкур юриш мобайнида Уструшана (Ҳозирги Жиззах вилояти ва Тожикистоннинг Сўғд вилоятлари ҳудудига тўғри келади.)да Қусам ибн Аббоснинг ҳалок бўлиши кейинчалик Самарқанд шаҳридаги Шоҳи Зинда қадимий култининг исломлашувига муҳим асос бўлди. ҳадис илми олимлари орасида Қусамнинг ўлими биографик (табақот) асар муаллифлари томонидан билдирилган икки ривоят мавжуд. Табақот муаллифларининг катта бир қисми у Марв яқинида ҳалок бўлиб, шу ерда дафн

⁷³ Madelung W. The Early Murji'a and the Spread of Hanafism // Der Islam. – (1982). – Vol. 43. – pp. 32-39.

этилганлигини тасдиқлайди. Иккинчи гуруҳ уламолар эса унинг Уструшана ёки Самарқандда ҳалок бўлиб, Самарқанд шаҳрида дафн қилинганини таъкидлайдилар. Сўнгги давр тадқиқотлари шуни кўрсатаётгани, Қусам ибн 'Аббос Уструшананинг Ширкас деган жойида вафот этади. Лекин ҳарбий чопқиндаги араб қўшинлари бу вақтда ҳали шаҳарларни эгалламаган эдилар ва очик ердаги чодирларда (суродик) тунар эдилар. Ҳадис анъаналаридаги мазкур зиддият бизга Қусам мурдаси ўша даврдаги араб қўшинларининг асосий қароргоҳи жойлашган Марвга олиб кетилиб, ўша ерда дафн этилганига асос бўла олади. Аммо анъананинг иккинчи таҳрири Самарқанд аҳолиси шаҳардаги кудук культуни камида IX асрдан эътиборан Қусам ибн Аббос шахси билан боғлай бошлаганидан далолат беради.

Иккинчи воқеа Муҳаллаб ибн Аби Суфранинг амирлиги ва унинг Мовароуннаҳрга, хусусан Кешга қилган юришлари билан боғлиқ. Муҳаллаб ва унинг сулоласи жанубий араб қабиалари иштирокида Мовароуннаҳрнинг баъзи минтақаларини босиб олдилар. Лекин кейинчалик Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги шимолий араб қабиалларининг Мовароуннаҳрни ишғол этиши уларга мазкур ўлка фотиҳлари ва ислом динини тарқатувчилари шуҳратини келтирди. Албатта, бундан Мовароуннаҳр фатҳини бошлаб берган қахтоний жанубий араб қабиалари иттифоқи норози эди. Бу эса Мовароуннаҳрда узок вақт давом этган шимолий ва жанубий араб қабиалари ўртасидаги зиддиятга сабаб бўлди. Бундай қарама-қаршилик Мовароуннаҳрдаги илк ислом тарихи, хусусан диний-илмий ҳаётнинг характерли белгиларидан бири бўлиб қолди.

Қутайба ибн Муслим босқини ҳарбий жиҳатдан Мовароуннаҳрнинг Араб халифалиги таркибига кириш масаласини узил-кесил ҳал этди. Лекин мамлакатдаги муҳолиф кучларнинг қаршилигини синдириш узок йиллар давом этди. Бухоро шаҳри Марвдан сўнг ҳарбий-сиёсий режаларни амалга оширишда арабларнинг Мовароуннаҳрдаги сиёсий ва таянч нуқтага айланди. Бухоронинг янги даврдаги ривожланиши ана шу омил билан боғланади. Аксинча, Самарқанд қадимий маданият билан алоқаларни сақлаб қолди. Буни кейинчалик унинг Қуйи Тохаристон (Бақтрия) маркази Балх билан анъанавий маданият ришталарини сақлаб қолганлигида кўришимиз мумкин.

Қутайба ибн Муслим Боҳилий (ҳукм дав. 660-715 йй.) Мовароуннаҳрни фатҳ қилишда уч маротаба Бухорони ишғол қилган

бўлса ҳам, у шаҳардан чиқиб кетиши билан аҳоли ислом динидан чиқиб, яна ўз дини ва эътиқодига қайтар эдилар. Машҳур тарихчи Муҳаммад ибн Жарир Наршахий (ваф.960 й.)нинг “Бухоро тарихи” асарида Қутайба фақат тўртинчи юриши ниҳоясида Бухорони ўз иродасига бўйсундиришга муваффақ бўлгани таъкидланади. Тарихдан Бухоро Самарқанд ва Марв шаҳарлари сингари жойини ўзгартирмагани ва унинг IX асрдаги топографик шароити ҳамма вақт ўзининг ҳозирги ўрнида бўлгани маълум⁷⁴.

Узоқ давом этган арабларга қарши кўзғолон ва урушлар ўзларининг самарасиз эканлигини намоён қила бошлади. Урушлардан чарчаган Мовароуннаҳр аҳолисининг бир қисми бундай оғир аҳволдан чиқиш йўлини излай бошлади. Инқирозга юз тутган Умавийларнинг Хуросондаги волийси Ашрас ибн Абдуллоҳ Суламий (ҳукм дав. 727-729 йй.) Мовароуннаҳрдаги араблар ҳукмронлигининг ижтимоий асосини кенгайтириш мақсадида бир гуруҳ ислом даъватчиларини ушбу минтақага юборади. Араб истилосидан кейин Мовароуннаҳрнинг кўпчилик маҳаллий аҳолиси аста-секин исломни қабул қила бошладилар, аммо жизъа (ғайри динлардан жон бошига олинадиган солиқ тўлов тури) йиғиб беришда давом этдилар. Ислом дини таълимотларини ёйиш мақсадида Хуросон волийси Ашрас ибн Абдуллоҳ Суламий 728 йилда Мовароуннаҳрга асли келиб чиқиши араб бўлмаган хуросонлик Абу-с-Сайдо Солиҳ ибн Тариф бошчилигида ислом таълимотларини ёйиш гуруҳини юборди. Абу-с-Сайдо “адолатли” халифа Умар ибн Абдулазиз (ҳукм дав. 717-720 йй.)нинг либерал сиёсати натижасида айниқса Хуросонда фаоллашган барча мусулмонларнинг тенглиги учун олиб борилган ҳаракатнинг намоёндаси бўлган. Ашрас сафарга отланган тарғиботчиларга динга янги кирганлардан жизъа олинмайди, деб ваъда берди. Абу-с-Сайдонинг Мовароуннаҳрдаги тарғиботлари муваффақият қозонди ва кўпчилик исломни қабул қилди⁷⁵.

IX асрда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги ҳадис мактаблари ҳақида қизиқарли маълумотлар “Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг “Китоб ал-Ансоб” асари Ўрта Осиё тарихи ва маданияти тарихи бўйича манба

⁷⁴ Frye R.N. Early Bukhara/Cahier d’Asie centrale, 5-6 (1998), pp. 13-17.

⁷⁵ Табарий Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир. «История» ат-Табари. Избранные отрывки / Пер. с араб. В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова. – Т.: Фан, 1987. – С. 210.

сифатида” номли китобда келтирилган⁷⁶. Унда Марв шаҳридаги катта ҳадис мактаблари ва унда ижод қилган буюк муҳаддислар тўғрисида зикр этилиб, сўнг Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳақида сўз боради: “IX-X асрда Самарқанд вилоятларидан бири Иштихон шаҳрида Аҳмад ибн Ҳишом Навқадакий ҳамда Довуд ибн Амр Рустуғфарий ҳадис мактаблари, Нисо шаҳрида Аҳмад ибн Шуайб Нисайий мактаби, Хўжандда – Яҳё ибн Фазл Хўжандий мактаби мавжуд бўлган”.

Баъзи муҳаддислар Самарқандга келиб, муқим яшаб қолганлар ва шу шаҳарда ўз мактабларига асос солганлар. Жумладан, Абу Имрон Мусо ибн Абдуллоҳ Муаддиб Хўжандий (ваф. 907 й.) адиб, ҳаким, муҳаддис сифатида шуҳрат қозонган. Самъоний келтирган маълумотларга кўра, Абу Саъд Идрисий ўзининг “Самарқанд тарихи” китобида Мусо ибн Абдуллоҳ Хўжандийнинг Самарқанддаги мактабида бўлганлигини айтиб ўтган⁷⁷.

Мовароуннаҳр шаҳарлари ичида Самарқанднинг ўзига хос ўрни бўлиб, бу ерга илм талабида турли ўлкалардан олимлар келар эдилар. Айримлар ўзлари учун керакли илмларни олиб, сўнггра ўз юртларига қайтсалар, бошқалари шаҳарда умрларининг охиригача қолганлар. Бу маълумотлар Самарқандда ислом илмлари жуда ривожланганлиги, шаҳар уламоларининг машҳурлик даражалари юқори бўлганлигини англатади. Ҳадис илмининг Самарқанддан чиққан илк намояндалари сифатида Абу Муқотил Самарқандий, унинг шогирди Абу Бакр Аҳмад ибн Наср Атакий, икки ўғил – Салим ибн Ҳафс (ваф. 826 й.) ва Умар ибн Ҳафслар (ваф. 834 й.) зикр этилади.

Манбаларда IX асрда яшаган шошлик муҳаддислар – Имом Бухорий ва Жаъфар ибн Муҳаммад Форёбий (“Кичик Форёбий”)ларнинг устози Абдуллоҳ ибн Абу Ароба Шоший (IX аср), Абу Валид Тайолисий, Сулаймон ибн Ҳарбларнинг шогирди Абу Мусо Ҳорун ибн Ҳамид Шоший (ваф. 879 й.), унинг жияни Абу Али Фазл ибн Аббос ибн Абу Авона (ваф. 899 й.) ва бошқалар ҳақида маълумотлар берилган. Бу маълумотлар Шошда ҳам ҳадис илми кенг ривож топганлигидан далолатдир⁷⁸.

⁷⁶ Қаранг: Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-ансаб» Абу Са’да Абдалкарима ибн Муҳаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии / Под редакцией П. Г. Булгакова. – Т.: Фан, 1993. – 184 с., Абу Са’д ‘Абдулкарим Сам’оний. Китобу-л-ансоб. 5 томлик / ‘Абдуллоҳ ‘Умар Борудий таҳрири остида. – Байрут: Дору-л-жинон, 1408/1988.

⁷⁷ Абу Са’д ‘Абдулкарим Сам’оний. Китобу-л-ансоб. 5 жилдда / ‘Абдуллоҳ ‘Умар Борудий таҳрири остида. – Байрут: Дору-л-жинон, 1408/1988. Ж.2. Б. 244.

⁷⁸ Муминов А.К. Роль и место ханафитских ‘улама’ в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII в): Дис. ... докт. ист. наук. – Тошкент: ТИУ, 2003. – С. 202.

Бироқ ислом таълимоти ривожланиши билан бир қаторда диний шаклдаги, турли ғоявий оқимлар (зайдийлар, хорижийлар, муътазилийлар, муржийлар, шиалар) ҳам вужудга келган. Уларнинг пешволари айрим ҳолларда катта низолар билан тугайдиган кескин баҳс ва мунозаралар олиб борганлар. Буюк алломалар нутқ сўзлайдиган мазкур мунозараларда минглаб илм толиблари қатнашганлар. Қуръон ва Суннатни ўрганиш чуқурлашиб борган сари, фанларнинг махсус йўналишлари – калом, тафсир, ҳадис ва фикҳнинг ривожланиши билан исломдаги турли оқимлар ўртасида кескин тортишувлар тинчий бошлаган.

Ислом дини турли ўлкаларга – араб бўлмаган халқларга ёйилгани сари Қуръонни тушуниш, уни тўғри талқин қилиш масаласи кўндаланг бўла бошлаган. Қуръон илмларига доир масалаларни изоҳлаш талаби туғилди, тафсир илмига муҳтожлик сезилган. Тафсир илми муфассирлар томонидан икки йўналишда ўрганилди ва ривожлантирилди. Биринчи йўналиш – Пайғамбар (а.с.) ва у кишининг саҳобийлари ривоятларига таяниб тафсир қилувчи муфассирлар бўлсалар, иккинчи йўналиш – раъй (фикр ва ақл) билан тафсир қилганлар. Шунингдек, муфассирлардан тафсир илмининг 13 соҳасини, жумладан, оятларнинг турини аниқлаб берувчи ҳадисларни яхши билишлари талаб қилинган. IX аср охиригача фаолият кўрсатган муҳаддислар ҳадисларни жамлаш жараёнида, тўпламларига тафсирга оид ҳадисларни махсус бир боб сифатида киритганлар. Имом Доримий, Имом Бухорий, Имом Термизийларнинг ҳадис тўпламларидаги тафсирга оид ривоятлар Мовароуннаҳрда Қуръонни ҳадислар билан тафсир қилишнинг илк намуналари ҳисобланади.

Мовароуннаҳрда шунингдек, ҳанафий мактаби негизида шаклланган мотуридийа калом мактаби ташкил топган. Калом дастлаб исломда мавжуд бўлган турли сиёсий-диний фирқалар - муътазилийлар, хорижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржийларнинг ўзаро мунозаралари ҳамда маздакий ва насроний динлари вакиллари билан баҳслашишлари жараёнида шаклланган. Калом илмининг пайдо бўлиши Пайғамбар, саҳобийлар даврида ҳам юз бермаган эътиқод масалаларидаги баҳслар, тортишувлар кўпайган Аббосийлар ҳукмронлик қилган вақтга тўғри келади. Мовароуннаҳрда калом илмининг ривожига Аҳмад ибн Исҳоқ Абу Бакр Жузжоний (IX аср), Абу Сулаймон Мусо ибн Сулаймон

Жузжоний Абу Наср Иёдий ҳамда Абу Мансур Мотуридий (ваф. 944 й.) каби олимлар катта ҳисса қўшганлар⁷⁹.

VIII асрнинг иккинчи ярми - IX асрларда Аббосий халифалардан Хорун ар-Рашид (ҳукм дав. 786-809 йй.), Амин (ҳукм дав. 809-813 йй.), Маъмун (ҳукм дав. 813-833 йй.), Муътасим (ҳукм дав. 833-842 йй.), Восик (ҳукм дав. 842-847 йй.), Мутаваккил (ҳукм дав. 847-861 йй.), Муқтасир (ҳукм дав. 861-862 йй.), Мустаъин (ҳукм дав. 862-866 йй.), Муътазз (ҳукм дав. 866-869 йй.)лар ҳукмронлиги даври бўлган. Халифалар Маъмун, Муътасим даврларида калом, тафсир, ҳадисларни тўплаш ва шарҳлашга эътибор қаратилди. Бу эса ҳадис ва фикҳ илмларининг юксак даражада ривожланишига олиб келди.

VIII асрнинг охири – IX асрда Хуросон ва Мовароуннаҳрда содир бўлаётган сиёсий жараёнлар ҳамда у билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ўзгаришлар аҳолининг маданий ҳаётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган. Жумладан, араб тилининг давлат тили даражасига кўтарилиши унинг нуфузини ошириб, замонасининг илм-фан тилига айлантирган. Араб тилига қизиқиш ортган, айниқса, маҳаллий зодагон табақа томонидан унинг ўзлаштирилиши мазкур табақа вакиллари халифалик ноиблари билан яқинлашишлари, сиёсий мавқеъларининг кучайишига имкон берган. Айни пайтда маҳаллий аҳоли ўртасида араб тилини мукаммал эгаллаб олган шахслар – олимлар ва давлат арбоблари кўпайган. Улар дастлабки билимларни она юртларидаги мадрасаларда олиб, кейинчалик халифаликнинг Бағдод, Басра, Куфа ва бошқа марказий шаҳарларида билимларини оширганлар. Бағдод халифаликнинг ҳам сиёсий, ҳам илмий ва маданий маркази эди. Маълумки, халифа Маъмун даврида у ерда “Байт ал-Ҳикма” (“Донишмандлар уйи”) – ислом оламининг ўзига хос фанлар академияси тузилган эди. Унда Мовароуннаҳрдан чиққан кўплаб олимлар таҳсил олдилар.

Мовароуннаҳр йирик шаҳарлари аҳолисининг ислом таълимотларини ўрганиши ва ҳаётига татбиқ қилиши осонроқ кечди. Шунга қарамай. Халифа Муқтадир (ҳукм дав. 908-932 йй.) замонида Тўкузғуз ҳоконининг ислом динидан қайтишидан кейин Самарқанд монийлик таълимотининг

⁷⁹ Christopher Melchert. The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th centuries. – New York-Köln: Brill Leiden, 1997. – pp. 44-48.

манзилига айланди. Сомонийлар давлатида христианларнинг сони унча катта эмас эди⁸⁰.

X асрда “эътиқодли” илоҳиётчилар “дахрий”ларнинг тазйиқига чидашга мажбур бўлдилар. Мовароуннаҳрда машхур мўътазилий илоҳиётчиси Абу-л-Қосим Балхий Каъбий (ваф. 931 й.) муваффақият билан маърузалар ўқиди. Бухорода Наср ибн Аҳмад замонида (ҳукм дав. 914-943 йй.) Мовароуннаҳрда шиалик таълимотлари ҳам кенг ёйилди. Уларнинг таълимотлари суннийлар томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон шиаларининг қувғин қилиниши билан тугади. Карромийлар Самарқанд, Фарғона, Хутталда ўз хонақоҳларига эга эдилар. Самарқандда мўътазилийлар ва карромийларнинг 17 та мадрасаси бор эди⁸¹. X асрда Мовароуннаҳрдаги диний вазият ўзининг кескинлиги билан ажралиб турарди. Илоҳиёт масаласи ижтимоий тараққиётнинг ечилмаган муаммолари орасидаги кураш майдонига айланиб қолди.

Мана шундай ғоявий курашлар даврида Мовароуннаҳрда мўътадил мазҳаб сифатида “**ҳанафийлик**” мазҳаби ижтимоий ҳаётда ўз ўрнига эга бўлиб борди. “ҳанафийлик” сўзи илмий адабиётда бир неча маъноларда қўлланилади. У хусусий термин сифатида имом Абу ҳанифа фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги) фани доирасида асос солган мактабни (Абу Ҳанифа мазҳабларини) билдиради. Кенг маънода эса, “ҳанафийлик” - диний илмлар мажмуи ичидаги алоҳида ҳуқуқий-диний йўналишни англатади. VIII асрнинг охири - IX асрнинг бошида Ироқда янги вужудга келган фикҳ фани ичида алоҳида мактаб сифатида шаклланган ҳанафийлик мазкур даврдан сўнг пайдо бўлиб, ривожланган барча диний илмлар соҳасида ўз таълимотларини ишлаб чиқди. Ўтган асрлар мобайнида ҳанафий уламолар фикҳ билан бир қаторда тафсир, ҳадис, калом, мантиқ, филология, ахлоқ, тасаввуф ва бошқа илмлар соҳаларида бой, хилма-хил асарлар яратдилар.

Ҳанафийликнинг Марказий Осиё маънавияти учун аҳамияти бағоят каттадир. Чунки мазкур мазҳабнинг тадрижий ривожланиши бир неча асрлар мобайнида ислом дунёсининг турли минтақаларида давом этди. Абу Ҳанифа мазҳаби Ироқнинг марказий шаҳарларида - асосан Куфа ва Бағдодда пайдо бўлиб, шаклланди. Илк даврнинг ўзидаёқ икки марказ - Ироқ ва Хуросоннинг мазҳаб ичида етакчи ўрин эгаллаганлиги яққол кўзга ташланади. Сомонийлар (ҳукм дав. 875-999 йй.) даврида янги

⁸⁰ Қаранг: Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока: VII-середина XIII вв.: Социально-экономические отношения. – М.: Восточная литература, 2001. – С.7.

⁸¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Сочинение. Т. I, Т. VI. – М.: Восточная литература, 1963. С. 126.

интеллектуал илмий муҳит - Мовароуннахрнинг мавқеи мустаҳкамлана боради. XI-XII асрларда Яқин Шарқ минтақаларида ҳанафийлик марказларининг турли сабабларга кўра аҳамиятининг пасайиши, ҳатто баъзи ерларда бутунлай йўқолиб кетилиши кузатилади. Худди шу даврда Қорахонийлар (ҳукм дав. 999-1211 йй.), Хоразмшоҳлар-Ануштегинийлар (ҳукм дав. 1077-1231 йй.) қўллари остидаги Мовароуннахр марказий шаҳарларидаги ҳанафийлик мактаблари барқ уриб ривожланди. Улардаги интеллектуал илмий ҳаёт тўлақонли, ҳар томонламали эди: турли маҳаллаларда янги масалалар бўйича фатволар берилар, фақиҳлар мажлисларида ихтилофли масалалар баҳс этилар, имло дарсларида йўналишлар бўйича маълум ечимлар ва фатволар тартибга солинар, кўп сонли муаллифлар фикҳнинг (яъни ислом динидаги ҳуқуқий масалаларнинг) методологик ва амалий соҳаларида кўп китоблар таълиф этар эдилар. Энг муҳими - ҳанафийлик мазҳаби нормалари узоқ вақт давомида маҳаллий материал - Марказий Осиё маданияти асосида Мовароуннахр уламолари томонидан ишлаб чиқилди⁸². Бунинг натижасида Марказий Осиё халқлари маданиятлари ютуқлари, анъаналари, ҳуқуқий тасаввурлари ислом маданияти таркибига кирди. Бу эса, ўз навбатида, мазкур цивилизация намояндалари тарафидан исломни “ўз дини” ва “ўз маданиятининг ажралмас қисми” сифатида қабул қилишига йўл очиб берди.

Ислом дунёси ғарбида ҳанафийлик мактаблари инқироз ва парокандаликка юз тутган бир даврда Мовароуннахр мактаби ушбу мазҳабнинг кейинги тақдирини ўз қўлига олди. Мовароуннахр уламолари XII асрдан бошлаб Ироқ (Бағдод, Мўсил), Сурия (Димашқ, Ҳалаб), Миср (Қоҳира), Рум (Кичик Осиё - Қаромон, Конья, Синоп), Олтин Ўрда (Хожитархон, Қрим), Ҳиндистон мактабларига янгидан асос солдилар. Кейинчалик мазкур мамлакат уламолари томонидан, айниқса ҳанафийлик Усманийлар империяси (ҳукм дав. 1281-1924) даврида расмий мазҳаб мақомига эришган кезде, мовароуннахрлик олимлар классиклар, иккиланмасдан қабул қилинадиган авторитетлар сифатида эъзозлана бошланди.

Марказий Осиё цивилизацияси тарихи диний тажрибанинг қадимийлиги, хилма-хиллиги, маданиятларнинг серқирралиги, минтақавий жиҳатларнинг бойлиги билан ажралиб туради. Исломнинг бу

⁸² Bedir M. Buhara Hukuk Okulu (Vakif Hukuku Bağlamında 10 – 13. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerinde bir İnceleme). – İstanbul: Edam Akademi Kitaplığı, 2010. – 196 b.

худудга кириб келиши билан юқорида зикр этилган регионал ўзига хосликлар муайян этник гуруҳлар, аҳоли табақалари, нисбатан ажралган диний жамоалар орасида исломий фирқа ва фирқачалар таълимотининг тарқалиши ва барқарорлашишида ўз аксини топди. Ҳанафийлик Марказий Осиёда ҳукмрон мазҳабга айлана бошлагач, бу исломий жамоаларга, биринчи навбатда, уларнинг таълимотлари ва амалиётларида мужассамлашиб улгурган аҳоли диний ишончлари ва удумларига ўз муносабатини шакллантирди. Унинг моҳияти икки қисмдан иборат эди:

Биринчидан, ўз принципларини изчил, собитқадам ҳаётга тадбиқ этиш.

Иккинчидан, муҳолиф гуруҳлар билан мулоқат олиб бориш, улар кўтарган масалаларга жавоб излаш, асосли жиҳатларни ўзлаштириб олиш. Тарихнинг турли даврларида Марказий Осиёда фаолият кўрсатган кўплаб исломий жамоалар - карромийлар, шофеъийлар, қаромита, мўътазила, сўфийлар (ясавиййа, кубравиййа, нақшбандия, ишқиййа) ва бошқалар ҳанафийлик таркибига сингиб кетди. Бунинг оқибатида ҳанафийлик ўзида қарийб бутун Марказий Осиё диний мафкураси ва амалиётини ўзида мужассамлаштира бошлади.

Ҳанафийлик Марказий Осиё сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётидаги улкан силжишларга ҳамоҳанг тарзда ўзгариб турди. Янги давр нафаси унинг ислоҳчилик ҳаракатининг пайдо бўлишига олиб келди. Мусо хон Даҳбедий (ваф. 1190/1776 й.), Нийозқули (ваф. 1236/1820-21 й.) мамлакат ривожланишига кафолат берувчи маънавият формаларини изладилар. Аммо ташқи қуролли кучларнинг Марказий Осиёга кириб келиши ўз қонунлари ривожлаётган ислоҳчилик жараёнларини бошқа томонга буриб юборди. Кейинги воқеалар, айниқса коммунистик партия яъни тоталитар тузум сиёсати, ҳанафийлик ижтимоий структураларининг тугатилишига, назарий илм намоёндаларининг бартараф этилишига олиб келди. Натижада маънавиятнинг ажралмас бир қисми ҳисобланган диний ҳаёт “халқ эътиқодидаги ислом” - урф-одат, удумлар билан чегараланиб қолди. Бу бўшлиқ узоқ вақт турли ижтимоий-вульгар таълимотлар билан тўлдирилиб келинди. Марказий Осиёда янгидан вужудга келган мамлакатлар ривожланишнинг мустақил, цивилизацион йўлини танлаган ҳолатда мазкур бўшлиқ масаласи яна бир бор актуал муаммога айланди. Регион маънавий-руҳоний ҳаёти тарихида XIX аср охири - XX асрларда юз берган узилиш ҳанафийликнинг бой мероси ва анъаналарининг янги авлод тарафидан унутилишига олиб келди. Оқибатда ислом дунёсининг

турли чеккаларида шаклланган, ерлик миллий маданиятлар, улар асосида вужудга келган мафкура, қадриятлар тизимлари, муайян давлатлар манфаатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган назарий исломий таълимотлар бу бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилдилар. Шундай бир шароитда Марказий Осиё кўп асрлик тарихи, унинг маданияти, қадриятлари, тақдири билан чамбарчас боғланган ҳанафийликни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Шарқий Хуросон ва Мовароуннаҳрдан Ироққа таълим олиш учун келган кишилар аксарият ҳолларда Куфага Абу Ҳанифа ёнига йўл олар эдилар. Масалан, Абу Муқотил Самарқандий ва бошқа Самарқанд, Насаф, Бухоро, Хоразм вакиллари бевосита Абу Ҳанифа қўлида билим олдилар⁸³.

Ҳанафийликнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши ва барқарорлашишининг асосий сабабларидан бири, мазкур мазҳаб бу минтақада исломга янгидан кириб келаётган маҳаллий аҳоли манфаатлари ҳимоячиси сифатида майдонга чиқди. Яна, Сўғдиёнанинг Қуйи Тўхаристон, айниқса унинг марказий шаҳри - Балх билан исломдан аввалги ва илк ислом даврларидаги чамбарчас алоқалари Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифа мазҳаби муваффақиятини таъминлади. VIII аср охири - IX аср бошида исломда мазҳаблар энди шаклланаётган бир даврда Балхдек мустаҳкам ва кучли ҳанафийлик маркази келгусида Самарқанд ва Бухоро мактабларининг шаклланишига бевосита ўз таъсирини ўтказди.

АҲМЕДОВ Бурҳониддин Абдурахмонович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
фалсафа доктори (PhD)

“АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИНИНГ ЭНГ ҚАДИМИЙ НУСХАЛАРИ

***Аннотация:** Эта статья предоставляет информацию о научном творчестве Имам Маргилани и его книга по имени “аль-Хидая”. “Аль-Хидая” была написана в 13 веке и в настоящее время хранится в Международная исламская академия в Узбекистане.*

***Ключевые слова:** Исламская юриспруденция, “Кари аль-Хидая”, копия рукописи, комментарий, реставрация, текст, линия.*

⁸³ Рудольф У. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде / Перевод с немецкого языка. – Алматы: Фонд «XXI век», 1999. – С. 17.

Annotation: *This article provides information on the scientific work of Imam Margilani and his book named “al-Khidaya”. Al-Khidaya was written in the 13th century and is currently kept at the International Islamic Academy in Uzbekistan.*

Key words: *Islamic jurisprudence, “Kari al-Khidaya”, copy of the manuscript, commentary, restoration, text, line.*

Шайхул ислом ва Шайхул машойих Бурхонуддин Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ар-Ришдоний ал-Марғиновий ал-Фарғоний ас-Сиддикийнинг насл-насаби улуғ саҳобий Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)га бориб туташиди. У 511-ҳижрий 8-Ражаб (милодий 1117 йил 5 ноябрь) душанба куни аср намозидан сўнг дунёга келган. Имом, фақиҳ, ҳофиз, муҳаддис, муфасссир, кўплаб илм-фанларни пухта ўзлаштирган ишончли, муҳаққиқ, нозик мусахҳиҳ, такводор зоҳид, усулчи, адабиётшунос ва шоир бўлган. Олим кўплаб машхур фақиҳлардан таълим олган. Унинг энг биринчи устози отаси бўлган. Мулла Али Қори Имом Марғиновийнинг отаси Абу Бакр Умар ибн Ҳабиб эканини таъкидлаган. Шамсулаимма Сарахсийнинг ёзишича, Имом Марғиновий отаси ҳақида шундай деган: “Мен отамдан хилоф илмини ўргандим. Ёшлигимда отам менга ҳадис айтиб берар ва мен ёдлаб олар эдим”⁸⁴. Имом Жамолуддин ибн Моликнинг таъкидлашича, Имом Марғиновий саккизта фанни ўзлаштирган⁸⁵. У 593-ҳижрий (милодий 1196) йилда вафот этган. Олим бир қатор таниқли олимлардан таълим олган бўлиб, олимнинг илмий қарашлари мазкур устозлари силсиласи орақали Расулуллоҳ (с.а.в.)гача етиб боради. Фақиҳнинг машхур устозлари қуйидагилар:

Муфтий ас-сақалайн Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий⁸⁶, Абул Лайс Аҳмад ибн Абу Ҳафс Умар ан-Насафий⁸⁷, Зиёул ислом Абу Шужоъ Умар ал-Бистомий ал-Балхий⁸⁸, Имом ас-Садр аш-Шаҳид Ҳусомуддин

⁸⁴ Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 141.

⁸⁵ Қаранг: Бадруддин ал-Айний. Таҳқиқ: Айман Солиҳ Шаъбон. Ал-Баная. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмия, 2000. – Б. 14.

⁸⁶ Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 149-150.

⁸⁷ Қаранг: Одилжон Қориев. Бурхонуддин Марғиновий. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 6.

⁸⁸ Шамсуддин аз-Заҳабий. Сияр аълам ан-нубала. Ж.15. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006. – Б. 187-188; Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 141-142.

Умар ибн Абдулазиз⁸⁹, Ас-Садр ас-Саъид Тожуддин Аҳмад ибн Абдулазиз⁹⁰, Имом Шайхулислом Зиёуддин Абу Муҳаммад Соъид ибн Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн ал-Муборак ал-Марғиноний⁹¹, Имом Зиёуддин Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-Банданижий⁹², Имом Қавомуддин Аҳмад ибн Абдурашид ал-Бухорий⁹³, Абу Умар Усмон ибн Али ибн Муҳаммад ибн Али ал-Байкандий ал-Бухорий⁹⁴, Шайхулислом Али ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ ас-Самарқандий ал-Исбижобий⁹⁵, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн Минҳож аш-Шариъа⁹⁶.

Имом Марғиноний ўзидан халқ ва бутун олам мусулмонлари учун манфаатли асарлар қолдирди. Улар ичида “ал-Ҳидоя” асари ҳанафий мазҳаби бўйича ёзилган беназир манба сифатида ҳозирга қадар ардоқланиб келинади. Айниқса, ҳанафий мазҳаби олимлари томонидан бу асарга алоҳида ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилади. Имом Марғиноний дастлаб, “Бидаят ал-мубтадий” номли асар ёзиб, унда “Мухтасар ал-Қудурий” ва Имом Муҳаммаднинг “ал-Жамиъ ас-сағир” асарларини жамлаб, зарурат сезганда ўзи ҳам баъзи масалаларни киритади. Сўнг мазкур асарга саксон жилдили шарҳ тасниф этиб, уни “Кифаят ал-мунтаҳий” деб ном беради⁹⁷. Кейинчалик “ал-Ҳидоя” номи остида мазкур шарҳга мухтасар ёзади. Мусанниф “ал-Ҳидоя” асарини 573-ҳижрий Зулқаъда ойи (милодий 1178 йил апрель-май)нинг чоршанба куни пешин

⁸⁹ Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 149.

⁹⁰ Жамолуддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ал-Ҳанафий аз-Зайлаъий. Ҳошия: Муҳаммад Юсуф ибн ас-Саййид Муззаммил Шоҳ ал-Баннурий. Насб ар-роя ли аҳадис ал-Ҳидая. Ж.1. Мактаба ар-риёз ал-ҳадиса. – Б. 13.

⁹¹ Қаранг: Бадруддин ал-Айний. Таҳқиқ: Айман Солиҳ Шаъбон. Ал-Баная. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмия, 2000. – Б. 14.

⁹² Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 166.

⁹³ Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 24.

⁹⁴ Қаранг: Одилжон Қorieв. Бурҳонуддин Марғиноний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 7-8.

⁹⁵ Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 124.

⁹⁶ Қаранг: Одилжон Қorieв. Бурҳонуддин Марғиноний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 8; Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 187.

⁹⁷ Қаранг: Жамолуддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ал-Ҳанафий аз-Зайлаъий. Ҳошия: Муҳаммад Юсуф ибн ас-Саййид Муззаммил Шоҳ ал-Баннурий. Насб ар-роя ли аҳадис ал-Ҳидая. Ж.1. – Байрут: Муассаса ар-Райёон, 1997. – Б. 14. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний мазкур асарни саккиз жилддан иборатлигини айтган.

вақтида ёзишни бошлаган ва ўн уч йил давомида ёзиб тугатган⁹⁸. “Ал-Ҳидоя” асари ўзининг қисқа лафзлари ва теран маънолари ҳамда ибораларининг гўзал услубда тузилганлиги билан бошқа фикҳий асарлардан ажралиб туради. Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг таъкидлашича, Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида “Канз ад-дақоик” ва “Мухтасар ал-Қудурий” китобларидан кейин, “ал-Ҳидоя” асарини етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб, ҳақиқий фикҳ олими ҳисобланмайди⁹⁹.

“Ал-Ҳидоя” асари ислом ҳуқуқшунослиги бўйича нодир манба бўлгани боис олимлар унга ўзгача эътибор билан қарашган. Баъзи олимлар “ал-Ҳидоя” асаридан дарс беришга умрини бағишлаганлар. Жумладан, Абу Ҳафс Сирожуддин Умар узоқ вақт шу иш билан шуғиллангани боис “Қори ал-Ҳидоя” (“ал-Ҳидоя” мударриси) таҳаллусини олган¹⁰⁰. Энг қизиғи шундаки, “ал-Ҳидоя” асарини ёд олган олимлар ҳам бўлган. Ҳижрий VIII асрда яшаб ижод этган Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ҳалабийни шулар қаторига қўшиш мумкин. У мазкур асарни ёдлагач, уни устози Аллома Ибн ал-Вардий аш-Шофеъийга имтиҳон тарзда топширган. Устози унинг бу ишидан мамнун бўлиб, ал-Ҳалабийга аъло баҳони ифодалайдиган ижоза берган. Шунингдек, Абдурахмон ибн Аллома Убайдуллоҳ ал-Ардабилиий ҳам “ал-Ҳидоя” асарини ёддан билган¹⁰¹. Шу боис фақиҳлар, хусусан, ҳанафий мазҳаби фақиҳлари орасида мазкур асарнинг мавқеи катта бўлган. “Ал-Ҳидоя” асари шу қадар шуҳрат қозонганки, унинг нусхалари худди Қуръон нусхаларидек бутун дунёга тарқалган. Фақиҳлар бу мўътабар асарни нафақат ўқиш, балки ёдлашган ҳам.

“Ал-Ҳидоя” асари ҳозир ҳам дунёнинг энг нуфузли диний билим юртларида дарслик сифатида ўқитиб келинмоқда. Унинг ўтмишдаги шуҳрати бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бунинг сабаби шундаки, “ал-Ҳидоя” асари авлоддан-авлодга ижоза орқали ўтиб келмоқда. Мазкур асарнинг қўлёзма нусхалари турли давлатлардаги кутубхоналарда

⁹⁸ Қаранг: Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ал-Ҳидоя. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмия, 1990. – Б. 3-5; Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Ас-саъода, 1906. – Б. 141-142.

⁹⁹ Қаранг: Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2002. – Б. 192.

¹⁰⁰ Қаранг: Хайруддин аз-Зириклий. Аълам. Ж.5. – Байрут: Дар ал-илм ли ал-малайин, 1998. – Б. 57.

¹⁰¹ Қаранг: Муҳаммад Аввома. Дираса ҳадиса муқорана ли Насб ар-роя ва Фатҳ ал-қодир ва Мунят ал-Маъий. – Байрут: Муассаса ар-Райён, 1997. – Б. 141.

сақланмоқда. Жумладан, СБР-IV, 3083, № 2393; 3084, № 1760; 3085, № 3019/1; 3086, № 2954; 3087, № 6040; 3088, № 4955; 3089, № 4954; 3090, № 3007/1; 3091, № 4047; 3092, № 6188; 3093, № 2580; 3094, № 3795; 3095, № 6185; 3096, № 1707; 3097, № 2402. Альв. –IV, 78-79, № 488-4490. Беляев, 42, № 1091-1094. Залеман, 45. Крачковский, 945. Марс., 46, № 160. Розен, 56-57, № 111-113. Семенов, 58-59, № 102-104. Флюг.-III, 202-205, № 1779. Цетт., 81, № 174-175; 432, № 627. Брок.-I, 376, № 24. Доп.-I, 644 ва бошқа шу каби нуфузли кутубхоналарнинг каталоларида “ал-Ҳидоя” асарининг нодир қўлёзма нусхалари ҳақида маълумотлар учрайди.

Шунингдек, Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошида фаолият юритаётган Манбалар хазинасининг қўлёзмалар фондида ҳам “ал-Ҳидоя” асарининг XIII асрга оид дунёдаги энг қадимий нусхаси сақланмоқда. Мазкур қўлёзма нусха 2003 йил август ойида Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримов томонидан Манбалар хазинасига тухфа қилинган. Қўлёзма муқовасининг ўлчами 17.5x27.5, варақ ўлчами: 17x27, матн ўлчами эса 12x17 ни ташкил қилади. Қўлёзма варақларининг умумий сони 457 в. (1а-914б), сатрлар адади эса 25 қатордан иборат. Варақлари ипакдан ишлангани диққага созовордир. Қўлёзманинг асл ҳолатини сақлаб қолиш мақсадида Академия томонидан қайта таъмир қилинган. Асарнинг 2б-варағида тўртбурчак шаклидаги жадвалга “كتاب الهداية في الفقه على مذهب” сўзлари, доира шаклидаги жадвалга эса “الامام الاعظم ابي حنيفة النعمان قدس الله روحه ونور ضريحه وجعل الجنة منقله ومثواه محمد وآله” (Бу Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон (Аллоҳ у зотнинг руҳини покласин, қабрини нурга тўлдирсин ва борар жойи ҳамда ётган масканини жаннат айласин)! Муҳаммад (с.а.в.), У зотнинг оиласи ва саҳобаларига саловотлар бўлсин! Ҳамд ёлғиз Аллоҳгагина хосдир) жумласи битилган. Қўлёзманинг аксарият саҳифалари хошияларида турли котиблар томонидан ёзилган шарҳлар, айрим сўзларга берилган тушунтиришлар, тўлдиришлар мавжуд. Айрим саҳифаларда матн орасига ҳам изоҳлар битилган. Қўлёзмадаги китоб, фасл номлари, “ولنا”, “ولهما” сўзлари қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Матн ва шарҳ қора сиёҳда ёзилган. Матн устига қизил сиёҳ тортилган. Асар “Китоб ат-таҳорат” боби билан бошланади ва “Китоб ал-хунса” боби билан якун топган. Нусханинг дастлабки саҳифасига “كتاب الهداية في فروع الحنفية لشيخ الإسلام وبرهان الملة والحق” (Шайхулислом, миллат, ҳақ ва дин бурҳони (жужжати Имом Марғилоний)нинг ҳанафий мазҳаби фуруъ ал-фиқҳига бағишланган “ал-

Ҳидоя” китоби) мазмунидаги ёзув битилган. Кейинги саҳифада эса муқаддима мавжуд.

Мазкур асар ҳанафий мазҳаби бўйича ёзилган муҳим фикҳий манбалардан бири сифатида Марказий Осиё, Миср, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия каби мамлакатларда кенг тарқалган асардир. Муҳим илмий аҳамиятга эга эканлиги боис, бу асарга “ал-Кифоя”, “ан-Ниҳоя”, “ал-Иноя”, “ал-Бидоя” каби ўнлаб қисқартмалар, шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган. Ҳозирга қадар диний билим юртларда дарслик сифатида ўқитиб келинмоқда. Ўзбек, урду ва рус тилларига таржима қилинган.

МУРОДОВ Санжар Аслонович
Бухоро муҳандислик технологияси институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси
катта ўқитувчиси

ИБН СИНО ВА ФАРИДУДДИН АТТОР ҒОЯЛАРИДАГИ МУШТАРАКЛИК

***Аннотация:** В данной статье автор даёт сравнительный анализ философские концепции Абу Али ибн Сина и Фаридууддин Аттора о сущность и человек, преобразование материи, развитие человека..*

***Ключевые слова:** сущность, человек, материя, субстанция, онтология.*

***Annotation:** In this article, the author gives a comparative analysis of the philosophical concepts of Abu Ali Ibn Sina and Fariduddin Attar about the essence and man, the transformation of matter, the development of man..*

***Key words:** essence, person, matters, substance, ontology.*

Шарқ Ренессансининг машҳур вакилларида бири Абу Али Хусайн бин Абдулло ибн Сино инсоният илм-марифат хазинасига ўзининг қимматли бойликларини қўшди. Ибн Сино тиббиёт соҳасида тенгсиз олим бўлиши билан бирга, у ижтимоий-фалсафий ғояларнинг ривожига ҳам ўзининг беқиёс ўрнига эга. Ибн Сино ўзининг “Рисола фил ишқ”, “Донишнома”, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Тайр қиссаси” каби асарларида ишқ ила маърифатни юқори пардада куйлади. Унинг таълимотидаги, рухнинг мухаббат воситаси билан камол топиши, инсоннинг ўсиш жараёнида балоғатга етиб, фазилат топиши билан ифодаланади. У Нур, рух, ишқ

тушунчаларини ўзаро жипс алоқадорликда тушунтиради. Нур яъни ақл рухни ўзига жалб қилади, мафтун этади, мукамалликка етаклайди. Ана шу даъват, камолотга иштиёқ-ишқнинг ижобий хислатидир, деб таъкидлайди Ибн Сино. Ақл тимсоли Ҳайй ибн Яқзон, инсонга тубан хислатлар, номақбул хулқдан покланиш йўлини кўрсатувчи кучдир. “Нимаики мавжуд булса – деб ёзади Ибн Сино – уз табиатига кура камолотга интилади. Мана шу камолотга интилиш уз мохиятига кура яхшиликдир. Нарса камолотга интилиб нуксонлардан кочади”.

Ибн Синонинг ғоялари кўпгина илм сохибларининг асарларида ўз аксини топган. Шундай асарларидан бири “Тайр қиссаси” ҳисобланади. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, Ибн Синонинг “Тайр қиссаси”ни XII-XIII асрларда яшаган, Жалолиддин Румий ва Алишер Навоий ўз устозлари деб билган, машҳур мутасаввуф Шайх Фаридуддин Аттор ўқиб ўзининг “Мантиқ ут-тайр” достонини ёзишга аҳд қилган.

Фаридуддин Аттор тахминан 1150 йилда таваллуд топади. Отаси аттор бўлишига қарамасдан сўфийлар суҳбатидан кўп баҳраманд бўлган, онаси ҳам саводли аёллардан бири бўлган.

Дунёвий билимлардан ҳам бохабар бўлади. У айниқса одамлар дардига малҳам бўладиган дориларни кунт билан ўрганган. Нихоятда фаросатли бўлиб, ўз замонасининг обрўли кишиларидан бири бўлган. Бироқ унинг ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган воқеа содир бўладиги, у ушбу воқеадан жуда таъсирланиб кетади.

“бир куни атторлик дўконида берилиб савдо сотиқ билан машғул бўлиб турганида бир дарвиш дўкон эшигига келди ва бир неча марта:

-Шайъан лиллоҳ! (Аллоҳ учун бирор нарса бер!) –деди. Аттор унга парво қилмади. Шунда дарвиш айтди:

-Эй хожа! Сен қандоқ ўлгайсан?

Аттор дедеки:

-Худди сендек!

Дарвиш дедики:

-Сен мендек ўла олмассан!

-Нечук? –деди Аттор. Дарвеш эса: “Мундоқ” деди-да, аёғини(ёғоч косасини) боши остига қўйиб, ерга чўзилди, “Аллоҳ! Аллоҳ!”-деди-ю жонини Ҳақга топширди.

Шундай кейин Фаридуддин Атторнинг ҳоли ўзгарди, дўконини ва бор йўғини нарсаларнинг ҳаммасини тарк этиб, бу тариққа-жаноби Аллоҳ йўлига кирди...”

Атторнинг бой маънавий мероси бизгача етиб келди.

Масалан, “Тазкират ул-авлиё” Фаридуддин Атторнинг ягона насрда ёзилган асари ҳисобланади. “Тазкират ул авлиё” 1997 йил Мирзо Кенжабек томонидан ўзбек тилига таржима қилинди. “Асрорнома” Шайх Фаридуддин Аттор 12 ёшли Жалолиддин Румийга “Асрорнома”ни совға қилади. “Асрорнома” Румий дунёқарашининг шаклланишига таъсир кўрсатади.

Жаҳон маърифати “Асрорномаст”,
Бихишти ахли дил “Мухторномаст”.¹⁰²

“Илохийнома” шоир Ж.Камол томонидан ўзбек тилига таржима қилинди. “Хусравнома” ягона сюжетга асосланган ишқий дoston Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин”, Амир Хусрав Дехлавийнинг “Ширин ва Хусрав”, Абдарахмон Жамийнинг “Юсуф ва Зулайхо” дostonлари яратилишига асос бўлган. “Мантиқ ут-тайр”ни 6 ёшида ўқиган Мир Алишер Навоий дostonдан улкан маънавий озуқа олади. “Мантиқ ут тайр”нинг насрий таржимаси Нажмиддин Комилов томонидан амалга оширилди.

Атторнинг кўлига Ибн синонинг “Тайр қиссаси” тушиб, кушлар олами ҳақидаги ривоятлар инсонларни кўпроқ ўқишга жалб қилади ва кишилар учун тушунарли ҳамда қизиқарли бўлади деб, тасаввур қилган, ҳамда ўзининг “Мантиқ ут тайр” дostonини ёзган. Ушбу икки асарни қиёслаганимизда сюжет бир хил эканлигига гувоҳ бўламиз. “У подшоҳ шундай бир подшоҳки, қачон сен дилингга завола аралашмаган бир жамолни, камчилиги бўлмаган бир камолни келтирсанг, ундаги бор жамол ва камолга дуч келган бўласан. Ҳақиқатан ҳам ҳар бир камолот унда пайдо, ҳар бир нуқсон гарчи мажозий бўлса ҳам, ундан узоқ. Камолнинг ҳаммаси унинг ҳусни учун юз, эҳсони учун қўлдир, кимки унга хизмат қилса, у энг олий бахтга эришади. Кимки ундан узоқлашса, дунё ва охиратда зиён кўради”¹⁰³. Ибн Сино Аллохни кўркам тоғ орқасида бир шаҳарнинг Подшоҳи сифатида тасвирлайди. Атторда эса кушлар подшоҳи бўлмиш Симурғ сифатида Аллох гавдалантирилади. Тайр қиссасида еттита тоғдан кушлар ўтса, Атторда янада мажозий кўриниш яъни водийлар сифатида тус олинади. Аттор, кушлар сифатини кўрсатиб, инсонларга қиёслашга ҳаракат қилган. Бу уринишни биз Ибн Сино асарида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, учушга ким моҳир бўлса, ўша

¹⁰² Фаридуддин Аттор. Хусравнома. Душанбе. Ирфон, 1990. 43 б

¹⁰³ Ибн Сино “Қуш ҳикояти”. Саломон ва Ибсол, Тошкент, 1980, 76 бет

энг яхши фазилатли саналади, паррандаларнинг энг яхшиси кўршапалакдир. Кўршапалак замирида олимлар ётади. Ибн Сино олим бўлиб, сарсон-саргардон бўлди. Ўз олимлиги уни қийноққа солди. Шу сабабдан у кишиларга қарата, агар олим бўлсанг, кўршапалакка ўхшаб эҳтиёткор бўл, одамлар кўзига кундузи кўринма, яъни олимлигини ҳаммага билдираверма, махфий тутиб юрсанг, омон юрасан, демоқчи.

Ибн Сино ва Аттор ғояларида Йўл тушунчаси алоҳида ўринга эга. Қушлар Симурғни излашга отланган йўллари сайрдан холи, унда заррача на хайр ва на шарр сезиларди. Бу йўлда ҳамжихатлик ва ором бор эди, унда фазо, макон ҳам, камайиш ҳам йўқ эди. Қушлар рахбарларини топиш учун кўпчилик бўлиб йўлга чиқадилар. Манзилга эса фақат сабрли, иродали, пок қушларгина етиб келади. Қолганлари эса йўлнинг азобларига бардош беролмайди. Улар қийинчиликларга мағлуб бўлиб, нафсларига тобе бўлиб қоладилар.

Ибн Синонинг ғояларида инсон энг олдин ўзини англаши лозимлиги уқтирилган. Подшоҳ ҳам, Симурғ ҳам инсоннинг ўзи, яъни қалбидир. Қалб қанчалик пок бўлса, сабр-бардош ва эзгуликка тўлса, инсон шунчалик юксалиб боради. Ибн Сино фикрича, кишининг камолоти, покланиши ҳам илм ва ақлга садоқат туфайлидир. Аксинча, феъл-атворга жойлашиб олган ёмон хислатлар умрни бекорчи ишларга сарфлаб, хароб этишга сабабчи бўлади. Аттор кишиларнинг яхши фикрлари жаннатларидир, ёмон фикрлари эса дўзахларидир, деб таъкидлайди. Инсон Аллохни энг олдин ўзлигидан, қалбидан топиши лозим, бу албатта, мараккаб жараён ҳисобланади, бироқ ҳалол меҳнат туфайли бунга эришиш мумкинлигини таъкидлайди, Аттор.

Ибн Сино ва Аттор ғояларидаги нафақат қушлар олами билан балки ижтимоий-ахлоқий, тарбиявий жиҳатдан ҳам ўхшашлик қирралари мавжуд.

“Ахлоқий равнақ ақлнинг улкан кучи, тафаккурнинг фаоллигига асосланиб, ҳақиқат билан ёлғон ўртасидаги фарқни белгилайди, дўст ва душманни фарқлайди. Илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги инсонни донишманд ва олийжаноб шахсга айлантиради. Гўзаллик ва ахлоқий камолотга интилиш инсонга хосдир. Таълим – тарбия ва бошқа кишилар таъсирида ижобий ахлоқий фазилатларни шакллантиради ёки иллати сифатларнинг, хусусиятларнинг соҳибига айланади”-деб таъкидлайди.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Ибн Сино “Қуш ҳикояти”. Саломон ва Ибсол”, Тошкент, 1980, 6 бет

Ибн Сино “Ҳасад, пастлик, ёлғон, ҳожатманд киши устидан кулиш, кўрқоқлик ва мараз бўлмаслик лозим”,- деб таъкидлайди.

Фаридуддин Аттор инсонни камолотга олиб боровчи фазилатларга ақл, илм, ҳилм, шукр ва сабрни киритади. Инсонни тубанлушувига олиб келувчи иллатларга эса таъма, ҳасад, бахиллик, ҳирс ва кибрни киритади. Фаридуддин Атторнинг ҳасадни қоралаган бир ҳикоясини келтирмоқчи эдим. Бир дарвиш ҳар эрталаб шоҳ ёнига бориб, унга маслаҳат берар, эвазига турли совғалар олар экан. Қўшниси дарвишга ҳасад қилиб, охир-оқибат ундан ўч олишни режалаштирибди. Эртаси куни дарвишни ўз уйига таклиф қилибди. Кейин шоҳнинг олдига бориб, дарвишни тухмат қилганликда айблабди. Эртага ундан тухмат ҳақида сўраганингизда, у уялганидан орқасига қарайди, дебди қўшниси. Эртаси куни дарвишни қўшниси яна уйига таклиф қилиб, дастурхонга саримсоқ олибди. Мехмон ҳурмат юзасидан саримсоқни ебди. Дарвиш шоҳ ёнига борганда, ёмон ҳид билан ҳамсухбатини хафа қилмаслик мақсадида ҳақиқатан бошини орқасига қайирибди. Шоҳ дарвишга қатл этилиши ҳақидаги хатни қўлига беради. Ушбу хатни шаҳардан ташқаридаги хизматчисига беришини айтади. Воқеадан беҳабар дарвиш хатни хизматкорга этади. Бироқ йўлда яна ўша қўшнисини учратади ва қўлида шоҳнинг хати борлигини айтади. Қўшниси хатда янги совға ёзилган бўлса, керак деб ўйлаб, дарвишдан хатни ўзи этиб беришини илтимос қилади. Қўшниси хатни хизматкорга этади ва қатл қилинади. Демак, Вайронкор ғояларга ҳасад қилиш, кўролмаслик, менсимаслик каби иллатлар киради. Ичида ҳасад билан яшайдиган инсоннинг тинчи бузилган бўлади, ҳаётининг мазмуни йўқолади. Шу сабабли бу ҳаётда доим ҳавас қилиб яшаш керак.

Хуллас, Ибн Сино нихоятда серқирра ижодкор ҳамда буюк қомусий олимдир. Унинг теран ғоялари жуда кўп олимлар, жумладан, Фаридуддин Аттор таълимотининг шаклланишига катта таъсир этди.

ИСОҚЖОНОВ Рамзжон Рахимджанович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Динишунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш
ЮНЕСКО” кафедраси катта ўқитувчиси

ИБН СИНО ТЕОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШДА ИЛМИЙ
МАНБАЛАР

Аннотация: Эта статья посвящена освещению философских взглядов великих философов - перипатетиков Абу Али ибн Сины. Одним из наиболее сложных вопросов в истории философии является метафизика, то есть идея существования вне природы и их логический анализ. Ибн Сина разработал это сложное учение и использовали метод логики. Многие западные ученые единодушно изучили наследие Ибн Сина.

Ключевые слова: Метафизика, Необходимо сущее, возможно сущее, эманация, пантеизм, первоначальный разум, общий разум, субстанция

Annotation: This article is devoted to highlighting the philosophical views of the great peripatetic philosophers Abu Ali Ibn Sina. One of the most difficult questions in the history of philosophy is metaphysics, that is, the idea of existence outside nature and their logical analysis. Ibn Sina developed this complex doctrine and used the method of logic. Many Western scholars have unanimously studied the legacy of Ibn Sina. Different assessments of their methodology.

Key words: Maetaphysics, Wajib al-Wujûd, Potential Al-Wujûd, Emmanat, Pantheism, Aqlul Before, Intelligence, Substance.

Араб фалсафасига неоплатонизм таълимоти Плотиннинг “Эннеадалар” асари матнларидан олинган кўчирмалар орқали кириб келди. Проклнинг “Теология асослари ҳақидаги китоб”идаги “Аристотел теологияси”га киритган кўчирмаларининг Исҳак ибн Ҳунайн (910 йил вафот этган) томонидан амалга оширилган “Оламнинг абадийлиги ҳақида” номли рисоласи мазмунида амалга ошган эди. Араб мутафаккирларига неоплатонизмнинг таъсири Платон таълимотининг бевосита таъсири туфайли ҳам содир бўлган эди. Бу айниқса, Эрон қомусий олими, медали ва файласуфи Розий (Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарий (865 – 925)) ва Абу Наср Форобий мисолида яққол кўринадиган. Бу файласуфларни Платон ва Аристотел таълимотларини, ҳамда неоплатонизмни чуқур ўрганиб, Аристотел ва Платон таълимотларининг

ички бирлигини тикловчи, улар орасидаги зиддиятни бартараф этувчи фалсафий ғояларни олдинга сурдилар. Хусусан, Абу Наср Форобийнинг “Икки файласуф: илохий Платон ва Аристотел қарашларининг ўзаро мувофиқлиги” рисоласининг номиёқ шундан далолат беради. Улар неоплатонизмдаги Ягона эзгулик, бу Аристотел талқинидаги биринчи борлиқ бўлган Ақл – Нус ёки ўз – ўзини билувчи Ақл экани ҳақидаги фикрларни олдинга сурдилар. Улар, шу жумладан, Абу Наср Форобий изидан борган, Ибн Сино ҳам ислом диний фалсафасини неоплатонча талқин этишга уриндилар. Маълумки, Имом Ғаззолий ҳам неоплатонизмни ортодоксал ислом нуқтаи назаридан қайта англашни амалга оширган ва уни Ҳол (экстаз) орқали Аллоҳ билан бирикув ҳақидаги суфизм таълимоти билан бирлаштирган эди.

Ислом фалсафасининг шаклланиши Ғарб маънавий маданиятини юнон фалсафаси билан боғлаб берган зарурий поғона бўлди. Тарихчи олим А. В. Койре (1892 – 1964) тўғри кўрсатганидай, бу даврда араблар латин ғарбининг устозлари ва тарбиячилари бўлдилар. Зеро, юнон файласуфларининг асарлари латин тилига бевосита юнон тилидан эмас, балки уларнинг арабча тафсирларидан таржима қилиб олинди ва бу ҳол ғарбда қадимги юнон тилини биладиган одамлар қолмагани ёки ҳали йўқлиги туфайли эмас, балки Аристотелнинг “Физикаси” ёки “Метафизикаси” ёки Птолемейнинг “Алмагести” каби мураккаб асарларини Форобий, Ибн Сино ёки Ибн Рушдлар ёрдамисиз тушуниш мумкин бўлмай қолгани туфайли, содир бўлган эди.

Немис олими Ф.Иберверг томонидан “башариятнинг биринчи оқилларидан бири” сифатида таърифланган, бутун жаҳонга донғи кетган таниқли қомусий аллома ва ажойиб мутафаккир Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино мусулмон Шарқи халқлари орасида “Шарафул мулк” ва “Шайхур раис” каби мартабали унвонларга муяссар бўлган буюк шахсдир.

У.Каримовнинг тахминига кўра, бизгача алломанинг 242 асари етиб келган. Улардан 80 таси фалсафа, илоҳиёт соҳаси ва тасаввуф таълимоти, 40 таси тиббиёт, 19 таси мантиқ, 26 таси психология (руҳшунослик), 23 таси табиатшунослик, 7 таси астрономия, 1 таси математика, 2 таси алхимия, 9 таси ахлоқ-одоб, 4 таси адабиёт ва 8 таси эса ўша вақтдаги олимлар билан илм-фаннинг турли муаммоларига тааллуқли ёзишмаларга тегишлидир¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Каримов У. Буюк аллома// Шарқ юлдузи. 1989.№ 11. –Б.199.

Таниқли шарқшунос олим А.Ирисов Ибн Синонинг фалсафага доир асарлари сонини бир қанча манбаларга суяниб, 68 тадан 198 тагача эканлигини келтириб ўтади.¹⁰⁶

Аллома яратган асарлар жаҳон халқлари маънавий-маданий мулкига айланди. Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”, ўн саккиз жилддан иборат “Китоб аш-Шифо”, “Китоб ан-Нажот”, “Рух ҳақида китоб”, “Ал –Ишорот ват-танбиҳот”, “Қурожа-йе табиат” (“Табиат дурдонаси”), “Рисолаи тадбири манзил” (“Оилавий бахт-саодатга эришиш тадбири ҳақида рисола”) ва қатор бошқалар асрлар давомида турли фан соҳалари мутухассисларининг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда.¹⁰⁷

Ибн Синонинг фалсафага оид фикрлари унинг бу мавзудаги таълифлари билан бирга бошқа олим ва файласуфлар ўртасида кечган савол-жавоблар ичида ҳам кўплаб учрайди. Шу билан бирга, файласуфнинг бошқа шахсларга ёзган рисола, рикъа, хатлари, турли-туман диний мавзуларда ёзилган асарлар, шарҳ ва тафсирлар унинг дунёқарашини ўрганишга яхши материал бўлиши мумкин. Фалсафага доир унинг энг йирик, шоҳ асари “аш-Шифо”(18 жилд)дир. Унинг қисқартмаси “ ан-Нажот”номли китоб 4 жилддан иборат. Шунингдек, “Донишнома” ҳам энг йирик фалсафий асар ҳисобланади. Бу китоб 1957 – йилда Душанбеда А.М.Богоутдинов томонидан рус тилига таржима қилинган.

Сўнгги йилларда М.Болтаев ЎзССР ФА Фалсафа институти чиқарган “Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир очерклар” деган китобида “Ибн Синода билиш назарияси ва логика”, “Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қараши” деган боблар автори сифатида қатнашди. Москвада Б.Э.Биховский “Ибн Синонинг фалсафий мероси” мақоласини эълон қилди. С.Н.Григорян ўрта аср Шарқ фалсафаси устида олиб борган тадқиқотларини якунлаб докторлик диссертациясини ёқлади. Орадан кўп вақт ўтмай унинг “Ўрта Осиё буюк мутафаккирлари” рисоласи, “Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг ўрта аср фалсафаси” китоби ҳам нашр этилди.¹⁰⁸

Ибн Синонинг сеvimли шогирди ва дўсти Абу Убайд Жузжоний ўз устози асарларининг феҳрестини тузиб, унинг 25 га яқин ёзишмасини ва

¹⁰⁶ Ирисов.А. “Абу Али Ибн Сино. Ҳаёти ва ижодий мероси”.Т. “Фан”.1980й. –Б.172-173.

¹⁰⁷ Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фанлар тарихининг муҳим босқичлари. Муаллифлар жамоаси. Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, Тошкент- 2007 йил, -Б.69.

¹⁰⁸ Ирисов.А. “Абу Али Ибн Сино. Ҳаёти ва ижодий мероси”.Т. “Фан”.1980й. -Б. 29.

савол-жавобларининг номларини келтиради.¹⁰⁹ 1980 йилда Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти томонидан чоп этилган “Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига” китобида мазкур асардан жой олган Ибн Синонинг дин ва мутакаллимлар ҳақидаги фикрлари ўрин олган:

Мутакаллимлар билан бўлган ёзишмалар. Бу ёзишмалар хусусийроқ аҳамиятга эга бўлиб, уларда Ибн Сино мутакаллимларни илм-фан, фалсафа ва ақл далилларини сохталаштиришда ва уларни дин, илоҳиётни асослашда фойдаланаётганлари хусусида танқид қилади ва қоралайди¹¹⁰

Ибн Сино фалсафаси унинг рисоаларида келтирилиш тартибига кўра 4 қисмдан иборат: мантиқ, табиёт, риёзиёт, илоҳиёт (метафизика).

Мазкур бўлимлардан илоҳиёт ёки метафизика қисми ҳозирги кунда диншунослик, ислом фалсафаси соҳасидаги тадқиқ этиладиган долзарб мавзулардан биридир. Шунинг учун метафизика атамасига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ибн Синонинг 18-жилдлик “аш-Шифо” сига кирган йирик фалсафий асарларидан бири “ал-Илоҳиёт” (“Метафизика”) китобидир¹¹¹. Асар ўн мақола ва олтмиш бир фаслдан иборат. Ибн Синонинг бу асарига Аристотелнинг “Метафизика” асари асос бўлган. Аристотель асари аслида ўн тўрт мақоладан иборат бўлиб, мақолалар ўзаро алифбо тартибида жойлашган.

Ибн Сино талқинидаги метафизика кенг маънодаги борлиқ ҳақидаги таълимот бўлиб, конкрет фанлар билан узвий алоқада бўлади.

Ибн Сино метафизикаси ҳақида чуқур тадқиқотлар олиб борган олим А.В.Сагадеев Шарқнинг бирон бир перипатетиги Ибн Сино билан беллаша олмаслигини айтади. Шу билан бир қаторда унинг фалсафий ғояларига берилган баҳолар ва шарҳларнинг қарама-қарши фикрлардан иборат эканлиги билан ҳам беллаша олмайди. Ҳозиргача Ибн Сино шахсига оид баҳслар давом этмокда¹¹².

Асрлар давомида Ибн Сино илмий меросини ўрганаётган, тадқиқ олиб бораётган изланувчилар кўплигига қарамай, бугунги кунда ҳали ҳам баҳсли бўлган айрим манбалар мавжудки, бу манбалар, асарлар Ибн Сино

¹⁰⁹ “Мажмуъат расоил ал-ҳукамо”, (مجموعة الرسائل الحكماء) ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмаси, Инв.№2385-ХІ,-Б. 41-42.

¹¹⁰ Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига. Тошкент, “Фан”№ нашриёти, 1980, -Б.90.

¹¹¹ Қаранг: Ибн Сино, ал-Илоҳиёт, тақдим Иброҳим Мадкур, таҳқиқ Қанавотий ва Саид Зоид, ал-Қоҳира, 1960,-478 б. ,1960, القاهرة, سعيد زائد و تحقيق قنواطى و تقديم ابراهيم مذكور, (ابن سينا.اللاهيات . تقديم ابراهيم مذكور, تحقيق قنواطى و سعيد زائد , القاهرة, 1960, ص 478)

¹¹² Абу Али Ибн Сина. К 1000-летию со дня рождения. “Фан”, Ташкент, 1980. –Б.91.

қаламига мансуб бўлиб, ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Шундай асарлардан бири “ал-Ҳикма-ал-машриқийа”(“ Шарқона фалсафа ”) асари бўлиб, бу асар ҳақида Ибн Синонинг ўзи ҳам эслатиб ўтган.

Жумладан, Ўрта аср биографи Ибн ал-Кифтий Ибн Сино асарлари ҳақида маълумот келтирганда, Ибн Сино томонидан 1 томлик “Шарқ фалсафаси” асари ёзилганини қайд этган.

Фаридун Жунайдий Ибн Синонинг араб ва форс тилида ёзган асарларини рўйхатини тузар экан, у бир неча бор , олимнинг “Фи асрор ал-ҳаким ал-машриқий” ва “Расоил фи асрор ал-ҳикма ал-машриқийа” асарларини ҳам қайд этиб ўтган.

А.В.Сагадеев Ибн Сино фалсафий меросини ўз монографиясида тадқиқ этар экан, мутафаккирнинг “Шарқликлар мантиғи”, “Шарқ фалсафаси” асарлари Истамбул ва Оксфордда сақланаётганини ёзган.

Шу билан бирга Ибн Синонинг ўзи асар муқаддимасида таъкидлаганидек, ушбу “Шарқ фалсафаси” асари “Нажот китоби”дан кейин, “Китоб ал-Лавоҳиқ”дан эса олдин ёзилган. Ушбу икки “Шифо” ҳамда “Лавоҳиқ” асарлардан ташқари “Шарқ фалсафаси” асари мавжудлиги эса олинган. Асарларни бундай қисқартма номини Ибн Туфайл қайд этганини италиялик шарқшунос К.Ф.Наллино мақоласида келтирган. Бу маълумот “Китаб аш-шифо”асарининг Санкт-Петербург Давлат Университети хазинасида № 2099 рақам билан сақланаётган қўлёзмасида ҳам тасдиғини топган.

Хулоса тариқасида айтиш мумкинки, Ибн Синонинг жами 450 дан ортиқ асари бўлиб, 240 дан зиёди жаҳон кутубхоналарида сақланмоқда.

Умуман олганда, Ибн Синонинг бизгача ўша давр фанларига оид 300 га яқин асари етиб келган. Ҳозир ҳам Ибн Сино илмий меросини ўрганишга қизиқиш катта.

Д.Файзиходжаева ўзининг “Абу Наср ал-Фаробий ва Абу Али ибн Сино мантиқий исботлаш ҳақида” китобида Ибн Синонинг мантиқий исботлашга оид таълимотларини илмий таҳлилидан келиб чиқиб айтадики, улар чинлиги исботланиши талаб қилинган фикрлар ҳар бир фанда ўзига хос бўлишини таъкидлаган ҳолда, исботлашнинг конкрет мазмунидан қатъий назар, барча исботлашлар учун умумий бўлган томонларни аниқлаб бердилар:

Чинлиги шубҳа туғдирмайдиган, исботланиши талаб қилинмайдиган, лекин ўзи исботлаш учун асос, аргумент бўлиб хизмат қиладиган фикрлар, яъни бошланғич билимлар мавжуддир.Улар орасида тажриба натижаси

бўлган билимлар ҳақиқатга эришишда, тезисни чинлигини исботлашда ниҳоятда муҳимдир¹¹³.

Ибн Сино теологик таълимотини ўрганишда яна муҳим илмий манбалардан бири Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Тахофут ал-фалосифа” (Файласуфларни рад этиш) асаридир. Ғаззолийнинг ошкора қайд этишича, уни «Тахофут ал-фалосифа»ни ёзишга ундаган нарса диннинг ҳимояси эди. Чунки, бир эркин фикрловчи гуруҳ пайдо бўлиб, қадимги дунё фалсафасини Сукротдан тортиб Аристотельгача кўкларга кўтариб мактадилар ва уларни ҳам ўзларидек, худосиз деб билдилар. Ваҳоланки, агар ушбу файласуфларнинг таълимотларини чуқурроқ ўрганганларида эди «қадимги ва янги файласуфларнинг ҳар бирининг маънавияти» икки диний асосга, яъни Худованднинг борлиги ва жазо кунининг ҳаққонийлигига боғлиқлигини идрок этар эдилар. Бундай эътиқоднинг моҳияти ҳаммада бир ҳил. Аммо унинг ташқи кўринишлари бир-биридан фарқ қилади.

Ғаззолий фикрича, диний илмлар нуқтаи назаридан фалсафий илмлар жумласига кирадиган риёзиёт ва мантиқ бутунлай бир-бирига мос келади. Аммо файласуфларни хатоларга ва адашишларга бошлайдиган табиатшунослик ва метафизика (ма баъд ал-табаи)га ўхшаш илмлар бидъатлар асосидадур.¹¹⁴

Бу соҳада уч файласуфнинг ижоди диққатга сазовордир: биринчи Аристотель бўлиб, фалсафий илмларни тартибга келтириб тўлдирди. Кейин Форобий ва Ибн Сино ислом оламида Аристотель фалсафасини бошқатдан ишлаб чиқиб, уни шархладиларки, натижада унинг ўзидан кам бўлмаган обрў ва эътиборга сазовор бўлдилар. Бу уч файласуф қарашларини рад этиш, бошқа фалсафани танқид қилувчилар учун етарли эди.

Шунинг учун Ғаззолийнинг мусулмон янги Платончиларига қилган хужуми аслида билвосита уларнинг устози бўлган Аристотельга қаратилган эди. У динга бевосита алоқаси бўлган метафизикадаги 16 масала ва табиатшуносликдан олинган 4 масалани мўминлар эътиқодини сусайтирмаслиги учун диққат билан қараб чиқди. Бу масалалардан учтаси диний нуқтаи назардан бошқалардан кўра танбеҳ ва маҳкум қилишга

¹¹³ Файзиходжаева, Д. Абу Наср ал-Форобий ва Абу Али ибн Сино мантикий исботлаш ҳақида. “NISHON-NOSHIR”, Тошкент-2013, -Б.132.

¹¹⁴ Ғаззолий. Тахофут ал-фалосифа / Доктор Али Бумалху таҳрири ва шарҳи остида. – Байрут: Дару мактабил хилал, 2002. –Б.9.

(غزالي. تحافت الفلاسفة. تحرير و تشریح دكتور علی بملحو. – بیروت. دار المکتب الهلال. 2002- ص 9)

сазovorрокдир. Уларга ишонувчиларни муртад (диндан қайтган) деб эълон қилиш мумкин. Бу уч масала қуйидагилардан иборат: оламнинг азалийлиги, Худованд илми фақат умумий эканлиги ва жисмоний қайта тирилишнинг инкор этилиши¹¹⁵.

Қолган 17 масала Ғаззолий фикрича, «куфр» эмас, балки «бидъат»дир. Бу масалаларнинг кўпчилигини исломда бидъат саналувчи муътазила каби фирқалар ҳам таъкидлайдилар. Шунинг учун уларнинг айтганларини ҳам муртадликка тенглаштирмаслик керак. Шунга қарамасдан тор фикрловчи мутаассиблар уларни муртадликда айбладилар. Ғаззолийнинг ўзи бундай тор доирада фикр юритишдан парҳез қилар эди.

Ибн Рушд илоҳиёт соҳасининг олими Абу Ҳомид ал-Ғаззолийнинг фалсафий қарашларига раддия сифатида, айниқса унинг “Тахофут ал-фалосифа” (Файласуфларни рад этиш)¹¹⁶ асарига «Тахофут ат-тахофут» (Раддиянинг рад этилиши)¹¹⁷ асарини ёзади. Бу асарда Ибн Рушд Ғаззолийнинг қарашлари, жумладан илмий билишдаги баъзи бир иррационалистик ғояларни танқид қилади. У ўзининг ушбу асарида қимматли фикрларни ўртага ташлайди. Масалан, “азалий, абадий” сўзи ҳақида гапирадилар. Баъзилар буюк ўзгаришларни азалий ҳисоблаш жоиз деб ўйлайдилар. Масалан, карромийларга кўра, азалийликда вақтинчалик истак мавжудлиги назарда тутилса, қадимгиларга кўра эса, биринчи материянинг азалийлигига қарамасдан, келиб чиқиши ва йўқ бўлиб кетиши назарда тутилади. Шунингдек, ўз қувватига эга бўлган ақл тушунчаси ҳам шунга ўхшашдир, гарчи кўпгина мутафаккирларни фикрига кўра, у абадий бўлса ҳам. Яна шундай ўзгаришлар ҳам борки, уларнинг таърифи ақлга тўғри келмайди¹¹⁸.

Олимнинг “Тадбири манзил” рисоласида инсон табиати азалдан ахлоқли ёки ахлоқсиз бўлмайди, деган ғоя мавжуд. Кишидаги хусусиятлар ижтимоий ҳаётда секин-аста шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аجدодлар анъаналари, урф-одатлар, расм-русумлар, таълим-тарбия, ўзгаларнинг маънавий-ахлоқий таъсирида ўзида ижобий ахлоқий фазилатлар, хислатларни шакллантиради ёки ўзида мавжуд салбий майллар сабабли худбин кайфиятларга берилади.

¹¹⁵ Ўша манба. – Б.376

¹¹⁶ Ўша манба. –Б.280.

(غزالی. تحافت الفلاسفة. تحرير و تشریح دكتور علی بملحو. – بیروت. دار المکتب الهلال. 2002-ص 280)

¹¹⁷ Қаранг: Ибн Рушд. Тахофут ат-тахофут / Доктор Сулаймон Дунё таҳрири остида. – Қоҳира: Дарул маъориф, 1964. – 536 б.

(ابن رشد. تحافت التحافت. تحرير دكتور سليمان دنيا. القاهرة. دار المعارف. 1964. ص 536)

¹¹⁸ Ўша манба.–Б.30.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Сино теологик таълимотини ўрганишга оид манбаларни бирламчи, назарий ва методологик сифатида кўриб чиқишимиз мумкин.

Бирламчи манба сифатида Ибн Синонинг “Аш-шифо”, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Тахофут ал-фалосифа”, Ибн Рушднинг “Тахофут-ат-тахофут”, Ибн Синонинг тафсири каби асарларни мисол келтириш мумкин.

Назарий манба сифатида А.Ирисовнинг “Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси”, Д.Файзихўжаеванинг “Абу Наср ал-Форобий ва Абу Али ибн Сино мантикий исботлаш ҳақида”, Саййид Мухаммад Хотамийнинг “Ислом тафаккури тарихидан”, Фредерик Старрнинг “Утраченное просвещение”.

Методологик манба сифатида: Отабек Махмудовнинг «Европада Марказий Осиё олимлари илмий меросини ўрганишда Толедо мактабининг ўрни (XII–XIII асрлар)» номли диссертациясини мисол қилиб келтириш мумкин.

САИДЖАЛОЛОВ Саидафзал Саидбалович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Динишунослик ва жаҳон динларини қиёсий
ўрганиш ЮНЕСКО” кафедраси
катта ўқитувчиси

XI-XII АСРЛАРДА ХОРАЗМЛИК ФАҚИХЛАР ФАОЛИЯТИ

Аннотация: В статье описывается средневековая научная среда Хорезма, развитие науки и культуры, ученые региона и их вклад в развитие исламской науки.

Ключевые слова: религиоведение, исламоведение, исламские науки, история Хорезма, исламская юриспруденция, история ислама, исламская культура, Замахшари, Маргинани

Annotation: The article describes the medieval scientific environment of Khorezm, the development of science and culture, scientists of the region and their contribution to the development of Islamic science.

Key words: religious studies, islamic studies, islamic sciences, history of Khorezm, islamic jurisprudence, history of Islam, islamic culture, Zamakhshari, Marginani.

XI-XII асрлар Хоразм муҳити илму-маърифатнинг турли соҳаларидаги юксак тараққиёти билан ажралиб турар эди. Ўрта асрлар муаррихи ал-Макдисий (947-990) Хоразм аҳлини бундай таърифлаган: “Улар фаҳм ва фикҳ, адаб ва истеъдод аҳлларида эдилар. Қуръон, фикҳ ва адабиёт бўйича қайси олимни учратмай унинг хоразмлик шогирди бўлар эди”. Барча шаҳарлар мадрасалар ва катта илмий кутубхоналар билан тўлган эди. Шу жиҳатдан мазкур даврни тафаккур тараққиёти соҳасида олтин аср, жуда кўплаб илмий ютуқлар тақдим этилган хайр ва барака асри дейиш мумкин. Бу даврда буюк олим ва адиблар етишиб чикди. Хоразм илмий муҳити ўзининг кенг қамровлиги билан ажралиб турарди. Фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги тараққиётида хоразмийларнинг ҳам муносиб ўрни бор.

Хоразм фаҳри Маҳмуд Замахшарий турли илмлар қатори фикҳ илми тараққиётига ҳам ўз ҳиссасини қўшган. Алломанинг фикҳ ва фақиҳларга бағишланган олти асари бўлиб, улардан биттаси “Руусул-масаил”гина бизгача етиб келган. Замахшарийнинг турли фанлар бўйича қомусий олим сифатида танилишида Хоразм илмий муҳитининг аҳамияти бекиёсдир.

Ҳанафий фақиҳларидан Абдулқодир Муҳиддин ибн Насруллоҳ Қураший (1297-1374) ҳадис илмида ҳофизлик даражасига етган. Таҳовийнинг “Маъоний ал-осор”ига шарҳ, ҳанафий мазҳаби асосчиси Имом Аъзамга бағишланган “Нўъмон фазилатлари борасида бўстон” каби таълифотлари бор. Абдулқодир Қурашийнинг «Ҳанафий мазҳабининг зиё таратган гавҳарлар» номли асари фақиҳлар тарихи борасидаги муҳим манбадир. Қуйида мазкур манба асосида XI-XII асрларда фаолият юритган, Маҳмуд Замахшарийга ё бевосита ёхуд билвосита боғлиқ бўлган “хоразмий” нисбасига эга фикҳ илми намояндалари ҳақида маълумот берилади.

Хоразм хатиби номи билан танилган Муваффақ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Маккий (1091-1173). Араб тилини Жоруллоҳ Маҳмуд Замахшарийдан ўрганган эди. Қифтий “Ахбор ан-Нухот”да уни фикҳ в адаб илмидан бохабар фозил адиб дея қайд этган. Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафийдан Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний асарларини нақл этган. Машҳур олим Носир ибн Абдус-саййид Матризийга устозлик қилган.

Носир ибн Абил-Макорим Абдус-саййид ибн Али Абул-Музаффар ва Абул-Фатҳ Матризий (1142-1213). Фикҳ, луғат ва араб тили борасида имом эди. “Ал-мағриб” ва “Мақомот ал-Ҳаририй шарҳига изоҳ”

китоблари муаллифи. Замахшарийнинг халифаси деб аталар эди. Ўз шахрида отаси Абдус-саййиддан ўқиди ва Муваффақ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Маккий Хоразм хатибидан ўқиди. Муҳаммад ибн Али Тожирдан ҳадис эшитди, ҳажга кета туриб, 1205 йилда Бағдодга келди. Ниёлий ҳузурида фақиҳ бўлди вафот этганда ундан 300 қасида мерос бўлиб қолди. Ёқут Ҳамавий унинг шеърини эшитганини “Муъжам ал-удабо”да қайд этган.

Абул-фазл Муҳаммад ибн Абил-Қосим ибн Молжун Хоразмий Нахвий (1180 йилда вафот этган). У Одамий тахаллуси билан ҳам танилган. Ал-Одамийнинг Нахвга оид китобини ёд олгани учун. Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Арслон Хоразмий Ҳофиз “Хоразм тарихи”да уни зикр қилиб: “Араб тили бўйича сўзлари хужжат бўладиган имом эди, Замахшарийдан араб тилини ўрганган ва устозининг дарс ҳақасидаги ўринбосари (халфаси) эди.” “Шарҳ “Ал-асмо ал-хусно”, “Асрорул-кутуб”, “Ифтихорул-араб”, “Мифтоҳут-танзил”, “Ат-тарғийб фил-илм”, “Ат-тарожум билисан ал-аъажим”, “Ал-асна фий шарҳ асмаил-хусна”, “Азкарус-солат”, “Ал-ҳидоя фил-маъаний вал-баён”, “Ат-танбиҳ фий иъжаз ал-Қуръан”, “Китабут-тафсир” каби кўплаб асарлар таълиф этган.

Қосим ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Хоразмий Нахвий (1111 йилда таваллуд топган). Ўз даврининг йирик олимларидан ҳисобланган Қосим Хоразмий устози Абул-фатҳ Носир ибн Абдус-саййид Матризийдан фикҳ илми ва араб тилини ўрганди. У аллома Маҳмуд ибн Умар Замахшарийнинг “ал-Муфасссал” асарига уч жилдли шарҳ битиб, уни “Ат-тажмир” деб номлади. “Сақтуз-занд” шарҳи, “Ал-мақомот” шарҳида ёзилган “Ат-тавзийҳ”, грамматикага оид “Аз-завоё вал-хабоё ” ва “Бадойиъ ал-милҳ” каби асарларни ёзган.

Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Садр ибн Али Абу Исҳоқ Муаззин Хоразмий (1165 йилда туғилган). Ҳанафий мазҳаби фақиҳларидан. У ҳақда манбаларда “Қадри баланд, ҳифзи кўп, ислом дини ва шариат илмларида моҳир, фикҳ, фароиз, тафсир, ҳадис, усул ва калом илмларида имом, шу билан бирга грамматика, луғат ва адаб илмларида маърифатли эди. Замахшарий асарларига майли кўп бўлиб, уларга суянади”, дея таъкидланган.

Ҳасан ибн Масъуд ибн Али ибн Вазийр Хоразмий. (1105-1148). Фикҳ илмини Марвда Абу Ҳанифанинг издошларидан бўлмиш шайх Абул-Фазл Кирмонийдан ўрганган. Ўғли Муҳаммад ибн Ҳасан “Ҳидоя” муаллифи

Бурҳониддин Марғинонийнинг (1123-1197) шайхидир. Хоразм фақиҳлар орасида фикҳ борасида дунё эътироф этган аллома Бурҳониддин Марғинонийга устозлик қилганлар борлиги минтақада ислом илмлари тараққиётининг ўрнини кўрсатади.

Абдулғафур ибн Лукмон ибн Муҳаммад Абул-Мафохир Кардарий (1167 йилда вафот этган). X аср тарихчиларидан Ибн Ҳавқал Кардар ўз даврида Хоразмнинг йирик шаҳарларидан бири бўлганини нақл қилган. Абул-Мафохир Кардарий ҳанафий мазҳаби имомларидан бўлиб, усул ва фикҳ бўйича китоблар тасниф қилган. Абул-Фазл Кирмонийдан фикҳни ўрганди. Шамсул-аймма таҳаллусини олди. Нуриддин Муҳаммад ибн Зангий даврида Ҳалабда қозилик қилди ва у ерда вафот этди. Унинг ”Усулул-фикҳ”, “Тажрид” ва “Жомеъ ас-сағийр” каби асарларга ёзган шарҳлари машҳурдир. Абул-Мафохир Кардарийнинг ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссаси замондошлари томонидан эътироф этилиб, аллома “Шамсул-аймма”, яъни “Имомлар куёши” таҳаллусини олди.

Муваффақ ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Али Хосий Хоразмий (1183-1237). Хос Хоразм шаҳарларидан бири. Тарихий манбаларда Кас номи билан ҳам нақл қилинган. Мунозара қилиш салоҳиятига эга фақиҳ. Чиройли шеър ва иншо малакасига эга шоир. Хилофиёт ва адаб илмлари олими. Бир қанча мусаннафот ва рисоалар муаллифи. “Ал-фузул фий илмил-усул” улар жумласидандир.

Юсуф ибн Аби Бакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Абу Яъқуб Саккокий Хоразмий (1160-1223). Садид Хайётий Маҳмуд ибн Соъид ибн Маҳмуд Хорисий Шайхулислом ва бошқалардан нақл қилишинишича, ул зот йирик олим, наҳв, сарф, маъоний, баён, аруз, шеърят борасида “Мифтоҳул-улум”, яъни илмлар денгизи эди. “Куния” китобининг муаллифи Мухтор ибн Маҳмуд Зоҳидий ундан калом илмини ўрганди.

Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Имодий Кардарий Бароникий (1163-1244). Кардарий нисбасини бобосидан олган. Баронийқ Урганчдаги мавзеларидан бири. Ўз даври имомларининг мутлақ устози эди. Мусулмон дунёсининг турли нуқталаридан илм ўрганиш учун унинг ҳузурига келишар эди. Хоразмда Шайх Бурҳониддин Носир ибн Абил-Макорим Абдусайид Али Матризийдан кироатни ўрганди. Кейин Мовароуннаҳрга сафар қилиб, Самарқандда Шайхул-ислом Бурҳониддин Али ибн Аби Бакр ибн Абдулжалил Марғиноний ва Маждуддин Маҳҳод Самарқандий қўлида фақиҳ бўлди ва бу иккаласидан ҳадис илми борасида ҳам сабоқлар олди. Бухорода аллома Бадриддин Умар ибн Абдулкарим Варасакий,

Шайх Шарафуддин Аби Муҳаммад Умар Уқайлий, Қози Имодуддин Заранжарий, Зайнуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар Итобий, Шайх Нуриддин Аҳмад ибн Маҳмуд Собунӣ каби бир гуруҳ бухороликлардан, Имом Фаҳруддин Ҳасан ибн Мансур Қозихон, Шайх Қутбиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Усмон Сарахсий, Шайх Имодиддин Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Ҳасан Фарёбий ва бошқалардан фикҳ илмини ўрганди ҳамда улардан тафсир ва ҳадис илмларини эшитди. Бир муддат Қози Абу Зайд ад-Дабусий ва Шамсул-аймма Сарахсийдан дарс олганидан сўнг ҳанафий мазҳаби етук билимга эга бўлди.

Манбаларда Муҳаммад ибн Абдусаттор Кардарий Бароникӣ ҳақида “У усул ва фикҳ илмларини тирилтирди” дея қайд этилган. Шогирдларидан аллома Бадриддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Абдулкарим Кардарий, Шайхуш-шуюх Сайфуддин Саъийд ибн Музаҳҳар ибн Саъийд Бохарзӣ, Шайх Сирожиддин Муҳаммад ибн Аҳмад Қурайшӣ, Имом Ҳофизуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухорий кабилар ўз даврида ислом илмлари равнақига муносиб ҳисса қўшганлар. Бухорода 1244 санада вафот этди ва Субазмунда Устоз Абдуллоҳ ибн Яъқуб Субазмунӣ қабри ёнига дафн этилди.

XI-XII асрларда хоразмлик фақиҳлар фаолияти борасида қуйидаги хулосаларни билдириш ўринли:

Биринчидан, ўрта асрларда Хоразмда диний ва дунёвий фанлар тараққий этган. Бу борада минтақадаги иқтисодий барқарорлик, ижобий ижтимоий муҳит, илм-фан ва маданият ривожига бўлган юксак эътибор кабилар муҳим омил бўлган.

Иккинчидан, Маҳмуд Замахшарӣ каби нуктадон алломалар фаолияти сабаб Хоразмда тилшунослик ва адабиёт тараққий этди. Бу эса ислом илмлари ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Араб, форс ва туркий тилларни пухта ўзлаштирган хоразмийлар тафсир, ҳадис, фикҳ соҳаларида ҳам ўз салоҳиятини намойиш этдилар.

Учинчидан, ислом ҳуқуқшунослиги бўйича ёзган “Ҳидоя” асари айна пайтгача дарслик сифатида деярли барча ислом олий ўқув юртларида ўқитиладиган аллома Бурҳониддин Марғиновийнинг устозлари ва шогирдлари орасида хоразм фақиҳлари ҳам бор экани Хоразмда фикҳ илми тараққиётининг даражасини белгилаб берувчи омилдир.

Тўртинчидан, ўрта асрлар Хоразм алломалари, фақиҳлари фаолиятини ўрганиш ўлкада ислом цивилизацияси тараққиётини тадқиқ

этишда, асрлар давомида мўътадил таълимот сифатида эътироф этиб келинаётган ҳанафий мазҳабини илмий ўрганишда ва бугунги кундаги долзарб масалаларга жавоб топишда муҳим аҳамият касб этади.

ЖАМАЛОВ Сагидулла Койинжоевич
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Ўзбек тили ва Мумтоз шарқ адабиёти
ва манбашунослиги” кафедраси ўқитувчиси

БУРҲОНИДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙНИНГ “АЛ-ҲИДОЯ”
АСАРИНИНГ АБДУЛҲАЙ АЛ-ЛАКНАВИЙ АСАРИДА
ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация: В статье предоставлен обзор жизни и научная деятельность Бурхониддин Маргиноний в произведении “ал-Фавоид ал-баҳийя” Абдулхай ал-Лакнавий.

Ключевые слова: Ферганский факих, Абдулхай ал-Лакнавий, Бурхониддин Маргинаний.

Annotation: The article provides life and scientific of Burhoniddin al-Margininiy in the book “al-Favoid al-bahiya” by Abdulhay Lakhnaviy on the subject.

Key words: faqihs of Ferghana, Abdulkhay al-Lakhnaviy, Burkhoniddin Marghinoni.

Муаллиф-Бурхониддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний (1123-1197). Имом Бурхониддин Абулҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний 1123 йил ҳозирги Марғилон яқинида Риштон туманида туғилиб, 1197 йил Самарқандда оламдан ўтган.

Марғиноний ўз оиласи тарбиясида ўсиб, энг машҳур ва иқтидорли олимлардан дарс олиб, юксак истеъдоди ва изчил фаолияти туфайли ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳ ва мужтаҳид даражасига кўтарилди, шайхул-ислом лақабига сазовор бўлди. Фиқҳ илмининг аҳамиятини чуқур тушунган Бурхониддин ал-Марғиноний ўз фарзандларини ҳам ушбу соҳада тарбиялаб камолга етказди.

“Ҳидоя” асари қўлёзма нусхаси 2003 йил август ойида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримов томонидан

Ўзбекистон Ҳалқаро Ислом Академияси Манбалар хазинасига тухфа қилинган.

“Ҳидоя” асари Ўзбекистон Ҳалқаро Ислом Академияси Манбалар хазинасида 48 рақами остида сақланмоқда. Ушбу нусха асарнинг, қадимий қўлёзмаларидан биридир. Қўлёзма насх хатида шарқ қоғозига китобат қилинган. Матн ва шарҳ қора сиёҳда ёзилган. Матн устига қизил сиёҳ тортилган. Вароғи 900. Сатри-25. Матн ўлчами-12х17. Китоб ўлчами - 17,5х27,5. Нуқсони: Асосан дастлабки ва охириги вароқлар чириган. Колофон йўқ. Саҳифа четларида сув доғлари бор. Қўлёзмадаги дастлабки ва сўнгги вароқларнинг четлари титилиб, емирилиб кетган.

Кейинги саҳифада асар номини ўз ичига олган муқаддима мавжуд. Қўлёзмадаги китоб, фасл номлари, “ва лана”, “ва лаҳума” сўзлари қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма кейинчалик қизил рангли картон мукова билан қопланган. Лабаги қизил чармдан ишланган. Мукова саҳхоф нақшли тамғалар билан безатилган. 2а-варағида доира шаклидаги муҳр бор. 2б-варағида тўртбурчак шаклидаги жадвалга “Китоб ал-Ҳидоят фил фикҳ ала мазҳаб ” сўзлари, доира шаклидаги жадвалга эса “Ал-Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа ан-Нуъмон қаддаса Оллоҳу руҳуху...” сўзлари битилган.

Бурҳониддин Марғиновий ёзган тўрт жилдли “Ҳидоя” китоби суннийлик оқимида ҳанафий мазҳаби бўйича жуда муҳим ва мукаммал ҳуқуқий манба сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг бошқа барча соҳаларини қамраб олади. Бурҳониддин Марғиновий мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, Имом Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини бир мустақил фан сифатида фикҳ илмидан ажратиб, уни “ал-Фароиз” деб атаган.

“Ҳидоя”нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул сақлаш муаммолари, ҳудуд жазолари (Аллоҳ томонидан белгиланган жазолар), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жилди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи) суд, суд жараёни, тўр-тинчи жилди эса, экинчилик ва ер муаммолари, жинойт турлари, гувоҳлик ва бошқа кўп мавзуларга бағишланган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган

гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (оталиққа олиш), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзот ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жинойтлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

“Ҳидоя” Миср Араб Республикасидаги энг қадимий дорулфунун “Ал-Азҳар”, Афғонистон Ислом дорулфунуни, Ҳиндистон Алигарх университети, “Девбанд” дору-л-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юр்தларининг таълимий нисоблари (ўқув дастурлари)га киритилган. Бу улуғ китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалардан бири сифатида қўлланиб келинмоқда. Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида Канз ва ал-Қудурий китобларидан кейин “Ҳидоя”ни етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб, ҳақиқий фикҳ олими ҳисобланмайди.

“Ҳидоя” муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жўғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. Абдулҳай Лакнавий ўз муқаддимасида “Ҳидоя” нинг биринчи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобиин исмлари 50 дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номлари 12 та, жўғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. У Марғиноний асарида келган 90 дан ортиқ буюк фақиҳлар, имомлар, мужтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ҳамда уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади. Бунга биноан, “Ҳидоя” муаллифининг иши қанчалик оғир ва кенг қамровли эканлигини тушуниш қийин эмас.

Бурҳониддин Марғиноний “Ҳидоя” китобини ёзишда ўзига хос услуб яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоятда қисқа ва мухтасар, фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилади. Унинг иборалари мўъжаз, яъни қисқа ва сермазмун, сўзларининг таркиби пухта, нуқсонсиз бўлиб, сунъийликдан узоқ. У кўп зарурат сезмаса, синоним сўзлардан фойдаланмайди. Завоидни (керак

бўлмаган ортиқча сўзларни) ишлатмайди. Унинг ёзиш услуби “саҳли мумтаниъ” (осон, содда, лекин унингдек қилиб ёзиш мумкин эмас). Муаллиф, “Ҳидоя”ни ёзишда ўзига хос бўлган қисқа сўзлар, истилоҳлар (атамалар) ва ихчам ибораларни ишлатади.

“Ҳидоя”нинг форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилиниб, ғарб олимлари учун ҳам мазҳабимизни ўрганишда аҳамиятли манба сифатида қўлланилаётгани бизни қувонтиради. Н. И. Гродеков “Ҳидоя”ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгирган ва мазкур таржима 1893 йилда Тошкентда нашрдан чиққан. Олмониялик олим доктор Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, “Ҳидоя”нинг машҳур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1234/1818 йилда Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакнов, Кавнпооре, Деҳлида чоп этилган. Қоҳирада 19 асрда ва 1888 йилда Қозон шаҳрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1326/ 1908 йилда Қоҳира шаҳрида нашр этилган ва энг янги интиқодий матни ҳам 1980 йилда Қоҳирада босмадан чиқарилган.

“Ҳидоя” Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун 1190/1776 йил Ғулом Яҳёхон томанидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржима 1221/1807 йил Калкутта шаҳрида чоп этилган. Таажжуб жойи шундаки, “Ал-Ҳидоя” биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки Чарльс Хамелтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдли таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С. Г. Гарийнинг назорати остида янгидан яхлит ҳолида бир жилдда чоп этилган. Охирги марта инглизча таржимаси 1982 йил Лохурда босмадан чиққан.

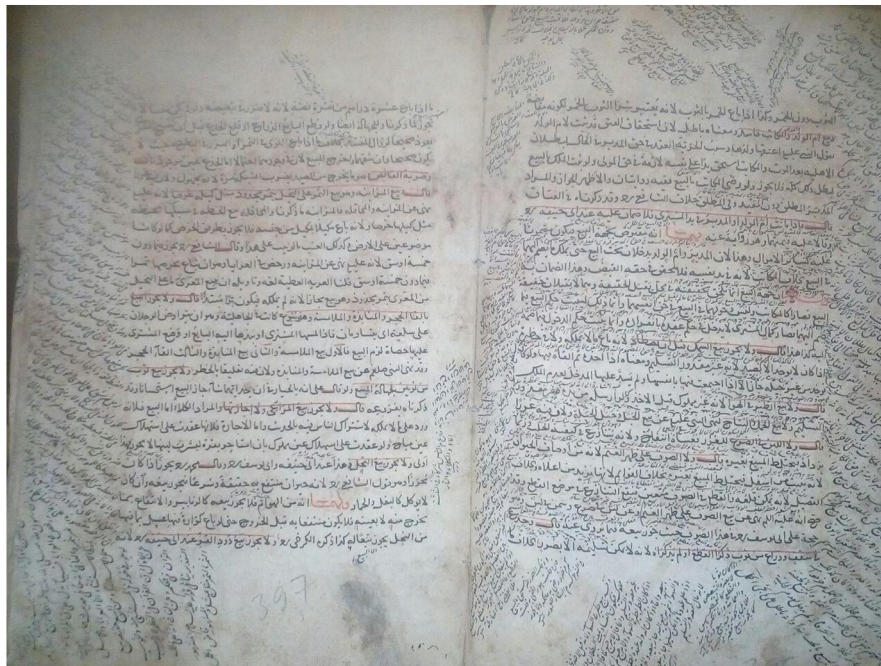
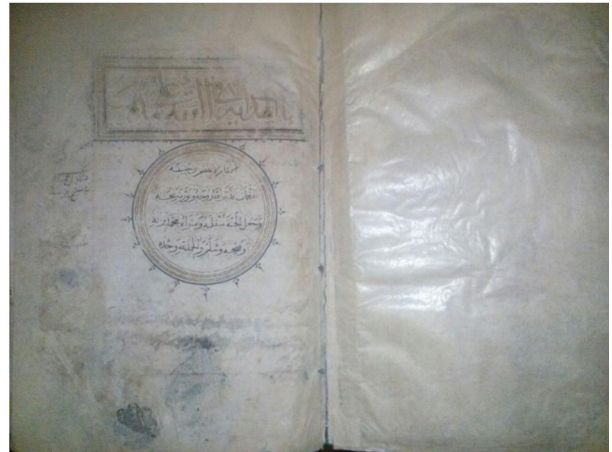
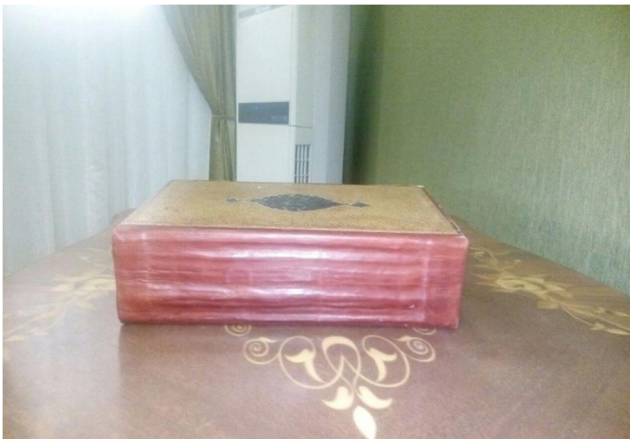
Ўз даврининг қомусий олими, шоир, муаррих, фақиҳ Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ан-Насафий 461/1069 йилда Насаф шаҳрида туғилиб,¹¹⁹ у Мотуридия калом мактабининг машҳур вакили ва Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг устози бўлган¹²⁰.

Ханафия мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда яратилди. Бу асар бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кетди, мусулмон ҳукуқи – фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар сифатида тан олинди.

¹¹⁹ G.E.Bosworth, E.Van Donzel, W.P.Heirichs, Ch.Peellat. Encyclopedie de l'Islam. – Paris: G.P.Maisonneuve & Laïrose S.A, 1986. T. VII. – Б. 969.

¹²⁰ Ўша асар. – Б. 969.

“Ҳидоя”нинг асосини фикҳ илми асосчиларидан бўлган Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит фатволари ҳамда унинг шогирд ва сафдошларидан Имом Абу Юсуф, Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (Имом Муҳаммад), Имом Зуфар ибн Ҳузайлларнинг асарлари, саҳобаларнинг ривоятлари ва улар хабар қилган ҳадислар ташкил қилади. Бундан ташқари, “Ҳидоя”да асосий фикҳий масалаларнинг шарҳи ва ечимида Муҳаммад Баздавийнинг “Мабсут”, Термизийнинг “Жомеъ ул-кабир” (“Катта тўплам”), Қудурийнинг “Мухтасари Қудурий” каби асарларига ишора қилинади.

“Ҳидоя” асари устидан кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб бориб, унга муқаддима ва ҳошиялар ёзган Абу-л-Ҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий “Ҳидоя” муаллифини куйидаги иборалар билан танитади: “Имом ал-Марғиноний факих, Қуръон ҳофиз, муҳаддис, муфасссир, барча илму фанни ўрганиб ўзлаштирган иқтидорли устод, ўткир назар билан

текширувчи ва диққат билан иш юритувчи зоҳид, муттақий, маҳорат ва фазилатлар эгаси, усулий (фикҳ усуллари илмини чуқур билувчи), илму адабда мисли кўрилмаган адиб ва шоир, илму-л-хилоф ва мазҳаб соҳалари бўйича юксак салоҳиятга эга бир зот эди”.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Ҳидоя” китоби саккиз асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоҳда. Айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўпгина Араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва ҳошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум.

БАФАЕВА Гулнора Хамраевна
“Жўйбори Калон” ўрта махсус ислом таълим муассасаси
ўқитувчиси

ИМОМ ДОРИМИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ - ДАВР ТАЛАБИ

***Аннотация:** Исходя из требований сегодняшнего дня, руководством нашего государства ведётся огромная работа по изучению и использованию духовного наследия великих учёных исламоведов, которые жили и творили на нашей земле. В данной статье ведётся рассуждение об авторе “Сунан”а Имома Доримий, вошедшего в число произведений сборников хадисов “Ал-кутуб ат-тисъа”, с целью широкого распространения достижений. Приводится информация о его жизни и места его работ в мировом духовном развитии.*

***Ключевые слова:** Хадис; мухаддис учёный изучающий хадисы; муфассир - изучающий толкование Карана; сподвижник; последователь сподвижников, сунизм.*

***Annotation:** Based on today's demand, the state requires the study of the lives of scientists and scholars who grew up in our country, in order to educate our youth in the spirit of national pride, to study our religious and national heritage in depth, the article refers to the life and scientific and spiritual*

heritage of Imam Darimi, the author of the Sunan, a collection of hadiths known in the Muslim world and considered reliable by Islamic scholars – “Al-Qutub at-Tis'a”. Information about the works of the scholar is given, as well as examples from the hadiths narrated by him. Information on the study of the scientist’s legacy is provided.

Key words: *Hadis, muhaddis, scientist, learning hadis, mufassir learning reading Qoran, follower, sunizm.*

Юртимиз заминидан етишиб чиққан, жаҳон тамаддуни ривожига ҳисса қўшган алломаларнинг табаррук номини тиклаш, муборак қадамжоларини қайта таъмирлаш, уларнинг улкан моддий ва илмий-маънавий меросларини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва жаҳон жамоатчилиги ўртасида кенг тарғиб этиш ҳамда миллий-диний қадриятларимизни асраб-авайлаш ва улуғлашга Ўзбекистон мустақилликка эришгач, катта эътибор берилмоқда ҳамда олимлар ва юртимиз тарихий меъросини қадрловчилар аниқ маълумотларга эга бўлишлари учун катта имкониятлар яратила бошланди. Юртимизда яшаб, дунёвий ва диний билимлар жиҳатида бутун жаҳон олимлари томонидан эътироф этилишига сазовор бўлган олимлар сони жуда кўп. Булар қаторидан аниқ ўзининг хос ўрнига эга бўлган олимлардан бири Имом Доримийнинг ҳаёти ва илмий меъросини ўрганиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бўлади. Хусусан, ҳадисшунос олимнинг бошқа давлатлар кутубхоналарида сақланаётган асараларнинг асл нусхаларини қайтаришга интилиш, илмий жиқатдан уларнинг давлатимиз диншунослик соҳасининг муқаддас манбаларидан эканлигини намоён қила олиш муҳим вазифаларимиздан биридир.

VII аср охирлари ва VIII аср бошларидан Марказий Осиёга бошқа ислом илмлари қаторида ҳадис ҳам кириб келди. VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса маҳаллий халқ орасидан ҳам илк муҳаддислар – ҳадисларни тўплаш, тартибга солиш ва кейинги авлодларга етказиш билан шуғулланувчи уламолар етишиб чиқди. «Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоик» («Зоҳидлик ва нозик масалалар китоби») номли ҳадислар тўплами муаллифи Абу Абдурраҳмон Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ибн Возиҳ ал-Ханзалий ат-Туркий ал-Марвазий, Абу Муоз Холид ибн Сулаймон ал-Балхий, Абу Муқотил Ҳафс ибн Салм Фазорий Самарқандий кабилар Марказий Осиёлик илк муҳаддислар жумласидан ҳисобланадилар. Кейинчалик ўлкамиздан Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ас-Самарқандий ад-Доримий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил

Бухорий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий, Абу Абдуррахмон Аҳмад ибн Шуайб ан-Насойй ва шу каби бошқа кўплаб дунёга машҳур муҳаддислар етишиб чиқдилар.

Мустақиллик шарофати туфайли халқимизнинг бой маданий меросини, аجدодларимиз ҳаёти ва илмий ижодини илмий асосда холисона ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш имконияти яратилди. Авваллари ўрганишга йўл қўйилмаган алломалар ҳаёти ва ижоди, асарлари тадқиқ этила бошланди. Бу борада Тошкент ислом университети қошидаги Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази томонидан ҳам Ватанимиз тарихи ва миллий меросини, аجدодларимизнинг бой диний-маърифий меросини тиклаш, илм-фан ва жаҳон маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасини чуқур ўрганиш, таҳлил этиш, тадқиқот натижаларини жамлаш ва умумлаштириш асосида кенг жамоатчиликка етказиш бўйича бир қатор ишлар олиб борилаётганини қайд этиш лозим.

Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда биз ушбу илмий ишимизни ватанимиз ҳадисшунослик илмида ўзининг ўчмас изини қолдирган бир қатор олимлар илмий меъросини очиқлашга уриниб кўрамыз.

Адолатпарвар ва ҳақиқатгўй, инсоф ва диёнати баркамол, чуқур ақл-идрок ва тафаккур салоҳиятига эга, ақл, қувваи ҳофиза ва вазминлик борасида буюк замондошларигада намуна дея эътироф этилган, “ал-Имом ал-кабир”, “Шайх ал-ислом”, “ал-Ҳофиз ал-хужжа” каби шарафли номлар билан улуғланган аллома ҳақида ўзимизнинг камтарона хулосаларимизни ўқиб чиқилган мақлолар ва илмий изланишлардан илҳомланган ҳолда иқтибослари билан тасдиқланган ҳолда келтиришни тўғри деб топдик.

Милодий тўққизинчи аср бошларида Ислом оламида ҳадисларни тўплаб, китоб қилиш кенг ривож топди. Бу вақтга келиб ислом динининг суннийлик йўналишига эътиқод қилувчилар орасида энг ишончли деб тан олинган олти мўътабар ҳадис тўплами – Имом Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» («Ишончли ҳадислар тўплами»), Муслимнинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», Абу Довуднинг «Сунан» («Суннатлар»), Имом Термизийнинг «Сунан», Имом Насоййнинг «ас-Сунан ал-кубро» («Улуғ суннатлар») ва Ибн Можанинг «Сунан» асарлари яратилди. Эътиборлиси шундаки, ислом оламида «Сиҳоҳи ситта» («Олти ишончли тўплам») номи билан машҳур бўлган ушбу олти тўпламдан учтасининг муаллифи – Имом Бухорий, Имом Термизий ва Имом Насоййлар Марказий Осиё вакиллари ҳисобланадилар. Бу ишда олти буюк муҳаддис етакчи бўлди. Улар орасида Имом Доримийнинг алоҳида ўрни бор. Имом Доримий номи

билан машхур Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Баҳром ибн Абдусамад Доримий Ҳофиз Самарқандий юртимиздан чиққан илк йирик муҳаддислардандирлар. У киши тўққиз ҳадис тўпламлари орасида эътироф этилган «ал-Муснад» мажмуини таълиф этди. У кишининг асарлари сунан ҳадис тўпламлари услубида ёзилгани учун уламолар уни «Сунани Доримий» деб номлаганлар. Бу ҳақда Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Мансур Шерозий: “Имом Доримий комил муфасссир эди. У ақлда, фаҳмда, фазлда, динда етук эди. У зотнинг ёд олиш зеҳни, ҳалимлиги, босиқлиги, тиришқоқлиги... зарбулмасалдир”, деб таъриф беради.¹²¹

Нажмиддин Умар ан-Насафий (XII асрда яшаган) Доримий ҳақида: “У ҳадис илми, илми осор ва суннат илмини Самарқандда юзага чиқарган зотдир”, деб айтган.

Зоҳирул Хатиб Самарқандий айтадилар: «Мен Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ҳузурларида бўлганимда у кишига Имом Доримийни зикр қилинди. Шунда у зот: «Доримий саййидлардан эдилар. Куфр келтир, дейилганда ҳам, дунё ва бойликлар рўпара қилинганда ҳам қабул қилмаганлар», деб айтдилар.

Шурайх ибн Юнус Боғдодийдан: «Эй аҳли Хуросон, агар ораларигизда Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Доримий бўлсалар сизларга қандай ҳам яхши, деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Мубаррад Маҳрабий айтадилар: «Эй аҳли Хуросон, мадомики ораларингизда Абдуллоҳ Доримий бор эканлар бошқа киши билан машғул бўлманглар».

Алломанинг тўлиқ исми Ҳофиз ул-кабир Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл ибн Баҳром ибн Абдусамад Тамимий Самарқандий Доримийдир, (Тўлиқ исми: Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдуррахман ибн ал-Фадл ибн Баҳром Бонулик Дорим ибн Малик ибн Ханзала ибн Зайд Манат ибн Тамим.) 798 (ҳижрий 181) йили туғилган. Имом Доримий Самарқандда дунёга келди. Ҳудди шу йили Абдуллоҳ ибн Хумайд Самарқандга волий бўлиб келганлиги шарафига ад – Доримийга Абдуллоҳ деб ном бердилар. Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ад-Доримий ат Тамимий ас-Самарқандий – ҳадис билағони, имом, ҳофиз, шайх ул-ислом. Бону Дорим ибн Малик авлодидан бўлганлиги сабабли шундай нисбуга эга бўлган. Тўлиқ исми: Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдуррахман ибн ал-Фадл ибн Баҳром Бонулик Дорим ибн Малик ибн

¹²¹ Qadriyat.uz 27 мая 2014 г. “Хидоят” журналининг 2010 йил, 5-сонидан олинди

Ханзала ибн Зайд Манат ибн Тамим. У зотнинг боболари асли араб бўлиб, фатҳ сабабли Хуросонга кўчиб келган ва шу ерни ватан қилиб қолганлар.

Имом Доримий, айниқса, йирик ҳадисшунос олим сифатида катта шуҳрат қозонган. У ҳақда ёзган муаллифларнинг аксарияти Имом Доримийнинг “Самарқандда ҳадис ва ал-осор (археология) илмларининг равнақ топишида улкан ҳиссаси бор”, – деб яқдиллик билан таъкидлаганлар. Ўз даврининг илм аҳли орасида беқиёс обрў-эътиборга эга бўлган Имом Доримий бир қанча муддат Самарқандда шайхулислом бўлган. Шунингдек, манбаларда таъкидланишича, табиатан вазмин, адолатпарвар ва ҳақиқатгўй, инсоф ва диёнати баркамол, ҳар қандай вазиятда ақл-идрок, чуқур тафаккур ва мулоҳаза билан иш юритгани боис Имом Доримий ҳазратлари султон томонидан Самарқанднинг қозикалони лавозимига таклиф қилинади. Бу ҳақида Нажмуддин Умар Насафий ўзининг “Китаб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд” асарида қуйидаги маълумотни келтиради:

Имом Доримий биринчи илмий ишларини Самарқандда бошладилар. Хуросондаги уламолар хузурида ҳам бўлдилар, бундан кейин Ироқ, Шом, Миср, Макка, Мадина юртларида бўлиб, у ерлик уламолардан ҳам фойдаландилар. Ҳадис илмидаги қилган асосий ҳаракатлари Самарқандда зоҳир бўлди.

Имом Доримий ҳам ҳаётининг асосий қисмини илм талабида сафар қилиш билан ўтказган олимлар сирасига кирганлар. У киши сафарлари давомида ҳадисларни эшитиб, жамлаш билан чекланмай, ҳадис иснодларининг олий, муттасил (узлуксиз), ундаги ровийларнинг сони кам бўлишига ҳам катта эътибор қаратган.

Имом Доримий ҳадис илми билан чегараланиб қолганлари йўқ, балки тафсир, фикҳ каби илмларда ҳам етук олимлардан эдилар. Бу зот «Бисавми мустаҳоза вал мутаҳаййира» деб номланган фикҳ китоби муаллифидирлар. Ва яна Қуръони Каримнинг баъзи жузларига тафсир ёзганлар, лекин тафсирлари бизгача етиб келмаган. Манбаларда олимнинг Имом Доримийнинг илмий-маънавий меросини “Ал-Муснад”, “Ал-Жомий”, “Ас-Сулосиёт фи-л-ҳадис”, “Китоб ас-сунна фи-л-ҳадис” ва “Китоб савм ал-мустоҳозотий ва-л-мутаҳаййирот” “Китобут тафсир”, “ал-Жомеъ”, “Китобус сунна фил ҳадис”, каби асарлари борлиги қайд этилади. Алломанинг энг машҳур асари, шубҳасиз, “Ал-Муснад” бўлиб, бу асар “Сунан ад-Доримий” номи билан машҳур. Асар икки жилддан иборат ҳолда 1996 йилда Ливаннинг пойтахти Байрутдаги “Дор ал-кутуб ал-

илмия” матбаасида чоп этилган. Ушбу икки жилдли асар муқаддима ва йигирма уч китобдан иборат. Ўз навбатида, ҳар бир китоб ҳам кўп сонли (жами эллик еттита) боблардан ташкил топган.

Имом ад-Доримийнинг “ас-Сулосиййот фи-л-ҳадис” –“Уч ровийли ҳадислар тўплами” номли асари ҳам мавжуд. Муҳаддиснинг ушбу асари “Сунан”нинг таркибига киритилган ўн беш ҳадисдан иборат бўлган тўплам бўлиб, уч ровийли иснодга эга бўлган ҳадислардан таркиб топган.

Умуман олганда, Имом Доримийнинг илмий-маънавий мероси олимнинг тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича эгаллаган барча билимларининг асосини ўзида мужассам этган. Аллома ҳадис тўпламлари ичида ўзига хос услубда яратилган “Сулосиййот” асарларининг яратилишига асос солган. Имом Доримий ҳам ҳадис иснодини текширишда ҳар бир ровийнинг ҳаёт йўли, насл-насаби, имон-эътиқоди, ислом динига нечоғли амал қилиши, адолатлилиги, зеҳн-идрок даражаси ва бошқа кўплаб сифатларини пухта ўрганади. Чунки иснодсиз ҳеч қандай ҳадис қабул қилинмаган. Бу борада буюк муҳаддислардан Муҳаммад ибн Сириннинг: “Сизлар тўплаётган нарсаларингиз бу диндир. Шунинг учун сизлар динингизни кимдан олаётганингиз ҳақида ўйлаб кўринг!” Абдуллоҳ ибн Муборакнинг: “Иснод – диннинг бир бўлагидир. Агар иснод бўлмаганда эди, ким нимани хоҳласа гапираверарди” каби сўзлари барчанинг диққат эътиборида бўлган. Имом Доримий ҳадиснинг матнини ўрганишда унинг лафзи ва маъноси, Қуръонга зид келмаслиги, шунга ўхшаш бошқа ривоятлар билан солиштирилганда мувофиқ тушиши (мос тушмаса бошқа кучли ровийнинг ҳадиси олинган), матннинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилингандан кейингина қабул қилган. Шунингдек, буюк муҳаддис ҳадисларни, ровийларини адолат ва забт жиҳатидан саралаш илми (илм ал-жарҳ ват-таъдил), ҳадис ровийларини билиш илми (илм рижол алҳадис), ҳадисларнинг ихтилофли жиҳатларини ўрганувчи Имом Доримий илм (илм мухталаф ал-ҳадис), иллатли ҳадисларни билиш илми (илм илал ал-ҳадис), бир шаръий ҳукм келган ҳадисни бошқа бири билан амали тўхтатилишини ўрганувчи илм (илм носих ал-ҳадис ва мансухуҳу), ҳадисларнинг ворид бўлиши сабабларини билиш илми (илм асбоб вуруд ал-ҳадис) ва бошқа ҳадис илмларини мукаммал эгаллаган. Шу билан бирга, ушбу илмларнинг ривожига катта ҳисса қўшган.

“Сунан”нинг 1996 йилда шайх Муҳаммад Абдулазиз Холидий томонидан Байрутда “Дор ал-кутуб ал-илмийа” матбаасида чоп этилган замонавий наشري мавжуд. Холидий асарни тадқиқ этиш жараёнида

“Сунан”да келтирилган Куръон оятларини аниқлаб, сура ва оят рақамларини алоҳида қавсда келтиради. Асардаги ҳадисларни “*Сихоҳ ситта*”, Аҳмад ибн Ҳанбалнинг “Муснад”и, Молик ибн Анаснинг “Муваттоъ”сида келган ҳадислар билан қиёслаб, агар ҳадис бошқа китобларда келган бўлса, иқтибосда у ҳақдаги тўлиқ маълумотни келтириб ўтади. Шунингдек, асардаги ҳадислар, боблар, китобларни рақамлаб, уларга мундарижа ишлаб чиқади.

Мазкур асар арабларнинг исломдан аввалги баъзи одатлари, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг сийратлари, ҳадисларнинг ёзилиш даври ва илм фазилатига оид жами 163 саҳифалик муқаддима ҳамда 23 та китобдан ташкил топган. “Сунан” 3506 ҳадисни ўз ичига олган 1403 бобдан иборат. Бугунги кунда “Сунан”нинг қуйидаги қўлёзма ва тошбосма нусхалари мавжудлиги аниқланган.¹²²

Манбаларда ушбу нусхалар ичида Мурат Бухори ҳамда Раисул-куттаб фондларида сақланаётган қўлёзмалар нисбатан тўлиқроқ экани қайд қилинган. Шунингдек, зикр этилган қўлёзма ва тошбосма нусхалар асосида **“Сунан”нинг замонавий нашрлари** чоп этилган:

1. Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ат-Тамимий Самарқандий ад-Доримий. Сунан ад-Доримий / доктор Мустафо Диб ал-Буғо томонидан нашрга тайёрланган. 2 жилдли. –Дамашқ: Дор ал-китоб ал-арабий, 1987 (араб тилида);-**التميمي بهرام بن الفضل بن الرحمن عبد بن الله عبد-الدارمي سنن. الدارمي السمرقندي**.

2. Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ат-Тамимий Самарқандий ад-Доримий. Сунан ад-Доримий Аш-Шайх Муҳаммад Абулазиз ал-Холидий томонидан нашрга тайёрланган. 2 жилдли. –Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийа, 1996 (араб тилида);-**الفضل بن الرحمن عبد بن الله عبد-الدارمي سنن. الدارمي السمرقندي التميمي بهرام بن**

3. ал-Имом ал-Кабир Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ад-Доримий. Сунан ад-Доримий / Муҳаммад Аҳмад Даҳмон томонидан нашрга тайёрланган. 2 жилдли. Дор ихъайи ас-сунна ан-набавийа. (йили кўрсатилмаган) (араб тилида). **عبد بن الله عبد محمد ابو الكبير الامام. الدارمي سنن. الدارمي بهرام بن الفضل بن الرحمن**

Буюк муҳаддиснинг серқирра илмий мероси ичида алоҳида ўрин тутган, кенг қамровли “Сунан” асари асрлар давомида эъзозланиб, ҳозиргача ҳадис илмига оид энг ишончли манбалардан бири сифатида

¹²² Имом Доримий / М. Алимова;; Т.: «Тошкент ислому ниверситети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – 48 б.ББК 86.38

юқори баҳоланади. Уни бир қатор олимлар чуқур ўрганиб, тадқиқ этиб, ўз тилларига таржима қилганлар.

Бугунги кунда Имом Доримий ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш бўйича бизнинг юртимизда ҳам ибратли ишлар қилиняпти. 2009 йили “Имом Доримий” рисоласи чоп этилди. Шунингдек, Тошкент Ислон университети илмий тадқиқот маркази ходимлари 1996 йили шайх Муҳаммад Абдулазиз Холидий Байрутда чоп эттирган нусха асосида “Сунан”нинг ўзбекча илк таржимасини тайёрлашди.

Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан муҳаддислар ўз илмий изланишлари натижасида юзага келган асарлари билан ҳадис, фикҳ ва бошқа бир қатор илмларининг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Бугунги кунда бизнинг мақсадимиз бундай улуг зотларнинг ҳаёт йўли, илмий маънавий меъросларини қадрлаш бўйича ишларни бажариш, маданият -маърифат, илм - фан, соҳаларини ўзида уйғунлаштирган маънавий олами ранг-баранг эканини исботлаб бериш дин ва маданият жабҳаларида фаолият олиб борувчи олимлар, диний таълим соҳаси профессор ва ўқитувчилари томонидан ўсиб келаётган ёш авлодга таништириш, Имом Доримий, Имом Бухорий ва бир қатор олимларимизнинг етарлича ўрганилмаган илмий меъросларини янада пухта ва ҳар томонлама чуқур ўрганишга ҳисса қўшмоғимиз лозимдир. Имом Доримийнинг мероси юртимиз илм- фани ва маданияти тарихини чуқур ўрганиб, халқимизга етказишда, миллий кадриятларимизнинг тикланишида катта аҳамиятга эга.

BUTOYEV Ilhom Uzoqovich

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti

“Gumanitar fanlar, jismoniy madaniyat va sport” kafedrası o‘qituvchisi

**MARKAZIY OSIYODA YETISHIB CHIQQAN MUTAFFAKIR
ABU MANSUR MOTURIDIY ILMIY MEROSINI O‘RGANISHNING
DOLZARBLIGI**

Аннотация: Абу Мансур Мотуриди, внесший значительный вклад в развитие религии и философии в Центральной Азии, разъяснил в своей работе взаимодополняемость божественного знания и философского знания. Сегодня необходимо изучать духовное наследие Пророка (мир

ему) и учить, что ислам - это религия просвещения в сердцах и умах молодых людей. В эпоху растущего числа людей, которые искажают сущность ислама и привлекают молодежь к различным разрушительным религиозным экстремистским сектам, научное и духовное наследие наших соотечественников, таких как Абу Мансур Мотуриди, и передача исламских идей являются одними из наиболее актуальных проблем нашего времени.

Ключевые слова: религия и философия в Центральной Азии, учение Мотуридии фикха и слова, ашарийское слово, научное духовное наследие.

Annotation: Abu Mansur Motouridi, who has made a significant contribution to the development of religion and philosophy in Central Asia, clarified aspects of complementing divine knowledge and philosophical knowledge in his work. The spiritual and spiritual heritage of our compatriots like Abu Mansur Motouridi, in the age of people who misrepresent the essence of Islam and recruit young people into various destructive religious extremist sects. and the conveyance of Islamic ideas in it is one of the most pressing issues of our day.

Key words: Religion and Philosophy in Central Asia, Moturidia Teaching Fiqh and Word, Ashariya Word, Scientific Spiritual Heritage.

Abu Mansur al-Moturidiy to'liq nomi Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud al-hanafiy al-Moturidiy as Samarqandiy 870 —944 imom, fiqh olimi, kalom ilmining moturidiylik oqimi asoschisi. "Imom al-hudo", "Imom al-mutakallimin" "Hidoyat yo'li imomi", "Mutakallimlar imomi" nomlari bilan ulug'langan. Dastlab maktabda savod chiqarib, keyin madrasa ta'limini olgan. Moturid qishlog'ida tavallud topib, to umrining oxirigacha shu yerda yashagan, bu yerda katta bog' ham barpo etgan. IX-X asrlarda Islom dinini noto'g'ri targ'ib va talqin qiluvchilar ko'payganligi sababli Imom al-Moturidiy o'zining asarlari bilan ularga qarshi kurashadi. Uning "Kitob al-Tavhid" asari alohida o'rin tutadi. Imom al-Moturidiy 944 yilda Samarqandda vafot etadi va vasiyatiga ko'ra, Samarqanddagi Chokardiza qabristoniga dafn etiladi.

Mamlakatimizda Abu Mansur al-Moturidiy merosini o'rganishga faqat mustaqillikdan keyingina kirishildi. Muhtaram Birinchi Prezidentimiz I.Karimov shunday degan edi: "Manbaalarning guvohlik berishicha, Imom Buxoriy vafot etgan yili, ya'ni milodiy 870 yili tariximizdagi yana bir mumtoz siymo-Imom Moturidiy tavallud topgan ekan. Bu voqea zamirida shaxsan menga ilohiy bir bog'liqlik, Olohning buyuk marhamati bordek, bamisoli

Imom Buxoriyning nurli qalamini Imom Moturidiy olib, ul zotning xayrli ishlarini davom ettirishga bel bog'lagandek tuyuladi. Imom Moturidiy bobomizning O'rta asrlardagi g'oyat xatarli va taxlikali bir vaziyatda o'z hayotini xavf ostiga qo'yib, avlodlarga ibrat bo'ladigan ma'naviy jasorat namunasini ko'rsatib, islom olamida «Musulmonlarning e'tiqodini tuzatuvchi» degan yuksak sharafiga sazovor bo'lgani bu nodir shaxsning ulkan aql-zakovati va matonatidan dalolat beradi. Ul zot asos solgan moturidiya maktabi Sharq mamlakatlarida bunday katta shuhrat topishining sababi shundaki, unda ilgari surilgan g'oyalar islom dinimizning asosini to'g'rilik, ezgulik va insoniylikdan iborat deb biladigan jamiki mo'min-musulmonlarning qarash va intilishlari bilan hamoxang edi.”¹²³ deb ta'kidlab o'tadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan 2000 yilda Moturidiy tavalludining 1130 yilligi O'zbekistonda keng nishonlandi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan Samarqandda alloma xotirasiga yodgorlik majmui bunyod etildi. Toshkent va Samarqandda Moturidiy ta'limoti va uning islom olamida tutgan mavqeiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjumanlar o'tkazildi. Moturidiy hayotining turli qirralarini yorituvchi maqolalar, risolalar va tadqiqotlar chop etildi. Moturidiy merosini o'rgangan xorijlik olimlar bilan samarali hamkorlik aloqalari o'rnatildi. 2001 yilda Germaniyalik professor Ulrix Rudolf qalamiga mansub “Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyoti” kitobi o'zbek tilida nashr etildi. 2002 yilda mazkur kitobning keng ommaga, jumladan, oliy o'quv yurtlarining talabalari va o'rta maktablarning yuqori sinf o'quvchilariga mo'ljallangan nashri amalga oshirildi. Endilikda xalqimiz Moturidiy merosi bilan o'z ona tilida tanishish imkoniga ega bo'ldi. Buyuk vatandoshimiz Abu Mansur al-Moturidiy ilmiy-diniy merosining xalqimiz ma'naviy-ruhiy hayotidagi o'rni beqiyosdir. U Islom olamida "Imom al-huda" (Hidoyatga boshlovchi imom) va "Imom al-mutakallimin" (Kalom olimlarining imomi) degan sharaflı unvonlar bilan mashhur bo'lgan. Ismlari Muhammad, "Moturidiy" taxallusini Samarqandning Moturid qishlog'ida tavallud topganliklari uchun olganlar.

Joriy yilning 3-5-mart kunlari Samarqand shahrida “Imom Abu Mansur Moturidiy va Moturidiya ta'limoti: o'tmish va bugun” mavzuidagi xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiyada Misrning Al-Azhar majmuasi rahbari Shayx Ahmad Tayyib, O'zbekiston Musulmonlari idorasi raisi, muftiy Usmonxon Alimov Imom Abu Mansur Moturidiy diniy-ma'rifiy merosini

¹²³ I.A.Karimov “Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch” Toshkent Ma'naviyat 2008 yil 39-b

chuqur o'rganish, uning muqaddas islom dini musaffoligini himoya qilish yo'lidagi kurashi, musulmon odob-axloq qoidalarini, jumladan, mo'tadillik, kechirimlilik, hamjihatlik va o'zaro tushunib yashashga intilishdek oliyjanob fazilatlarni asrab-avaylash, xalqaro jamoatchilikka yetkazishda birlashish lozimligini ta'kidladi. Mazkur anjumanda so'zga chiqqanlarning Moturidiylikning bashariyat sivilizatsiyasidagi o'rni, Al-Azhar majmuasining islom merosi va ahli sunna e'tiqodini saqlash, tinchlik va bag'rikenglikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan faoliyati va sa'y-harakatlari xususidagi ma'ruzalari ishtirokchilarda katta qiziqish uyg'otdi. Misr Bosh imomi Shayx Ahmad Tayyib janoblariga Samarqand shahrining faxriy fuqarosi unvoni topshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ezgu tilaklari yozilgan nomasi va Burhoniddin Marg'inoniy "Hidoya" asarining XIII asrga oid nusxasi faksimilesi topshirildi. Shayx Ahmad Tayyibga ushbu yuksak e'tibor uchun minnatdor ekanligini qayd etib, Prezidentimizga ham o'zining cheksiz ehtiromini bildirdi. Tuhfa qilingan noyob kitob esa "Al-Azhar" majmuasida qimmatli tarixiy manba sifatida o'rganilishi va yanada keng tadqiq etilishini ma'lum qildi.

Tadbirda qatnashgan O'zbekiston Respublikasi Bosh Vaziri o'rinbosari Aziz Abduhakimov mazkur anjumanning ahamiyati haqida gapirdi. "Buyuk imom zamonasi islom olamida yot firqa va guruhlar ko'paygan bir davr edi. Shunday vaqtda Imom Moturidiy ta'limoti barcha adashgan guruhlar uchun munosib javob bo'la olgan. Aytish mumkinki, alloma tutgan yo'l bugungi kunda ham o'z ahamiyatini zarracha yo'qotgan emas. Yurtimizda nafaqat Imom Moturidiy, balki Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abu Muin Nasafiy, Burhoniddin Marg'inoniy kabi allomalarimizning ilmiy-islomiy merosini o'rganishda xayrli ishlar olib borilyapti. Xususan, Islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, Hadisshunoslik oliy maktabi, Hadis, kalom, tasavvuf, aqida, fiqh ilmiy maktablari faoliyati yo'lga qo'yilgani ham fikrimizni tasdiqlaydi. O'z navbatida, bugungi xalqaro konferensiya ham Imom Moturidiy faoliyatini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro aloqalarimizni mustahkamlaydi", ¹²⁴ - deya ta'kidladi.

Qozon shahridagi Rossiya islom universiteti rektori Rafiq Muhametshin "Islom dinini moturidiya ta'limotisiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, globallashuv jarayonlari kuchaygan hozirgi sharoitda Imom Moturidiyning bundan bir necha asrlar oldin aytgan fikrlari, muqaddas dinimiz sofligini asrash

¹²⁴ Kun.uz

bo'yicha ilgari surgan qarashlari muhim ahamiyatga ega,"¹²⁵ ekanligini ta'kidlab o'tganlar, shuningdek; Mazkur nufuzli anjumanda ishtirok etish uchun men uchun katta sharaf – deydi, Ukraina bosh imom hatibi, muftiy Ahmad Tamim- "Samarqandning moturid qishlog'ida tug'ilib o'sgan bu buyuk imom hadis va fiqh ilmining ravnaqiga beqiyos ulush qo'shgan. Imom Moturidiy nafaqat Markaziy Osiyoda, balki butun islom olamida muhim o'ringa ega bo'lgan diniy arboblardan hisoblanadi. Chunki alloma yashagan davrda, islom dinida turli guruh va fiqqlar soni ko'payib ketganligi sababli qator ixtiloflar kelib chiqqan. Ana shunday vaziyatda Imom Moturidiy Islom dinining asl mohiyatini ochib berish, sof islomiy aqidani saqlab qolish borasida beqiyos ishlarni amalga oshirgan. Bu ilmiy merosni o'rganish va keng targ'ib etish bugungi kun uchun ham dolzarb hisoblanadi."¹²⁶ Shu ma'noda, mana shunday konferensiya tashkil qilinganligini e'tirof etish joiz.

Al-Moturidiy fiqh va kalom ilmi bilan yoshlikdanoq qiziqib, hanafiy mazhabi olimlaridan tahsil olgan. Ko'plab mashhur faqih va muhaddislar bilan muloqotda bo'lgan, butun umri davomida shu sohaga oid ko'plab asarlar yozib qoldirgan. "Kitob at-tavhid", Kitob maqomat", "Tavilot ahl as-sunna" asarlari shular jumlasidandir.

Moturidiy ilohiyotchi olim sifatida muhim aqidaviy masalalar — juz'iy ixtiyor, e'tiqod, oxirat hayoti kabilarni qamrab oluvchi risolalar bitdi. Moturidiy qarashlari o'z davrida mintaqaning madaniy va ilmiy ravnaqiga sabab bo'lgan. Chunki Motrudiy din asoslarini mantiqan tushuntirgan, tanlov huquqi va ijtimoiy hamjihatlikni qaror topdirish g'oyalarini rivojlantirgan.

"Moturidiy o'z ta'limotini an'analarini va ilmiy asarlari bilan Movarounnahr ilohiyot maktabi rivojlanishiga katta ulush qo'shdi. Ilohiyot ilmlari to'la shakllanib kamol topishiga xizmat qildi. Ularni qayta ishlab chiqib, ma'lum tizimga solishdek bir ishni amalga oshirdi va hanafiy talimotini O'rta Osiyo xalqlarining urf-odatlar bilan bog'liqligini o'z qarashlari orqali ko'rsatib berdi. U yaratgan ta'limot islom dinining buyuk aqidaviy oqimidan biri sifatida tanildi."¹²⁷ islom dinining insonparvar ekanligi va ilohiyatga katta hissa qo'shib o'tganini ko'rish mumkin bo'ladi.

Mashhur turk olimi Toshkubrozodaning ta'kidlashicha: «Ahli-sunna val jamoa»da kalom ilmi raislari ikki kishi bo'lib, ulardan biri Hanafiy ikkinchisi Shofi'iydir. Hanafiy Abu Mansur al-Moturidiy Shofi'iy esa Abul Hasan

¹²⁵ www.uza.uz

¹²⁶ Abdulaziz Yo'ldoshev («Xalq so'zi»gazetasi) 2020 yil 4-mart, №46 (7548)

¹²⁷ Azimov A. maqolasi.TIU. Axborot byulleteni. –T.: TIU, 2009/4. –B. 8.

Ash'ariydir. U kishi yoshliklaridanoq kuchli salohiyati bilan ustozlarining mehrini qozonadi. Shu boisdan u kishining ustozlari Abu Nasr Iyoziy Abu Mansur ilmiy majlisga kelgunlariga qadar gap boshlamas, har gal Abu Mansurni uzoqdan ko'rganlarida unga ajablanib boqar va Qur'oni Karimning «Qasos» surasi 68 – oyatni o'qirdilar. «Parvardigoringiz o'zi xohlagan narsani yaratur (va O'zi xohlagan ishni) ixtiyor qilur»¹²⁸ o'z davring yetuk vakili bolganini anglatadi. Moturidiyni bir ovozdan kalom ilmining ulug' namoyandalaridan biri sifatida tan olinganlar. Al- Moturidiyning asarlaridan biri «Kitob at-tavhid» yoki «Yakkaxudolilik haqidagi kitob» musulmon ilohiyotshunosligida bilish nazariyasi bayon qilingan birinchi asar hisoblanadi. Uning kalom ilmiga ta'rif berilgan muqaddimasida bilimning uch manbai, ya'ni hissiy qabul qilish, axloqiy tafakkur va inson ishonchli manbalardan olishi mumkin bo'lgan an'anaviy axborot mavjudligi haqida so'z yuritiladi. «Kalom – (arabcha-nutq, jumla, gap, so'z) islomda muayyan mantiqiy dalillarga tayanib diniy ta'limotni asoslashga harakat qiluvchi nazariy ilohiyot. Kalom turli diniy-siyosiy guruhlar (horijiylar, qadariylar, jabariylar va h.k.) paydo bo'lishi bilan bog'liq bahslar jarayonida vujudga keldi va tarqqiy qildi. «Xaq» islom yoli tizimi X-asrga kelib ishlab chiqildi va buni al-Ash'ariy (873-935) va al-Moturidiy (870-944) amalga oshirdilar. Shundan so'ng Kalom ular asos solgan ikki maktabni anglatuvchi atamaga aylandi. Ash'ariya kalomi asosan shofiylar orasida tarqalgan bo'lsa, Motrudiya kalom hanafiya doiralarida ko'plab tarafdorlarga ega bo'ldi va xususan, Movaraonnahr musulmonlarining asosiy aqidasi ga aylandi.»¹²⁹

Kalom islom ilohiyatining o'ziga xos falsafiy ta'limotidir. U diniy aqidalarni asoslab berishga uringan. U Qu'ronga tayanib, jannat va do'zoxning azaliy ekanligini, insonda iroda erkinligi yo'qligini, lekin insonning Olloh oldida o'z qilmishlari uchun ma'sul ekanliklari asoslab berishga harakat qilgan. Moturidiylik har bir insonning taqdiri Alloh tomonidan belgilab qo'yilganiga qaramay, u o'z xatti-harakatlari uchun javobgardir, deb biladi. Moturidiylikka ko'ra, inson imtihonlar uchun yaratilgan. Shu bilan bir vaqtda unga ushbu sinovlardan muvaffaqiyatli o'tish va to'g'ri yo'lni topish uchun keng imkoniyatlar berib qo'yilgan. U o'z xatti-harakatlarida ixtiyorlidir.

“Moturidiy "Ta'vilot" kitobida Tangrini bilishning ikki yo'li haqida gapiradi:

¹²⁸ Alovuddin Mansur. Qur'oni Karim. (o'zbekcha tarjimasi) –T.: Cho'lpon, 1991. –B. 282.

¹²⁹ Falsafa qomusiy lug'at «O'zbekiston Faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti» Toshkent-2004yil.187 b.

1. Tangrini uning yaratilmalari orqali bilish mumkin. Chunki har bir yaratilmani ijod qilganda, o'z ilmiga, yagonaligiga va yaratilmani shunchaki emas, balki muayyan maqsad bilan yaratganiga ishora qiluvchi alomatlar qoldirgan.

2. Vahiy orqali bilish mumkin.

Birinchi mulohaza har bir musulmon olimiga xos. Zero, Allohni shu tarzda bilish yo'li Qur'oni Karimda aytib qo'yilgan. Bahslarga sabab bo'lgan muammo boshqa narsada. Olam Alloh tomonidan yaratilganligiga ishoralar shuncha ko'p ekan, inson qanday tarzda ularni ilg'ab oladi? Bu masalada insonga Allohning yordami qanchalik zarur? Sezgan bo'lsangiz, bu yerda gap mantiqiy fikrlashga ruxsat bormi, yo'qmi, shu ustida ketmoqda. Moturidiy davrida ham bu masala dolzarbligini yo'qotmagan. Mu'taziliylar Allohni bilishda mantiqiy tafakkurning ustuvorligi g'oyasini himoya qilgan bo'lsalar, Ash'ariychilar inson tafakkurining shakllanishida vahiyning alohida ahamiyati borligiga e'tibor qaratdilar. Ash'ariy Qur'oni karimda Allohni bilishga olib keladigan isbot talab qilmas dalillar borligi, va shu ma'noda, Allohni tanishda insonga vahiy yordami kerakligini ta'kidladi.”¹³⁰

Xulosa shuki, yoshlarga islom mohiyatini yetkazishda islom ma'rifiy din ekanligini o'rgatish lozim. Islom dinini mohiyatini notog'ri talqin etib, yoshlarni turli buzg'unchi diniy ekstrimistik sektalarga jalb etayotgan kimsalar ko'payib borayotgan hozirgi davrda, Abu Mansur Moturidiy kabi vatandoshlarimizning ilmiy-ma'naviy merosi va undagi islomiy g'oyalarni yetkazish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridandir.

МАМАШИКУРОВ Бекназар Бобамурадович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси стажёр-тадқиқотчиси
Ҳадис илми мактаби ўқитувчиси

ИФТИХОРИДДИН АҲМАД ИБН ТОҲИР – БУХОРО
ФАҚИҲЛАР СУЛОЛАСИ ВАКИЛИ

Аннотация: В данной статье описаны о великой факихи, живший в Бухари Ифтихариддин Таҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухари и его отци и деда котори тоже считалис великими учёнными фикха. Также

¹³⁰ Sh. Sirojiddinov islom falsafasiga kirish: Kalom ilmi Toshkent «Iqtisod-Moliya»2008-yil 46. b.

Перечислены его произведения. Разказиват о ферганцкой учёни фикха Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Маргинани и о его наследников факихов.

Ключевые слова: *Ифтихарибдин Тахир ибн Ахмад, Бухари, Абдул Азиз ибн Абдур Разак, Маргинани, Фергана, Хуласат ул-фатава*

Annotation: *In this article, the descriptions of the great fakih, who lived in Bukhari, Iftikhariddin Taxir ibn Akhmad ibn Abdur Rashid al-Bukhari and his father and grandfather Kotori, were also counted by the great scholars of fiqh. Also listed are his works. They will talk about the Ferghana scholarship of fiqh Abdul Aziz ibn Abdur Razoq al-Marginani and about his foxkids..*

Key words: *Iftikhariddin Takhir ibn Akhmad, Bukhari, Abdul Aziz ibn Abdur Razak, Marginani, Ferghana, Khulasat al-fatawi*

Юртимиздан кўплаб факиху уломлар етишиб чиққан. Агар биз уларнинг таржимаи ҳолларига диққат қилсак баъзилари сулоловий факихлар оиласи эканлиги маълум бўлади. Фарзандалар ота-бобосининг илмий меросини давомчиси сифатида бу илмни ривожлантиришган ва бу соҳада кўплаб асарлар ёзиб қолдиришган эканлиги малум бўлади.

Ўргнилиши керак бўлган сулолалардан бири Бухоро факихлар сулоласи Абу Исҳақ Рукнул Ислам аз-Зоҳид Иброҳим ибн Исмоли ибн Аҳмад ибн ал-Исҳоқ ибн Шис ибн Ҳакам ас-Сафорийдир. Бухорода 26 роби ул-аввал 534 ҳ. йилда вафот этган. Отаси Исмаил ибн Аҳмад ас-Саффорнинг кўлида фикҳ илмини таълим олган. Унинг “Талхис аз-Зоҳидий”, “Китаб ас-сунна вал-жамаъа” номли асарлари маълум¹³¹. Фахриддин Қозихон ҳам ундан таълим олган.

Унинг отаси Исмоил фозил имом, туғри сўз, маломатчининг маломатидан қурқмайдиган ҳақни гапиргувчи бўлган. Шу сабабли Хоқон Шамсул Малик Наср ибн Иброҳим уни 461 ҳ. йилда қатл қилдирган¹³².

Бобоси Абу Наср Аҳмад ибн ас-Исҳоқ¹³³ Бухоро аҳлидан бўлиб, фикҳ ва адабни ёд билишда унинг мисли Бухорода кўрилмаган. Отаси Исҳақ ибн Шисдан фикҳни таълим олган. Маккада ҳам яшаган ва Тоиф шаҳрида вафот этиб, уша ерда дафин қилинган. Мусаннафотлари кўп бўлиб, илми Маккада кенг тарқалган.

Отасининг бобоси Исҳақ ибн Шис ас-Саффор ишончли сиқа фозил олим эди. 405 ҳ. йилда ҳажга кетаётиб, Боғдодга келган¹³⁴.

¹³¹ Абдул Ҳай ал-Лакнавий Фаваид ал-баҳиййа. Миср 1903. 7 б. Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. ЎзРФА. Қўлёзма № 91. 152 вароқ.

¹³² Абдул Ҳай ал-Лакнавий Фаваид ал-баҳиййа. Миср 1903. 46 б. 14 б.

¹³³ Уша асар 14 б.

¹³⁴ Уша асар 44 б.

Уларнинг барчаси ўз даврида Бухорода ҳанафия мазҳабида фозил машхур фақиҳларидан ҳисобланган¹³⁵. Самъоний ҳам “Ал-Ансоб” асарида машхур кишилар қаторида Сафорийларни бирма-бир санаб ўтган¹³⁶.

Ўғли Қаввомиддин Абу Муҳамид Ҳаммад ибн Иброҳим ас-Саффор Бухоро масжидаларидан бирида хатиб имом бўлган. Усул ал-фиқҳ ва адаб илмини яхши билган¹³⁷.

Яна бир шундай сулолалардан бири Фарғона фиқҳ мактаби вакели Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Марғинонийдир. Марғилонда 477/1084 йили вафот этган¹³⁸. Ал-Қурашийнинг малумотида кўра у Абул Ҳасан Наср ибн ал-Муҳассин ал-Марғинонийдан таълим олган¹³⁹. Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Марғинонийнинг олти фарзанди бўлиб, уларнинг барчаси фиқҳ илмида дарс беришга ва фатво беришга моҳир бўлишганлар. Агар улар кўчага чиқсалар, халқ: етти муфтий бир ҳовлидан кўча чиқди деб айтишар эдилардир. Ўғилларидан Маҳмуд ал-Ўзгандий ва Али ал-Марғинонийлар жуда машхур бўлганлар¹⁴⁰.

Маҳмуд ал-Ўзгандийнинг туғилган йили ва вафоти ҳақида манбаларда малумотлар учрамайди. Олимнинг ёзган асарлари ҳақида ҳам манбалар маълумотлар келтирилмаган. Лекин унинг фатволари ва фиқҳий қарашлари фиқҳ асарларида кўплаб учрайди. Маҳмуд ал-Ўзгандий таълимни отаси Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Марғинонийдан ҳамда ҳанафия мазҳабида машхур “Ал-Мабсут” асар муаллифи ас-Сарахсийдан олган. Аллома олимлар ва фозиллар, имомлар орасида ихтилофли масалаларни ечиш, низолиларни бартараф қилиш билан машхур бўлган. Ўзгандий нисбасига таяниб шуни айтиш мумкинки, отаси ва ака-укалари ва жиянлари марғиноний булса ҳам, ўзи Қорахонийлар пойтахти Ўзгандда хизмат қилган ва шунинг учун Ўзгандий деган нисбатни олган¹⁴¹.

Унинг ўғли Мансур ибн Маҳмуд ал-Ўзгандий ҳақида диярли маълумот учрамайди. Биргина Дехудонинг “Луғатнома” асарида озгина ва қимматли маълумотни учратдик. Унда келтирилишича: “Шамсиддин ёки, Шамс Ўзгандий, Қози Шамсиддин Мансур ибн Маҳмуд ўз замонасининг

¹³⁵ Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. ЎзРФА. Қўлёзма № 91. 152 вароқ.

¹³⁶ Абдул Ҳай ал-Лакнавий Фаваид ал-баҳийя. Миср 1903. 8 б.

¹³⁷ Уша асар 69 б. 15 б.

¹³⁸ Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. ЎзРФА. Қўлёзма № 91. 152 вароқ

¹³⁹ Абул фаво ал-Қураший ал-Ҳанафий. Жавоҳир ал-Музийя фи табақот ал-ҳанафийя. 434 б.

¹⁴⁰ Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. ЎзРФА. Қўлёзма № 91. 152 вароқ Абдул Ҳай ал-Лакнавий Фаваид ал-баҳийя. Миср 1903. 97 б.

¹⁴¹ Кафавий 129 вароқ.

машхур шоири ва фузолаларидан эди”¹⁴², дейилган. Мусанниф олимнинг байтларидан озроқ келтириб, “Мажмаъ уш-шуъаро” асаридан олган деди. Лекин, биз бу мазкур асарда бу маълумотни учрата олмадик.

Унинг ўғли Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд ал-Ўзгандий бўлиб, Фаҳриддин, яъни “Диннинг фаҳри” деган унвонга эга бўлган. У, шунингдек, “Қозихон”, яъни “хоннинг қозиси” деган фаҳрий унвонга ҳам эга эди. Бундан ташқари унинг замондошлари ва шогиртлари у зотни “Муфтий ас-сақалайин”, “Муфтий мағрибу ва машиқ”, яъни инсонлар ва жинлар муфтийси ҳамда ғарб ва шарқ муфтийси деган юксак мартабаларга кўтаришган.

Фаҳриддин Қозихоннинг туғилган йили маълум эмас, у ҳижрий 592 йили, милодий 1196 йили 15- Рамазонда душанба куни вафот этган.

Бухородаги машхур қабристон “Мозори қуззот ис-сабъа” қабристонида дафн қилинган¹⁴³.

Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Марғинонийнинг иккинчи ўғли Заҳириддин ал-Кабир Али ибн Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Марғиноний (вафоти 506 ҳ.й) отаси ва Сайид ибн Шужоъ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамза ва Бурҳониддин ал-Кабир Абдул Азиз ва бошқалардан таълим олган¹⁴⁴. Али ибн Абдул Азиз 506 ҳ. йили сешанба куни тўққизинчи ражаб ойида заволдан олдин вафот этган.

Ундан ўғли Заҳириддин Ҳасан ибн Али таълим олган. Ҳасан ибн Али отасидан ташқари яна, амакиси Маҳмуд ал-Ўзгандидан, Умар ибн Моза ва Закий ад-дин Хатиб ал-Кашонийлардан таълим олган.

Ундан синглисининг ўғли Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухорий ва Фаҳриддин Қозихонлар таълим олган.

Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухорий (ваф. 542/1148) ўзида икки сулола Бухоро ва Фарғона фикҳ мактабларини ва илмини жамлагандир.

Бизнинг бундай дейишимизга асос, “Хулосат ул-фатово” асари муаллифи Ифтихориддин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухорий 482/1089 йили Бухоро шаҳрида фақиҳлар оиласида таваллуд топган. Дастлабки таълимни отаси Аҳмад ибн Абдур Рашиддан олган. Ундан ташқари замонасининг ютук ва машхур уламолари Сирожиддин ал-Ўший

¹⁴² Дехудо. Луғатнома. 9ж. 1274 б.

¹⁴³ Нуъмон Сулаймон Кафафий. Аълам ахёр фи тарожими Нуъмон. ЎзРФа ШИ № 91

¹⁴⁴ Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. Қўлёзма. 148 вароқ.

ва Фахриддин Қозихон, тоғаси Заҳириддин Ҳасан ибн Алилардан ҳам таълим олади.

Отаси қавомуддин Аҳмад ибн Абдур Рашиддан (ваф. 500/1107) ҳам замонасининг фақиҳ уломаларидан бўлган. Имом Абу Ҳанифанинг шогирти Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг “Жамиъ ас-сағирига” шарҳ ёзган¹⁴⁵. “Ҳидоя” китобининг муаллифи Бурҳониддин ал-Марғиноний ҳам у зотда фикҳни ўрганганлар¹⁴⁶.

Боболари Абдур Рашидиб Ҳусайин ал-Бухорий ҳам замонасининг ютук фақиҳларидан бўлган. Сулаймон ал-Кафавий “Катаиб ал-ахёр” китобида у ҳақда шундай зикр қилади: Имом, катта фозил шайх, сиқа, ҳофиз мутқин эди. Ўз замонасида мазҳабининг раислиги унда тухтаган эди. Усул ва фуруъ илимларида денгиз эди. Инсонлар турли шаҳарлардан унинг қўлида фақиҳ бўлиш учун унга рихлат-сафар қилар эдилар. Унинг қўлида ўғли шайх имом Қавомиддин Аҳмад ибн Абдур Рашид фақх илмини эгаллаган.

Невараси яъни, Тоҳир ибн Аҳмад ҳам “Хулосат ал-фатово”сида бир қанча уринларда: “Бобом шайх ал-Ислом Абдур Рашид ибн Ҳусаин шундай дедилар”, ёки, “Бобом шайх ал-Ислом Абдур Рашид ибн Ҳусаин бунга мувофиқ бўлдилар”, деб келтиради¹⁴⁷. Юқорида айтиб ўтканимздек “Фатовои Зоҳириййа” муаллифи Заҳир ад-дин Али ибн Абдул Азиз ибн Абдур Разоқ ал-Марғиноний ҳам Ифтихор ад-диннинг она томонидан бобоси бўлган. Бобоси Али ибн Абдул Азиздан ҳам “Хулоса” асарида ривоятлар келтиради¹⁴⁸. Мисол учун Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдуррашид ал-Бухорий “Хулосат ул-фатово”нинг “Кароҳият” китобида шундай келтиради: Аллоҳ Таъолани тушда кўриш масаласида турли хил гапларни айтдилар. Баъзи машойхлар буни жоиз дедилар. Бундай деганлардан имом зоҳид рукнул Ислом ас-Саффор ал-Ансорий. Бобом шайх ул-Ислом Абдур рашидибн Ҳусайин ҳам унга бу фикрда мувофиқдир. Самарқанднинг аксар машойхлари Аллоҳ Таъолани тушда кўришни жоиз санамайдилар. Ҳатто шайх имом Абу Мансур ал-Мотуридий раҳима ҳуллоҳ: “Ким

¹⁴⁵ Исмаил Баша ал-Бағдодий. Ҳадийят ул-Арифин. Истанбул 1955. 1 ж. 81 б. Абдул Ҳай ал-Лакнавий Фаваид ал-баҳиййа. Миср 1903. 25 б. Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. Қўлёзма. 192 б. Ҳажж Халифа “Кашф аз-зунун”. Дар ихёи турос ал-арабий. 1ж.563 б.

¹⁴⁶ Такиййиддин ат-Тамимий ал-Ҳанафий. Табақот ас-саниййа фи тарожим ал-ханафиййа. Дар ар-Рифаъий. 1ж. 379, 380.

¹⁴⁷ Ифтихор ад-дин ал-Бухорий. Хулосат ул-фатово. Китаб ул-кароҳиёт. Қўлёзма. Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. Қўлёзма. 180 б.

¹⁴⁸ Ифтихор ад-дин ал-Бухорий. Хулосат ул-фатово. Китаб ул-кароҳиёт. Қўлёзма. Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб ал-ахёр. Қўлёзма. 178 б.

бундай деса у будга сиғинувчилардан ҳам ёмон” деди. Бухоро муҳаққиқ уломолари ҳам шу қавлдадирлар. Онамнинг отаси бобом имом Заҳириддин ал-кабир раҳима ҳуллоҳ ҳам улардан бири”¹⁴⁹ деб келтиради.

Ифтихоридин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухорий (542/1148) йили Жимад ул-ула оида Сарахсда вафиот эткан. Уша ерда унга таъзи қилинганидан сўнг жанозаси Бухорага олиб келинган¹⁵⁰.

Ифтихоридин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид ал-Бухорий (ваф. 542/1148) тасниф қилган асарлар учта бўлиб, уларнинг энг машҳур шох асари “Хулосат ул-фатово”дир.

Ифтихор ад-дин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид Бухорийнинг “Хулосат ул-фатово” асари ўзига хос жиҳати ва аҳамияти шундаки мусанниф ўзигача битилган фатво китоблар ва фикҳий асарлардаги баҳс ва ихтилофларга кўп тухталмайди. Баъзиларини зикр қилсада, уша сўзнинг эгасига ишора қилади. Мусанниф бу асарида ўзигача таълиф қилинган “фатоволар”нинг охирги хулосаларини туплаган. Хусусан бу асаридан олдин ўзи тасниф қилган “Хизанатул вақиёт” ва “Нисаб ул-фақиҳ”¹⁵¹ асарларининг қаймоғи-хулосасини келтирган. Аллома “Хулосат ул-фатово” асарининг муқаддимасида шундай келтиради: “Баъзи биродарларим уни ёдлаш ва эсда сақлаш осон бўлган асар ёзишимни сўрадилар. Мен уларнинг сўровига жавобан, “Хизанатул вақиёт” ва “Нисаб ул-фақиҳ” асарларимдан фатволарни мухтасар қилиб олдим ва уни “Хулосат ул-фатово” деб номладим деб келтиради.

Асарнинг ҳар бир китоби аввалида шу китобдаги фасллар ва уша фаслга жинсдош бўлган масалалаларни баён қилиб чиққан. Мазкур фатво тўплами 4 жилд (жуз)дан иборат бўлиб, биринчи жилдда 6 та, иккинчи ва учинчи жилдда 3 тадан, тўртинчи жилдда эса 35 китоб мавжуд.

Бу асарни турли замон ва маконларда уломолар эътироф этганлар. Жумладан, Ҳожи Халифа “кашфуз зунун” китобида: “Машҳур ва муътамад унга суяниладиган, ишончли китоб” деб васф қилган. Имом Абдул Ҳай ал-Лакнавий “Фавоид ал-баҳиййа” китобида: “Уломолар наздида эътироф этилган ва фуқоҳолар наздида унга суяниладиган китоб” деб таъриф беради.

¹⁴⁹ Ифтихор ад-дин ал-Бухорий. Хулосат ул-фатово. Китаб ул-кароҳиёт, 249 в. Қўлёзма.

¹⁵⁰ Абул фаво ал-Қураший ал-Ҳанафий. Жавоҳир ал-Музиййа фи табақот ал-ҳанафиййя. 2ж. 276б.

¹⁵¹ Ибни Қутлу Буғо. Таж ат-Тарожим. Дар ал-қалам, 1992. 172 б. Ҳажи Халифа “Кашф аз-зунун”. Дар ихёи турос ал-арабий. 2 ж. 195 б.

“Хулосатул фатово” асари ҳанафия мазҳабида тутган урни ва аҳамиятини яна шундан билиш мумкинки, бу асарнинг нусхалари турли замонларда кўчирилган бўлиб, дунёнинг турли бурчакларида кутубхоналарда унинг ўнлаб қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Бу ҳамма замонларда ҳам унга ихтиёж катта бўлганлигини кўрсатадики.

“Хулосат ал-фатово”нинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон РеспубликасиФА Абу Райхон Беруний номидаги шарқшуносли институти қўлёзмалр фондида йигирма тўртта нусхаси сақланади. Шулардан энг қадимги нусхаларини келтириб ўтамиз.

1. “Хулосатул фатово”. Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорий (в. 542 х.). кучирувчиси: Ҳасан ибн Бадриддин 740 х. сана. Сулс хати. 364 вароқ. № 3219 - I

2. “Хулосатул фатово”. Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорий (в. 542 х.). кучирувчиси: номалум. 785 х. сана. Боши йўқ. 248 вароқ. № 3266 - II

3. “Хулосатул фатово”. Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорий (в. 542 х.). кучирувчиси: Шоҳ ибн Мавлоно Сиддик. 831 х. сана. 250 вароқ. № 3226

4. “Хулосатул фатово”. Иккинчи жилд. Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорий (в. 542 х.). кучирувчиси: Шоҳ Али. 888 х. сана. Настиқ. 323 вароқ. № 5812

Яна бир аҳамиятга молик бўлган нусхаларидан бири, “Хулосатул фатово” асарининг “Ҳазинат ул-фатово” номли ўзбекча таржимаси. Бу таржима Муҳаммад Раҳимхон даврида Хоразимда ёзилган. Таржимонни номалум. Настиқ хатида 284 вароқ. № 9322. Охири йўқ.

Саудия мамлакатининг турли кутубхоналарида ҳам ўнлаб нусхалари сақланади, мисол учун Риёз шаҳрида жойлашган Малик Файсал кутубхонасида ўн учта нусхаси сақланади.

Саудия мамлакати “Жамиаътул-исламия” университетида ҳам ўн етти нусхаси сақланади.

Туркиянинг “Нур ал-исламия” кутубхонасида ҳам саккизта нусхаси мавжуд. Яна “Файзуллоҳ Афанди” кутубхонасида учта нусхаси мавжуд.

Булардан ташқари Саудиянинг турла кутубхоналари, Фаластин, Сурия, Ироқ, Амрека ва бошқа кўплаб жаҳоннинг машҳур кутубхоналарида юзлаб нусхалари мавжуддир.

“Хулосат ал-фатово”нинг тошбосма нашри Ҳиндистонда 1911 йили Лакхнауда 1072 саҳифада “Мажмуат ал-фатово” асари билан бирга чоп этилган. Ўзбекистон РеспубликасиФА Абу Райхон Беруний номидаги шарқшуносли институти қўлёзмалр фондида ўнга яқин нусхаси сақланади.

Ифтихориддин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдуррашид ал-Бухорийнинг “Хизонат ал-Воқеот”¹⁵² асари ҳам “Хизонат ал-фатово” номи билан 4 жилд қилиб Деҳли ва Қоҳирада нашр этилган¹⁵³. Ҳожи Халифа Кашф уз-зунун китобида бу асар ҳақида “Камдан кам учрайдиган муътабар китоб”, деб таъриф беради¹⁵⁴.

“Хизонат ал-фатово”нинг қўлёзма нусхалари Саудия мамлакатининг Риёз шаҳридаги Малик Файсал кутубхонасида битта насхаси 02317 рақам ости сақланади¹⁵⁵.

Яна бир нусхаси Макка ҳарами мактабасида 2747 рақам остида сақланади.

Ифтихориддин ал-Бухорийга нисбат бериладиган китоблардан бири қироат фанига таълуқли “Зиллат ул-қорий” асари. Бу асар маъҳад ад-диросот аш-шарқийа институтида 5421 рақамда сақланади. Ҳажми ўн вароқдан эборат¹⁵⁶.

Яна Ифтихориддин ал-Бухорийга нисбат берилган асарлардан бири балоғат фанига оид “Фароид ас-султония фи қавоид ал-баёнийя” асари. Бу асар Миср араб респулкаси “Дар кутуб мисрия” фондида 267 рақм билан сақланади. Ҳажми 25 варқдан эборат¹⁵⁷.

Лекин, биз мазкур икки асарни ҳанафий фикҳи тарихига оид тарожим ва табақот китобларидан Ифтихориддин ал-Бухорийга нисбат бериланини учратмадик. Аксинча бу асарлар бошқа шахсларга нисбат берилган.

Ўзбекистон диёридан етишиб чиққан уломолар қатори Ифтихориддин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдур Рашид Бухорийнинг ҳаёти ва шахсияти чуқур ўрганилиши, алломо томонидан ёзиб қолдирилган асарлар тадқиқ этилиши бугунги замон талабидир. Зероки, Ифтихориддин Бухорийнинг “Хулосат ул-фатово” асари жаҳон Ислом цивилизатсияси хусусан Ўзбекистон ҳуқуқи ривожига катта хисса қўшган муҳим манбадир.

¹⁵² Умар Ризо Қаҳҳала. Муъжам ал-муаллифин. Муассат ул-рисала. 2ж. 9 б. Ҳажи Халифа “Кашф аз-зунун”. Дар ихёи турос ал-арабий. 1 ж. 703 б.

¹⁵³ Ҳамидуллоҳ Аминов, Соатмурод Примов. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари. Тошкент 2017. 182 б.

¹⁵⁴ Ҳажи Халифа “Кашф аз-зунун”. Дар ихёи турос ал-арабий. 1 ж. 703 б.

¹⁵⁵ Интернет сайтидан олинган малумот. Хизанат турос фикҳисти махтутот. 3760 рақамда.

¹⁵⁶ Интернет сайтидан олинган малумот.

¹⁵⁷ Интернет сайтидан олинган малумот.

МАХАМАДХОДЖАЕВ Бахромхужа Хасанходжаевич
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азхар кафедраси ўқитувчиси

**«КОФИЯ» - АРАБ ТИЛИ ГРАММАТИКАСИГА ОИД
НОДИР МАНБА**

Аннотация: Большинство письменных источников написаны на арабском языке. Где бы ни появился ислам, арабский язык распространился и стал изучаться как самостоятельная наука. В этой статье мы предоставляем информацию об известной книге «Кофия», написанной ведущим ученым по арабской грамматике.

Ключевые слова: кофия, источник, арабский язык, грамматика, ислам, учение.

Annotation: Most written sources are written in Arabic. Wherever Islam appeared, the Arabic language spread and began to be studied as an independent science. In this article, we provide information on the famous book *Kofiya*, written by a leading scholar in Arabic grammar.

Key words: *cofia, source, Arabic, grammar, Islam, teaching.*

Мустақиллик шарофати билан барча соҳаларда бўлгани каби таълим соҳасида ҳам ижобий ўзгаришлар бўлди. Бу борада сезиларли ютуқларни қўлга киритдик. Жумладан, тарихимизни янгидан ўрганиш бошланди. Аждодларимиз ёзиб қолдирган қадимий қўлёзма асарлар ўрганила бошланди. Сир эмаски, аксар ёзма манбалар араб тилида битилган. Бу эса араб тилини ўрганиш, қолаверса, ушбу тилнинг ўрганилишига оид маълумотларни ҳам билиш эҳтиёжини юзага келтиради. Қайси юртга Ислом дини кириб борган бўлса, ўша жойда араб тили тарқалиб, мустақил фан сифатида ўрганила бошланди. Пировардида араб тили билан махсус шуғулланувчи араб тили грамматикаси олимлари етишиб чикди. Мазкур мақолада араб тили грамматикасининг етук олимининг машҳур «Кофия» китоби ҳақида маълумот берамиз. Қарийб саккиз асрдан буён араб наҳв илмида энг асосий қўлланмалардан бири бўлиб келаётган «Кофия» асари бизнинг юртимизда ҳам кенг ўрганилади. «Кофия» халқимиз орасида алоҳида аҳамиятга эга эканлигини, асар ҳақида диёримизнинг қайси бир бурчагига бориб сўраманг, ҳамма - илмли кишилардан тортиб, ўша ернинг оддий одамларигача унинг ҳеч бўлмаганда машҳур асар эканлигини

айтишидан маълум. У нахв илмидаги мўъжаз кема, яъни муқаддима ҳисобланади.

«Кофия» китоби Ибн Ҳожиб номи билан машҳур бўлган буюк тилшунос олим Абу Умар Усмон ибн Умар ал-Қурдий (646 х. в/э) томонидан ёзилган. У Мисрда яшаб ўтган. Отаси Миср амирининг ҳожиби, яъни қўриқчиларидан бири бўлгани учун «Ибн Ҳожиб» яъни, «Қўриқчининг ўғли» деган ном унга тахаллус бўлиб қолган. У ҳаёти давомида кўплаб илмларни, жумладан, нахв илмини чуқур эгаллаб, бу борада кичик бир рисола яратди. Муаллиф ушбу китобини толиблар ёдлашлари ва эсда сақлашлари осон бўлиши учун ихчам бўлишини инобатга олиб, кенг маънони ифода қиладиган сўзлар билан бойитди. Шу боис асар кўпчилик эътиборини қозонди. Китоб ўз замонасида араб тили дарсликлари ичида тенгсиз эди. Асар ўша пайтнинг ўзидаёқ мадрасаларда араб тили дарслиги сифатида ўқиладиган ва нахв масалаларида манба деб эътибор қилинадиган бўлди. «Раъно ... ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўграмида бўлган барча дарсларни битирган. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларга сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида **кофия** (араб нахви ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Ғулистон»идан дарс оладир...»¹⁵⁸, «Мадрасаларда асосан ислом фалсафаси ҳамда қадимги грек фалсафасидан айрим қисмларни ўқиш муҳим ўринни эгаллаган. 6-7 йилгача давом этувчи биринчи қисмда талабалар Ибн Ҳожиб Абу Амр Жамолиддин Усмон бинни Умар (1175-1249) томонидан ёзилган, араб тили грамматикасини ўз ичига олган «Кофия» китобини ўқиганлар. Кофия китоби («бидон», «музий», «занжоний», «авомил», «харакот»дан иборат бўлимларга бўлинган) араб сўзларини тўғри талаффуз этишни ўрганишда асосий роль ўйнаган»¹⁵⁹.

«Талаба бошланғич мактабни тугатганида, ҳеч ким хатни ўзлаштирганми ёки йўқми, қизикмайди. Мулла бўлиш ёки «мулла» деб номланиш учун у аввало ҳар қандай ўқитувчидан «Бидон» («Билиш») китобини ўрганиши керак эди. Ушбу китобда тожик тилида арабча грамматиканинг асослари баён қилинган. Бундан ташқари, у тожикча «Аввали илм» – («Билимнинг бошланиши») китобини ўқиши керак эди,

¹⁵⁸ Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён / Роман. Ғ. Ғулом ном. Адабиёт ва санъат нашриёти, -Т: 1994. - Б. 10 ²Д. Х. Джурабаев. Научные труды светских и религиозных деятелей бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58. С. 96–102.

¹⁵⁹ Общественные науки в Узбекистане. XIX асрнинг охирида Туркистондаги халқ маорифи тарихидан. (Мадрасалар мисолида). Академия наук Узбекской ССР. №11, 1974. – Б. 53.

унда энг муҳим диний қоидалар савол-жавобларда берилган.

Шундан сўнг, талаба «Музий» ва «Занжоний» китобларидан араб этимологиясига ва «Авомил» китобидан араб синтаксисига ўтади. У арабча сўзларни тожик тилига таржималари билан бир қаторда ёд олган. Кейин у араб синтаксиси батафсилроқ тасвирланган «Кофия» китобини ўрганиб чиқади. Бу китобларнинг барчасини мударрис бўлган мулла ёки ёрдамчиси «тарбиячи-ўқитувчи» олиб боради. Бу дарслар уч йил давом этади.

Машғулотнинг кейинги босқичи Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Кофия» китобига шарҳ бўлган «Шарҳи Мулло» асарини ўқиш билан бошланади. Энди талаба билан кўзга кўринган ўқитувчилар шуғулланган ва одатда бу дарслар «синф машғулотлари» деб номланган. Улар беш йил давом этади. Бундан ташқари, талаба «Кофия» китобининг охириги қисмларини устоздан алоҳида сабоқ олади»¹⁶⁰. Бу Бухора мадрасасининг XV—XVI асрлардан инқилобгача бўлган даврдаги машғулотларидан келтирилган лавҳа.

Китоб олимнинг ҳаётлик чоғидаёқ катта шуҳрат қозониб, унинг изох талаб ўринларини ёритиб бериш мақсадида ўша замон олимлари унга шарҳ ёза бошлади. Мисол тариқасида муаллиф билан асрдош бўлган буюк муҳаққиқ, тилшунос аллома Розийуддин Муҳаммад ибн Ҳасан Астрабодий (688 ҳ. в/э)ни айтишимиз мумкин. У «Шарҳур-Розий алал Кофия» номли тўрт жилдли асар ёзган. Аммо биринчилардан бўлиб муаллифнинг ўзи шарҳ ёзган, деган ривоятлар бор. Муаллиф сарф илми борасида ҳам кўпчилик эътиборини қозонган «Шофия» номли асар ёзган. Разийуддин Астрабодий бу китобга ҳам мўжазгина бир шарҳ ёзган. Бу асар ҳам Кофия китоби билан бирга мадрасаларга сарф илмидан дарслик сифатида киритилган ва унга кўплаб шарҳлар ёзилган.

Мовароуннаҳрда Кофияга ёзилган энг машҳур шарҳ «Шарҳи Жомий» ёки «Шарҳи Мулла Жомий», мадрасаларда қадимдан ушбу «Кофия» китоби ёдлатилиб, «Шарҳи мулла»¹⁶¹ ўқитилиб келинган. Устозлар ушбу китобнинг таърифида «Кофия кофаст дегарей лофаст» яъни, араб қоидадини ўрганиш учун ушбу «Кофия» китоби кифоя қилади, қолгани эса лофдир, дейишади.

Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Ан-Насафий наҳвга катта эътибор

¹⁶⁰ Розенфельд А. Айни воспоминания Садриддин — Москва, 1960. — 1093 с.

¹⁶¹ «Шарҳи Мулло» — Абдурахмон Жомийнинг (ваф. 1492 й) «Кофия» китобига шарҳ; Ўрта Осиё мадрасаларида ўрта асрларда диний таълим муассасалари дарслиги.

бериб, куръон тафсирина тушуниш учун албатта нахв асосий ўрин тутишини, бунда «Кофия» китоби жуда ҳам муҳим ҳисобланишини таъкидлаган. Чунки нахвни ўзлаштирмай тафсирни тушуниш қийиндир.

«Кофия» асари анъанавий тарзда Аллоҳга ҳамду санолар ва пайғамбаримиз (с.а.в)га саловату саломлар билан бошланган. Сўнгра «калима», яъни сўзга таъриф бериш билан араб тилидаги сўз туркумлари ва уларнинг турлари қуйидагича баён қилинган: сўз бирор нарса ёки ҳодисани аташ туфайли пайдо бўлади, яъни бир маънонигина ифодалайди ва мана шу сўз уч қисмга бўлинади ва улар қуйидагилардир: исм, феъл ва ҳарф. Ушбу сўз туркумларига мансуб бўлган сўзлар бирор маънони англатиши ёки англатмаслиги мумкин¹⁶². Бу ерда олим исм ва феъл сўз туркумига мансуб сўзлар ўзлари алоҳида келганида ҳам маъно англатиши, ҳарф сўз туркумини ташкил қилувчи кўмакчи, юклама ва боғловчилар эса, ўзлари алоҳида ҳеч қандай маънога эга эмаслигини назарда тутган.

«Кофия»да араб тилидаги сўз туркумларига қисқача таърифдан сўнгра бир сўз туркумига алоҳида тўхталиб, улар ҳақидаги тўлиқ маълумотлар баён қилинган ва бу исм сўз туркумининг таърифи билан бошлаган. Эъроб масалалари давомида Ибн Ҳожиб исмларнинг сон категориясини ҳам баён этиб, уларнинг келишикларини таҳлил этган. Ибн Ҳожиб эса «Кофия»да исм ва феъл эъробини бир мавзу ичида ёритмай уларни алоҳида таҳлил қилган ва феълларни тусланишини «Феъллар» бобида баён қилган.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, асарда исмнинг барча белги, хусусиятлари, эъроб, жинс, сон ва келишик категориялари тўлиқ таҳлил қилинган, феъл сўз туркумини ёритишдан аввал олим ўзининг фикрларини баён қилган.

Нахв илмида битилган бу асар тенги йўқ ва нодир асар ҳисобланади. Ҳозирги кунда ҳам юртимиздаги барча диний таълим муассасаларида мазкур асарни чуқур ўрганишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Араб тилининг нозик жиҳатларини ўзида мужассам этган мазкур асарни ўрганиш араб тилини эндиgina ўрганаётганлар учун ниҳоятда зарур.

РАХИМОВА Нодира Кадировна.

Бухоро давлат университети

“Ўзбек тилишунослиги” кафедраси ўқитувчиси

¹⁶² Рустамжон Раҳматулло. Ал-Кофия. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2014. – Б. 8.

“АВРОДИ НАҚШБАНДИЯ” АСАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ХАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация: Не секрет, что самой большой мистической сектой в Центральной Азии, появившейся в XIV веке, является секта Накишбанди. Эта секта связана с именем Ходжа Мухаммеда Бахауддина Накишбанда. Первоначальная доктрина секты звучит так: «Дил ба йор-у, даст-ба кор», то есть «Всегда Аллах был в сердце а руки в работе». Хазрат Шейх Бахауддин Накишбанд, наряду с методами тайного воспоминания, создал целостную работу, описывающую язык прозы, основанную на именах «вирдов» - создателей, которых нужно повторять в сердце. Данная статья посвящена раскрытию духовной и просветительской сути этой работы Хазрата Бахауддина Накишбанда «Авроди Накишбандия».

Ключевые слова: «Аврод», вирд (источник), зикр (упоминание, прославление Аллаха), суфий, мистик, калиф, пири муришид(наставник), совершенный человек.

Annotation: It is no secret that the largest mystical sect in Central Asia appeared in the XIV century - the Naqshbandi sect. This sect is associated with the name of Hoja Muhammad Bahauddin Naqshband. The original doctrine of the sect is "Dil ba yor-u, dast-ba kor" - that is, "Always have your heart in Allah and your hands in work." Hazrat Sheikh Bahauddin Naqshband, along with the methods of secret remembrance, created a coherent work, describing the language of prose prayers based on the names of the "virdas" - the creators, which must be repeated and engraved in the heart. This article is dedicated to revealing the spiritual and enlightenment essence of this work of Hazrat Bahauddin Naqshband "Avrodi Naqshbandiya".

Key words: "Avrod", vird, zikr, Sufi, secret, caliph, piri murshid, perfect man.

Маънавий қадриятлар асосини энг аввало Ислом дунёсида машхур саналмиш, Бухоройи Шарифнинг азиз ва мўътабар авлиёлари етти пирлар Хожа Абдухолиқ Гиждувоний, Хожа Ориф Ревгарий, хожа Махмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний (Хожайи Азизон) Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий, Саййид Амир Кулол ас-Сухорий, Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг ҳалол-пок ҳаёт йўллари ва уларнинг мероси ташкил қилади. Ушбу авлиёлар халқ тажрибаси ва донишмандлигида мужассам этган бой маънавий-ахлоқий қадриятларни

англаб етишга эришдилар. Буюк донишмандларнинг ушбу ютуқлари нафақат бугунги кун талабларига жавоб беради, балки комил инсоннинг, жамиятда инсонпарварликнинг ривожланиши жараёнларини бевосита рағбатлантиради. Демак Шарқ мутасаввуфлари қарашлари ҳозирги вақтда баркамол авлодни тарбиялаш учун зарур бўлган инсон, унинг ҳаётининг мазмуни ва оламда тутган ўрни тўғрисидаги билимлар манбаидир.

Маълумки, Баҳоуддин Нақшбанд-асли исмлари Муҳаммад ибн Муҳаммад Жалолиддин бўлиб, Хожаи Бузург (улуғ Хожа) Шоҳи Нақшбанд, Ҳазрат Баҳоуддин, Баҳоуддин балогардон номлари билан жаҳонга машҳурдирлар. Авлиёлар султони “Силсилаи шариф”даги ўн олтинчи ҳалқанинг пири муршиди ҳисобланадилар

Ҳазрат Баҳоуддин 1318 йилда Бухоро яқинидаги Қасри Ҳиндувон қишлоғида туғилганлар.

Ҳазрат Баҳоуддин она томонидан сиддиқийдурлар, яъни насаблари Абу Бакр Сиддиққа бориб тақалади. Ҳазрат Баҳоуддин Бобойи Самосий, Саййид Мир Кулол, Қусам Шайх, Халил ота, Ориф Деггероний, Баҳоуддин Қишлоқийлардан сабоқ олганлар. Ҳазрат Баҳоуддин увайсий бўлиб, Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний руҳларидан таълим олганлар.¹⁶³

У зот дунёга келган хонадон эгалари, айниқса, оналари ва боболари аҳли илмга, аҳли тасаввуфга ўта ихлосманд одамлардан бўлганлар. Шунинг учун улар ёш Муҳаммад Баҳоуддинни ёшлигиданоқ саводини чиқариш учун Бухородаги номдор мударрислардан бирининг қўлига топширдилар. Ўша даврда Ислом маданияти маркази сифатида шўҳрат қозонган Бухородаги илмий ва диний муҳит Баҳоуддинга катта таъсир кўрсатгани боис у бутун вужуди билан илм олишга киришиб кетди. Тез орада Аллоҳ берган ақл, идрок, зеҳн, кучли хотира, мустаҳкам ирода каби худодод (мавоҳиб) туфайли Қуръонни ўқий оладиган, форс тилида ёзилган асарларни мутолаа қила оладиган ва натижада Қуръондаги намоз ўқиш учун керак бўладиган кичик-кичик суралардан бир нечтасини ёд олишга ва “Фарзи айн” номли (мусулмонлар билиши зарур бўлган таълимотлар тўплами, форс тилида) китобнинг мазмунини ўзлаштириб олишга муваффақ бўлади. Бундан ўта хурсанд бўлган бобо набирасини ўша даврнинг бузрук пири муршиди, Хожагон тариқати раҳнамоси Хожа Муҳаммад Бобойи Саммосийнинг эшигига етаклаб борди. Устоз Бобойи Саммосий (қ.с) янги шогирди солиқ Муҳаммад Баҳоуддинга

¹⁶³ Садриддин Салим Бухорий. Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир. Тошкент, “Наврўз”. 2017. 34-35 бетлар.

сўфийликнинг йўл-йўриқлари, таълимотлари, тариқатнинг тартиб-қоидалари ва одоблари, солиқнинг бурч-вазифалари ҳақида илк сабоқларни бера бошлади.

Бир муддат ўтганидан сўнг устоз Баҳоуддин тарбия қилиш ва унга тасаввуфнинг назарий, амалий таълимотларини чуқур ўргатиш вазифасини ўзларининг энг истеъдодли халифаларидан бири Хожа Саййид Амир Кулол (қ.с) га топширди.

Хожа Баҳоуддин Нақшбандий ёшликларида оталари билан бирга ишлаб матоларга нақш қилиш (гул тушириш) билан машғул бўлган бўлсалар, оталаридан сўнг ўз ерларида деҳқончилик қилиб яшаганлар. У зот икки марта муборак ҳаж сафарига борганлар.

Баҳоуддин Нақшбандий жуда кўп шаҳарларда бўлганлар, жумладан, Макка, Мадина, Нишопур, Ҳирот, Марв, Самарқанд, Насаф. Лекин қаерда бўлмасинлар, ҳамма жойда Қуоёни Карим ва ҳадиси шарифнинг кўрсатмаларини халққа етказмоқ, бидъатдан эл онгини покиза этмоқ учун саъй-ҳаракат қилганлар.

Нақшбандия таълимотича, “Нақш банд бар дил банд”, яъни кўнглинда Аллоҳ таоло зикрини нақш айла демакдур. Демак, нақшбанднинг мазмуни юракда Аллоҳ номини нақш айлаш ҳисобланади.¹⁶⁴ Шайх Хожа Баҳоуддин нафақат муридлар тарбия қилиш билан балки, бўш вақтларида китоблар таълиф қилиш билан ҳам машғул бўлганлар. “Чаноқ қалъа”(1909), “Бухоройи шариф”(1912), “Шўро” (1914), журнал ва газеталаридаги маълумотларга қараганда, буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида “Ҳаётнома”, “Далилул ошиқийн”, “Адаб ас-соликин” (“Муридлар одоби”), “Насихат ус-соликин” (“Муридлар учун насихат”) асарлари алоҳида аҳамиятга эга.¹⁶⁵

Профессор Г.Н.Наврўзова томонидан ҳазратнинг “Аврод” номли асари мавжуд эканлиги қайд этилди. Олима Г.Н.Наврўзова тадқиқоти “Аврод” асарининг қўлёзма нусхаси сақлангани ва бу асарга ёзилган яна иккита шарҳнинг мавжудлигини аниқлашга имкон берди.

Москвадаги “Наука” нашриёти Фанлар Академияси қошидаги Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган қўлёзмалар ҳақидаги қисқа каталогини “Арабские рукописи института

¹⁶⁴ Абдулқаҳҳор Шоший. Авлиёлар китоби.Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2018. 32-33 бетлар.

¹⁶⁵ “Бухоро мавжлари” журнали хазинасидан. Етти пир ва етти авлиё. Бухоро. 2019. “Бухоро вилоят босмаҳонаси” МЧЖ нашриёти.89-90 бетлар.

Востоковедения Академия Наук СССР” номи билан икки қисмда нашр этди. Унинг биринчи қисмида 3464 ва 3465 тартиб рақамлари, В 3829 ва А 1539 шифр остида Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ал-Бухорийнинг (вафоти 791/1389) “Аврод” номли асари сақланаётганлиги кўрсатилади. Асар номи зикр этилганидан кейин А.Б.Холидов таълиф маъносини билдирувчи белгини қўйиб, “Аврод”нинг муаллифи Баҳоуддин Нақшбанд эканлигини таъкидлаган. Баҳоуддин Нақшбанд “Аврод” асарининг В 3829 шифр билан сақланаётган қўлёзма нусхаси 756-89а варақларида сақланган. Бу нусха ҳижрий 1287, милодий 1870/71 йилда Волга бўйида кўчирилган.

“Аврод”нинг А 1539-шифрли нусхаси 256-44а варақларда ёзилган қўлёзмада сақланмоқда.¹⁶⁶ “Аврод” калимаси араб тилидан олинган сўз бўлиб, “вирд” сўзининг кўплигидир. “Вирд” сўзининг маънолари бир нечадир, жумладан: манба, сув олгани бориш, дуо ва ибодатларга бағишланган кечанинг бир қисми, кечанинг бир қисмида урғони Каримдан ўқиладиган дуо ва зикрлар. Амалда эса Қуръони Каримдан такрорлаб юришга одатланилган бўлакка айтилади. Тасаввуфда эса кунда такрорлаб юришга одатланилган зикрлар, дуолар ва Қуръони карим суралари вирд дейилади.¹⁶⁷ Айни замонда “вирд”нинг тасаввуфий тушунча маъноси ҳам бор; шайх ва муридларнинг узлуксиз ўқиб юришлари шарт бўлган тиловат, зикр, тасбеҳ, дуо, саловот каби мажбуриятларни ўз ичига олган. Демак, “вирд” тушунчаси дуо тушунчасидан кенг бўлиб, асосий мақсад талаб этиш эмас, балки Аллоҳ ризолиги учун юкланган вазифаларни бажаришдан иборат экан.

Шўролар даврида йирик шайхлар таржимайи ҳоли, ирфоний-адабий меросини ўрганиш қатағон қилингани боис “Аврод”лар тўғрисида етарли маълумотга эга эмас эдик. Ҳолбуки машҳур шайхлар кўпчилигининг ўз “Аврод”лари бўлган. Бинобарин, ҳақиқат даражасига юксалган шахслар ўз муридларига илоҳий файзларни қабул қилиш йўллариини ўз авродлари орқали очиб берганлар. Шундан келиб чиқиб далил айтиш мумкинки. Рухий камолот пиллапояларидан кўтарилиб, муайян мақом-даражага етган Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳам ўз “Аврод”лари бўлган. “Аврод” тарк этмай узлуксиз бажариб туриш зарур бўлган вазифалар маъносини англатишини юқорида айтиб ўтдик. Баҳоуддин Нақшбанд

¹⁶⁶ Г.Н.Наврўзова. Баҳоуддин Нақшбанд.(Манбалар таҳлили).Тошкент. “Sano standart” нашриёти. 2019. 240-бет.

¹⁶⁷ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нақшбандия. Вазифалар Зикрлар. Тошкент. “HILOL-NASHR” нашриёти. 85-бет.

“Аврод”и ҳам худди шу мавзуга бағишланган бўлиб, Нақшбандия тариқатига кирган солик юксак манзилга –Ҳаққа етиш учун мунтазам англаб, моҳиятига етиб, мушоҳада етиб ва қалб билан такрорлаб туриши зарур бўлган санолар, аллоҳнинг исмлари, зикр, тасбеҳ, Қуръон оятлари,, салавот ва дуолар тўпламидан иборатдир. Бинобарин, Хожанинг “Аврод”ини соликлар учун илоҳий файзни қабул қилиш мақсадида яратилган муборак “сарчашма” деб баҳолаш мумкин.¹⁶⁸

Ҳазрат ўз асарини Аллоҳ Азза ва Жалла исмлари ва сифатлари билан У Зотни васф этиш билан бошлайди. Шунингдек, инсон мавжудотлар ичида энг мукаммал қилиб яратилганлиги ҳақида сўз боради. Демак, инсон бу оламда ўз ўрни, асл моҳияти, Аллоҳнинг ердаги халифаси эканлиги ва унинг барча сифат ва исмларини ўзлаштириб, куч-қудратини намоёиш этиш учун яратилганлигини билиши ва шунга мос амал қилиши керак. Инсон бутун оламни ўзида акс эттирган мукаммал зот эканлигини ва бу камолот даражасига етмоқ учун Аллоҳнинг олий, пок куч-қувватлари билин узвий боғланишда бўлиши зарурлиги уқтирилади. Мазкур рисолада Қуръони Каримнинг “Оли Имрон” сурасининг 26-27 оятлари, “Раҳмон” сурасининг 19-20-оятлари, “Бақара” сурасининг 255-ояти, “Ғофир” сурасининг 1,2,3-оятлари, Пок Парвардигорга ҳамду сано, тасбеҳу таҳлиллар ва такбирлар келтирилган. Нақшбандия тариқатида хуфёна зикр қабул қилинганлиги учун бу асар фақат тариқат аҳли орасида маълум бўлган ва уларнинг ўзига хос руҳий камолот йўлини кўрсатган.

Ҳазрат Шайх Баҳоуддин Нақшбанд хуфёна зикр усуллари билан бирга сўфий такрорлаб юриши, қалбига нақш этиши шарт бўлган “вирд”лар-Парвардигор номлари асосида ёзилган насрий муножот-изҳороти дилни баён этиб, яхлит тизимли асар яратганлар. Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг моҳияти инсон ва унинг камолоти масаласидир. Ҳазрат “Аврод” асарида инсоннинг “шариф”, яъни мавжудотлар ичида энг мукаммал қилиб яратилганлиги ҳақида ёзади. Асарда Қуръони Каримда Аллоҳ Одамни яратар экан барча фаришталарни унга сажда қилишга буюргани, зеро У инсонни ўзининг ердаги халифаси, яъни ўринбосари сифатида яратгани ҳақидаги оятларининг моҳиятини очади. Демак, Баҳоуддин фикрича, инсон бу оламдаги ўз ўрни асл моҳиятини билиши лозим. Инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси эканлиги ва унинг барча сифат

¹⁶⁸ Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод (тўлдирилган қайта нашр). /Изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон ф.ф.доктори, проф.Г.Н.Наврўзова. Тошкент, “Sano standart” нашриёти. 2019. 43-44-бетлар.

ва исмларини ўзлаштириб, куч-қудратини намоёиш этиш учун яратилганлигини билиши ва шунга мос амал қилиши керак. Инсон бутун борлиқни ўзида акс эттирган мукаммал зот эканлигини ва бу камолот даражасига етмоқ учун Аллоҳнинг олий, пок куч-қувватлари билан узвий боғланишда бўлиши зарурлиги уқтирилади. Баҳоуддин Нақшбанд “Аврод”и Нақшбандия тариқатига кирган солиқ юксак манзилга –Ҳаққа етиш учун мунтазам англаб, моҳиятига етиб, мушоҳада етиб ва қалб билан такрорлаб туриши зарур бўлган санолар, Аллоҳнинг исмлари, зикр, тасбеҳ, Қуръон оятлари,, салавот ва дуолар тўпламидан иборатдир. Ушбу кунларда мусулмон халқларининг ноёб дурдонаси бўлмиш “Аврод” асарининг Хазрат Баҳоуддин Нақшбанд томонидан яратилган намунаси илмий - назарий жиҳатдан таҳлил қилиниши зарур бўлган асардир.

Баҳоуддин Нақшбанднинг бой илмий меросидаги инсон, инсоннинг руҳий камолоти, инсонийлик ҳақидаги ғояларни манбашунослик нуқтаи назардан ўрганиш, таҳлил ва талқин қилиш, турли маънавий таҳдидлар диний экстремизм, ақидапарастлик, ахлоқсизлик, эгоцентризм мавжуд бўлган шароитда ёшларимизнинг маънавий иммунитетини шакллантириш борасида Баҳоуддин Нақшбанд асарларининг ғояларини ўрганиш ва ундаги эзгу ахлоқий фазилатларни тарғиб этиш долзарбдир.

Демак, Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёт йўли ва маънавий меросини ўрганиш, инсон камолоти ҳақидаги ғоялари ва уларнинг ёш авлод тарбиясидаги аҳамиятини таҳлил этиш давр талаби. Мазкур асарни чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш, биринчидан, орифлик даражасига юксалган шайхнинг дунёқарашини ўрганишга имкон берса, иккинчидан, Нақшбандия таълимотини илмий ўрганиш учун замин яратади.¹⁶⁹

НОРОВА Малика Файзуллаевна
Бухоро Давлат Университети ўқитувчиси

¹⁶⁹ Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод (тўлдирилган қайта нашр /.Изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон ф.ф.доктори, проф.Г.Н.Наврўзова. Тошкент. “Sano standart” нашриёти. 2019. 46-47-бетлар.

САЙФИДДИН БОХАРЗИЙ РУБОИЙЛАРИДА ИЛМ ТАЛҚИНИ

Аннотация: В этой статье изложены требования к обучению в трудах Сайфиддина Бохарзи. это показывает хорошие аспекты обучения. В статье предлагается, что образование – это один из способов, а другая сторона стремится к полученным знаниям.

Ключевые слова: Пророк Соломон, мистицизм, разум, интеллект, воспитание, духовный кризис.

Annotation: This article clearly sets out the requirements for training in the writings of Sayfiddin Boharzi. It shows the good aspects of learning. The article suggests that education is one of the ways, and the other side is committed to the knowledge gained.

Key words: Prophet Solomon, mysticism, reason, intellect, education, spiritual crisis.

Маърифатли, тафаккур бобида ўткир, кароматгуй бобокалонларимиздан Сайфиддин Бохарзий тўлиқ исми Сайфиддин Абул Маъолий Саъид ибн Али Қондий Бохарзий-улуг авлиё, буюк тарбиячи, ўз даврининг етук устози, воиз, тасаввуфнинг машхур шайхларидан бири, Кубравия тариқатининг намояндаси. Бу зоти шариф Эроннинг Бохарз (Найсобур билан Ҳирот ўртасидаги бир вилоят) шаҳрида 1190 йил (ҳижрий-586 йил шаъбон ойининг 9-куни) туғилиб, 1261 йил (ҳижрий-659 йил зулқаъда ойининг 20-куни) Бухорода вафот этган. Қабрлари Бухоронинг Фатҳобод мавзеида жойлашган.

Бохарзий вафотидан сўнг унинг қариндошлари унга атаб мақбара ва хонақоҳ қурадилар. Бохарзий мақбарасига ўзидан ташқари икки ўғли Жамолиддин Муҳаммад ва Мазҳариддин Мутаҳҳар, невараси Абу Муфохир Яҳё ва эваралари Хованд Бурхониддин, Рухиддин шайх Довуд жасадлари кўмилган. Бохарзийнинг ўғиллари унинг қабрининг ғарб томонида, неvara ваэваралаи эса унинг шарқ томонида кўмилган.(Қаранг: Китоби Муллозода 42-бет)

Ибн Фуватийнинг фикрларидан маълум бўладики, Шайхул Олам номи билан маълум ва машхур Сайфиддин Бохарзий муҳаддис яъни ҳадисшунос олим. Имом Бухорий ҳамда Имом Термизийлар каби муҳаддислардек Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) сўзларини таҳлил қилганлар.

Сайфиддин Бохарзий ўз муридларига илм ўрганишга интилиш тўғрисида маърузалар қилиб, бундай фикрларни ўзининг рубойларида айтиб ўтади.

Бе илму амал биҳишти Яздони маталаб,
Бе Ҳотами дин мулки Сулаймон маталаб.
Чун оқибати кор фано хоҳад буд,
Озори дил ҳеч мусулмон маталаб¹⁷⁰.

Мазмуни:

Илму амалсиз яздон (худо) биҳиштини талаб этма,
Дин Ҳотамисиз Сулаймон мулкини талаб этма.
Ишнинг оқибати фано бўладигани учун,
Мусулмон дилини озорини ҳеч қачон талаб этма.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам илм олиш фазилатини шундай баён қилдилар: *“Ким илм талаб қилиш йўлини тутса, Аллоҳ таоло уни жаннат йўлига йўллаб қўяди”*. (Имом Муслим ривояти)

Сайфиддин Бохарзий илму маърифатга алоҳида эътибор берганлар. Илм олиш ва уни амалиётга жорий этиш ҳақида гапириб, илму амалсиз ҳақиқатга эришиб бўлмаслигини таъкидлайдилар. Жорий йилнинг Президентимиз томонидан “Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб номлашларига ҳам жуда катта асос мавжуд. Алломаларимиз айтганидек, “Энг катта бойлик - бу ақл-заковат ва илм-маърифатдир, энг катта мерос бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик-бу билимсизликдир!”

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан мамлакатимизда илм-фанни янада раванқ топтириш, ёшларимизни чуқур билим, юксак маънавият ва маданият эгаси этиб тарбиялаш учун ва бу йўлда янги, замонавий босқичга кўтариш мақсадида юртимизда 2020 йилга **«Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»**, деб ном бердилар. Бу Ўзбекистонни ривожланиш тарихидаги илк инқилобий даврни бошланиши деб ҳисобласак айтиш мумкин бўлади. Президентимизнинг нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билим савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият керак бўлиб, илм йўқ жойда қолоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади деб донишмандларча айтган сўзлари муқаддас китобимиз Қуръоннинг илк оятида ҳам “Ўқинг”, “Ўқинг” деб илму маърифатга алоҳида урғу берилганлиги ва

¹⁷⁰Одил Асир Деҳлавий .Рубоиёти Сайфиддин Бохарзий.2010.Техрон.

“Илм”сўзининг 900 га яқин ўринда турли маъноларда келганлиги бу даъватнинг муҳимлигини аниқлатади. Шунинг учун Президентимиз ўз мурожаатида бекорга “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!” деб уқтириб ўтмади.

Ҳадисларда айтилишича, “илм амал билан гўзалдир”. Бохарзий ҳам илм амалсиз Аллоҳнинг раҳматига эришиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Жамиятда инсонлар илм олиб унга амал қилишмаса, худди ёмғирсиз чакмоққа, момақалдиروққа ўхшайди. Амалсиз олим худди ипсиз камонга ўхшайди. Илми бўлатуриб, қалби қаттиқ бўлган киши худди тошлоқ ерга ўхшайди. Фузайл ибн Йёз айтадилар: “Ким билган нарсасига амал қилса, Оллоҳ унга билмайдишган нарсаларини ҳам ўргатиб қўяди, чунки амал ўзи учун, илмнинг ортиқчасини талаб қилиш бошқалар учундир, нафсининг ишлари билан машғул бўлиш муҳимроқдир, чунки бу унинг бўнидаги вазифадир”. Ҳасан Басрий (раҳматуллоҳ): “Бир киши илм ўрганиб сўнг уни бошқаларга ўргатиши ҳам амал ҳисобланади”, деб айтганлар. Инсон доимо илм олиш ва изланишда бўлиши лозим. Жамиятимизда ёшлар онгида илм олишга бўлган иштиёқни шакллантиришимиз лозим.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аجدодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни комил инсон қилиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади”.

Илм олиш туфайли ҳар бир инсон буюклар мақомига етади, дунё ва охиратда юксак даражалар соҳиби бўлади. Илм туфайли инсон ҳалолва ҳаромнинг фарқига боради. Илм бошлиқдир, амал эса унга тобеъдир.

Илм олишга интилиш ҳар бир кишининг зиммасидаги буюк вазифалардан биридир. Қуръони Каримнинг илк ояти “Ўқи” амри билан нозил бўлган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в): “Бешикдан қабргача илм изла, илмни чин мамлакатидан бўлса ҳам ўрганинглар”, деб таълим берганлар. Оллоҳ Таоло Қуръони Каримда шундай марҳамат қилади: “Аллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража мартабаларга қўтарур. Аллоҳ Таоло қилаётган барча яхши ва ёмон амалларингиздан хабардордир”. (Мужодала сураси 11-оят).

Расулуллоҳнинг илм ҳақидаги қуйидаги фикрлари ҳар бир инсонни илм олишнинг нақадар муҳим эканлигига ундайди. Расулуллоҳ (с.а.в) “Иймон яланғоч бир нарса бўлса, унинг либоси тақво, зийнати ҳаё, меваси илмдир”. Лукмони Ҳаким ҳам ўғлига бундай насиҳат қилган “Эй ўғлим олимлар билан ўтир, улар орасига кир, чунки Аллоҳ ерни осмон суви билан тирилтиргани каби қалбларни ҳам илму ҳикмат нури билан тирилтиради”. Термизий ҳикматларидан Аллоҳ унинг малоикалари осмон ва ер аҳллари, ҳатто инидаги чумоли ва денгиздаги балиқлар ҳам одамларга яхшилик ўргатувчи олимлар учун мағфират сўраб дуо қилишар экан.

Биз жамиятда илм олишга бўлган муносабатни шакллантиришимиз керак айниқса, ёшларимизга таълим ва тарбиясига катта аҳамият қаратишимиз лозим. Жамиятимизнинг салоҳияти ва равнақи унинг илмига бўлган муносабати билан ўлчанади. Дарҳақиқат қайси бир жамиятда илм олишга бўлган эътибор пасайса, ўша жамият тараққиётдан ортга қолади. Энг ёмони, у маънавий инқирозга ёки ҳалокатга юз тутиши муқаррардир.

Ҳар қайдан жамиятнинг олимлари, зиёлилар айниқса, ота-оналар миллатнинг маънавий дунёси қашшоқланмаслиги, ахлоқи бузилмаслиги сохта ва бузғунчи ғоялар ва маданиятлар таъсирига тушиб қолмаслиги учун доимо ҳаракатда бўлишлари лозим.

Фарзандларимизга мактабга бориб таълим олиш ибодат эканлигини билдиришимиз керак. Устоз ва ўқитувчилар ўзларига юклатилган вазифаларни яхши англаб, таълим тарбияни пухта олиб боришлари лозим бўлади.

Мактабда берилаётган дарсларни пухта ўзлаштиришга алоҳида эътибор қаратиш ҳар бир ота-она ва устозларнинг масъулиятидир. Уларни ўз ҳолларига ташлаб қўйиб, қаерда юргани, кимлар билан ўртоқлашаётгани, нималарга қизиқаётганидан огоҳ бўлмасликнинг оқибати аянчли бўлади. Аллоҳ асрасин! Илмнинг шарафи ҳақида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам қуйидаги ҳадислари ҳам далолат қилади:

Яъни, Абу Воқид ал-Ҳорис ибн Авф розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам одамлар билан бирга масжидда ўтирган эдилар. Шу пайт уч киши кириб келди. Иккитаси Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга қараб юрди, биттаси эса кетиб қолди. Шунда у иккиси Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тепаларида туриб қолишди. Улардан бири даврада бўш жойни кўриб, ўша

ерга ўтирди. Наригиси эса одамларнинг орқа томонига ўтирди. Учинчиси эса орқасига қайтиб кетди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам фориғ бўлгач: “Сизларга бу уч киши ҳақида хабар берайми? Уларнинг бири Аллоҳдан бошпана сўраган эди, Аллоҳ унга бошпана берди. Наригиси ҳаё қилганди, Аллоҳ ҳам ундан ҳаё қилди. Бошқаси эса юз ўтирди, Аллоҳ ҳам ундан юз ўтирди”, дедилар”. (Муттафақун алайҳ).

Ушбу ҳадисда илм даврасига қўшилган кишини Аллоҳдан бошпана сўради, дейилди. Аслида, зулм, хавф-хатар ва тазйиқларда бошпана сўралади. Демак, жаҳолат бу — зулм ва хавф-хатар экан. Бундан кутилишнинг ягона йўли эса илм олишдир. Фақат илм билангина Аллоҳ таолодан бошпана сўралади. Имом Бухорий раҳматуллоҳи алайҳнинг “Илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай!”, деган маънода машҳур сўзлари ҳам бор.

Шундай экан, илм ҳалқасига қўшилиш ва доимий илм излаш лозим бўлади. Чунки илм ўқиган киши Аллоҳнинг паноҳида бўлади. Шунингдек, илмдан юз ўгириш Аллоҳдан юз ўгириш экан. Аллоҳнинг ҳузуридан бошпана топмоқчи бўлсак, унутмайликки, бу нарсага илмсиз эришиб бўлмайди.

Қуръон уммати, Илм уммати, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам уммати бўлган биз мусулмонлар учун илмсиз қолиш ордир. Чунки буларнинг барчаси илмга даъват қилади. Биз агар илм ўқимасак, фарзандларимизни илмга қизиқтирмасак, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг умматимиз деган даъвони нима билан исботлаймиз!?

Бир олим айтган экан: “Агар бирор қимматли нарсангизни ҳеч ким топа олмайдиган жойга беркитмоқчи бўлсангиз, китобнинг орасига солиб қўйинг, чунки бугунги одамлар китоб очмайдиган бўлиб кетишди”.

Дунёда ҳам, охиратда ҳам инсонга илмдан кўра кўпроқ фойда келтирадиган нарса йўқ. Жаҳолатдан-да кўра зарар берувчироқ нарса ҳам йўқ. Али розияллоҳу анҳу айтган экан: “Инсонларнинг энг қадри ози — илми озидир”, деганлар.

Булардан ташқари Сайфиддин Бохарзий тасаввуф илми тўғрисида ўзининг “Васиятномаи Сайфиддин Бохарзий”¹⁷¹ асарида ёзган. “Тасаввуф илми унинг ичида тугаб кетиладиган, юксак бўлган самовий-раббоний бир илмдирки, унда уни таниган буюклар ва хос бўлган пок арбоблар учун

¹⁷¹ تصحيح: ابرج افشارنويسنده: شيخ العالم سيف الدين باخري رسالة وصاياي باخري (Ирожи Афшор таржимаси. Сайфиддин Бохарзийнинг васиятлари).

кўплаб фойдалар бордир”¹⁷². Бунда Сайфиддин Бохарзий тасаввуф илмининг инсонни камолотга етказувчи восита сифатида қарайди. Тасаввуф илми инсон руҳиятининг комилликка эришувига асос бўлади.

“Дарҳақиқат шундай бир сирли илм борки, уни фақат Аллоҳни таниган аҳли маърифатгина билади. Улар агар гапирсалар, уларнинг гапини Аллоҳнинг иззат аҳлидан бошқа бирон киши инкор қила олмас”. Бу уларнинг илмлари шу ҳақда ворид бўлган Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадислари билан махфий эканлигига ишорадир. Бу илмларнинг аксариятини Расулуллоҳ (с.а.в) ҳаётлик даврларида аҳли суффага билдирганлар. Ва у зотнинг вафотидан кейин умматларининг яхшилари бири иккинчисига, олдингиси кейингисига ўргатиб келмоқдалар. Ва бизнинг замонимизга келиб бу илмга талаб сусайди. Ишқ мансабу парёстикқа ва Худованд таъолонинг халқининг олди бўлишга айлангач, мадрасалардан маърифат ва ҳақиқат илмлари махв бўлди, муҳаббат шахвату ҳирсини намоён қилиш бўлгач, хонақоҳлардан сафо ва тақвонинг, поклик ва законинг маънолари зойил бўлди”.

Ҳар бир инсон руҳияти соғлом бўлса, у жисмонан соғлом бўлади. бу илмларни хоҳлаган кишилар эгаллаб билмайди, чунки у Аллоҳ томнидан инъом қилинган кишиларгагина берилади. Сайфиддин Бохарзий тасаввуф илмига изоҳ берар экан бу илмнинг Қуръон оятлари ва ҳадис илмидан ташкил топганлигини таъкидлайди ва бу илм Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) даврларига оид бўлиб суффа¹⁷³ аҳлига хос бўлган. Яъни сўфийларга хос бир илм бўлган. Илмсизлик, жаҳолат инсониятни тубанликка, ҳалокатга олиб бориши муқаррар. Инсонлар илм орқали парвардигорларини танийдилар. Охирати ва дунёсини илм билан обод қилади.

Юртимизда барча соҳалар бўйича китоблар нашр қилинмоқда. Замонавий вабарча йўналишлар билан биргаликда, тафсир, ҳадис, фикҳ, ақида, улумул-қуръон, усул-фикҳга оид бўлган кўплаб китоблар она

¹⁷² تصحيح: ایرج افشارنویسنده: شیخ العالمسيف الدینباخرزیرساله وصایایباخرزی (Ирожи Афшор таржимаси. Сайфиддин Бохарзийнинг васиятлари.)

¹⁷³ «суффа», «юнг» каби турли маънолар берганини келтиради. Сўфий сўзининг келиб чикиши хақида қадимдан турли фикрлар мавжуд. Ҳозирги кунда бу сузнинг (юнг) сўзидан келиб чиккани хақидаги фаразлар умумий қабул қилинган фикр, деб ҳисобланмоқда. Сабаби, дастлабки сўфийларнинг асосий ташки белгилари - уларнинг дағал жундан кийим кийиб юришлари эди. Агар «сўфий» сўзи «суф», яъни юнг маъносини англатувчи сўздан келиб чиккан дейилса ва асос сифатида сўфийларнинг одатда юнгдан тўқилган жанда-хирқа ёки пўстин кийганига ишора қилинган бўлса, «тасаввуф атамаси луғавий жихатдан «хирқа кийиш», истилоҳий жихатдан эса «сўфийлик билан шуғулланиш» маъносини ифода этади.

тилимизда нашрдан чиққан. Биз фарзандларимизни китоб ўқишга тарғиб қилайлик. Фақат интернет билан чекланиб, илмни юзаки ўрганмасдан, китоб мутолаасига ҳам эътибор қаратишимиз лозим.

Сайфиддин Бохарзий ўзларининг рубойларида бу фоний дунёда мўминлар бир-бировларингизнинг кўнгилларингизга озорберманглар деганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳам ўзларининг маърузаларида: “Эй тили билан мусулмон бўлган, бироқ қалбларига иймон кириб бормаган кишилар, сизлар мусулмонларга озор бермангларуларни айбламangлар, камчиликларини қидириб юрманглар! Ким мусулмон биродарининг айбини қидирса, Аллоҳ унинг айбини текширади. Аллоҳ кимнинг айбини текширса-уни уйининг энг ичкарасида бўлса-да шарманда қилади”.

Илму амалсиз ҳеч нарса эмас. Амал илмнинг фойдали томони бўлади жаннатни истасанг бўлади. Сулаймон пайғамбар ўтган ҳаммадан ҳам мулклари кўп бўлган ҳамма нарса у кишига бўйсунган. Сулаймондай мулкка эга бўлмоқчи бўлсанг илм йўлида устозинг бўлиши керак. Ҳотамитой сахийлик бўйича энг катта ютуққа эга бўлганлар яъни давлатманд бўламан десанг сахий саховатли бўлишинг керак. Доимо сахийлик замирида саховатли киши кўз олдимизда гавдаланади. Бундай инсонлар қаноатни ўзида пеша қилиб, нафс учун паст кетмаслиги керак. Агар сармоядор ҳар қанча сахий бўлса ҳам, бироқ ундан ҳадеб нарса сўраш, тама қилиш инсон шаънига номуносибдир. Ундан кўра ўз меҳнати билан қаноатда яшаш афзал, қаноат — улуғ давлат, қаноат — ҳимматнинг пойдевори! Инсонлар ичида хайр қилишда энг сахийси эдилар. У зотнинг яна ҳам сахий бўлишлари Рамазон ойига тўғри келар эди.

Аллоҳ таоло ўз бандаларини доимо хайру саховатли бўлишга буюради. Сахийлик инсонга бахт-саодат келтирадиган ва ўзгаларнинг сеvimли кишисига айлантирадиган хислатдир. Меҳр-мурувват, ҳамжихатлик, сахийлик халқимиз ардоқлаган, асрлар оша амал қилиб келаётган гўзал фазилат ҳамдир. Хайр-саховат, сахийлик инсонлар ўртасида меҳр-оқибат ришталарининг мустаҳкамланишига, ўзаро ҳурмат ва тотувликнинг ортишига хизмат қилади. Бир биримизга илм ўргатайлик ва бу илмларга амал қилишимизни бардавом қилайлик.

ИСМАТУЛЛАЕВ Абдуманнон Турсунбоевич

МОВАРОУННАХРДА “ШОТИБИЙ” АСАРИНИНГ ЎҚИТИЛИШИ

***Аннотация:** Со времени написания книги «Шатиби» о кираате и науке тажвид до сих пор он обучается и заучивается во всем мире. В данной статье описывается его обучении в Мавераннахре, высокое уважение к нему и ученые которые его обучали. Система образования в Мавераннахре полностью не изучена. В этой статье рассматривается история преподавания и уделение внимания на проиведение «Шатиби» который на протяжении долгих веков являлся учебником для медресе.*

***Ключевые слова:** «Шатиби», кираат, тажвид, источник, Куръан, рукопись, «семь кираат», комната кираата, комната заучивания Шатибия.*

***Annotation:** Since the time of writing the book “Shotibiy” about “Kiraat and Science of Tazhvid” is still studying and memorizing all over the world. This article describes his training in Maverannahr, high respect for him and the scientists who taught him. The education system in Maverannahr is not fully understood. This article discusses the history of teaching and the focus on the Shotibiy, which for many centuries has been a textbook for madrassas.*

***Key words:** “Shotibiy”, kiraat, tajvid, source, Kuran, manuscript, “seven kiraat”, kiraat room, memorization room of Shotibiy.*

Ислом дини Марказий Осиёда тарқалиши баробарида мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш “Қуръон” билан боғлиқ илмлар ҳам кенг тарқалди. “Қуръон”га оид илмларнинг энг биринчиси уни тўғри ўқиш қонун-қоидаларига бағишланган қироат ва тажвид илми саналади. Қироат илми ва тажвид фанининг ривожланиши ҳукмдорларнинг унга бўлган муносабати ҳамда қори ва ҳофизларнинг қўплиги ва уларнинг илмий фаолияти билан боғлиқ.

“Қуръон” нозил қилинган илк даврлардан бошлаб уни тўғри ва беҳато ўқишнинг қонун-қоидалари, шарт ва шароитлари юзага келди. Шу тариқа “етти ҳарф” ва “етти қироат” каби қироатнинг бир неча турлари вужудга келди. Асрлар ўтиши билан “етти ҳарф” тушунчаси истеъмолдан чиқиб кетиб, “етти қироат” тушунчаси ислом оламида муқим ўрнашиб қолди. Бу қироатларда ҳар бир ҳарф ва сўзнинг ўз ўрнида қўлланилиши, тўғри талаффуз этилиши, ўз махражидан чиқишига катта эътибор қаратилди.

Мазкур “етти қироат”га яна учта машҳур қироатни қўшиб “ўн қироат” дейишади. Буларга қўшимча равишда “шозз” деб аталган қироат тури ҳам пайдо бўлди. Лекин, ҳеч бир олим жиддий қабул қилмаган қироатлар “шозз” деб аталган. Уларнинг сони тўртта экани маълум. Шу тариқа ислом оламида 14 хил “Қуръон” қироати вужудга келган. Булар тўғрисида ислом оламида жуда кўплаб манбалар яратилган. Ушбу асарларни ёзиш жараёнида эса тажвид илмига асос солинди. Улардан энг машҳури “Шотибий” ёки “Шотибия” деб аталади. Мазкур асарни ўқиш ва ёд олиш Марказий Осиё мадраса ва қорихоналарида ҳам кенг тарқалган эди.

Абу Муҳаммад ал-Қосим ибн Фийра аш-Шотибий (538-590 х./1144-1194 м.) қадимги андалусиялик олим бўлиб, Мисрда вафот қилган. У ҳадис, тафсир, луғат олими бўлса-да, қироат илми бўйича шуҳрат қозонган. “Саҳиҳи Бухорий” ва “Муватто” сингари ҳадис китобларини ҳам ёддан билгани нақл қилинган¹⁷⁴.

Имом аш-Шотибийнинг бутун дунёга машҳур тажвид ва қироат илмига бағишланган асарининг тўлиқ номи “Ҳарз ал-амоний ва ваҳж ат-таҳоний фи-л-қироат ас-сабъ ал-масоний” деб аталган ва муаллиф нисбаси билан “Шотибий” деб ҳам шуҳрат қозонган. Мазкур асар шеърӣ манзума шаклида тузилган бўлиб, байтларининг барча бандлари “лом” ҳарфи билан тугатилган. Шунинг учун ҳам асар илм аҳли орасида “Ломия” номи билан ҳам машҳур бўлган. Асар 78 бобдан иборат бўлиб, 1173 байтни ўз ичига олади. “Шотибий”нинг 18 та ноёб қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ШИ қўлёзмаларининг Асосий фондида сақланади. Мазкур фондда асарнинг “Иброз ал-маоний”, “Мубарриз ал-маоний”, “Канз ал-маоний”, “Сирож ал-Қори”, “Кошиф ал-маоний” ва “Қутбия” каби ўнга яқин шарҳлари нусхалари ҳам мавжуд. Бу жиҳат асарнинг Ўрта Осиёда нақадар шуҳрат қозонганини ҳам яққол кўрсатади. Имом аш-Шотибийнинг мазкур қасида манзумасидан ташқари “Китоб вуқуф ал-мудаллал ал-ароис ал-Қуръон би-л-ҳалл ал-мукалал” номли асарининг ҳам ноёб қўлёзма нусхаси сақланади¹⁷⁵.

Марказий Осиёда фан ва таълим соҳасига хизмат қилувчи муҳим биноларга эътибор қаратилганда, “Дор ал-Хуффоз” номли меъморий иншоотлар ҳам барпо қилинганини кўриш мумкин. Улар Мовароуннаҳрнинг қарийб барча йирик шаҳарларида қурилган бўлиб,

¹⁷⁴ Хайриддин аз-Зириклий. Ал-Аълум. 5-жилд. Байрут: Дор ал-Илм, 2002. Б. 180.

¹⁷⁵ Абулқосим аш-Шотибий. Китоб вуқуф ал-мудаллал. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, № 12101. 175 в.

уларда “Қуръон” қорилари ва барча қироатларни илмий ўрганиб чиққан ҳофиз Каломуллоҳлар тайёрланган¹⁷⁶. XIX аср – XX аср бошларида бундай “Дор ал-Хуффоз”лар “Қорихоналар” деб аталган ва улар мадраса вазифасини ўтаган¹⁷⁷.

“Ҳофиз” (“ёд олувчи”) атамаси ҳадис илми ривож топган VIII-XV асрларда 100 минг ҳадисни ёд билган муҳаддисга нисбатан қўлланилган¹⁷⁸. Бунчалик ҳадисни ёд олмаган бўлса-да, бироқ, “Қуръон”ни “етти қироат”да тўлиқ ёд олган қориларга ҳам ҳофиз дейиладиган бўлди.

Қорихоналар “Қуръон”ни ёд олдиришга ихтисослашган бўлиб, мадраса сингари мусулмонларнинг диний ўқув юртларидан ҳисобланади. Унга мактабхонани тугатган 10 яшардан катта, ўғил болалар қабул қилинган. Унда болалар 3-4 йил давомида то “Қуръон”ни ёд олгунча ўқишган¹⁷⁹. Қорихоналардан ўқув икки йўналишда олиб борилган: “мураттаб” ва “мужаввид” қорилик. Мураттаб қорилар “Қуръон”ни тўлиқ ёд олишга салоҳиятли, зеҳнли болаларда танлаб олинган. Улар “Қуръон”ни ёд олгандан кейин “Шотибий” каби “етти қироат”ни ўрганишга ҳам киришар эдилар. Мужаввид қорилар эса “Қуръон”ни тажвид билан тўғри ва беҳато ўқишни ўрганишга киришар эдилар. Улар имомликка ярай оладиган қисқа ҳамда маърака ва маросимларда одатда ўқиладиган сураларни ёд олишар, шунингдек, “Қуръон”ни китобга қараб беҳато хатм қила олар эдилар.

Марказий Осиёда қироат ва тажвид илмининг тарқалишига айрим ҳукмдорларнинг бу илмни мутахассислар даражасида чуқур билганлиги, унга катта аҳамият бериб келгани, ҳатто ушбу илмларни ривожлантиришга давлат сиёсати даражасида қаралгани ҳам сабаб бўлган. Масалан, шайбоний ҳукмдор, 1533-1540 йилларда ҳукмронлик қилган Убайдуллоҳхон тўғрисида ўша даврнинг машҳур қироат олими Ҳофиз Калон 927/1521 йили битган “ал-Муфрада ал-муфида” номли асарида ёзар экан, Убайдуллоҳхоннинг тафсир, ҳадис, фикҳ, сарф-наҳв илмларини билишини айтиб, бундай деган:

Дар қироат назири у кас нест,

¹⁷⁶ Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, № 2209. В. 470^б-472^а.

¹⁷⁷ Абдусаттор Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. Тошкент: Akademnashr, 2017. Б. 54.

¹⁷⁸ Абдурахмон ал-Хамисий. Мўъжам улум ал-ҳадис ан-набавий. Санъо: Дор Ибн Ҳазм, 1998. Б. 89.

¹⁷⁹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11-жилд. Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. Б. 110.

Одамеро ҳамин ҳунар бас нест.
“Шотибий”ро чунон кунад тақрир,
Ки шавад шод руҳи Шайх Зарир.
Муфрадоташ чунон шуда мазбут,
Ки, наёяд ба-ёдаш аз мабсут.
Лаҳни довудияш равон бахшад,
Дар тани мурда қуввати жон бахшад...¹⁸⁰.

Мазмуни: “Қироатда унинг бирор ўхшаши йўқ, ўзи одамзотга шу ҳунар етарлидир. У зот “Шотибий”ни шундай таҳлил қиладиларки, Шайх Зарир¹⁸¹ нинг руҳи бундан шод бўлиши аниқ. У қироатнинг содда қоидаларини тўлиқ ёд олган, мушқил қоидалари ҳам асло ёдидан кўтарилган эмас. Тиловатдаги лаҳни Довудий овоз сингари гўё ўлик танга жон бағишлайди”.

Албатта бу таърифларда Убайдуллоҳхон илм-фан ҳомийси сифатида тавсифланади. Аштархоний сулоласи вакили, 1681-1702 йиллар ҳукмронлик қилган Субҳонқулихон ҳам қироат илмига қизиққан ва қироат олимларини қўллаб-қувватлаб турган хонлардан бўлиб, унинг даврида қироат олими Муҳаммад Боқий ибн Мавлоно Турсун Муҳаммад ибн Мулло Бобожон ибн Мавлоно Мирон ал-Бухорий ас-Соктарий унга бағишлаб Имом Шотибийнинг қасидасини тўла равишда форсийда шарҳлаб чиққан эди. Асар “Кашф Ҳирз ал-амоний” деб аталади. Шарҳ 1064/1654 йили ёзилган. Демак, шарҳ Субҳонқулихонга бағишланганидан шунини тахмин қилсак бўладики, унинг шахзодалигида Муҳаммад Боқий ал-Бухорий унга “Шотибий”ни махсус ўқитган пайтида, унга махсус атаб ёзилган. Зотан, Ёр Муҳаммад ас-Самарқандийнинг ҳам “Қавоид ал-Қуръон” асари Убайдуллоҳхоннинг шахзодалиги вақтида унга қироат илмидан таълим бериш жараёнида ёзилган бўлган.

Муҳаммад Боқий ал-Бухорийнинг “Шотибий”га битган шарҳи Тошкентда 1914 йили Мавлоно Алий ал-қори ва Муҳаммад Шўъла (623-656/1226-1258) каби олимларнинг шарҳлари билан бирга нашр этилган¹⁸².

Муҳаммад Боқий ал-Бухорий шарҳ муқаддимасида ўзидан олдин ўтган мовароуннаҳрлик қироат олимларидан уч нафарининг номларини ва

¹⁸⁰ Ҳофизи Калон. ал-Муфрада ал-муфида. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, № 2945. В. 3^б.

¹⁸¹ Шайх Зарир деганда Имом аш-Шотибий назарда тутилган бўлиб, унинг кўзи ожиз бўлгани сабабли байтда “Зарир” (Кўзи ожиз) дейилган.

¹⁸² Учта шарҳ бир тўпламда Абулқосим аш-Шотибий қаламига мансуб “Ҳирз ал-амоний” асари билан бирга умумий “Шотибий” номи остида Тошкентда Порцев матбаасида 1914 йили нашр қилинган. Китоб 419+81 бетдан иборат.

ёзган асарларини санаб ўтган¹⁸³. Уларнинг биринчиси, Ёрмуҳаммад ас-Самарқандий ва унинг “Қавоид ал-Қуръон” асари. Олим уни Имом Осим қироати ва унинг ровийлари ҳаида сўз юритилган асар, деб беради. Иккинчиси, ўз даврида Ҳофиз калон номи билан шуҳрат қозонган Ҳофиз Бадриддин қори Бухорий ва унинг “Дуррат ал-фарид” асари. Учинчиси эса Ҳофиз Дўстмуҳаммад ибн Ёдгор ал-Вазирий ва унинг “Мажмаъ ал-ажойиб” асари. Олим уни “етти қироат”, “ашара” ва “шозз” қироатларга бағишланган асар, деб кўрсатган. Мазкур учта асарнинг ҳам қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида мавжуд.

Мазкур шарҳнинг ёзилишига олимнинг яқин дўсти, қироат ва тажвид олими, Самарқандда яшаб қолган Мулла Шоҳ Муҳаммад ибн Мулло Олим Термизий илтимоси сабаб бўлган. Шарҳ эса, айтганимиздек, Субҳонқулихонга бағишланган бўлиб, “муаззам хон, мукаррам хоқон, Аллоҳнинг иноятларига сазовор бўлган, қарам ва саховат эгаси, хоқон ўғли хоқон, Абулмузаффар Саййид Субҳонқули Муҳаммад баҳодирхон”, деб кўрсатилган ва унинг ҳаққига дуои хайрлар қилинган. Албатта, бу нарсга қироат ва тажвид олимларига ва уларнинг асарларига хонларнинг хайрихоҳлиги сабаб бўлган, дея оламиз.

Тошкентда 1914 йили нашр қилинган ушбу “Шотибий” ва унинг учта шарҳининг биргаликда чоп қилиниши Марказий Осиё халқлари, Туркистон аҳли илмлари орасида муҳим воқеа бўлди. Китобдан нафақат Туркистон мадраса ва қорихоналарида, балки ислом оламининг маънавий марказлари бўлмиш Макка ва Мадина шаҳарлари олимлари ва талабалари ҳам хабардор бўлдилар. Гап шундаки, асардан роппа-роса 200 та нусхаси у ерлик мутахассислар ва талабаларига ҳадия тариқасида юборилган. Ўша давр маърифатпарварларидан бири, жадид мутафаккир олимларидан бўлмиш, адиб, хаттот, бир қанча асарлар муаллифи ва ношири Сидқий Хондайликий (1884-1934) томонидан нашрга сўнгсўз сифатида битилган манзумада қуйидаги ахборот берилган:

Зи баҳри ҳама фозили ду ҳарам,
Ду сад ҳадия бинамуд он бо қарам.
Ба ҳаққаш дар он жо бисозанд дуо,
Умид астки, мақбул созад Худо!

¹⁸³ Абуқосим аш-Шотибий. Шотибия. Тошкент: Порцев, 1914. Б. 3.

Мазмуни: “Икки Ҳарамнинг барча фозилларига атаб бу китобдан икки юзта ҳадия саховат қилиб юборилди. Ноширнинг ҳаққига дуо қилсинлар, Худо уни мақбул қилсин, деган умид бор”.

Садриддин Муҳаммад Бухорий (XVI аср) ҳам ўз даврининг фақиҳ ва қироат олимларидан ҳисобланади. Ҳасанхожа Нисорий у ҳақида: “Яқинда рамазон ойи мобайнида, каломи мажидни тўла ёддан айтиб, бу иши билан фазилатларига яна бир фазилат қўшган эди. “Шотибий” қироатида яхши ва умуман қироат соҳасида билмасдан қадам босмайди, тажвидсиз ўқишни сира ўзига раво билмайди”, деганди¹⁸⁴.

XIX аср бошларида Бухородаги икки ҳукмдор – Амир Шохмурод ва унинг ўғли Амир Ҳайдар “Шотибий”га алоҳида эътибор қаратган бўлиб, ҳатто уларнинг ўзлари мадрасада ушбу китобдан талабаларга дарс берган¹⁸⁵. Амир Шохмурод (ҳукмронлик йиллари 1785-1800) бир қанча диний ислохотлар олиб борган бўлиб, “Шотибий”га шахсан ўзи катта эътибор қаратиши минтақада ушбу асарнинг обрўси ва аҳамиятини ошишига олиб келди.

Бухоро уламоларидан Муҳаммад Султон хўжа аълам (ваф. 1319/1902) Бухоро мадрасаларида “Шотибий”дан дарс берган. Ўзи ҳам бундан ижоза олганлиги қайд қилинган¹⁸⁶. У бир муддат Ғузорда қози бўлиб турган, кейин Бухорога ўз ихтиёри билан қайтиб келган. Садри Зиё (1865-1932) унинг вафот санаси тўғрисида таърих – хронограмма битган бўлиб, “Равҳ-райҳон ба-жаннат ал-фирдавс” (“Фирдавс жаннатида руҳи шод бўлсин”) жумласидан 1319 ҳижрий йилни чиқарган эди¹⁸⁷.

Масжиди калоннинг хатибларидан яна бири Домла Фахриддин бўлиб, Мир Саййид Қамар (XX аср боши) ёзишича, ақлий ва нақлий илмларга олим, қори, “Олимжон” мадрасасига мударрис ва шотибийхона мударриси (مدرس شاطبی خانہ) бўлган. У “Шотибий”ни гўзал тарзда шарҳ қилган. Шунингдек, ундан олдинроқ “Махдум чаппанавис” лақаби билан шухрат қозонган Эшон Атоуллоҳ хўжа аълам Бухорий ҳам раис, садр, аълам, бир

¹⁸⁴ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. Б. 228.

¹⁸⁵ Исмоилов М. XVIII асрнинг охирларида Бухоро амирлиги маънавий ҳаётида Амир Шохмуроднинг ўрни // Тошкент Ислом университетининг илмий-таҳлилий Ахбороти. № 2. Тошкент, 2008. Б. 49-53; Дағйели Ж. Бухородаги “жанги ятим” ва Амир Шохмуроднинг диний-ижтимоий ислохотлари // “Sharqshunoslik”, ЎзР ФА ШИ. № 16. Тошкент, 2013. Б. 60-68.

¹⁸⁶ Мир Саййид Қамар Бухорий. Мажмуа. ЎзР ФА ШИ-1, № 2317. В. 272⁶.

¹⁸⁷ Воҳидов Ш., Чориев З. Садри-и Зия и его библиотека / Муҳаммад Шарифжон махдум Садри Зиё. Усомий ал-кутуб (Фехрист). Ташкент: “Янги аср авлоди”, 2007. Б. XLIII.

неча мадрасаларда мударрис бўлган. Яна шотибийхона мударрислиги (و تدریسی شاطبی خانه) лавозимида ҳам фаолият юритган¹⁸⁸.

Бу ерда эътибор берадиган сўз “шотибийхона” ҳисобланади. У қорихона сингари бўлиб, Абулқосим аш-Шотибийнинг “Ҳирз ал-амоний” асарини махсус ўқитадиган, ёд олдирадиган ўқув даргоҳи бўлган бўлиши керак. Демак, мактаб, мадраса, қорихона, далоилхона сингари Бухоро амирлигида Абу Муҳаммад аш-Шотибийнинг манзумасини ўқитишга мўлжалланган ўқув юрти ҳам фаолият юритган.

Умуман, “Шотибий” ўқиш ва ўқитиш Бухоро амирлигида XIX аср – XX аср бошларида анча ривожланган эди. Мир Саййид Қамар ёзишича, унинг ўзи “Шотибий” ва “Шофия”¹⁸⁹ ни Мирараб мадрасаси мударриси Эшон Турсунхўжа аълам ҳузурида ўқиган¹⁹⁰. Муҳаммад Турсун хўжа аълам Туркистонийнинг фолбинларга қарши араб тилида ёзган “Танбеҳ ал-вуснон” номли асари 1911 йили Тошкентда “Ғуломия” матбаасида чоп қилинган. У Ғурбатий таҳаллуси билан ижод ҳам қилган шоир бўлиб, ашъорларидан намуналар ушбу нашрга илова қилинган.

Марказий Осиёда – Самарқанду Бухоро, Тошкент, Қўқон шаҳарларида Имом аш-Шотибийнинг “Ҳирз ал-амоний” асари тўлиқ ўқитилган, кироат илмида унга эътибор жуда юксак бўлган. Қорихоналарда кироат ва тажвид фанидан таълим берилган бўлиб, айнан Бухоро амирлигида “Шотибий” асарини махсус ўқитиб ёд олдирадиган “шотибийхона”лар ҳам бўлгани манбаларда дарак беради. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда кироат ҳамда тажвидга оид ўнлаб асарлар яратилган бўлиб, улар ҳалигача тўлиқ ўрганилган эмас. Улар орасида “Шотибий”га битилган шарҳларни ҳам учратиш мумкин. Умуман, Марказий осийлик олимларнинг ҳам кироат ва тажвид илмларига бошқа исломий илмлар қатори буюк ҳиссалари борки, ҳалигача улар етарлича ўрганилмаган.

¹⁸⁸ Мир Саййид Қамар Бухорий. Мажмуа. ЎзР ФА ШИ-1, № 2317. В. 140^б ва 208^б.

¹⁸⁹ “Шофия” – “Ибн ал-Ҳожиб” кунияси билан танилган Абу Амр Жамолиддин Усмон ибн Умар ал-Моликий (570-646/1174-1249) қаламига мансуб араб тили сарф (синтаксис) илмига оид асар номи.

¹⁹⁰ Мир Саййид Қамар Бухорий. Мажмуа. ЎзР ФА ШИ-1, № 2317. В. 143^б.

АЗИЗХОНОВА Сарвиноз Ёқубжон қизи
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи
таянч докторанти

СЎФИЙ ШОИР АЗИМХЎЖА ЭШОН ИЖОДИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

***Аннотация:** Эта статья посвящается жизни и деятельности Азимходжа Эшона, родившегося в литературной среде Коканда, из нескольких источников, описывающих диван «Мурод ул-ошиқин», хранящихся в рукописном фонде Института Востоковедения Академии наук Республики Узбекистан.*

***Ключевые слова:** суфизм, диван, рукопись, газел, жанр, мудрые слова, мухаммад, мусаддас*

***Annotation.** In this article, the description of several copies of the divan of “Murod ul-oshiqin” which stored in the fund of the manuscripts Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, referring to the life and activity of Azimkhoja Eshon, who was born in the Kokand literary environment, is explained on the basis of sources.*

***Key words:** Sufizm, divan, manuscript, ghazel, genre, wisdom, mukhammas, musaddas.*

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида Қўқон адабий муҳитида камол топган ижодкорлар салмоқли ўринни эгаллайди. Уларнинг орасида ҳаёти, ижоди ва илмий-ижодий мероси ҳанузгача тўлиқ тадқиқ этилмаганлари ҳам учрайди. Қўлёзма мероси ўрганилмаган ижодкорларнинг меросини атрофлича тадқиқ этиш, манбаларини аниқлаш, қиёсий таҳлил қилиш, уларнинг мумтоз адабиётдаги ўрнини белгилаб бериш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Ижодий мероси деярли ўрганилмаган ижодкорлардан бири, ўзбек мумтоз адабиётининг узвий қисми ҳисобланган тасаввуф адабиёти намоёндаси Азимхўжа Хўқандийдир. У истёъдодли мутасаввиф шоирлардан бўлиб, ўзининг янгича дунёқараши ва тасаввуфий ғояларининг кенг кўлами билан ўзбек тасаввуф адабиёти тарихида маълум из қолдирган ижодкордир.

Азимхўжа Хўқандий (Азимий) XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярмида яшаб, ижод қилган. Азимийнинг таваллуди ва вафоти хусусида

аниқ саналар маълум эмас. Тахминан туғилиш санаси ҳижрий 1200 (1785-1786) йиллар, вафоти ҳижрий 1263 (милодий 1847) йиллар деб белгиланади. Манбаларда кўрсатилишича, Азимхўжа эшон Қўқон шаҳрининг Сармозор маҳалласида нақшбандия-хожагон тариқатига мансуб, зиёли-руҳоний оилада дунёга келган¹⁹¹.

Азимийнинг отаси Камолиддинхўжа бўлган. Азимий Эшон боғдор Низомиддинхўжанинг набираси, шоир Жалолий билан бирга Бухорода таҳсил топган. Сўнгра ўз юртига қайтгач, Хўқанд шаҳрининг Кал Дўшон номли қишлоғидаги катта бир масжидда 40 йил имомлик қилган. Ҳаётининг охириги йилларида кўзи ожиз бўлиб қолган, бу ҳақда қуйидаги шеърда ишора қилади:

Мискин Азим ожиз, аъмо бир муштипар,
Равзангизга етолмайин қондир жигар,
Ё Мустафо, ожиз қулға айланг назар,
Назар топган қулнинг шавқи ортар эрмиш¹⁹².

Азимхўжа Хўқандийнинг ҳаёти ва ижоди хусусида П.Қаюмийнинг “Тазкират уш-шуаро”, С.Рафиддиновнинг “Азимхўжа Эшоннинг ҳикматлари”, О.Жўрабоевнинг “Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёзма нусхалари борасида” мақоласида, шунингдек, Аҳмад Яссавий билан боғлиқ девонларда, унинг издоши сифатида маълумотлар берилади. Бироқ бу ишлар ҳали шоир ижодий меросини китобхонларга тўла етказиб бера олмайди. Шу боис ҳам, Азимий ижодий меросининг матний тадқиқи ва табдили борасида қилинадиган ишлар бисёр.

Азимий бизга 4000 мисрадан ортиқ адабий мерос қолдирган¹⁹³. Шулардан аксарияти Азимийнинг “Мурод ул-ошиқин” номли йирик девонида жамланган. Бу Девоннинг ўндан ортиқ қўлёзма нусхаси бизгача етиб келганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд, улардан бир нусхаси, яъни, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондида сақланаётган манба Б.Ҳасанов томонидан нашрга тайёрланган бўлиб¹⁹⁴, қолган қўлёзма нусхалари ўрганилмаган ва қиёсий таҳлил қилинмаган.

Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондидаги Азимий девони қўлёзмасига шоирнинг жами 3621 мисра ўзбек

¹⁹¹Жўрабоев О. “Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёзма нусхалари борасида”. Адабиёт кўзгуси. Илмий нашр №11. –Тошкент, 2009. – Б.18.

¹⁹²Ҳасанов Б. Азимхожа Эшон. Мурод ул-ошиқин. Девон. –Т.:, 2009. – Б.119.

¹⁹³Ўша китоб.Б.9.

¹⁹⁴Ҳасанов Б. Азимхожа Эшон. Мурод ул-ошиқин. Девон. –Т.:, 2009. Б.119.

ва форс тилидаги шеърлари кирган. Ўзбек тилида 2158 мисра, 89 ҳикматлардан иборат шеърларни ташкил этган. Улар жанрлар бўйича қуйидагича тақсимланган: ғазаллар - 42 та, мураббаълар - 28 та, мусаддаслар - 12 та, мухаммаслар - 6 та, мустаҳзодлар - 2 та. Шу жумладан муножот - 1 та, наът - 2 та, 1463 мисралардан иборат форсий шеърлар 4 жанрда ёзилган бўлиб улар: ғазаллар 1341 мисра, муножот ғазал 1 та - 26 мисра, наът мусаддас 1 та - 42 мисра, мухаммас 2 та - 40 мисра, мустаҳзод 1 та - 14 мисра¹⁹⁵.

Мазкур мақоламизда, Азимийнинг “Мурод ул-ошиқин” девонининг Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган 4 та нусхаси хусусида тўхталмоқчимиз.

Қўлёманинг бир нусхаси асосий фондда, уч нусхаси эса, Ҳамид Сулаймон фондида сақланади. Шарқшунослик институтининг “Собрание Восточных рукописей Академии Наук Республики Узбекистан” каталогида 3 нусханинг рус тилида тавсифи берилган¹⁹⁶. Лекин, асосий фонддаги нусханинг тавсифи берилмаган. Асосий фонддаги нусханинг тавсифи ф.ф.н., доц. О.Жўрабоевнинг “Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёмна нусхалари борасида” номли мақоласида қисман берилган¹⁹⁷.

Мазкур институт фондида сақланаётган “Мурод ул-ошиқин” девони 4 нусхасининг қисқача тавсифи:

1. **ديوان عظيم** Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги 5992/Пинвентарь рақамли қўлёмна.

Девонда Азимийнинг ўзбек ва форс тилидаги ғазал, мураббаъ, мустаҳзод, мухаммас, мусаддас ва маснавий жанрларидаги ўзбек ва форс тилида ёзилган шеърлари ўрин олган. Қўлёманинг бу нусхаси тўлиқ эмас. Қўлёмна яхши ҳолатда сақланган. Муқоваси новвотранг рангда. Муқова хошиялари сариқ, пушти, яшил рангларда безатилган.

Қўлёмна матни ҳам рангли (17^a-21^a оч сабзи ранг, 25^a-32^a пушти ранг, 33-40^a ҳаворанг, 41-48^a қизил, 49-56^a новвотранг, 57-64^a пушти, 65-72^a сариқ, 73-80^a фируза, 81-88^a қизил, 89-94^a оч сариқ, 95-102^a оч сабзи ранг, 103-110^a сариқ, 111-123 новвотранг рангларида) рус фабрика қоғозига

¹⁹⁵ Ўша китоб. Б.6.

¹⁹⁶ Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти “Собрание Восточных рукописей АН РУз. литература (диваны) Том I” –Т.: Изд. “Наврўз”, 2017. С.395-396.

¹⁹⁷ Жўрабоев О. Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёмна нусхалари борасида. Адабиёт кўзгуси. Илмий нашр №11. –Тошкент, 2009. Б.20.

йирик настаълиқ хатида қора билан кўчирилган. Матн икки устундан ҳар саҳифага 14 қатордан жойлаштирилган. Пойгир мавжуд. Қўлёзма 123 бетдан иборат.

Девон матни 17^а-117^а варақларда. Дастлабки 15 варақда (1^а-15^а) да турли дуо, зикр ва вирдлар кўчирилган.

Қўлёзмада: ғазаллар (17^б-21^б, 23^а-27^а, 31^а-45^б, 47^а-60^а, 61^а-74^а, 78^а-83^б, 85^а-86^а, 87^а-91^б, 92^а-100^а, 102^а-108^а, 111^а-116^б), муҳаммаслар (22^б-23^а, 22^б-45^б, 86^а-87^а, 91^а-92^а, 101^а-102^а, 109^б-111^а), мусаддаслар (21^б-22^а, 27^б-30^б, 45^б-47^а, 60^а-61^а, 74^б-78^а, 84^а-85^а, 100^б-101^а, 108^а-109^б) бетларда алифбо кетма-кетлигида аммо жанрларда қўшилиб кетган кўринишда ёзилган.

1327 хижрий (м. 1909) йилда кўчирилган (113^а в.). Котиби ва жойи кўрсатилмаган. Қўлёзманинг ўлчови: 15х26 см. Қўлёзманинг 117^б бет колофонида Мирислом Мирхомудбек деб қалам билан ёзилган. 111^а-112 бетларда одам елка қисмигача, отнинг ярим қисми чизилган расмлар мавжуд. Матн тугагандан кейинги бетда рангли миниатюра чизилган.

Бошланиши: (Бисмиллоҳ...)

يا قادر از وصف تو قاصر زبان ما

باشد بقدر چصله ما بيان ما

(Йо қодер аз васф-е тў қоср забон-е мо

Бошад беқадр часле мо байон-е мо)

Охири:

ندامتده بولسون اشينگ سوز گداز

قىلسه بولمس يوقسه قللوق ادابىنى

(Надоматда бўлсун ишинг сўз гадоз

Қилса бўлмас йўкса қуллуқ одобини)

2. دیوان عظیم Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, Ҳамид Сулаймон номли қўлёзмалар бўлими, 2563/І рақамли қўлёзма¹⁹⁸. Бу қўлёзма у қадар тўлиқ бўлмай, айрим саҳифаларнинг четида анъанавий девончилик асосида тузилганига диққатни қаратиш учун араб ҳарфлари ва бир жумла битилган. (масалан: бошланган саҳифа (86^б в.) “Маънии мунтанам бар сарманин сод кунид”).

Қўлёзма матни новвотранг Қўқон шилдиноқ қоғозига қора (айрим сарлавҳалар қизил) сиёҳ билан кўчирилган. Ҳар саҳифага икки устун ҳолида 8-11 сатрдан матн жойлаштирилган. Пойгир мавжуд. Қўлёзма 123

¹⁹⁸ Шу манба: Б.20.

варақдан иборат. Ҳижрий 1289 (мил. 1872) йил Қўқонда кўчирилган. Котиб Мулла Муҳаммад Зариф халифа. Қўлёзманинг ўлчови: 15x26 см. Матн ўлчови: 9x16 см. Муқоваси уч унвонли қора рангли қаттиқ картондан. Фақат қўлёзманинг иккала табақаси ҳам зарарланган. Нуқсони: дастлабки саҳифаси йўқ, айрим саҳифаларига доғ текканидан ўқишнинг имкони йўқ.

Бошланиши:

اسم توبود احمد محمود محمد

وصف توبود رحمت رب بر همه اشيا

(Исм-е тубуд Ахмад Махмуд Муҳаммад
Васф-е тубуд раҳмат-е раб бар ҳаме ошиё)

Охири:

هر كه خاند دعا طمع داريم

زانكه ما بنده گنه كاريم

(Ҳар ке ҳонад доътамэ дорим
Зонке мо банде гоне корим)

3. دیوان عظیم Ҳамид Сулаймон номли қўлёзмалар бўлимида 2694 рақам остида сақланади¹⁹⁹. Ушбу нусха ҳам Азимий девонининг энг тўлиқ ва хушхат нусхаларидан бири ҳисобланади. Унда шоирнинг ўзбек ва форс тилидаги ғазал, муҳаммас, мусаддас жанридаги шеърлари ўрин олган.

Қўлёзма матни новвотранг Қўқон ипак қоғозига чиройли настаълиқ хатида қора сиёҳ билан ҳар саҳифага 2 устун қилиб 8-11 сатрдан кўчирилган. Пойгир бор. Қўлёзма 125 варақдан иборат. Нусха ҳижрий 1311 (милодий 1893) йили кўчирилган (колофон 125^a в.). Котиби ва жойи қайд этилмаган. Қўлёзманинг ўлчови: 15x25 см. Матн ўлчови: 8,5x20,5 см. Муқоваси қаттиқ картондан, унвонли. Қўлёзма яхши ҳолда сақланган.

Бошланиши:

يا قادر از وصف تو قاصر زبان ما

باشد بقدر چصله ما بيان ما

(Йо қодер аз васф-е тў қоср забон-е мо
Бошад беқадр часле мо байон-е мо)

Охири:

هر كه خاند دعا طمع داريم

زانكه ما بنده گنه كاريم

(Ҳар ке ҳонад доътамэ дорим
Зонке мо банде гоне корим)

¹⁹⁹ Шу манба. Б.21.

4. دیوان عظیم Ҳамид Сулаймон номли қўлёзмалар бўлимида сақланаётган 6354 рақамли қўлёзма²⁰⁰. Девоннинг ушбу нусхаси ҳам шоирнинг ғазал, мухаммас, ҳикмат ва мусаддас каби шеърларидан иборат. Бу қўлёзма нотугал нусха ҳисобланади.

Қўлёзма матни оддий Қўқон қоғозига равон настаълиқ хатида қора сиёҳ билан кўчирилган. Ҳар саҳифага матн устун ҳолида, 7-9 сатр атрофида жойлаштирилган. Пойгир бор. Қўлёзма 121 варақдан иборат. Охирги варақлар йиртиб олингани сабабли котиби, кўчирилган жойи ва санаси маълум эмас. Аммо бу нусхани XIX асрнинг иккинчи ярмига мансуб дейиш мумкин. Қўлёзма ўлчови: 16x25 см. Матн ўлчови: 9x20,5 см.

Муқоваси қаттиқ қизғиш картондан, унвонли. Табақалари бироз ажралган. Нуқсони: охири йўқ, айрим саҳифаларнамдан доғ бўлган. Матн 121^б бетда узилиб қолган.

Бошланиши: (Бисмиллоҳ...)

یا قادرا از وصف توقاصر زبان ما
باشد بقدر چوصله ما بیان ما

(Йо қодер аз васф-е тў қоср забон-е мо
Бошад беқадр часле мо байон-е мо)

Охири:

کونکل نرم قیلغان طوطی دیک شیرنی مقالاتی
بو خصلت لار همیشه مرشد کامل علاماتی

(Кўнқил нарим қилғон тўтидек шеърни мақолоти
Бу ҳислатлар хамише муршид комил аъломати)

Асосий фондда сақланаётган 5992/II рақамли қўлёзмада махсус араб рақамларида сонлар кўйиб кетилган - 1, 2, 3, 4 тарзида. Давр тасаввуф оламида Азимхўжа муҳим ўрин эгаллаганлиги, ҳикматларининг асосий мавзуси - ҳақиқий ишқ талқини, Аллоҳ висолига эришиш талабгори бўлган солиқнинг тавҳид йўлидаги руҳий кечинмаларини ёритиш бўлганлиги боис, унинг шеърларини тасаввуф аҳли, яъни солиқлар, муридлар зикрда ўқиганлар. Махсус рақамлар эса, зикр амалга оширилаётганда ўша мисрани неча маротаба такрорлаш лозимлигини англатган. Маълумки, сўфийлар бу зикрларни оҳанг билан ўқишган. Бу жиҳат бевосита санъат билан ҳам боғлиқ бўлиб, бу Азимхўжа Эшондан бошқа ижодкорда учрамайди.

²⁰⁰ Шу манба. Б.21.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Азимий ижодига мансуб “Мурод ул-ошиқин” девонининг юқоридаги қўлёзмалардан ташқари Қўқон маданияти тарихи давлат музейида сақланаётган қўлёзма нусхалари ҳам ҳали ўрганилмаган. Маълумки, кўп ҳолларда ижодкорлар ёки уни кўчирган хаттот ва котиблар ўз асарини якунлагандан кейин ҳам унинг баъзи ўринларидаги билдирилган фикрларга қўшимчалар киритади ёки бадиият такомили учун таҳрир қилади. Албатта, Азимийнинг “Мурод ул-ошиқин” девони ҳам бундай ҳолатдан мустасно эмас. Шунингдек, девоннинг бевосита муаллиф томонидан битилган қўлёзма хусусида ҳам ҳозирча бирор маълумот ёки далил топилмаган. Шу нуқтаи назардан, “Мурод ул-ошиқин” девонининг мавжуд қўлёзма нусхалари орасидан аввало, матнининг тўлиқлиги, кўчирилган вақтининг қадимийлиги, йўл қўйилган хатоларнинг камлиги ҳамда бошқа зарурий хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда таянч манба сифатида бир қўлёзма нусхани аниқлаш, шу асосда барча нусхаларни қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилиш бизнинг тадқиқотимизнинг навбатдаги вазифасидир.

БОТИРОВ Бобурмирзо Миродилжон ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ВА ИМОМ МОТУРИДИЙ МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИ СИФАТИДА

***Аннотация:** Данная статья посвящена анализу научной деятельности мыслителей Центральной Азии, в том числе Бурханона Маргинони и Имама Мотуриди. В статье анализируются особенности знаменитых работ этих ученых, которые актуальны и сегодня. В статье также подчеркивается роль трудов ученых в фикх и калам. Кроме того, сфера религиозно-просветительской работы в Узбекистане напрямую связана с научным наследием ученых и актуальна сегодня.*

***Ключевые слова:** Исламское право, исламский правовед, исламской юриспруденции, Китаб аль-Хидайя, Бурхан уд-дин валь-л-Милла, толерантность, сунниты, калим*

***Annotation:** This article is devoted to the analysis of the scientific activities of Central Asian thinkers, including Burhanon Marginoni and Imam Moturidi. The article analyzes the peculiarities of the famous works of these*

scholars that are still relevant today. The article also highlights the role of scholars' works in fiqh and kalam. In addition, the scope of religious and educational work in Uzbekistan is directly related to the scholarly heritage of scholars and is relevant today.

Key words: *Islamic law, Islamic lawyer, islamic preaching, The School of Religious Studies, Kitab al-Guidoia, Burhan ud-din Wal-l-Milla.*

Ислом динини халқимиз нафақат диний таълимот сифатида қабул қилди, балки уни янги илмий, маърифий поғоналарга кўтарди. Исломнинг илмий жиҳатдан юксалтиришга беқиёс ҳисса қўшди. Натижада, ўрта асрларда яшаб ижод этган мовароуннаҳрлик фақиҳ аллома ва мутафаккирлардан катта ҳажмдаги ноёб қўлёзма манбалар мерос бўлиб қолди. Ўзбекистон китоб фондларида юз мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Уларнинг асосий қисми ЮНЕСКОнинг Маданий мерос рўйхатига киритилган.

2017 йил 15 июнда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган *“Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби”* мавзусидаги йиғилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев: *“Самарқандда – Имом Бухорий илмий марказида ҳадисшунослик, Имом Мотуридий маркази қошида калом илми, Фарғонада –Марғиноний илмий марказида ислом ҳуқуқи мактаби, Бухорода – Баҳоуддин Нақшбанд марказида тасаввуф, Қашқадарёда – Абу Муин Насафий марказида ақида илми мактабини ташиқил этсак, ўйлайманки, бу жуда фойдали бўлади. Келгусида чуқур билимли имом-хатиблар, исломишунос мутахассислар, уламолар тайёрлашда, энг муҳими, фарзандларимизни буюк аجدодларимизнинг бебаҳо мероси руҳида, соғлом эътиқод руҳида тарбиялашда бу мактаблар таянч бўлиб хизмат қилади”* деб, таъкидлаган эдилар.

Дарҳақиқат, дунёвий ва диний кадриятлар бир-биринини тўлдирмас экан бугунги куннинг оғир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб бериш осон бўлмайди. Бу борада алломалар илмий меросига юзланишимиз, уларни ўрганишимиз ҳар қандай саволларга жавоб топиш имконини бера олади.

Ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон уд-дин вал-л-милла²⁰¹ ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний²⁰² номлари билан

²⁰¹ Милла деганда халқ, яъни мусулмонлар тушунилади. Бу ерда олимни улуғлаб, уни ислом оламидаги халқлар ҳамда ислом дининг далили, исботи дейилмоқчи.

машхур бўлган аллома Бурҳонуддин ал-Марғиноний ҳам дунёвий ва диний илмларни уйғунлигини ўз асарларида кўрсатиб ўтган. Жумладан, “Бидоят ал-мунтаҳий” (“Бошловчилар учун дастлабки таълим”), “Кифоят ал-мунтаҳий” (“Якунловчилар учун тугал таълим”), “Китоб ул-мазид” (Илмни зиёда қилувчи китоб”), “Мажма ул-навозил” (“Нозил бўлган нарсалар тўплами”) ва бошқалардир. Алломанинг айниқса “Ҳидоя” китоби бутун дунёга маълум ва машхурдир. Мазкур китобда ўша замонларда мўмин-мусулмонлар дуч келадиган долзарб ҳаётий масалаларни, жумладан, оилавий ва ижтимоий муносабатлар, мулкчилик, савдо-сотиқ, жиноят ва жазо, инсоннинг бурч ва масъулиятларига тааллуқли жуда кўп мураккаб муаммоларни ислом ҳуқуқи нуқтайи назаридан ҳал этиб берди. Ушбу китоб фикҳ илми бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар бўлган. Ундан асрлар давомида ислом ҳуқуқшунослиги бўйича нуфузли ҳуқуқий манба – асосий қўлланма сифатида фойдаланилган.²⁰³

Бундай улуғ зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илму фан, маданият, дин каби соҳаларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришдан иборат.

Замонамизда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, бемисл илмий-иждоий кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солаётганини ғурур билан таъкидлаш лозим²⁰⁴.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг жорий йил 24 январь куни Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида таъкидлаганидек, **“...маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва осойишта ҳаётнинг қадрини англаб етади”**.

Шу мақсадда, Ўзбекистон халқаро ислом академиясида ҳам қатор самарали ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, куни кеча академияда

²⁰² Марғинон – Марғилон шахрини ўрта асрларда араблар Марғинон деб аташган.

²⁰³ Буюк аждодларимиз // Масъул муҳаррирлар: А.Аминов, Ф.Ҳасанов. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. – Тошкент 2011. – Б. 108.

²⁰⁴ И.Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. “Маънавият” Тошкент. 2008 й. Б. – 44.

Туркиянинг Муҳаммад Фотих Султон университети ўқитувчиси, мотуридийшунос олим, доктор Аҳмад Саъд Даманхурий томонидан тўрт кун мобайнида “Маҳорат дарси” ташкил этилди.

“Мотуридия таълимоти ва замонавий тараққиёт” мавзусида ўтказилган маҳорат дарсларида Дин ишлари бўйича қўмита, Ўзбекистон Мусулмонлар идораси мутахассислари, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент ислом институти профессор-ўқитувчилари, таянч докторантлари ва магистлари ҳамда бошқа тегишли ташкилотлар мутасадди ходимлари иштирок этганлиги мавзунинг бугунги кундаги нечоғли муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Кейинги йилларда юртимизда муқаддас ислом дини ривожига беқиёс ҳисса қўшган улуғ алломалар ҳаёти ва фаолияти, уларнинг маънавий меросини ўрганишга қаратилган алоҳида эътибор туфайли Имом Мотуридий ва унинг мотуридия таълимоти ҳам кенг тадқиқ этилмоқда.

Бугун глобал дунёда ислом динини тўғри англаш ва талқин қилиш масаласи муҳим аҳамиятга эга. Бу борада мотуридия таълимотининг ўрни беқиёслиги, илмий-маънавий бой мероси давлат ва жамият тараққиёти, инсонийлик тамойилларига асослангани қатор хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан ҳам эътироф этилаётгани аҳамиятли, албатта.

Бунинг яққол мисолини куни кеча Самарқанд шаҳрида ўтказилган “Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун” мавзусидаги халқаро конференцияга дунёнинг 70 га яқин давлатидан кўзга кўринган уламолари, етакчи олий таълим муассасалари олимлари иштирок этганида ва улар томонидан Имом Мотуридий маънавий меросини ўрганиш борасидаги тадқиқотлар, алломанинг дунё тараққиёти, халқлар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатлик ҳамда тинчликни таъминлаш хусусида билдирган фикр-мулоҳазлари дунё олимлари томонидан эътироф этилганида яна бир бор ўз исботини топди.

Мотуридийшунос олим Аҳмад Саъд Даманхурий томонидан ташкил этилган маҳорат дарслари ҳам халқаро анжуманнинг мантиқий давоми бўлди. Олим тўрт кун давомида академия профессор-ўқитувчилари ва талабалари учун “Имом Мотуридий ва мотуридийлик таълимоти”, “Бағрикенглик ва кенгфикрлилик маданияти. Мутаассиблик ва терроризмга қарши курашда мотуридийлик таълимотининг аҳамияти”, “Имон ва эътиқод масаласи. Такфирчиликнинг олдини олишда мотуридий таълимотининг ўрни” ва “Калом илми. Илмий тараққиёт ва маърифат

моделининг мотуридийлик бўйича талқини” каби мавзуларда дарс машғулотлари олиб борди.

Мотуридийшунос олимнинг маҳорат дарсларида бир нечта муҳим бўлган масалаларни кўриш мумкин. Масалан, аллома Баёзий “Ишаратул маром” асарида: “Имом Мотуридий Абу Ҳанифанинг ақидаларини таҳқиқ қилган ва уни далиллар билан бойитиб исбот қилган”, деб келтирилган. Зоҳид Кавсарий Мотуридий ҳақида: “Мотуридий хизмати Имом Абу Ҳанифанинг эътиқодга оид масалалари ақлий ва нақлий далиллар билан исбот қилиш бўлган; янгилик пайдо қилиш, ихтиро киритиш бўлмаган”, дея айтиб ўтган.

Биз Мотуридийнинг таълимоти билан Абу Ҳанифанинг таълимотини бир-бирига солиштириб кўрсак, тўла-тўқис мувофиқликни кўрамиз. Абу Ҳанифанинг аслий ва фаръий масалалардаги йўли Мотуридийнинг таълимотига асосий манба ва масдар бўлгани тафсир китобида кўп учрайди. “Таъвилотул аҳли сунна” тафсирида шофеъийлар билан фаръий (фикхий) масалаларда кўп баҳс қилади. Чунки, бу асар ҳанафийлар йўлини устунлигини исботлаш учун ёзилгандир.

Бундан ташқари, Аҳмад Саъд Даманхурий алломанинг таълимоти энг омонатдор ва адолатли таълимот эканини далиллар билан келтирди ва буни биринчи ҳақиқат деди. Иккинчи ҳақиқат, Абу Ҳанифа ақида илми билан шуғуллангани ва бу илмда ҳам пешқадамлиги, устунлигини барча уламолар эътироф этганлиги учинчи ҳақиқат, Абу Ҳанифа ва Мотуридийнинг таълимоти яхлит бир экани, фарқ ва тафовут учрамаслиги, ҳанафий мазҳаби уламолари мўътазила оқимига аралашмагани, ҳанафийлар ичидан мўътазилалар чиқмаганини тўртинчи ва Имом Мотуридийнинг илм санади Абу Ҳанифага бевосита боғланиши, ўртада узулиш бўлмагани айни бешинчи ҳақиқатга мос эканини, олтинчи ҳақиқат, Мотуридийнинг таълимотига эргашиш энг саҳиҳ ва тўғри йўл эканлигига барча уламолар ижмоъ қилган. Ижмоъ - ислом динида мўътабар иш бўлиб, уни инкор қилиб бўлмайди. Айнан олим юқоридаги олтита ҳақиқатни келтириб, дарс давомида иштирокчиларга турли манбаларда келтирилган мисоллар орқали тушунтириб ўтди.

Шунингдек, Аҳмад Саъд Даманхурий Салафи солиҳлар даврида ақида масалалари борасида уламолар 2 гуруҳга бўлинганлигига алоҳида изоҳ берди. “Биринчи, гуруҳ ақида борасида оят ва ҳадис, саҳобалар сўзидан ташқари чиқилмасди. Бу гуруҳнинг раҳбари Аҳмад ибн Ҳанбал эди. Иккинчи, гуруҳ вакиллари эса оят ва ҳадисга таяниш ҳамда шу билан

бирга зарурат бўлганда ёки нотўғри оқимлар билан мунозарада ақлий ва мантикий услубни ҳам қўлларди. Давр тақозоси билан аксар уламолар иккинчи гуруҳ йўлини тутдилар. Мотуридийнинг йўллари ҳам шу йўлдир” — дейди олим.

Доктор Даманхурий билан савол-жавоблар қисмида ҳам айрим масалаларга ойдинлик киритилди. Хусусан, салафийларга бирор-бир тарихий воқеа тўғри келмаса, ёлғондан ҳеч тап тортмасликларини ҳозирги кундаги сохта салафийлар шайхи Усмон Хомис мисолида кўриш мумкинлиги айтилди.

Сохта салафийлар Имом Мотуридий ва Ашъарий ҳақларида тарихий воқеликка тўғри келмайдиган уйдирма маълумотлар келтиришади. Шунингдек, қадимги уламолар асарларига ҳам ўзлари тарафидан ўзгартириш киритиш, баъзи жойларни олиб ташлаш сохта салафийларнинг одати бўлиб қолгани қатор мисоллар орқали изоҳланди.

Мотуридийшунос олим бағрикенглик масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтди. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) Византия императорига мактуб йўллаганида “Румнинг улуғи.....” сўзи билан мурожаат қилганлари бағрикенглик намунасининг ўзига хос кўриниши, деб юксак баҳолади.

Мотуридийнинг “Таъвилоти аҳли сунна” асарида турли оқимларга раддия берилган. Энг аввало, ўша даврда кенг тарқалган мулҳидлар яъни динсизларга кучли раддия берилган. Башарият тарихида худосиз таълимоти милодий IX асрларга тўғри келади. Шу билан тақфирчиликнинг зарарлари гапирилди. Имом Мотуридий оятлар тафсирида Яратганнинг борлиги ва бирлигига кўп ақлий далиллар келтиради. Яна бу тафсирнинг хусусияти шуки, пайғамбарликка ишонмайдиган тоифаларга ҳам мантикий далиллар келтирилиб, уларнинг даъволари пуч экани исбот қилинади.

Имом Мотуридий тафсирида бароҳима оқимига муносабат билдирилган. “Таъвилоти аҳли сунна” асари муаллиф даври учун кўзгу. Чунки ўша даврдаги сўфийлар ва аҳли ҳадислар, шунингдек, мўтаъзила, ботинийлар, яҳуд ва насронийлар, мулҳид ва зиндиклар, бароҳималар ҳақида тўхталган. Муаллиф бу фирқаларнинг сўзларини, иддаоларини келтириб, сўнг уларга раддия беради. Мотуридий таълимоти асосида ҳукм олиб борган тарихдаги Ислом давлатларида бошқа дин вакиллари, зиммийларга самимий муносабатда бўлгани тарихдан маълум.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Бурҳониддин Марғиноний ва Мотуридий ҳикматларида соғлом эътиқод, теран фикр, тўғри талқин

ислом таълимотини тушунишда катта омил саналади. Зеро, диннинг вазифаси тўғри йўлга мулойимлик ва насихат ила чақириш, қоқилганни ўрнидан туришига кўмаклашишдир.

Умуман олганда, бундай халқаро миқёсида эътироф этилаётган олимлар томонидан ўтказилаётган маҳорат дарсларида иштирок этиш, тингловчиларга муайян билим, маълумотлар базаси ҳамда кенг дунёқарашни шаклланишида бевосита хизмат қилади.

Алломаларимизнинг ҳаётига доир яна бошқа маълумотларни аниқлаш ва уларнинг ўша даврда Мовароуннаҳрда рўй берган сиёсий-ижтимоий ҳаётга кўрсатган таъсирини, асарларининг бугунги кун нуқтаи назаридан аҳамиятли жиҳатларини тадқиқ этиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

ЖЎРАЕВА Мадина Турабой қизи
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторант

ТАСАВВУФДА “ТАБАҚОТ АС-СЎФИЙЙА” АСАРЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: В статье описываются роль биографических произведений табакат в формировании суфийской литературы. Также были процитированы и проанализированы известные книги “табакот ас - суфиййа”, посвященные биографиям суфиев.

Ключевые слова: табакат, биографическое произведение, манакиб, зухд, суфийская терминология, табакат ас-суфиййа, суфи.

Annotation: The article describes the role of biographical works of tabakat in the formation of sufi literature. Also been cited, analyzed the famous book “tabakat as - suffiya” dedicated to the biographies of the sufis.

Key words: Tabakat, biographic dictionary, manakib, zuhd, sufi terminology, sufi tabakat books, sufi.

“Табакот” арабча сўз бўлиб, “қатлам”, “авлод”, “даража” каби маъноларни билдиради. Ислом тарихшунослигида табакот мавзуидаги асарларда маълум бир давр оралиғида яшаган шахслар, авлодлар таржимаи ҳолини баён этган. Илк ислом даврида табакот асарлари асосан муҳаддислар ва фақиҳлар биографиясига бағишланган.

Кейинчалик илм-фан ва маданиятнинг бошқа соҳалари тараққиёти туфайли кейинчалик турли касб ва даражадаги шахсларнинг (шоирлар,

адиблар, суфийлар, котиблар, қорилар, ва ҳ.к.) хронологик тартибдаги табақотлари вужудга кела бошлади²⁰⁵.

Тасаввуфий табақотлар ҳақида сўз борганда, ушбу таълимот тарихи ва адабиёти шаклланиши хусусида қиқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади. Боиси “Табақот ас-суфиййа” сирасига кирувчи асарлар маълум ривожланиш босқичини босиб ўтган.

Тадқиқотчилар суфийлик тарихини шартли равишда уч даврга бўладилар: зуҳд, тасаввуф ва тариқат даврлари. Зуҳд даври асосан VII-VIII асрлар оралиғи исломда зоҳидликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда VIII аср ўрталари ва IX аср бошларида суфийликнинг шаклланиши каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввуф даври эса IX асрда бир қатор тасаввуф мактабларининг вужудга келиши ва суфийлик назарияси ва амалиётининг фаол ривожланиши билан аҳамиятлидир. Бундан ташқари, X-XI асрларда тасаввуфий ҳаёт тарзи ва дунёқарашининг тобора оммалашиб бориши бу даврда “тасаввуф илми”нинг асосий қарашларини жамлаган асарлар яратилишига туртки бўлди. Мазкур даврда классик тасаввуф адабиёти муаллифлари тасаввуф илмларини тизимлаштириб, фақат суфийларга хос терминларни туздилар. Тариқат даври XII-XIII асрларда тасаввуфнинг мусулмон жамияти диний ҳаётининг муҳим элементи сифатида намоён бўлиши орқали сезилади. XII аср ўрталари XIII аср бошлари тасаввуф тариқатлари зовия, хонакаҳ, рабоблар атрофида шакллана бошлайди²⁰⁶.

XIII-XIV асрлар-фалсафий тасаввуфнинг гуркираши бўлиб “Комил инсон”, “вахдат ал-вужуд”, “Мутлақнинг ўз-ўзини намоён қилиши”, “тажаллий” каби тушунчаларнинг ривожланиши каби хусусиятларни ўз ичига олади.

Тасаввуфга оид мумтоз асарлар муаллифлари суфийлик соф исломий таълимот эканини кўрсатиб бериш ва унинг назариялари ва амалиётларини асослашга ҳаракат қилганлар. Уларнинг энг муҳим ютуғи тасаввуф илмини тизимлаштириш ва тасаввуф амалиётининг турли унсурларига мурожаат қилиш учун махсус суфийлик атамалари (истилоҳот ат-тоифа) ривожлантирилганида эди.

Кўриниб турибдики, тасаввуф тарихи давомида кўплаб асарлар ёзилган. Ислом оламида зуҳд ва тасаввуф ҳаётининг ёйилиши билан VII

²⁰⁵ Ислом энциклопедия. Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2017. – Б. 438.

²⁰⁶ Ислам: энциклопедический словарь Отв. ред. С. М. Прозоров. Москва: Наука, 1991.

аср охири ва VIII асарнинг бошидан бошлаб зоҳид ва суфийларнинг ҳаётий ҳикоялари, фазилати ва ҳикматли сўзлари билан бир қаторда кейинги давр яъни тасаввуф даврида “табоқот ас-суфиййа” жанридаги асарлар ҳам ёзила бошлади. Ушбу асарларда суфийларнинг таржимаи ҳолларидан ташқари, улар яшаган диёрлар, тутган шариат йўллари, қолдирган мерослари билан бир қаторда ўзига хос қарашлари ҳақида баён қилинган. Суфий табоқоти тўғрисидаги дастлабки асарларда улар зоҳидлар билан бирга қайд этилган.

Зухд даври суфийликнинг илк даври бўлгани сабабли дастлабки асарларда нуссоқ, қурро ва уббод каби номлар билан юритилган зоҳидларнинг таржимаи ҳоллари ҳақида ёзилган асарлар “Табақат ас-суфиййа” китобларидан олдин ёзилган. Бу даврдан бизгача етиб келган катта ҳажмли асар Абдуллоҳ ибн Муборакнинг (181/797) “Китоб аз-зуҳд ва ар-рақоик”идир. Шунингдек, зухд даврида ёзилган энг қадимги асар ҳижрий I асрнинг охирида вафот этган Зайн ал-Обидин ибн Али ибн Ҳусайннинг (92/710) “ас-Саҳифа фий аз-зуҳд” асари деб тахмин қилинади. Бу асар бизга Бағдодда яшовчи имомиянинг энг йирик назарийётчиси ҳисобланган Кулайнийнинг (328/939) “ал-Кофий фий илм ад-дин” асари орқали етиб келган.

Ҳижрий III асрда Асад ибн Мусо ал-Умавийнинг (212/827) “Китоб аз-зуҳд” номли асари билан Аҳмад ибн Ҳанбалнинг (241/855) шу номдаги асари бу борада қилинган биринчи ва муҳим ишлардандир. Адиблардан Ал-Жоҳиз (255/865) ўзининг адабиётга доир “ал-Баён ва ат-тобеин” асарида зухд учун махсус боб ажратган. Шунингдек, дастлабки даврларда Абу Саид ибн Арабий (341/952) “Табақат ан-нуссоқ” номли асар ёзган. Абу Нуайм ўзининг “Ҳилйат ал-авлийа” асарини ёзишда мазкур асардан кенг фойдаланган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Довуд аз-Зоҳиднинг (342/953) “Ахбор ас-суфиййа ва аз-зуҳд” номли китоби ҳам мазкур услубда ёзилгани билан ажралиб туради.

Илк зоҳидлар ҳақида ёзилган асарлардан ташқари, “Китоб ал-ахбар” ва “Адабиййун” китобларида ҳам биринчи зухд ҳаракати ва унинг вакиллари ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

Зухд давридан сўнг тасаввуф даврида “табоқот ас-суфиййа” услубида кўплаб асарлар ёзила бошлаган. Уларнинг ичида энг машҳурлари қуйидагилардир:

1. Абу Бакр Калобозийнинг (380/990) “ат-Таъарруф ли мазҳаби аҳли тасаввуф” асарининг иккинчи, учинчи ва тўртинчи бобларда фақат сўфийларнинг номларини тилга олган²⁰⁷.

2. Суламий (412/1021) ўзининг “Табақот ас-сўфиййа” асарида илк бора сўфийларнинг ҳаётий ҳикоялари ва таржимаи ҳолларини тақдим этади. Суламий бу асарида сўфийларни беш табақага ажратган биринчи, иккинчи, учинчи ва тўртинчи табақаларда йигирма нафар ва бешинчи табақада йигирма уч суфийнинг ҳаёти ва тасаввуфий қарашларини баён этган. Асарда жами бир юз учта сўфийни келтириб ўтган²⁰⁸.

3. Абу Нуайм ал-Исфажоний (430/1038) “Ҳилйат ал-авлийо ва табақот асфийо” асари. Ушбу асарнинг Суламийнинг асаридан фарқли томони шундаки, у дастлаб саҳобий ва тобейлар орасидан зоҳид ва обидларни келтириб ўтади ва машҳур сўфийларга алоҳида ўрин беради. “Ҳилйа” ҳадисшунослик нуқтаи назаридан ҳам муҳим манбадир²⁰⁹.

4. Қушайрийнинг (465/1072) “ар-Рисола фи илм ат-тасаввуф” асари нафақат сўфийлар таржимаи ҳолини жамлаган асар, балки, унда сўфийларнинг шариатга содиқликлари, ҳоллари, шариат ва зоҳирий ҳукмларга боғлиқликларини ифода этувчи жиҳатларини очиқ бериш мақсадида 83та сўфийнинг ҳаётини устози Суламийга мувофиқ равишда қисқача баён қилинган²¹⁰.

5. Ҳужвирийнинг (465/1072) “Кашф ал-махжуб” асари саҳобалардан бошланиб, сўфийлар ва зоҳидларнинг ҳаётий ҳикоятларини очиқ беради. Бундан ташқари, у зикр этган шахсларининг ўзига хос ақидаси, ахлоқи ҳақида маълумот беришга ҳаракат қилади²¹¹.

6. Ҳаравийнинг (481/1088) “Табақот ас-сўфиййа” асари бу китоб Суламийнинг худди шу номдаги асарининг форс тилидаги таржимаси бўлиб, илк бор форс тилига ўтирилган ва кенгайтирилган тасаввуф табақот китобидир.

²⁰⁷ Абу Бакр Мухаммад Калобозий. Ат-Таъарруф ли мазҳаби аҳли тасаввуф. Дор ас-содир, 2005.

²⁰⁸ Абдурахмон Суламий. Табақот ас-суфиййа. Ар-Рияд: Дор ал-китоб ал илмиййа, 2003.

²⁰⁹ Абу Нуайм ал-Исфажоний. Ҳилйат ал-авлийо ва табақот асфийо. Қоҳира: Ас-саодату Миср, 1990.

²¹⁰ Қушайрий. Ар-Рисола фий илм ат-тасаввуф. Жидда: Дор ал-манҳаж, 2017.

²¹¹ Ҳужвирий. Кашф ал-махжуб. Қоҳира: Ал мажлис ал аъла лилсақофа би миср, 1980.

7. Ибн Ал-Хамис Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Носирнинг (522/1157) “Маноқиб ал-аброр ва маҳосин ал-ахйор” асари ҳам бу йўналишда ёзилган муҳим ишдир²¹².

8. Фариiddин Атторнинг (627/1229) “Тазкират ал-авлиё” асари 97та сўфийнинг таржимаи ҳолини ўз ичига олади. Асар кейинги даврларда бир неча ғарб тилларига ҳам таржима қилинган ва унда сўфийлар ҳақида кенг қамровли маълумотлар берилган²¹³.

9. Абдуллоҳ ибн Асад ал-Ёфийнинг (786/1366) “Равза ар-райоҳин фий манокиб ас-солиҳин” асари таниқли муаллифга замондош шайхларнинг манокибларини ҳам ўз ичига олади.

10. Абдурахмон Жомийнинг (892/1492) “Нафоҳот ал-унс мин ҳазарот ал-қудс” асарида 616та сўфийнинг, жумладан, 582 нафар эркак ва 34 нафар аёлнинг ҳаёти баён этилган, бу асар Суламийнинг “Табақот ас-сўфийя” асарини Ҳаравий томонидан форс тилига таржима қилинган нусхасини кенгайтириш йўли билан ёзилган²¹⁴.

11. Шаъронийнинг (973/14565) “Лавоёҳ ал-анвор фи табақот ал-ахйор” асари. Абдулваҳҳоб Шаъронийнинг бу асари кўпроқ “Табақот ал-кубро” деб номланади. Саҳобалар ҳаётидан ҳикоя қилишни бошлаб, сўфийлар ва зоҳидлар ҳаёти тафсилотларини ҳам ўз ичига олган мазкур асарда 400га яқин сўфийнинг таржимаи ҳоли берилган²¹⁵.

12. Ал-Мунавийнинг (1031/1718) “ал-Кавокиб ад-дуррийя фий тарожим ас-сўфийя” асарида зоҳид ва сўфийлар турмушини таърифлашни Расулulloҳдан (с.а.в.) бошлайди. Алифбо тартибида таснифланган насрий асар сўфийлар ҳақида қимматли маълумотлар беради²¹⁶.

Ушбу асарлар силсиласини давом эттирадиган бўлса, жуда кўп катта-кичик ҳажмдаги сўфий табақотларини санаб ўтиш мумкин бўлади. Айрим табақотлар маҳаллий авлиё деб танилган шахсларга бағишланган бўлиб, локал хусусиятга эга. Масалан, Ҳиндистон сўфийлари орасида фақат

²¹² Ал-Хамис Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Носир. Маноқиб ал-аброр ва маҳосин ал-ахйор. Ар-Риёд: Марказ Зайд литурас ва ат-тарих, 2006

²¹³ Тазкират ал-авлиё Фариiddин Аттор Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 1997

²¹⁴ Абдурахмон Жомий. Нафоҳот ал-унс мин ҳазарот ал-қудс. Дор ал-китоб ал-илмийя, 2003.

²¹⁵ Абдулваҳҳоб ибн Аҳмад Шаъроний. Лавоёҳ ал-анвор фи табақот ал-ахйор. Мактабат ал-адаб. 1993.

²¹⁶ Зайниддин Муҳаммад Абдурауф ал-Мунавий. ал-Кавокиб ад-дуррийя фий тарожим ас-суфийя. Дор ас-Содир. 1990.

муайян ҳудуддагина маълум бўлган хилма-хил суфий раҳнамолар ва уларнинг таржимаи ҳолларига бағишланган табақотлар учрайди. Муайян тариқат доирасидагина фаолият юритган суфийлар ҳаёти ёритилган табақотлар ҳам мавжуд. Тасаввуф табақотлари одатда “тазкира” сўзи билан ҳам юритилади. Тазкира бир киши атрофидаги турли шахсларга ҳаётини ёритса ва марказда муайян шахс таржимаи ҳоли бўлса, у “маноқиб” деб номланган. Ғарбда бу каби асарларни “агиография” (авлиёнома) атамаси билан юритилган. Ушбу йўналишдаги табақотлар жу ҳам кўп қизиқ ва бир-бирини турлича мазмунда қайтарадиган маълумотларни ўз ичига олган. Илк туркий сўфий табақот Алишер Навоийнинг “Насойим ал-маҳабба мин шамоим ал-футувва” асари бўлиб, бугунги кун китобхонига у “Насойим ал муҳаббат” номи билан таниш. Турли даврлардаги сўфий табақотларини ўзаро солиштириб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Сўфий табақотлари бизга илк ислом давридан тортиб, то яқин ўтмишгача ўтган сўфийларнинг ҳаётидан турли воқеаларни ҳикоя қилувчи ўзига хос жанрга эга манбалар ҳисобланади;

- сўфий табақотларининг ўзига хос хусусияти шундаки, сўфийлар ҳаётида содир бўлган турли-туман ғайриоддий ҳолатларга алоҳида эътибор қаратилади;

- сўфий табақотларида воқеанинг ишончлилиқ даражасидан кўра таъсирлилиқ даражасига кўпроқ эътибор қаратилган;

- дастлабки даврдаги кароматлар тасаввуфнинг исломий асосларини ёритиб беришга қаратилган бўлса, кейинги даврларда ёзилганлари асосан, суфийларнинг кароматлари ва фазилатларини кўрсатиш, тарғиб ва ташвиқ қилишга йўналтирилган;

- илк сўфий табақотлар барча суфийлар учун умумий дарғаларнинг таржимаи ҳолини ёритишга қаратилган бўлса, кейинги даврларда тобора маҳаллий сўфий доираларнинг табақотларини ёзиш урф бўла бошлаган.

ЁҚУБОВ Фарход Каримжон ўғли
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳузуридаги
Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича
мувофиқлаштирувчи-методик маркази таянч докторанти

АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙНИНГ ХОРИЖИЙ САФАРЛАРИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МИГРАЦИЯ КОНТЕКСТИДА

Аннотация: В данной статье анализируется влияние интеллектуальной миграции на научную деятельность средневекового мыслителя Ахмад ал Фергани и становление его в качестве выдающего ученого. В частности, рассматривается причина ухода из своей Родины, знакомство с известным ученым Мухаммедом аль-Хорезми в городе Багдад и научная деятельность в академии Маъмун, жизнь в городе Рум и путешествие в городах Дамаск и Каир. Политические процессы, внутренняя борьба и смена династии в этот период на территориях Мавераннахра и Хорасана оказали существенное влияние на жизнь Ахмад ал Фергани. В результате ему пришлось провести большую часть жизни за границей как активный участник миграционного процесса. Вместе с тем, вынужденная миграция сыграла положительную роль в творчестве Ахмад ал Фергани. В качестве яркого примера можно привести ремонтирование Ал-Фергани всемирно известного прибора Нилометр во время поездки в Каир и теоретическое открытие им нового континента земли.

Ключевые слова: Ахмад ал-Фергани, интеллектуал миграция, академическая мобильность, академия Маъмун, Каир.

Annotation: This article analyzes the impact of intellectual migration on the scientific activity of the medieval thinker Ahmad al Farghani and his emergence as an outstanding scientist. In particular, the reason for leaving his homeland, acquaintance with the famous scientist Muhammad al-Khwarizmi in the city of Baghdad and scientific activity at the Mamun Academy, life in the city of Rum and travel to the cities of Damascus and Cairo are considered. Political instability, internal strife, and the change of dynasty during this period in the territories of Maverannahr and Khorasan had a significant impact on Ahmad al Farghani's life. As a result, he had to spend most of his life abroad as an active participant in the migration process. However, forced migration has

played a positive role in Ahmad al Farghani's work. Leading by example, Ahmad al Farghani's repair the most famous instrument Nilometer during a trip to Cairo and his theoretical discovery of a new continent of the earth.

Key words: *Ahmad al Farghani, intellectual migration, academy mobility, Mamun academy, Cairo.*

Мамлакатимиз худидидан қадимдан кўплаб буюк олимлар, донишмандлар, алломалар ва машҳур фан ва санъат намояндалари етишиб чиққанлар. Улар нафақат ўзлари туғилиб ўсган минтақада илмий ижод билан машғул бўлдилар, балки ўзга мамлакатларга сафарлар уюштирганлар ва шу орқали ўз билимларини янада бойитиб, ўзларидан улкан илмий мерос қолдирганлар. Марказий осийлик олимлар асарлари кейинчалик дунёнинг бир нечта тилларига таржима қилинган ва улар томонидан амалга оширилган кашфиётлар ва ютуқлар ҳатто ҳозирги илм-фаннинг айрим соҳаларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Фарғона водийси ҳам кўплаб олиму фозиллар, алломалар хусусан, уйғониш даврининг етук намояндаларини дунёга танитган илм-фан ва маданият марказларидан бири ҳисобланган. Жумладан, буюк олим ва донишманд Аҳмад ал-Фарғоний мазкур минтақа вакили сифатида жаҳон илм-фани тараққиётга улкан ҳисса қўшди. У ўз ҳаёти давомида турли давлатларга сафарлар уюштирди, ўз даврининг йирик илмий марказ ва академияларида фаолият олиб борди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, Аҳмад ал-Фарғонийнинг олим сифатида шаклланишида ушбу илмий сафарлари ва ўз бошидан кечирган интеллектуал миграция жараёнини бевосита таъсир кўрсатган омил сифатида эътироф этиш мумкин.

Мазкур мақола доирасида Аҳмад ал-Фарғонийнинг жаҳон маънавий тамаддунида тутган ўрни, дунёнинг турли мамлакатларига амалга оширган сайёҳатлари ва илмий фаолиятига эътибор қаратилади. Шунингдек, унинг Эрон, Ироқ ва Мисрга уюштирган сафарлари интеллектуал миграция контекстида таҳлил этилади.

Абу-ал-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний 798-861 йилларда яшаб, ижод этган, ўрта аср илм-фан тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган, ўз даврининг буюк астрономи, математиги ва географи сифатида ном қозонган олимларидан ҳисобланади. Аҳмад ал-Фарғонийнинг биографиясига оид маълумотлар бизгача сақланмаган, бироқ унинг исми билан келган нисбадан маълум бўладики, у Фарғона водийси худидида дунёга келган. Шунингдек, у Европа мамлакатларида “Alfraganus” номи билан машҳур бўлган.

Аҳмад ал-Фарғоний ёшлигиданоқ илм олишга бўлган қизиқиши жуда баланд бўлган. Аҳмад ал Фарғоний Бағдодга келганидан сўнг, тақдир тақазоси билан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий билан учрашиб қолади. Ал-Хоразмий бу ёш йигитни илм олишга қизиқиша ва унинг қобилияти ва истеъдодини кўриб ўрта асрларда доврўғи бутун дунёга ёйилган, ҳукмдор халифа ал-Маъмун (786-833) томонидан асос солинган “Байт ул-ҳикма” (Ҳикматлар уйи)га таклиф қилади. Ўз даврининг академияси ҳисобланган бу илмий даргоҳда дунёнинг турли минтақаларидан келган ўрта асрнинг буюк алломалари тўпланган эдилар. Улар қаторида Аҳмад ал-Фарғоний бир неча йиллар давомида “Байт ул-ҳикма”да фаолият кўрсатди ва астрономия, география, математика фанлари бўйича илмий изланишлар олиб боради.

Кўп ўтмай Аҳмад ал-Фарғоний олимлар Жоҳиз, Ўаъкуб ал-Киндий билан Халифа Ал-Маъмун фармонида асосан Рум сафарига отланади. У ерда Аҳмад ал-Фарғоний қарийб бир йилча давомида яшаб илм-фан билан машғул бўлади. Бу давр мобайнида астрономия билимларига эга бўлган маҳаллий олимлар билан суҳбатлашиб, фикр алмашади ва кутубхоналардаги турли ҳил китоблардан ўзига керакли бўлган маълумотларни ўқиб ўрганиб, улардан нусхалар олиб Бағдодга қайтади. Олиб келинган китоблар орасида Птоломейнинг “Алмажистий” ва “География” китоблари алоҳида ўрин эгаллайди²¹⁷.

Аҳмад ал-Фарғоний Клавдий Птоломейнинг йирик асари бўлмиш “Almagest”ни ўқиб ўрганади ва унда юзага келган хато-камчиликларни тўғрилаш учун ўзининг “Астрономия илми асослари” (“ал-Мадҳал ила ‘илм ҳай’ат ал-афлак ва ҳаракат ан-нужум”) асарини ёзишни бошлайди. Бу китоб ўттиз бобдан ташкил топган бўлиб, унда асосан юлдузлар ва уларнинг ҳаракати тўғрисида маълумот берилади²¹⁸. Унинг биринчи бобида араб, форс, лотин ва бошқа тилларда ойлар, кунларни номланиши ва уларни ўзаро фарқли жиҳатларини кўрсатиб ўтган. Бундан кўринадики, Аҳмад ал-Фарғоний бошқа тилларни ҳам мукамал билган олим бўлган.

Шунингдек бу китоб Шарқ ва Ғарбда астрономияга оид бўлган китоблар ичида энг машҳурлик даражасига эришди. Кейинчалик у Ғарбда то Европа уйғониш (ренессанс) давригача бўлган вақт мобайнида турли тилларга таржима қилиниб, ўрганилди. Фикримизни исботи тариқасида

²¹⁷Қаюмов А. Аҳмад ал-Фарғоний. Тошкент.: Фан нашриёти, 1990. Б.20.

²¹⁸Yavuz Unat Alfraganus and the Elements of Astronomy, Foundation for science Technology and Civilization. Manchester, United Kingdom January 2007

олимнинг “Астрономия илми асослари” асарини илк бор лотин тилига испаниялик таржимон Иоанн Севилский томонидан таржима қилинганини қайд этиш мумкин. Европа уйғониш даврида Европанинг таниқли олимлари томонидан Италия, Австрия университетларида Ал-Фарғоний асаридан кенг фойдаланилган. Шунингдек, Европа олимларидан Ж.Л.Д’Аламбер, К.Броккельман, Х.Зутер ва Б.А.Розенфелдлар Ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар²¹⁹.

Аҳмад ал-Фарғоний юлдузлар тузилиши ҳамда йуналишини ўрганиши натижасида Ернинг бошқа бир жойида янги қитъа борлигини ҳамда у қитъа осмонида жойлашган юлдузлар ҳақида башорат қилади. Бундан кўринадики аждодимиз Америка қитъасини кашф қилган Христофор Колумбдан олдин бу қитъани назарий жиҳатдан кашф қилиб бўлган эди. Бу назарий маълумот 1492 йилга келиб, яъни Христофор Колумб томонидан Америка қитъаси кашф қилиниши билан ўз тасдиғини топди.

Христофор Колумб ўзининг барча саёҳатларида Аҳмад ал-Фарғоний асарларидан ўзи учун керакли бўлган маълумотларни олганлигини айтиб ўтади. У шундай дейди “Мен Лиссабондан Гвинея ғарбига сузсам, йўналишимни Ал Фарғоний асарига мувофиқ бўлган ҳолда ўзгартирар эдим ва у кўрсатиб ўтган 56 ва $2/3$ мил²²⁰ масофадаги градуслар барча йўналишлар градуслари бир-бирига мос тушар эди”²²¹.

Дастлаб Боғдоддаги расадхоналарда илмий фаолият олиб борган Аҳмад ал-Фарғоний кейинчалик ал-Маъмун топшириғига биноан Дамашқдаги расадхонада осмон жисмлари ҳаракати ва ўрнини аниқлаш, янгича “Зиж” ишларига раҳбарлик қилади”²²². Бундан кўринадики, Аҳмад ал-Фарғоний Бағдод шаҳридан Дамашққа кўчиб ўтган ва ўз илмий салоҳиятини ривожлантириб борган.

Халифа ал-Мутаваккал ўша пайтдаги олимлар Муҳаммад ва Аҳмад Мусоларга Жаъфария шаҳридаги канал қазииш ишларини топширади. Аммо бу олимлар бу ишни Аҳмад ал-Фарғонийга юклайдилар. Бироқ, Аҳмад ал-Фарғоний каналнинг бошини қолган жойларига нисбатан чуққурак қазиб хатоликка йўл қўяди. Бу ҳолатни ўрта асрнинг тарихчи,

²¹⁹Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар)// Тўпловчи ва маъсул муҳаррир М.М.Хайруллаев./-Тўлдирилган қайта нашр.-Т.:А.Қодиров номидаги халқ мероси нашри, 2001. Б. 46.

²²⁰Америка Қўшма Штатлари, Буюк Британия, Канада мамлакатларида кенг тарқалган ўлчов бирлиги бўлиб 1 денгиз мил-1.852 километрга тенг.

²²¹J.N.Fiske, The discovery of America, vol.1 Boston The Riverside Press 1892, P. 377-378

²²²С.Бобоев.Аҳмад Фа'рғоний. Тошкент.:Тафаккур нашириёти, 2011. – Б. 12-13.

географ олими Ал-Яъкубий шундай изохлайди. ”Канал учун танланган шахарнинг бу ери жудақаттик ва тошли эди. Бу ишларни бажариш Муҳаммад Мусо ва унинг ёрдамчиларига юклатилган эди”²²³.

“Халифа ал-Маъмун турк аскарлари бухоролик Тўлунни Сурия, Фаластин ва Мисрдаги лашкарларнинг амири этиб тайинлади. Ал-Хоразмий халифа ал-Маъмуннинг яқин одами бўлгани каби ал-Фарғоний ҳам Тўлунинг яқин одами ёки унинг сарой аҳли доирасидаги кишилардан бири бўлганлиги тахмин қилинади²²⁴. Бундан кўринадики, Аҳмад ал-Фарғоний Қоҳира шаҳрига кўчиб ўтади ва амирга давлат ишларида маслаҳатчи сифатида фаолият олиб боради. 861 йилда олим ўзининг дунёга машҳур бўлган Нилометр асбобини таъмирлади. Бунинг натижасида эса Қоҳирадаги Нил дарёсининг сатҳини ўлчаш имкони яратилди. Бу асбоб асосан қишлоқ хўжалиги ишларида керакли бўлган иншоот ҳисобланади. Ҳозирда бу асбоб Қоҳиранинг марказида жойлашган бўлиб, диққатга сазовар жойлардан бири ҳисобланади.

Аҳмад ал-Фарғоний Дамашқ Рум, Бағдод, Қоҳира шаҳарларида кечган ҳаёти давомида кўплаб кашфиётлар қилди. Бунга мисол тариқасида Ерни думалоқ шар кўринишида эканлиги ва йилда куннинг энг узун вақтини 22 июнда бўлишини ҳамда туннинг энг узун вақти эса 23 декабрда кузатилишини илмий далиллар билан исботлаб берди. Шунингдек қуёшда ҳар хил доғларнинг мавжудлигини ва қуёш билан ой тутилиши ҳақида олдиндан айтиб ўтди. Шу билан бирга, олим бир қанча китобларни яъни “Машҳур шаҳарлар ва давлатларнинг номлари” (“Асма’ал-мудун ва-л-булдан ал-ма’руфа”), “Ҳандаса ва ҳисоб ёрдамида шимолий ва жанубий астуриобни яшаш учун комил китоб” (“ал-Камил фи сина’ат ал-астуриоб аш-шимали ва-л-жануби ва ‘иллаҳи би-л-ҳандаса вал-ҳисаб”), “Ал-Фарғоний жадваллари” (“Жадавил ал-Фарғани”), “Ой ернинг устида ёки остида жойлашган вақтни аниқлаш ҳақидаги рисола” (“Рисала фи ма’рифат ал-авқат аллати йакун ал-қамар фиха фавқ ал-ард ав тахтиҳа”), “Етти иқлимнинг ҳисоби” (“Ҳисаб ал-ақалим ас-саб’а”), “Қуёш соатини яшаш ҳақида китоб” (“Китаб ‘амал ар-руҳамат”)²²⁵ ва бошқа асарларни

²²³YavuzUnatAlfraganus and the Elements of Astronomy, Foundation for science Technology and Civilization Manchester, United Kingdom January 2007.(Қаранг) Al-Yaqubi, Kitab al-Buldan. Leiden 1892, P. 266-267.

²²⁴ Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) // Тўпловчи ва маъсул муҳаррир М.М.Хайруллаев./-Тўлдирилган қайта нашр.-Т.:А.Қодиров номидаги халқ мероси нашри, 1999. Б. 47.

²²⁵Абдуҳалимов.Б. Байт ал-Ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. Тошкент.: Тошкент ислом университети, 2004. Б.176-177.

ёзиб тугатди. Ҳозирда Аҳмад ал-Фарғонийнинг барча илмий мероси Берлин, Истанбул, Оксфорд, Қоҳира, Париж, ва дунёнинг бошқа кўплаб шаҳарларида сақланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Аҳмад ал-Фарғоний замонасининг етук олими, муҳандиси бўлган. Унинг ўз туғилиб ўсган жойидан миграция жараёнларига киришишига асосий сабаб илм-фанга қизиқиши юқори бўлганлиги ҳисобланади. У кўплаб мамлакатларга сафарлар уюштириб, у ердаги астрономия, ҳандаса, география ва бошқа фанларга оид китобларни ўқиб ўрганиб, академик мобиллик даражасини оширди ҳамда машҳур олим бўлиб дунёга танилди. Фикримизни ёрқин мисоли тариқасида туркиялик олим, тарихчи Фуад Сезгин Аҳмад ал-Фарғоний тўғрисида шундай дейди: “XIII аср Париждаги Арасту мактабининг етакчи намояндаси Роберт Гроссетест ўзининг “Summa Philosophiae” асарида Батламйуснинг қаламига мансуб деб кўрсатган нарсаларнинг барчаси амалда ал-Фарғонийдан олинган. Биз буни давом эттириб, яна шуни таъкидлаймизки, XIII асрдан бошлаб XIV асрнинг бошларигача яшаган италиялик астрономлар Батламйусга ишора берганларида, тўлалигича ал-Фарғонийнинг китобидан фойдаланганлар. Биз худди шу манзарани Ристоро Д’Ареззо ва унинг “Della composizione del mondo” асари мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Унинг асаридаги барча фикрлар ал-Фарғонийнинг китобидан олинган. Ваҳоланки, бу муаллиф “Ал-мажистий” асари билан мутлақо таниш эмаслигига қарамасдан, унинг муаллифи бўлмиш Батламйусга ишоралар беради”²²⁶. Бундан кўринадики, кўплаб олимлар Аҳмад ал-Фарғонийнинг асарлари бўйича илмий асарлар ёзганлар. Аҳмад ал-Фарғоний учун бир жойдан бошқа бир жойга кўчиб ўтиши унга фақатгина завқ бағишларди. Чунки ўзга эллардаги китобларни мутолаа қилиб ҳамда бошқа юрт олимлари билан суҳбатлашиб фикр алмашиш унга ўзининг илмий салоҳиятини ошириб боришига ёрдам берарди. Натижада Фарғона ҳудудидан етишиб чиққан Аҳмад ал-Фарғоний дунё тан олган ҳамда унинг асарларини дунёнинг нуфузли университетларида дарслик сифатида ўқитиладиган олим сифатида абадиятга мангу муҳрланди.

²²⁶ Абдуҳалимов.Б. Байт ал-Ҳикма ва Марказий Осий олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010. Б.201-202.

МИРЗАЕВ Насриддин Мухритдинович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти
ИСАКОВА Мухайё Сиражиддиновна
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти катта илмий ходими,
тарих фанлари доктори

**XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИ
ТАРИХИГА ОИД АЙРИМ МАҲАЛЛИЙ ҚЎЛЁЗМА
МАНБАЛАР ХУСУСИДА**

***Аннотация.** В статье на основе источниковедческого анализа интеллектуального наследия историков Бухарского эмирата конца XIX – начала XX вв. раскрывается ценность рукописных произведений Жумакули Хумулий и Кари Рахматуллох ибн Мухаммадошур Бухорий Возехий. Работы данных историков являются ценным источником в изучении социально-политической и культурной жизни эмирата.*

***Ключевые слова:** Бухарский эмират, интеллектуальное наследие, рукописное произведение, источник, местные историки.*

***Annotation.** In this article based on a source study of the intellectual heritage of historians of the Emirate of Bukhara of the late XIX – early XX centuries, revealed the value of the manuscripts of Jumaqli Khumuliy and Kori Rahmatulloh ibn Muhammadoshur Bukhoriy Vozehiy. The works of these historians are a valuable source in the study of the sociopolitical and cultural life of the Emirate of Bukhara.*

***Key words:** Emirate of Bukhara, intellectual heritage, handwritten works, sources, local historians.*

Бухоро амирлиги тарихнавислигига оид маҳаллий тилдаги қўлёзма манбалар ва тошбосма асарлар форс-тожик, эски ўзбек, айрим ҳолларда матн орасида араб тилларида ёзилган маълумотлар ҳам учраб туриши туфайли ўқиш ва табдил қилиш қийинчиликлари мавжудлиги ҳам уларни тадқиқотчилар эътибордан четда қолиб кетишига сабаб бўлаётганлигини айтиб ўтиш зарур. Зеро, Марказий Осиё тарихида Бухоро амирлиги ўзининг сермахсул олимлари, бой маданий ва маърифий масканлари ҳамда серқирра ижодкор халқи билан алоҳида ажралиб туради. Қуйида ушбу манбалардан айримлари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Ўз илмий мероси билан Бухоро амирлиги тарихнавислик мактабининг бойитишга салмоқли ҳисса қўшган маҳаллий тарихчилардан бири

Жумақули ибн Сўфий Тағойидир. У 1776/1777 йилда Самарқанднинг Ургут қишлоғида туғилган. Муаллиф Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида Хумулий-Самарқандий таҳаллуси билан ижод қилган. Шунингдек, адиб Бухоро амири Амир Насруллоҳ (1827-1860) ҳукмронлиги даврида Ургут қозиси вазифасини ҳам бажарган. Бундан ташқари, муаллиф саҳҳофлик касби билан шуғулланган. Жумладан, ўз хотираларида дўстларининг илтимосига кўра 1822 йилда “Мухтасари виқоя” китобига Нурил аимма Шамсиддин (Қуҳистоний) томонидан ёзилган “Жомеъ ар-румуз”²²⁷ шарҳининг қайта кўчирилган янги нусхасини ўз уйида *шерозбандий* (мукова) қилганлигини қайд этади²²⁸.

Хумулий ўз даврининг ўзбек ва тожик тилларида наср ва назмда ижод қилган таниқли шоир ва ёзувчиси бўлган. Замондош олим ва шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзиб қолдирган. Шунингдек, у бир нечта тарихий асарлар ҳам ёзган.

Унинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган “Мажмуаи асарҳои Мулло Жумақулий Хумулий”²²⁹ (“Мулло Жумақулий Хумулийнинг асарлари тўплами”) асари икки тилда форс-тожик ва туркий тилда ёзилган. Ушбу асарда 5 та рисола жамланган. Улар Хумулийнинг «Тарихи Хумулий», «Манзумоти тарихий», «Маснавийи шоҳу гадо», «Девони Хумулий», «Шайх Мусохон ад-Даҳбедийнинг таржимаи ҳоли» кабилардир. Китоб самарқанд қоғозида, қора сиёҳда, насх хатида, тарихий саналар, шахсларнинг исмлари ва жой номлари муаллиф томонидан алоҳида қизил рангда белгилаб ёзилган. Асар 1861 йилда ёзиб тугатилган.

²²⁷ Тадқиқотчи Х.А.Аминовнинг маълумотларига кўра, Мовароуннаҳрда яратилган таъкира ва тарихий асарларда “Жомеъ ар-румуз” соҳиби Шамсуддин Муҳаммад ал-Фуҳистоний (1546 ваф.)ни Бухорода бир неча йиллар давомида садр-муфтий бўлгани, қабри ҳам Бухоронинг энг эътиборли қабристонида қўйилгани, яъни муаллифи таниқли фақиҳлиги, китоби ҳам жуда кўп фикҳий ривоятларни ўзида жамлагани сабабли бу асар Мовароуннаҳрда охириги тўрт аср давомида олим ва талабалар орасида энг кўп фойдаланилган “эътиборли” асарлардан саналган.

²²⁸ Ушбу ишнинг тарихини "رحمت الله على كاتبها" (“*раҳматуллоҳи ала котибиҳа*”) деб ёзган ва шу санадан 15 йил ҳазф қилишни ҳам айтган (Мулло Жумақулий Хумулий. ЎзР ФА ШИ. Инв. 37. – Б. 21 об. - бет). Яъни ушбу абжод лафзлар натижасида 1253 ҳижрий йил чиқади, милодий 1837 йилга мувофиқ бўлиб, бундан 15 йил олиб ташланса, саҳҳофлик қилган санаси 1822 йилга тўғри келиши аниқланади.

²²⁹ ЎзР ФА ШИ. Мулло Жумақулий Хумулий. Инв. 37. – Б. 135а- бетида исм шарифи тўлиқ келтирилган. Яъни Жумақули Хумулий лақабли ибн Сўфий Муҳаммад Тағой туркий. Самарқандий, Шудорий, Ургутий келиб чиқиши қозилардан, эканлигини алоҳида қайд этиб ўтган.

Жумладан, Жумакули Хумулийнинг «Тарихи Хумулий» асарида айрим дарвеш шайхларнинг таржимаи ҳоли ва манғитлар сулоласи тарихидан маълумотлар келтирилган. 2014 йилда Каримов Ғулом (Ғулом Каримий) ва Ирода Қаюмовалар томонидан ҳаммуаллифликда асарнинг танқидий матни тайёрланиб, нашр этилган.

«Манзумоти тарихий» асарида содир бўлган тарихий воқеалар шеърӣ тарзда баён қилинган. XVIII аср ўрталаридан XIX асрнинг биринчи ярмидаги Бухоро амирлиги ҳамда Қўқон хонликларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт ёритиб берилган.

Муаллифнинг «Маснавийи шоҳу гадо» рисоласи 1840 йилда назмда ёзилган бўлиб, унда Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги муносабатлари ёритилган. Хусусан, Бухоро амири Насруллоҳнинг Қўқон хонлигига ҳарбий юришлари, Муҳаммадалихонни енгилиши, босқичма босқич Фарғона пойтахти Қўқонни, сўнг Тошкент, Хўжанд ҳамда Андижон шаҳарларини забт этилиши баён қилинган. Муаллиф асосий матнга киритишни унутган баъзи қўшимча маълумотларни рисола ҳошияларида ёзиб қолдирган²³⁰.

Амир Насруллоҳ даври ва унинг ҳарбий юришлари, 1829 йилда Жиззахни фатҳ қилиш борасидаги режасини қуйидаги икки мисрада ифодалайди:

кشد سر ز سجده بعضيان براي
ز ديزخ براي بدوزخ دراي

ز فردوس كويت عزازل نژادی
بدستور قرق يوز آن بى سعادت

яъни:

*Азозил авлодидан (шайтон) Фирдавс (жаннатдан) чиқди,
У сажда қилмоқдан бош тортди ва исёнкорлардан бўлди.*

*Қирқ Юз дастурига кўра у бахтсиз,
Жиззахдан чиқиб дўзахга равона бўлди.*

Муаллиф 1823 йилда Хитой, Қипчоқ ва Бухоро амирлигининг ташқи сиёсий муносабатлари ва ўзаро урушлари тўғрисидаги мансаблар ҳақида маълумотларни туркий тилда назм жанрида ёзган. Ушбу асарни яратишда унга кўмак берган олимлар, устозлари, отаси, ўзи билган ва учрашган юқори мансабларидан то қуйи даражадаги амалдорларни ҳам зикр этади, бироқ ҳар бирининг исмларини келтирмайди²³¹.

Бухоро амирлигида фаолият юритган Донёл Оталиқ ва унинг ҳаёти ҳақида баён этиб, “оталиқ” мансаби ҳақида гапириб туриб, бу лавозимга

²³⁰ Ўша жойда: № Инв. 37. – Б. 10 (орқа томон).

²³¹ Ўша жойда: № Инв. 37. – Б. 129-132 орқа варак.

амир хонадонидан “*Аз хонадони иззат шуд*”, яъни улуғ хонадон аҳлидан бўлган кишилар тайинланишини айтиб ўтган²³².

Бухоро амирлигида ҳукмронлик қилган Манғитлар сулоласи шажарасига тўхталиб, Амир Маъсум Шохмурод, ибн Амир Донёл оталиқ, ибн Ҳаким оталиқ, ибн Муҳаммадёр оталиқ, ибн Худоёр оталиқ, ибн Худойқулибий ва ибн Човушбойларни келиб чиқиши манғитлардан бўлганлигини ёзади²³³. Човушбой қиссаси ҳақида батафсил маълумот олиш учун “Тухфаи хоний”га мурожаат қилишни тавсия қилган.

У 1754 йилдан²³⁴ манғитлар ҳукмронлигини бошланганлиги ва айнан ушбу йилдан Мовароуннаҳрда Чингизийлар давлати тугатилган, деб хулоса қилиб, Амир Темур ва Темурийлар, Шайбонийлар даврини ҳам чингизийлар билан боғлайди²³⁵.

Ўз хулосасида муаллиф Бухоро манғитлари тарихи ҳақида фикр юритиб, ўзбек давлатчилиқ тарихининг ёрқин даври айнан манғитлар сулоласи билан бошланишини қуйидаги байтлар билан ифодалаган²³⁶:

بنو هاشم آمد ضیای قریش چو منغت ز اوزبک بجای قریش

яъни: *Қурайш қабиласининг нури (машҳур қилган) бу – Бани Ҳошим бўлса,*

Худди шунингдек, ўзбеклар учун манғитлар Бани Ҳошим ўрнидадир.

Яъни бу ерда муаллиф “ўзбек” сўзини муайян қавм ёки элатни англатган тушунча сифатида эмас, балки бир неча миллатни ўз ичига олган, битта минтақада яшаётган халқларни ўзида мужжасам этган кенгрок тушунчани назарда тутди. Қиёсий мисол тариқасида Марказий Осиёдаги манғитлар сулоласини Арабистон ярим оролидаги Қурайш қабиласи учун Бани Ҳошим мавқеи билан тенглаштиради.

Хумулийнинг «Девони Хумулий» рисоласида турли мавзудаги қасида ва ғазаллар жамланган.

Жумакули Хумулий «Шайх Мусохон Даҳбедийнинг таржимаи ҳоли» асарида XVIII асрда яшаган, Ўрта Осиёда Нақшбандия тариқатининг ёйилишига катта ҳисса қўшган, ёрқин намоёндаларидан бири Мусохон ибн Исохон Даҳбедий (ваф. 1776 й.) ва унинг шогирдларидан бири, Нақшбандия-Мужаддиция сулукини Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон ва Дашти Қипчоқни ўз ичига олган кенг ҳудудларга тарқатган халифа

²³² Ўша жойда: № Инв. 37. – Б. 18 об.

²³³ Ўша жойда: № Инв. 37. – Б. 184.

²³⁴ Шу ерда муаллиф сўзма сўз ёзганда 1067 деб ёзади, бироқ сонларда 1167 деб келган.

²³⁵ Ўша жойда: № Инв. 37. – Б. 185.

²³⁶ Ўша жойда: № Инв. 37. – Б. 183 об

Сиддиқларнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятини батафсил баён қилган. Жумақули Хумулий шундай ёзади: “Бу азизнинг замонасида тариқат ғоят тараққий топди, хосу авом томонидан сулукни қабул қилиш кенг кулоч ёйди. Кишилар Мовароуннаҳр, Фарғона, Қошғар ва Дашти Қипчоқдан тўда-тўда бўлиб бу буюк зот даргоҳига келарди. У киши ҳаммани ўз тарбияларига олар эдилар”²³⁷.

Умуман олганда, Жумақули Хумулийнинг мазкур рисоалари Бухоро амирлиги тарихини тадқиқ этишда муҳим манба саналади.

Бухоро маданий ҳаётида ўз сермахсул ижоди билан из қолдирган яна бошқа бир серқирра олим Қори Раҳматуллоҳ ибн Муҳаммадошур Бухорий Возеҳийдир. У 1817-1894 йилларда Бухорода яшаб ижод этган тарихчи, шоир, олим ва маърифатпарварлардан бўлган. 1844 йилда Возеҳий Бухоро мадрасасини тамомлаб, мустақил равишда дунёвий илмлардан – тарих, тиббиёт, ҳисоб-китоб ва мантиқни ўрганишга интилан. Унинг замондоши Афзал Махдумий Пирмастий шундай ёзган: "... Возеҳ жуда кўп ишлагани ва ўқиганлиги сабабли унинг назаридан камдан-кам китоб ёки асарлар четда қолган. Возеҳ ўз даврида машҳур ва зарурий саналган билимларга оид китобларни мутоала қилиб, улар билан яқиндан танишиб чиққан эди”.

Унинг Қуръони каримни тўлиқ ёд олиб, жуда яхши қироат қилаганлиги Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ деб машҳур бўлишига сабаб бўлган. Шунингдек, у кучли хотира эгаси ва яхши ижодкор ёзувчи ҳам бўлган.

XX аср бошларида Бухоро адабий муҳиtida улкан ҳисса қўшган Возеҳнинг илмий ижоди ва фаолиятини ўрганиш бошланган. Хусусан, Садриддин Айнийнинг “Тоҷик адабиётидан намуналар” асарида Возеҳ ҳақидаги дастлабки маълумотлар берилди. Кейинчалик, 1967 йилда Тоҷикистон давлат университети ходими Турсунбой Неъматзода “Возеҳ” номли китоб нашр этади²³⁸.

1853 йилда амир Насрулло ҳукмронлиги даврида Возеҳ яхши суҳандонлиги ва нотиклик маҳорати туфайли саройга тақлиф қилинган. Аммо Амир Музаффар (1860-1885 йиллар) тахтга ўтириши билан у саройдаги фаолиятини тўхтатган.

Возеҳ каламига мансуб илмий асарлардан бизгача 50 дан ортиқ китоблар етиб келган. Муаллиф форс-тоҷик, турк ва араб тилларида ижод қилган. Унинг ёзган энг машҳур асарлари “Тухфатул-аҳбоб фи

²³⁷ Ўша жойда: Инв. № 37. – 299 б.

²³⁸ Т. Неъматзода. Возеҳ. – Душанбе: Ирфон нашриёти, 1976. – Б. 230

тазкиратил-асҳоб”²³⁹ (“Суюклиларга асҳобларимиз ҳақидаги тазкира туҳфаси”, 1864-1871 й.), “Кони лаззат ва хони неъмат”²⁴⁰ (“Лаззат кони ва неъматлар дастурхони”, 1881 й.), “Ғароибул-хабар фи ажойбус-сафар”²⁴¹ (“Сафар ажойботларидан ғароиб хабарнома”, 1887 й.), «Шақоиқуддақоиқ» (“Дақиқ нарсаларнинг парчалари”), «Девони форсий, арабий ва туркий», «Барфу ях» (“Қор ва муз”), “Мажмуаи қасоиди форсий ва арабий», «Мажмуа дар фанни фикҳ ва ҳарф», «Ароисул-абкор ва наводирул-афкор дар назму насри форсий ва арабий», «Туҳфаи амония» (тиб илми ҳақида), “Ҳаётул-хайвонот”, “Ақоидун-нисо”²⁴² (Бухородаги аёлларнинг бидъат-хурофотлари ҳақида), «Анворур-рабеъ фи анвоъилбадеъ», «Номаи донишварон», «Қасидаи тоийя» кабиларни ёзган.

Жумладан, унинг 1871 йилда ёзилган «Туҳфат ал-аҳбоб фи тазкират ал-асҳоб» асарида Бухорода XIX аср охири – XX асрларда яшаб ижод қилган шоирлар, уламо ва фозиллар ҳақидаги маълумотлар ўрин олган. 1880 йилда ёзилган «Кони лаззат ва хони неъмат» номли асарида Бухоро амирлиги ҳудудида кенг тарқалган 227 та таом турлари, хусусан, Марказий Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва Арабистон таомлари таърифи, улардан баъзиларининг тайёрланиш усуллари, таомларнинг фойдали хусусиятлари ўз аксини топган. Улар орасида миллий таомлардан палов (ош), ҳолва, мураббо ва нон турларига алоҳида урғу берган. Таомлар алифбо тартибида тизимлаштирилган ҳолда ёзилган.

Шунингдек, Возеҳ Ҳотамий Шайх Баҳойининг «Дар аҳволи устурлоб» асарини турк тилидан форс-тожик тилига ва Муҳаммад ибн Закариё Розийнинг «Баръус-соъа» деган тиббиётга оид рисоласини арабчадан форс-тожик тилига таржима ҳам қилган²⁴³.

Возеҳ ижодида ижтимоий ҳаёт алоҳида ўрин тутди. Унинг форс тилида ёзилган “Ақоидун-нисо”²⁴⁴ асарида жамиятда аёлларнинг ўрни ва уларнинг эътиқодлари хусусида маълумотлар келтирилган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра ушбу асарини муаллифнинг илк

²³⁹ Т.Неъматзода. Возеҳ. – Б. 66-83.

²⁴⁰ Т.Неъматзода. Возеҳ. – Б. 83-111.

²⁴¹ Т.Неъматзода. Возеҳ. – Б. 111-121.

²⁴² Т.Неъматзода. Возеҳ. – Б. 121-131.

²⁴³ Возеҳ асарларининг қўлёзма нусхалари ЎзР ФА ШИдаги Инв. 110, 50/II, 60, 2745/I, 5021, 2343/III, 2336/II, 2304/I, 1470, 854/I, 852/I рақамларда сақланади.

²⁴⁴ ЎзР ФА ШИ. Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ. Ақоидун нисо. № Инв. 3759/IV. – Б. 126об-138а. Бу асарни кўчирган котиб Мирзо Содик мунший кўчириб ёзилгани қайд қилиб ўтилган.

изланишларидан бири бўлиб, 1882-1883 йилларда ёзилган деган тахминлар бор²⁴⁵.

“Ақоидун-нисо” асари муқаддима ва 16 та бобдан иборат бўлиб, биринчи 3 бобида ибодат, таҳорат ва рўза тутиш масалалари баён этилган. Асарнинг 4-боби оила қуриш ва никоҳланиш тартиб қоидаларига бағишланган бўлса, 5-бобда чимилдиқ билан боғлиқ урф-одатлар, 6-бобда аёлларни она бўлиши ва бола парвариши, 7-бобда аёллар гигиенаси, 8-аёлларнинг маданий ҳордиқ чиқариши ва мусиқа асбоблари, 9-бобда турли фасллардаги амаллар, 10-бобда эр-хотин муносабатлари, 11-бобда аёлларнинг пазандачилик маҳорати, 12-бобда аёлларни кўз тегиши ва ундан сақланиш борасидаги амаллари, 13-бобда аёлларни бегоналар билан эркаклар мулоқоти талаблари, 14-бобда ибодат ва дуо қилишнинг афзал вақтлари, 15-бобда меҳмон кутиб олиш маросими ва охириги 16-бобда янги келинни меҳмонга чақириш каби “одат”лар батафсил ёритиб берилган. Ушбу китобнинг асосий ғояси Бухоро аёлларининг расм-русумларини ёритишга қаратилган бўлиб, турли хил урф-одатлар ва улар билан боғлиқ диний ва бошқа расм-русумлар моҳияти ва улардаги бидъат ва хурофотлар жиддий танқид остига олинади.

Умуман олганда юқоридагилардан шуни хулоса қилиш мумкинки, Жумақули Хумулий ва Қори Раҳматуллоҳ Возеҳларнинг илмий ижодлари, ақлий маҳсулларини ўрганиш каби интеллектуал тарихимизни қайта ўрганиш орқали Марказий Осиё тарихида Бухоро амирлиги ўзининг сермаҳсул олимлари, бой маданий ва маърифий масканлари ҳамда серқирра ижодкор халқи билан алоҳида ажралиб туришини янада яққол мисоллар билан кўрсатишимиз мумкин.

²⁴⁵ Т.Неъматзода. Возеҳ. – Б. 121.

**ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАРКАЗИЙ
ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИНИ
АҲАМИЯТИ**

***Аннотация:** В данной статье анализируется научное наследие мыслителей Центральной Азии в развитии философского образования и их выдающийся вклад в развитие мировой науки.*

***Ключевые слова:** восточная философия, Абу Наср Фараби, Ибн Сина, Алишер Навоӣ, восточный перипатизм, философское образование.*

***Annotation:** This article analyzes the scientific legacy of Central Asian thinkers in the development of philosophical education and their outstanding contributions to the development of world science.*

***Key words:** Oriental Philosophy, Abu Nasr Farabi, Ibn Sina, Alisher Navoi, Eastern Peripatism, Philosophical Education*

Бугунги кунда ижтимоий ҳаётнинг глобаллашиб, маданиятлар, цивилизациялар ўртасидаги мулоқот тобора интенсивлашиб бораётган ҳозирги даврда, миллий ўзлик ва миллий ғурурни йўқотмасликнинг муҳим шарти, буюк мутафаккирларимизнинг илмий меросини чуқур ўрганиш, ўз миллий маданиятимиз қадриятларини билиш, англаш, ва ривожлантиришдан иборат.

Ўрта асрларда ислом фалсафаси шаклланиши ва ривожланишида, нафақат диний илмларнинг, балки дунёвий илмларнинг ривожланишида Шарқ мутафаккирларининг, хусусан юртимизда етишиб чиққан улўғ алломаларимизнинг хизматлари беқиёсдир.

Асрлар давомида жаҳон фалсафаси, хусусан Шарқ фалсафаси қадриятлари асосида ёшларда фалсафий мушоҳада, тафаккур этиш кўникмаларини шакллантиришни узлуксиз таълим тизимида киритиш, назаримизда, миллий менталитетимизнинг миллий тараққиёт ғояси асосида янада юксалтиришга хизмат қилади. Чунки, айнан Шарқ фалсафасида қадимдан табиат ва инсониятнинг ўзаро уйғунлиги, инсон табиатининг бир бўлаги, шу билан бирга гултожиси эканлигини Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Алишер Навоӣ ва бошқа мутафаккирлар асарларида кўришимиз мумкин. Марказий Осиё мутафаккирларининг маънавий комил инсонни тарбиялаш, шунингдек, инсон ва табиат ўртасидаги

барқарор муносабатларни таъминловчи буюк қадрият (тасаввуф), ахлоқ, нафосат, инсонпарварлик, вазминлик, бағрикенглик, мутаносиблик (гармония) каби қадриятларнинг ўзаро узвий алоқадорлиги, инсон ва жамиятнинг барқарор ривожини таъминловчи муҳим омиллар эканлигига оид ижтимоий-фалсафий қарашлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Оламни билиш ва илм олишни – инсонни бахт-саодатга етакловчи асосий йўл, деб қараш, Шарқда хусусан, мусулмон Шарқида ҳақиқатни излаб топишга ҳаракат қилган барча фалсафий таълимотларга, шу жумладан, Калом, Шарқ перипатетизми, тасаввуфга хос бўлган жиҳатлар ҳисобланади.

Шу боис, асрлар давомида жаҳон фалсафаси, хусусан миллий фалсафий қадриятлар асосида ёшларда фалсафий мушоҳада, тафаккур этиш кўникмаларини шакллантиришни узлуксиз таълим тизимига киритиш, назаримизда, миллий менталитетимизнинг миллий ғоя асосида янада юксалтиришга хизмат қилади. Шунинг учун, фалсафий таълимни янада ривожлантиришда жамиятимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшган Марказий Осиё алломаларини илмий-фалсафий меросини ҳар томонлама ўрганишга алоҳида эътибор бериш долзарб аҳамиятга эга.

“Шу нуқтаи назардан, буюк аجدодларимиз бўлган ислом оламининг мутафаккирлари асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш алоҳида аҳамиятга эгадир.”²⁴⁶

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг фалсафанинг ўрганиш объекти кенгая бошлади. Шу кунгача фалсафа ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятини ва уларнинг ривожланиш тарихини ўрганган бўлса, бугунги кун фалсафаси эса мустақил Ўзбекистоннинг ислом маданияти ривожланиш босқичларини ўрганишини ўз олдида мақсад қилиб қўйиши керак. Чунки, мамлакатимиз ҳудудида яшаб, ўзининг билими ва дунёқараши билан асрлар давомида жаҳон илм-фани тараққиётига беқиёс ҳисса қўшиб келган мутафаккирларимизнинг фаолиятини фалсафий жиҳатдан яна бир бор кўриб чиқиш фойдадан холи бўлмайди. Бу борада Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрлари ўрнидир: “Бу масала ёшларда илм-фанга ва таълим олишга интилиш туйғусини кучайтириш, барча жамиятларда ислом қадриятлари ва маданиятини тўғри англаш ҳамда қабул қилиш, дунёнинг барча халқларига ислом динининг

²⁴⁶ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2017. -35 б.

ҳақиқий мазмун-моҳиятини етказиш учун муҳимдир. Шунингдек, бугунги кунда халқаро миқёсда конфессиялар, миллатлар ва маданиятлараро мулоқотни йўлга қўйиш, тинчлик ва тотувликка эришишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.”²⁴⁷

Маълумки, X-XI асрларда Шарқ фалсафасининг шаклланиши бевосита қадимги дунё фалсафаси, аввало Арасту ва Афлотуннинг ижтимоий-фалсафий қарашлари таъсирида юз берган. Шунинг учун ҳам фалсафий адабиётларда “Шарқ перипатетизми” терминига алоҳида эътибор қаратилади. Шарқ перипатетизми вакиллари қаторига Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний каби файласуфларни киритиш мумкин. Айнан шу буюк файласуфлар томонидан ёзиб қолдирган асарлари орқали ўрта асрларда Ғарб фалсафий тафаккури ўзининг ривожланиш даврини бошлаган.

Лекин, кейинги даврларда Европа илм-фани ва маданияти халқимизнинг ўтмиш маънавий-маданий меросини ўрганиб, фақат ўз тараққиёти учун зарур бўлган, ижтимоий руҳига мос жиҳатларни олиб, ўзлаштирган. Европа тараққиёти учун кераксиз деб топилган, улар учун тушунарсиз, улар руҳига бегона жиҳатлар қолоқлик, бидъат, диний хурофот, жоҳиллик ва ҳоказо деб талқин қилинади. Ҳатто, айрим олимлар, Шарқ халқлари маданияти ва ижтимоий-фалсафий фикрлари тараққиётининг асл моҳиятини тушуна олмай, бузиб талқин қилишган ҳоллар ҳам кўп кузатилади. Масалан, машҳур рус файласуфларидан бири В.Соловьев: “Мусулмон дунёсида, ижобий фан ҳам (дунёвий фанлар назарда тутилмоқда), ҳақиқий теология ҳам мутлақо мавжуд эмас, балки Қуръоннинг қандайдир қашшоқ догмалари ҳамда греклардан олинган тарқоқ фалсафий тушунчалар, эмпирик маълумотлар йиғиндиси мавжуд” деб ёзади. Шунингдек, Г.Вамберининг қуйидаги фикрлари ҳам диққатга молик: “Японияликлардан ташқари Осиёлик халқлардан биронтаси ҳам ўзлари мустақил ҳолда тараққиёт ва янгиланиш йўлига чиқолмайди. Осиёликлар фақат европанинг бевосита ёки билвосита таъсири билангина маданиятга эришишлари мумкин”, дейди ёки яна: Шарқ тафаккури “шунчалик диний бўёқлар билан бўялган ва шунчалик бизнинг европача тафаккуримизга бегонаки, шунинг учун бу халқларнинг дунёқараши

²⁴⁷ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2017. -35 б.

хусусида тўхталиб ўтириш шарт эмас”, деб хулоса қилади немис файласуфи Карл Форлендер²⁴⁸.

Лекин, буюк мутаффакирларимиз ўз даври даражасида ниҳоятда юксак илмий салоҳияти, чексиз тафаккур даражаси билан, Европа фанида Ернинг думалоқлиги исботланишидан бир неча асрлар аввалроқ, Ер шарининг нариги ёғида қитъа борлигини айтиб беролган. Инсон ва олам моҳиятини тўлиқ англаб, уни ривожлантириб камолга (ҳаққа) етказишнинг аниқ назарий ва амалий йўллари кўрсата олган.

Масалан, Марказий Осиё мутаффакирларининг фалсафий таълимни ривожлантиришга оид бир қатор илмий қарашларини мисол қилиб келтириш мумкин. X-асрда Абу Наср Фаробий фалсафага қуйидагича таъриф берган эди: “Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз.”²⁴⁹

Фаробий ўзининг “Ал-хуруф” (Ҳарфлар) асарида: “Агар дин барча умумий жиҳатлари билан такомиллашадиган фалсафага итоат этса, унда у ҳақ ва тўғридир. Аммо агар дин тўғри таҳлилий фалсафа ҳали шаклланмай, балки халқ тафаккури, ғояси бўлган риторика (балогат санъати, сўзамоллик), диалектика (баҳс) ва софистика (ҳар қандай восита билан бўлса ҳам рақибни сўзда лол қолдириш) билан банд бўлган даврда пайдо бўлса, бундай фалсафага бўйсунган дин ҳам ёлғон ва хатолардан холи бўлмайди. Кўп ҳолларда у бошидан охиригача нотўғри бўлиб чиқади. Фалсафа динга нисбатан ҳам бирламчи мавқега эга, чунки фалсафа – мағз, дин – пўстлоқ, аниқроғи – фалсафанинг қуролидир”²⁵⁰ деб таъкидлаб ўтади.

Шунингдек, Ибн Сино фикрига кўра, барча фалсафий илмлар икки қисмга бўлинади: назарий ва амалий. Бунда назарий қисмнинг мақсади – ҳақиқатни билиш; амалий қисмнинг мақсади – саодатга эришишдир. Фалсафий фанлар, Ибн Синонинг фикрича, икки турга бўлинади: биринчиси бизнинг шахсий хатти-ҳаракатимиз билан таништиради ва у “амалий илмлар” деб номланади. Чунки бу билимларнинг фойдаси, биз бу

²⁴⁸ Мухтаров Ў.М. Миллий ғояни шакллантиришда Шарқ мутаффакирлари илмий-фалсафий меросининг аҳамияти. Илмий хабарнома 2015 йил 3-сон. -45 б.

²⁴⁹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -183 б.

²⁵⁰ ٦٧. // الفلاسفة الإسلامية و بناء الإنسان المعاصر، القاهرة، ١٩٩٧، ص ٦٧. // Муаллифлар жамоаси. Ислом фалсафаси ва ҳозирги замон кишисининг асли. –Қоҳира, 1997. -67 б.

дунёда нажот топишга умид қилишимиз учун, ундаги ишларимиз тартибли бўлиши учун керак бўлади. Иккинчиси эса бизни руҳиятимиз шаклланиши ва бу дунёда бахтли бўлишимиз учун нарсалар оламининг ҳолатини бизга англатади. Ўз ўрнида тушунтириладиган бу илм “назарий” деб номланади.²⁵¹

Мазкур тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, фалсафий таълим тушуниш қийин бўлган билимлардан иборат соҳа эмаслигини айнан Марказий Осиё файласуф олимлари ўзларининг нафақат илмий қарашлари орқали балки амалий фаолиятлари асосида ҳам исботлашга ҳаракат қилганлар.

Ана шундай алломалардан Алишер Навоийнинг адолатли ва фозил жамият қуришга бағишланган фалсафий қарашларини батафсил ўрганиш, уларнинг натижалари ва хулосаларини ҳозирги кучли жамият қуриш ислохотларига нисбатан тадбиқ этилишига муҳим аҳамият бериш биз қурмоқчи бўлган фуқаролик жамиятининг ўзига хос миллийлик асосида ривожланишини белгилаб беради. Алишер Навоийнинг қарашича адолатли жамиятни фалсафий тафаккурга эга, юксак фазилатли, маънавий инсонларгина барпо этишлари мумкин. Шунинг учун ҳам у инсон маънавиятини юксалтириш асосида фозил жамият қуриш ғояларини илгари суради.

Бугунги кунда бир қатор мамлакатларда ислом дини фалсафасини ўрганиш ривожланмоқда. Жумладан, Араб-ислом давлатларида ислом дини фалсафасини ўрганиш, уни тадқиқ қилишда улкан ишлар амалга оширилган ва оширилмоқда. Масалан, Миср Араб Республикаси Қоҳира университетининг Ислом фалсафаси факультети ҳар йили Ислом фалсафасининг турли долзарб муаммоларига бағишлаб халқаро анжуманлар ўтказди ва анжуман материаллари мунтазам равишда тўплам ҳолида чоп этилади. Ислом фалсафасидаги муҳим тадқиқот асарлардан бири ҳисобланган М.Фахрийнинг «Ислом фалсафаси тарихи» асари 1983 йили Насрулло Пур Жаводий таржимасида Техронда форс тилида нашр этилган.

Шунингдек, Англиянинг Бирмингем шаҳрида Ислом ва Ўрта Шарқ тадқиқотлари маркази ташкил этилган бўлиб, ушбу марказ Ислом дини фалсафий асосларини ўрганишга ихтисослашган. Ушбу марказ Англиядаги Бирмингем университетининг “Фалсафа ва диншунослик

²⁵¹ Камилов А.Ш. Физические труды ар-Рази и Ибн Сины (Ар-Розий ва Ибн Синонинг физикага оид асарлари). –Душанбе, 1991.-104 б.

бўлими”да жойлашган бўлиб, мазкур марказда Шарқ қўлёзмалари бўлими ҳам мавжуд. Бу ерда Ислом динининг муқаддас китоби Қуръони Каримнинг энг қадимги қўлёзмаси сақланади. Қўлёзманинг ёшини билиш учун Оксфорд лабораториясида радиоуглерод усули ёрдамида тадқиқ қилган олимлар қўлёзма 568-645 йиллар орасида ёзилганини аниқлашга эришганлар. Бу эса Қуръоннинг қўлёзма шаклида ёзилган энг қадимий нусхаларидан бири шу давргача яхши сақланиб қолганлигидан далолат беради. Ушбу марказда илмий тадқиқотлар олиб боришга асосланган магистратура йўналиши очилган бўлиб, мазкур йўналишда илмий тадқиқот олиб боришни хоҳловчи тадқиқотчилар учун етарлича имкониятлар яратилган. Ушбу ўқув дастурларида ислом билимларини ўрганиш ҳамда тадқиқ этиш билан бирга ислом тарихи ва фалсафий таълимотлар чуқур ўрганилиб борилади. Бу борада Марказий Осиё алломаларининг фалсафий қарашлари Ғарб илм-фани тараққиётига ўзининг ижобий таъсирини ўтказганини сезиш мумкин.

Мазкур тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, фалсафий таълим тушуниш қийин бўлган билимлардан иборат соҳа эмаслигини айнан ислом файласуф олимлари ўзларининг нафақат илмий қарашлари орқали балки амалий фаолиятлари асосида ҳам исботлашга ҳаракат қилганлар.

Хулоса қилиб айтганда, инсоннинг амалий фаолияти, илм-фаннинг ривожланиши ҳеч қачон фалсафий тафаккурга бўлган эҳтиёжни заифлаштирмаган, аксинча, яна ҳам кучайтирди. Инсон бу тафаккур орқали ўз моҳияти, жамият, табиат, тафаккур ҳақида тизимли билимлар кўникмасини ҳосил қилиш билан чекланмай, улар асосида илмий тафаккур ривожини, амалий фаолияти учун муҳим бўлган умумий хулосалар чиқаришга ҳам интилади. Оқибатда фан учун янги кашфиётлар дунё юзини кўради. Бу эса фаннинг такрорланмас ютуғидир. Сир эмаски, ҳозирги даврда фалсафа фанига бўлган қараш кескин ўзгариб бормоқда. Ёш авлоднинг, тафаккурини шакллантириш, уларнинг дунёқарашини тарбиялаш уларнинг ўзи ва дунёга муносабати такомиллаштириб бориш бу куннинг долзарб масалалари қаторига киради.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда Шарқ мутафаккирларининг илмий-фалсафий меросини мукаммал даражада ўрганиш мамлакатимизда фалсафий таълимни ривожлантиришда муҳим асос бўлиб қолади.

АҲМАД ДОНИШ ИЛМИЙ МЕРОСИДА ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

***Аннотация:** В данной статье на основе источников объясняются религиозные взгляды просвещенного ученого Ахмада Дониша (1827-1897), активно действовавшего во второй половине XIX века. В период обострения религиозных разногласий между исламскими религиозными течениями факторы, способствовавшие формированию взглядов Ахмада ибн Насира, пропагандировавших религиозную терпимость, были основаны на Исламских учениях. Также в статье сделаны научно-теоретические выводы о важности идей, призывающих к толерантности в наши дни.*

***Ключевые слова:** Ахмад Дониш, исламская наука, медресе, астролог, шииты и сунниты, толерантность.*

***Annotation:** This article uses sources to explain the religious views of the enlightened scholar Ahmad Donish (1827-1897), who was active in the second half of the XIX century. During the period of growing religious differences between Islamic religious movements, the factors that contributed to the formation of the views of Ahmad Ibn Nasir, who promoted religious tolerance, were based on Islamic teachings. The article also makes scientific and theoretical conclusions about the importance of ideas that call for tolerance in our days.*

***Key words:** Ahmad Donish, Islamic science, madrasah, astrologer, Shiites and Sunnis, tolerance.*

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижоб этган маърифатпарвар Аҳмад Дониш ҳам бошқа буюк алломалар қаторида Марказий Осиёда ислом маданияти ва илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган мутафаккирлардан бири саналади. У ўрта аср феодал зулми ҳукмронлик қилаётган даврда исломнинг динининг асл моҳиятини англаб етган ҳолда табиий, аниқ ва ижтимоий фанлар соҳасида фаолият юритиб, ўзидан бой илмий мерос қолдирган ва улар бугунги кунда ҳам ўз моҳияти жиҳатидан ниҳоятда аҳамиятли ҳисобланади. Шу сабабли, асл ислом дини моҳиятини англаб етишда маърифатпарвар фикрларини илмий нуқтаи-назардан қайта

ўрганиш ва кенг жамоатчиликка етказиш бугунги даврнинг долзабр муаммоларидан саналади. Албатта мутафаккирнинг бундай серқирра ижобига унинг дунёвий ва диний илмларни эгаллаш сари босиб ўтган ҳаёт йўли муносиб туртки бўлган.

Аҳмад Дониш 1827 (1242 ҳижрий) йил 22 сентябрда (“Наводирул вақоеъ”да меъзон ойининг биринчи кунда таваллуд топганлигини таъкидлайди) Бухоро шаҳрининг Кўчаи Сангин гузарида туғилган. Унинг тўлиқ исми-шарифи Аҳмад ибн Мир Носир ибн Юсуф ал-Ханафий ас-Сиддикий ал-Бухорий бўлиб, Аҳмад Абу Бакр авлодидан ҳисобланади²⁵².

Отаси Мир Носир Суғут қишлоғидан (ҳозирги Бухоро вилояти Шофиркон тумани Дўрмон ҚФЙ ҳудудида) Бухоро шаҳридаги мактаблардан бирида ўқишга келган ва ўқишни тамомлагандан сўнг кичик масжидлардан бирида муллалик фаолияти билан шуғулланган²⁵³. Аҳмад Дониш дастлабки илмни онаси Сакина Абдурахмон қизидан ўрганган. У зиёли бўлиб, ўз хонадонида маҳалла қизлари учун дарслар ташкил этган ва ўғлига ҳам бошланғич таълимни берган. Аҳмад Дониш онаси ҳузурида абжад ўқишни (араб алифбосида рақамларнинг ҳарфлар ёрдамида ўқилиши), тахтага ёзиб бериладиган ҳижо ҳарфларини ўқиб ўрганиб олади. Ҳали мактабга бормай туриб, сўзларнинг маъноси чиқмаса ҳам уларни вазнга солиб, гапириш санъатини ўзлаштиради. Шунингдек, ҳали ёш бўлишига қарамай Қуръони Каримнинг тўртдан бир қисми, яъни “Чор китоб”нинг бирини ўқиб туширади. Ушбу муқаддас диний китобнинг ёзувларини ўқиш билан қаноатланмай, маъносини ҳам луғат ва шарҳлар орқали мустақил билишга ҳаракат қилади. Бунда у Яъқуб Чархийнинг²⁵⁴ “Тафсири Чархий” (Чархийнинг Қуръонга қилган тафсири)дан кенг фойдаланади ва у билан сўзлар маъносини таққослаб боради.

Ўғлидаги ноёб қобилиятни сезган мулла Носир унинг ўқишига ниҳоятда эътиборли бўлади ва 9 ёшида Қуръонни ёд олдириб қори қилиш ниятида ўз гузаридаги мактабга қўяди. Бироқ, ёш Аҳмаднинг қориликка иштиёқи бўлмайди. Мактаб таълимининг децпотик усуллари ўткир зеҳн

²⁵² Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. Форс тилидан А.Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 33.

²⁵³ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 10.

²⁵⁴ Мавлоно Яъқуб Чархий (1359-1447 йй.) XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаган нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида бири Хўжа Аҳрор Валий (1404-1490)нинг устозидир. У Афғонистон шаҳрига тобе Чарх қишлоғида туғилганлиги учун Чархий таҳаллусини олган. Тасаввуф илмини эгаллаш учун Бухоро шаҳрига келган ва Хожа Баҳовуддин Нақшбанд билан учрашган. Бу ҳақда у ўзининг “Рисолаи унсия” (Дўстлик ҳақидаги рисола) номли китобида баён этган.

соҳиби бўлган Аҳмад Донишнинг ўқишга бўлган интилишини сўндиради ва бундай ҳолат унинг руҳиятига ҳамда соғлиғига ҳам салбий таъсир этади. Бундан тавишланган мулла Носир ўғлининг таълимини тўхтатишга қарор қилади. Мактаб домласининг отасига ўғли Аҳмаднинг тилида тутқунлик борлиги, мабодо у Қуръонни ёдласа ҳам яхши қори бўлмаслигини шу сабабли, бу фикрдан воз кечиш маъқуллигини айтгани ҳам унинг қорилик мактабини тарк этишига туртки бўлади.

Беш йил давом этган қорилик мактабидаги зерикарли таълим ўқишга бўлган интилишини сўндирмайди, аксинча у маскандаги кундалик дарслардан чиқиши биланок, қаерда тарихчилар мажлиси ташкил этилса, ўша ерга ошиқар, хусусан бундай қиссахонларнинг маъракалари асосан Бухоронинг энг диққатга сазовор жойлари Пойи Калон ва Девонбеги Лаби ҳовузида ташкил этилиб, пайғамбарлар ва подшоҳларнинг тарихларини эшитишни хуш кўрар эди²⁵⁵. Машҳур венгриялик шарқшунос Герман Вамбери ҳам 1863 йилда Бухородаги саёҳати давомида анъанавий тусга кирган шундай қиссахонликларнинг гувоҳи бўлганлигини таъкидлайди²⁵⁶. Албатта, бундай давралардаги ҳикоялар, ўткир ҳажвиялар ҳамда замона муаммолари тўғрисидаги суҳбатлар эндигина шаклланиб бораётган Аҳмаднинг дунёкарашига ўзининг ижобий таъсирини ўтказмай қўймайди.

Аҳмад Дониш 1841 йилдан (14 ёшидан) бошлаб мадрасада таълим ола бошлайди. Бироқ, мадраса таълими ҳам уни қаноатлантирмай, астрономия, ҳандаса ва ҳисобни шахсий ташаббуси билан “қунжаки домла” (репититор)ларни топиб ўрганади. Бунга сабаб, XIX аср ўрталарида мадрасаларда ўқув жараёни асосан ўрта асрларда шаклланган схоластик дастурлар асосида олиб борилган. Мадрасаларда мантиқ илми, Қуръони Каримга шарҳлар, жуғрофия, тарих, табиий фанлардан қисқа ва умумий маълумотлар берилган. Мадрасада ўқув жараёнининг тўлиқ курсини тамомлаш учун талаба жами 137 та дарслик, ўқув қўлланма ва шарҳлар тўпламларини ўқиб ўзлаштириши лозим эди. Ўқув жараёнидаги мантиқ, фалсафа, ҳандаса, арифметика каби предметлар бўйича ёзилган дарсликларнинг аксарияти араб тилида ёзилган бўлиб, улар луғатлар ёрдамида ўрганилган. Талабалар мадраса таълимини 18-20 йил давомида олишса ҳамки, ўқув жараёнидаги бирор бир фанни тўлиқ ўзлаштира олмаган. Назарий билимларнинг реал ҳаёт билан боғланиш жараёни анча

²⁵⁵ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 337.

²⁵⁶ Армений Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – Москва.: “Восточная литература”, 2003. – С. 139-140.

мушкул бўлганлиги сабабли, мадраса таълими талабаларнинг қизишини ўзига жалб эта олмаган²⁵⁷.

Албатта, мусулмон оламида таълим тизимининг юқори босқичи саналган мадраса таълимидаги бу каби қатор муаммолар Аҳмад Дониш каби илмга чанқон бўлган иқтидорли талабани ўзига ром эта олмади. Натижада, у илмга бўлган чанқоқлигини ўз устида мустақил ишлаб қондиришга ҳаракат қилди.

Ўзининг айтишига қараганда, Мирза Абдулфаттоҳ исмли мунажжимдан у астрономияга оид билимларни ўзлаштириб олган ва уни ўз устози сифатида тан олган²⁵⁸. Аҳмад Дониш астрономия соҳасида етарли билимга эга бўлганлиги сабабли амир Музаффархоннинг шахсий мунажжими ҳам ҳисобланган. Бироқ, у фолбин бўлмаган балки, осмон жисмларининг ҳаракатларини назарий жиҳатдан тадқиқ этган ҳолда бўлажак воқеаларни башорат қилган. Ўз асарида баён этишича, ўзининг мунажжимлик фаолиятига танқидий назарда бўлган. Аниқ ҳисоб-китобларга таянган ҳолда ой ва куёш тутилишини олдиндан айта олган.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Аҳмаднинг донишманд бўлиб етишида Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) ижодининг хизматлари ниҳоятда каттадир. Маълумки, Бедил – Шарқ сўз санъатида услуби мураккаб шоир сифатида машҳур. Шоир ижоди мактаб ва мадрасаларда махсус дастур асосида ўқитилган бўлиб, “шарқ донишмандчилигида” бедилхонлик анжуманлари ниҳоятда машҳур бўлган. Унинг асарларини ўқиб тушуниш, фикрларининг мағзини чақишнинг ўзи қийин – алоҳида мантикий фикрлаш тайёрлигини тақозо қилади²⁵⁹. Аҳмад Дониш эса мана шундай қобилият эгаси бўлиб, Бедил ижодидан баҳраманд бўлган. Унинг ижодининг моҳиятини ўзида акс эттирган ҳаёт сабоқларининг фалсафий, ахлоқий-тарбиявий ва маънавий моҳиятини англаб етган ҳамда бутун ҳаёти давомида унинг ҳикматларига риоя қилган.

1850 йиллар бошларида Аҳмад Дониш амир саройида хаттотлик ва бош меъмор лавозимида фаолият юритаётган меъморчиликдан сабоқ берувчи устози тавсиясига кўра моҳир хаттот сифатида сарой хизматига

²⁵⁷ Зияева Д. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистон мадрасаларида таълим дастури муаммолари // “Ўтмишга назар” (Тошкент), 2019. - №1, - Б. 11-16.

²⁵⁸ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. Форс тилидан А.Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 11.

²⁵⁹ Мирзо Абдулқодир Бедил. Ҳайрат ойнаси. Тўпловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Эргаш Очилов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – Б. 4.

олинади ва тез орада амир хузуридаги бош ҳаттот лавозимини эгаллайди²⁶⁰.

Аҳмад Дониш сарой хизматида бўлган (1850-1875) вақтларда Бухоро амирлиги элчилари мирзаси сифатида уч маротаба яъни 1857, 1869 ва 1874 йилларда Россияга сафарларда бўлади. У диний илмларни мукаммал эгаллаганлиги сабабли айни пайтда элчилар делегациясининг бош имоми ҳам ҳисобланар эди. Аҳмад Дониш Россияда рус халқи турмуш тарзи ва маданияти билан танишиши натижасида насоро (христианлик) дини ҳақида ўз хулосаларини ўзгартиради ва бу дин вакилларига бағрикенглик руҳида муносабатда бўлади.

Албатта унинг бундай фикрга келишига ўзига хос омиллар сабаб бўлган. Хусусан, Аҳмад Дониш таркибида бўлган элчиларга Петербургда ниҳоятда эътиборли бўлиб, уларга кўп илтифотлар кўрсатилган. Бу ҳақда у шундай дейди – “Ажабо, мусулмонларга бошқалардан кўра, насоролар меҳрибондирлар деган Қуръон сўзи албатта ростдир. Насоро халқи ўз ўрталарида қилмаган меҳрибонлик ва юмшоқликни ислом аҳлларида қиладилар агар ўзингизнинг давлат арбобларингиз ёнига илм-хунар аҳлларида бўлган бирор одам икки-уч қайта кирса, уни оғирсинади. Аммо насоро катталарида тамоман бошқача ҳар кўришганларида аввалгидан ҳам яхшироқ муомала билан кўришадилар”²⁶¹.

Аҳмад Дониш сафарларда кўрган барча тафсилотлари ҳақида махсус рисола ёзган бўлиб, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳақида ўз дастурини илгари суради ва ўзига журъат топиб амирга тақдим этади. Бироқ, ислохот дастури амир томонидан илиқ қабул қилинмайди ва унга жисмоний зарбалар бермаган бўлсаларда, маънавий тазйиқлар ўтказишга эришилади.

Аҳмад Дониш катта обрўга эkanлиги сабабли амир ва амалдорлар уни сабабсиз саройдан четлата олмас эдилар. Бу ҳақда С.Айни ўз “Эсдаликлари”да шундай ёзади: “Энди амир, вазир ва қози калоннинг бу динсизга (Аҳмад Донишга) индамасликлари устига келайлик, бу кофирга уларнинг жазо бермай, ўз ҳолига қўйганликлари мамлакатнинг салоҳи ва осойишталиги учундир. Жаноби олий рус подшоси билан дўстдирлар. Бу кофирнинг таянчи эса уруслардир. Бу йўлдан озган уруслар мамлакатада бир неча бор сафар қилган. Айтишларича, уруслар подшоси билан суҳбатдош бўлиб, насора динини қабул этган. Агар жаноби олий бу

²⁶⁰ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 356.

²⁶¹ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 278-279.

динсизга бирор жазо берсалар, урус подшосининг ранжишига сабаб бўлади ва у вақтда мамлакатга бирор зиён, зарар етиши мумкин!...²⁶²»

Аҳмад Дониш христиан динини қабул қилмаган эди, албатта. Бу ерда Айний саройдаги амалдорлар фикри устидан киноя қилади, холос. Зероки, Аҳмад Дониш ўз динига қаттиқ эътиқод қўйган чин иймонли инсон эди. Аммо кўпгина замондошлари унинг табиий ва аниқ фанлар борасидаги изланишлари мағзини тушуна олмай, ҳаракатларини даҳрийлик деб баҳолашар эди. Аҳмад Дониш эса ислом дини барча илмларни ўрганишни фарз қилиб қўйганлигини билган ва шунинг учун дадиллик билан фан тараққиёти сари интилган.

Аҳмад Донишнинг илмий меъроси ниҳоятба бой бўлиб, бизгача унинг 20 яқин турли-туман асарлари етиб келган. Илмий меросининг йўналишларини қуйидагиларга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан,

1. Тарихий асарлари;
2. Диний асарлар;
3. Табиий фанлар билан боғлиқ асарлар;
4. Маърифатпарварликни тарғиб қилувчи асарлари.

Шулардан энг йириги “Наводир-ул вақое” бўлиб, у олимнинг серқирра фаолиятини тадқиқ этишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. 23 бобдан иборат бўлган ушбу асарда дин тўғрисида ҳам муҳим фикрлар билдирилган. Хусусан, асарнинг “Фарзандларга васият” номли бобида ёшларни асл ислом илми моҳиятини тушунишга даъват этади. Ҳар ким ўз эътиқодининг тўғри дейишга ҳаққи борлигини тушунтириб ғайри динлар яҳудийлар, насоро ва бошқаларнинг дин ва миллатларини таҳқирламасликни уқтиради. Гуноҳ ишлардан имкон қадар узоқ юриш, ғафлат босиб гуноҳ қилиб қўйганда дарҳол тавба қилиб истиғфор қилиш, гуноҳнинг аввали нотўғри амал бўлиб охири эса куфурга олиб келиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантиради²⁶³. Ўзининг таъкидлашича, ислом дини усуллариининг қалбига ўрин эгаллашига Ғаззолийнинг “Кимёи саодат” ва унинг асли “Эҳёни улум” асарлари муносиб таъсир кўрсатган. Ушбу асар таъсири остида унинг замона фуқаролари ва уламоларининг диний ва дунёвий амаллари бутунлай нотўғри йўлга эканлигини танқид қилади.

²⁶² Айний С. Асарлар. 8 томлик, V том. Эсталиклар 1,2-қисм. – Тошкент: “Бадий санъат”, 1965. – Б. 204.

²⁶³ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 394.

“Ин рисолаист ислоҳ миёни шиа ва сун” (Шиалар ва суннийларни яраштириш тўғрисида насихат) номли 1893-1894 йилларда ёзилган қўлёзма унинг диний дунёқарашларга муносабатларини белгилаб беришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Асарда Ўрта Осиё тарихи, шиа ва суннийларнинг ўзаро курашлари тарихи ҳамда сабаблари юзасидан бой маълумотлар берилади. Асарнинг сарлавҳасидан маълумки, аллома ўта долзарб муаммони кўтариб чиққан. Асарда диний таълимот таҳлил қилиниб, ҳақиқатни билиш йўли кўрсатилади. “Ҳақиқий дин тушунчаси таҳлил қилиниб, Исломга ёки Христианликка ёки Талмудга эътиқод қилувчи ҳар бир шахс ўз динини ҳақиқий дейиши мумкинлиги ва бунга тўлиқ ҳаққи борлиги тўғрисидаги ҳикоя таҳлил қилинади ва турли дин вакиллари бир-бирига нисбатан ҳурматга бўлишлари лозимлигига даъват этилади. Диний толерантликни таъминлаш ва ҳар қандай диний курашларни чеклашга даъват этиб, бу қарама-қаршиликлар яхшиликка олиб келмаслиги таъкидлаб ўтилади²⁶⁴. Шунингдек, Аҳмад Дониш Жалолиддин Румий, Имом Ғаззолий, Абдурахмон Жомий, Бедил ва бошқа буюк зотларнинг фалсафий қарашларини таҳлил қилади. Унинг юқоридаги асари Ўрта Осиёдаги дин тарихига оид қимматли манбадир. Бундан ташқари бу асарда у эркин фикр юритувчи киши сифатида намоён бўлади.

“Меъёр ут тадайюн” (Иймон меъёрлари) асарида ислом динига эътиқод қилиш шартлари ҳамда уларнинг қоидаларга асосланган меъёрлари, ислом дини оқимлари шиа ва суннийларнинг ўзаро бир-бирлари билан муносабатлари, уларнинг қарама-қаршиликлари сабаблари ҳамда бартараф этиш чоралари тўғрисида фикрлар беради. Асар сўзбоши, 3 боб ва хотимадан иборат. Аллома ушбу асарида ўз фикрларини асосан шеърӣй шаклда ифодалаган. Асар алломанинг бошқа асарларидан алоҳида фарқли томони шундаки у махсус буюртма асосида яратилади. Чунки асар Аҳмад Донишнинг ўз ташаббуси билан эмас балки, Бухоро амирлигининг олий қозиси Бадриддин ибн Садриддиннинг илтимосига кўра 1894 йилда ёзилади²⁶⁵. Бунга сабаб, қози Бадриддин Бухорода етилиб келаётган ислом дини оқимлари ўртасидаги қарама-қаршиликларни англаб етган эди ҳамда унинг олдини олиш учун аҳолига толерантлик ва бағрикенгликни тарғиб қилувчи манба зарур эди. Аммо Аҳмад Дониш ушбу асарини ниҳоясига етказиб тақдим этган бўлсада, у ўз даврида аҳоли ўратасида кенг тарғиб

²⁶⁴ ЎзР ФА ШИ инв: 2277.

²⁶⁵ ЎзР ФА ШИ инв: 4861, 4862, 2776.

қилинмайди. Натижада, қарама-қаршиликлар давом этиб, тобора кескин тус ола бошлайди. 1910 йил 9 январ куни шиа-эронийлар ўз мотам маросимларини ўтказиш вақтида суннийлар томонидан мазах қилинишига учраб бунга жавоб тарзида бир суннийнинг пичоқланиши қонли ҳаракатларнинг бошланиб кетишига баҳона бўлади²⁶⁶.

Аҳмад Донишнинг диний қарашларининг шаклланишида унинг каллиграфлик фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, Имом Ғаззолийнинг юқорида таъкидлаб ўтилган “Бахт алхимияси” мазмунига кўра милодий XI-XII асрлар учун хос бўлган турли кўринишларидаги ҳаётга оид мусулмон қарашлари мажмуасидир. Шунинг учун биз бу асарда муаллифнинг қалб ҳақида, илоҳ ҳақида, болалар тарбияси, мусиқа ва унинг руҳиятга таъсири ҳақида жуда ҳам қизиқарли баҳсларни топамиз. Бутун асар тўрт китобга бўлинган бўлиб, улардан дастлабки иккитаси ҳиссиётга, ташқи ҳаётга, охириги иккитаси эса руҳиятга бағишланган. Аҳмад Дониш ушбу асарни Амир Насрулло Муҳаммад Баҳодирхон буйруғига кўра ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида 1849-1850 йилларда қайта кўчирган²⁶⁷. Хусайн воиз Кошифийнинг “Анварӣ Сухайли” (ушбу асар “Калила ва Димна” асарига шарҳлар ҳисобланади) асари нусхаси 1895-1896 йилларда²⁶⁸; Бадриддин Халилийнинг (вафоти 1529 й.) “Шох ва дарвиш” асари 1849 йилда²⁶⁹; Носириддин Муҳаммед ибн Муҳаммед ибн ал-Ҳасан ат-Туси (597/1201—672/1274)нинг “Птоламейнинг Мевалар китобига шарҳлар” асари 1885 йилда²⁷⁰ Аҳмад Дониш томонидан моҳирлик билан қайта кўчирган.

Хулоса ўрнида таъкидлаб ўтиш лозимки, Аҳмад Дониш серкирра фаолияти маҳсули сифатида ўзидан бой илмий мерос қолдирди. Уларда маърифатпарварликни тарғиб этиб, дунёвий ва диний илмларни мужассамлашган ҳолга ўрганишга даъват этди. Аҳмад Донишнинг илмий мероси ўз мазмунини йўқотмаган, аксинча бугунги кунда дунёда бўлаётган диний ихтилофлар авж олиб бораётган бир пайтда, аллома асарларидаги диний қарама-қаршиликларни барҳам топтириш, динлараро бағрикентликни таъминлаш, турли дин вакиллари ўзаро ҳурматга қақариш каби фикрлари ниҳоятда аҳамиятли ҳисобланади.

²⁶⁶ Жамолова Д. Бухоро амири Абдулахадхон ва унинг сиёсий фаолияти // “Ўзбекистон тарихи”, 2018. - № 1. – Б. 43.

²⁶⁷ ЎЗР ФА ШИ инв: 2019; 481/II.

²⁶⁸ ЎЗР ФА ШИ инв: 1829; 2283.

²⁶⁹ ЎЗР ФА ШИ инв: 4509; 2349.

²⁷⁰ ЎЗР ФА ШИ инв: 2247/II.

ФАРҒОНА ФИҚҲ МАКТАБИДА ҲУСОМУДДИН АЛ-АХСИКАТИЙНИНГ “МУНТАХАБ АЛ-ҲУСОМИЙ” АСАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

***Аннотация:** В данной статье описывается роль известного ученого из трудов Ахсикента Хусамуддина Аль-Ахсикати “Мунтахаб Аль-Хусами” права в Ферганской Школе.*

***Ключевые слова:** Ахсикент, Хусамуддин Аль-Ахсикати “Мунтахаб Аль-Хусами”.*

***Annotation:** This article describes the role of the famous scholar from the works of Akhsikent Khusamuddin al-Akhsikati “Muntakhab al-Khusami” Law of in the Ferghana School.*

***Key words:** Akhsikent, Khusamuddin al-Akhsikati, “Muntakhab al-Khusami”.*

Қадим Ахсикент шаҳрининг машҳур уламоларидан бири бўлмиш Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар Ҳусомуддин ал-Ахсикатий (644/1247й) нинг “Мунтахаб ал-Ҳусомий” асари ўз мазмун-моҳияти билан мусулмон ҳуқуқшунослиги манбалари бўлмиш Қуръони Карим, Пайғамбар (с.а.в) суннатлари, ижмоъ ва қиёс мезонлари таҳлилига бағишланган. Албатта, мазкур манбаларнинг дастлабки иккитаси, ҳеч шубҳасиз, фикҳий қоидалар манбаси ва асоси бўлса-да, шунга қарамай асарда улардан фикҳ илмининг асоси сифатида фойдаланиш йўллари ҳамда бу борада зарур бўлган шартлар ва меъёрлар анча батафсил таҳлил қилинган. Асарни яратишда, шунингдек, Қуръон ва Суннатдан ташқари Абу Зайд Даббусийнинг “Тақвим ал-Адилла фи усул ал-фикҳ” ва “Таъсис ан-назар фи илм ал-хилаф байн ал-ҳанафия” асарлари, Имом Абу Мансур Мотуридийнинг “Маохиз аш-шароиъ фи усул ал-фикҳ” асари, Абу Ҳусайн Басрийнинг “Ал-Муътамад фи усул ал-фикҳ” асари, Абулҳасан Кархийнинг “Усул ал-Кархий” асарларидан фойдаланган. Шунинг учун Ҳусомуддин ал-Ахсикатий “Мунтахаб” асарида Имом Абу Ҳанифа Нўъмон, Имом Абу Юсуф, Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Имом Шофеъий каби мужтаҳид имомларнинг сўзларига асосланган.

Ахсикатий ўзининг ушбу асарини ёзиш услубида ўзига хос жиҳатлари мавжуддир. Асарнинг ёзилиш услубида:

- шариат ҳукмларини чиқариб олиш манбалари баён этилган;
- тушуниш қийин бўлган лафзларнинг яширин маънолари очиб берилган.

- асарнинг боблари мавзулар тартиби шаклида берилган.

- жумлаларни тузишда соддаликка риоя қилинган. Баъзи ўринларда тушуниш қийин бўлган иборалар мавжуд бўлишига қарамай асар тушуниш осон бўлган раво услубда битилган.

- Муайян фикр ёки масалани баён этишда усул қоидалари гўзал услубда бериб ўтилган ва бу асарнинг бошидан охиригача жумлаларнинг уйғунлигини таъминлаган.

- Китобнинг охирида ҳарфлар маъноси учун алоҳида боб ажратилган. Бу эса усул илмининг бошқа олимлари асарларида кузатилмайди. Чунки ҳарфлар фикҳ илмида эмас наҳв илмида ўрганилади. Муаллиф ҳарфларга баъзи шаръий ҳукмларни боғлаб кўрсатган ва фикҳий жиҳатдан фойдаланиш учун қўшимча сифатида уларни китобнинг охирида келтирган²⁷¹.

Ҳожи Халифа²⁷² ўзининг “Кашф аз-зунун” (“Фикрларни очувчи ёки ёритувчи”)²⁷³ асарида ушбу асар мазҳабнинг усулига оид асар эканлиги, ҳамда унда ортиқча нарсалар истисно қилинганлиги, фасллар баёнида турли мисоллар келтирилиши билан фикҳ илмида алоҳида эътирофга сазовор эканлигини келтиради. Ўз даврида инсонларни асарни ўрганиш ва тадқиқ қилишда, ўргатишда ва оммада кенг ёйишда бир-бирлари билан мусобақалашган.

“Ал-Мунтахаб ал-Ҳусомий”да фикҳий масалалар кенг ёритилгани боис мусулмон ҳуқуқшунослигининг нодир манбасига айланган. Ҳозирги кунда у Миср Араб Республикасида дарслик сифатида ўқитилади. Шу ўринда ушбу асарни тадқиқ этиш, унинг қўлёзма ва тошбосма нусхаларини таржима ва таҳлил қилиб, ҳаётда амалиётга тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлади ва ислом фикҳшунослиги дарсларида дарс мавзулари сифатида ўрганиш бугунги кун мавзусидир.

Асарда ровийлар турли шаклда ифодаланган. Масалан, “Асҳобларимиз шундай дедилар ёки асҳобларимиз айтдиларки” ибораси

²⁷¹ Доктор Валийиддин Муҳаммад Солиҳ ал-Фарфур. Ал-музҳаб фий усул ал-мазҳаб аъла ал-мунтахаб. Дамашқ, 1999. –Б. 18-20

²⁷² Ҳожи Халифа XVII асрда яшаб ижод этган аллома. Асл исми Мустафо ибн Абдуллоҳ бўлиб, у Ҳожи Халифа ва Котиб Чалабий номлари билан машҳур

²⁷³ Кўп илмий адабиётларда “Кашф аз-зунун” деб юритилувчи ушбу асарнинг тўлиқ номи “Кашф аз-зунун ан-асами ал-кутуб ва ал-фунун”, яъни “Китоблар ва фанларнинг исмлари ҳақидаги фикрларни очувчи (ёритувчи)”

келган бўлиб, “асҳобларимиз” сўзидан мурод Имом Абу Ҳанифа ва уларнинг шогирдларидир. Шунингдек, “Асҳобларимизнинг барчаларининг айтишларича” иборасида ҳанафийликда машҳур бўлган уламолар ижтиҳодлари ва раъйлари, “уламолар жамоасининг айтишича” дейилганда ҳанафийлик ва бошқа мазҳаблар уламолари қавллари кўзда тутилган. Шунингдек, “Шайхларимиз ёки диёримиз шайхлари” Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мотуридий (в. 945й)²⁷⁴, Абу Зайд Даббусий (в.1039й) каби Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан алломаларни, “Ироқ шайхлари айтдиларки” иборасида Абу ал-Ҳасан Убайдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ал-Кархий (в. 952й) каби Ироқ худудидан етишиб чиққан уламоларни, “фақиҳларимизнинг айтишларича” ибораси эса усулдан фуруъни ажратиб олган ҳанафий уламолар, “Мутакаллимларнинг барчаларининг айтишларича” ибораси Имом ал-Ҳарамайни ал-Жувайний (1027-1086)²⁷⁵, Имом ал-Ғаззолий (1058-1111)²⁷⁶, Имом ал-Мотуридий (в. 945й)²⁷⁷ каби калом илмида машҳур олимларни, “фақиҳларнинг айтишларича ёки айтдилар” ибораси ҳанафийлик мазҳабида усулдан фуруъни бино қилган олимларни, “усул аҳли оммаси айтдилар ёки айтишларича” ибораси ҳанафийлик ва бошқа мазҳабларнинг усул олимларини, “зоҳир нарсалар эгалари айтдилар” жумласи “Асҳаб аз-Зоҳир” дея келган иборада нассининг зоҳирий жиҳатларини қабул қилган олимлар ва уларнинг шогирдларини англатади.

Уламолар асар битаётганларида муқаддима қисмидан бошлаб, ўз асарлари ҳақида қисқа таъриф бергандан сўнг асосий матнга ўтадилар, бироқ ушбу қоидадан ҳоли ўлароқ, Ҳусомиддин Ал-Ахсикатий ўз асарини ёзишда унга ном бермаган. Басмаладан сўнг Аллоҳга ҳамд ва расулига салаотлар бўлсин дея усул манбалари баёни ҳақида сўз юритган. Бунини Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти

²⁷⁴ Самарқанд яқинидаги Мотурид қишлоғида туғилган. Абу Бакр Аҳмад Журжоний фикҳ илми бўйича устозлари ҳисобланади. Калом йўналишидаги олим ҳисобланса-да, усул ал-фикҳ соҳасида “Китаб ал-жадал” (“Диалектика ҳақида китоб”) ва “Китаб ма ҳази аш-шариъа” (“Шариат асослари сараси китоби”) асарларини ёзган.

²⁷⁵ Нишопурлик машҳур олим, фақиҳ. Тўлиқ исми: Абу ал-Маъолий Зиёвуддин Абдулмалик ибн Абдуллоҳ Жувайний. Аввал Маккаи Мукаррамада, кейин Мадинаи Мунавварада илм таҳсили билан бирга муфтийлик ҳам қилган. Шу боис имом ал-Ҳарамайни (Икки ҳарам имоми) деган унвонга сазовор бўлган.

²⁷⁶ Тўлиқ исми: Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий. Тус шаҳрида туғилиб ўсган

²⁷⁷ Самарқанд яқинидаги Мотурид қишлоғида туғилган. Абу Бакр Аҳмад Журжоний фикҳ илми бўйича устозлари ҳисобланади. Калом йўналишидаги олим ҳисобланса-да, усул ал-фикҳ соҳасида “Китаб ал-жадал” (“Диалектика ҳақида китоб”) ва “Китаб ма ҳази аш-шариъа” (“Шариат асослари сараси китоби”) асарларини ёзган.

“Манбалар хазинаси” бўлими “Асосий фонд”да №10718/1 ашё рақами остида сақланаётган қўлёзма намунасида ҳам кўрашимиз мумкин:

Шу ўринда ушбу қўлёзманинг тавсифини ҳам келтириб ўтмоқчиман:

10718/1 инвентарь рақами остида сақланаётган қўлёзманинг varaқлар бичими 17,5x13 бўлиб, 49 саҳифадан иборат. Матн 13 сатрдан иборат. Ҳажми 76 varaқ (1a-76a), сатри 13 йўлдан иборат бўлиб, ўлчови 25x14. Араб тилида настаълиқ хатида шарқ қоғозида ёзилган. Кўчирувчиси: Мавлоно Абдушукур Муҳаммад Шариф ал-Бухорий. Кўчирилган сана 1310/1893 йил дея кўрсатилган. Муқовасида муҳр мавжуд. Муҳрда саҳҳофнинг исми Мир Одилхўжа саҳҳоф дея келтирилган. Китобнинг нуқсони йўқ. Ҳатто колофони ҳам мавжуд.

Боши:

حمدا لله على نواله و الصلوة على رسوله محمد و آله فان اصول الشرع ثلاثة الكتاب والسنة و

اجماع

Охири:

الافراد و معنى الافراد ان يعتبر كل مسمي بانفراده كان ليس معه غيره الحمد لله على الاتمام

Колофон:

قد تمت الكتابة بعون الملك اللطيف من يد ابن استاذ العلماء قاضي مولانا عبد الشكور صدر محمد
شريف البخاري

Демак, бу ерда асарга таъриф умуман учрамайди. Манбашунос сифатида назаримда аллома ўз асарига ном бермаганлиги унинг характеридан келиб чиққан ҳолда ўта камтарлик белгиси сифатида ифодалашимиз мумкин.

Ушбу асар уламолар ва шориҳлар томонидан бир неча номлар билан аталган: “ал-Мухтасар”, “ал-Мунтахаб”, “ал-Мунтахаб ал-Хусомий”, “ал-Мунтахаб фи ал-усул ал- мазхаб”, “ал-Мунтахаб ал-Ахсикатий”, “ал-Мухтасар ал-Ахсикатий”, “ал-Мухтасар ал-Хусомий” ёки “Хусомий” каби номлар билан аталган. Аллома ўз асарига муқаддима битмагани учун ҳам ушбу асар қайси асарга суянган ҳолда ёзилганлигини айтиш қийин. Маълумотлардан келиб чиқиб, ушбу асар “Усул ал-Паздавий” асаридан илҳомланиб, ушбу катта ҳажмдаги асарни қисқартириб, талабаларга ўрганиш ва ёдлаш учун осонлаштирилган тарзда ёзилган бўлиши мумкин, дея тахмин қила оламиз.

Аллома Хусомуддин ал-Ахсикатий ўзининг ушбу асари билан усул ал-фиқҳ илмига жуда катта ҳисса қўшди. Асарнинг осон тилда ёзилганлиги ва жумлалар лўнда ва равон тилда ифодаланганлиги ўз даврининг талабалари учун муҳим қўлланма ҳисобланган. Бугунги кунга келиб, асарнинг бир қанча қўлёзма нусхалари дунёнинг турли қўлёзмалар фондларида сақланаётганлиги асар нафақат ўз даврида, балки ҳар бир даврда ўз ўқувчиси ва фойдаланувчисига эга муҳим манба эканлигини тасдиқлайди.

НУРМУҲАММЕДОВ Даврон Тохир ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

МОВАРОУННАХР МУҲАДДИСЛАРИНИНГ МУСНАД АСАРЛАРИ ТАҲЛИЛИ

***Аннотация:** В статье речь идёт о деятельности мухаддисов Мавераннахра и исследовано их произведение “Муснад”.*

***Ключевые слова:** Мавераннахр, мухаддис, сико, Муснад.*

***Annotation:** The article is dedicated to deals with the activities of the muhaddiths Movarounnahr and analysis of their “Musnad”s.*

Key words: *Movarounnahr, muhaddith, siqo, Musnad.*

Ҳижрий учинчи аср ҳадис илмининг олтин асри бўлди. Айнан шу асрда бу илм ривож топиб, қатор ҳадис илмига оид китоблар ёзилди. Дастлаб муҳаддислар муснад китоблар таълиф этишди.

Муснад сўзи луғатда “аснада” феълидан исми мафъул бўлиб, “унга суянтирилди”, “нисбат берилди” маъноларини англатади. Истилоҳда уч хил маънони ифодалайди:

а) ҳар бир саҳобанинг ривоятлари алоҳида жамланган китоб, яъни саҳобаларнинг номлари тилга олиниб, аввал битталари қанча ҳадис ривоят қилган бўлсалар, барчаси бирин-кетин келтирилади. Кейин иккинчи саҳобийга ўтилиб, у киши ривоят қилган ҳадислар келтирилади;

б) санади муттасил марфуъ (Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламга етказилган ҳадис);

в) бундан “мим”ли масдар, деб “санад” маъноси тушунилса ҳам бўлади.

Муснад китобларида талоқ, никоҳ, рўза ёки закот ҳақидаги ҳадислар бир ўринда келиши мумкин. Чунки бундай тўпламларда ровий (ривоят қилувчи саҳоба) эътиборга олинади. Аввал бир саҳоба қанча ҳадис ривоят қилган бўлса, барчаси бирин-кетин келтирилади. Кейин иккинчи саҳобага ўтилиб, унинг ривоят қилган ҳадислари келтирилади. Ҳадислар тартиби ривоят қилувчи саҳобаларнинг Ислом динини қабул қилган даврларига қараб ёки алифбо тартибида бўлиши мумкин.

Саҳобалар тартиб бўйича жойлаштирилганда, аввал жаннат башорати берилган ўнта саҳоба (ашараи мубашшара)лар, улардан кейин “Бадр жанги”да қатнашганлар, сўнг “Ҳудайбия сулҳи” иштирокчилари, кейин Ҳудайбия билан Макка аҳолиси Исломга киргунга қадар ўтганлар, сўнг Макка фатҳ этилганда Исломга кирганлар ундан кейин кичик саҳобалар ва ниҳоят ровия аёлларнинг номлари берилади.

Илк муснад асари Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 240/855 й.) қаламига мансаб бўлиб, унинг бу асари муснад тўпламлари орасида энг машҳурдир. Аҳмад ибн Ҳанбал ҳадис тўплаш мақсадида Ҳижоз, Яман, Куфа ва Басра каби шаҳарларга сафар қилиб, етти юз ровийдан 40 мингдан ортиқ ҳадис тинглаган. Муснад асарида жами 904 нафар саҳобадан ривоят қилинган 27688 та ҳадис жамланган. Асарда ҳадис ровийларига катта аҳамият қаратилган. Асарда дастлаб тўрт халифа ривоятлари келтирилган. Ровийларнинг яшаш жойларига нисбат бериб,

алоҳида тартибда келтирилган, маккаликлар, мадиналиклар, шомликлар, куфаликлар каби ҳар бир ҳудудни хослаб тартиблаган²⁷⁸.

Имом Шофеъийнинг (150-204/767-820) муснад китоби ҳам илк ёзилган ҳадис тўпламларидан биридир. Аммо Имом Шофеъий асарни ўзи ёзмаган. балки, асарда унинг ривоятлари келтирилган. Ҳадислар Ибн Матар Найсабурий томонидан жамлаган. Асарда 1829 та ҳадис келтирилган. Ушбу тўплам бошқа муснадлардан ҳадисларнинг мавзуларга ажратилган ҳолда берилгани билан фарқ қилади²⁷⁹.

Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий – Хуросонда илк “Муснад” асарини тасниф этган муҳаддис. Унинг муснад асари қўлёзмасининг икки қисми (иккинчи ва учинчи қисмлари) Дамашқдаги Зоҳирия кутубхонасида сақланади. Ушбу қўлёзма хаттот Ҳофиз Абу Муҳаммад Қосим ибн Ҳофиз Муҳаммад ибн Асокир томонидан 1154 йилда кўчирилган.

Мовароуннаҳр ҳудудида Абдулҳамид Кеший биринчилардан бўлиб, “Муснади Абд” асарини таълиф этган²⁸⁰. Унинг “Муснад” асарида келтирилган ҳадислар иснодининг ишончлиги ва ҳадис ровийлари силсиласининг саҳиҳлиги жиҳатидан жуда ноёб асар ҳисобланиб, ҳадисларнинг ёзилиш услуби, санадини келтирилиши ва ҳадисларнинг жамланиши ҳам аниқ ва равон келтирилган.

Асар тарихда “Муснад Абд ибн Ҳумайд” номи билан машҳур бўлиб, унинг ноёблиги ва ишонарлиги жиҳати шундаки, унинг бошланиши Ислом оламида Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламдан кейинги энг улуғ халифалар Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу, Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу, Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу ва Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу бўлса, “Муснад” асарида келтирилган ҳадислар исноди мазкур зотларнинг ҳар биридан ривоят қилингани алоҳида тасниф этилган. Масалан, энг аввал Абу Бакр Сиддиқ, сўнг Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу.

“Муснади Абд ибн Ҳумайд” асарида жами 150 та машҳур саҳобалар уларнинг 118 нафари эркак ва 32 нафари аёл кишилардан иборат бўлган²⁸¹.

²⁷⁸ Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснад Аҳмад ибн Ҳанбал. Қоҳира. Муассат ал-Қуртубий, 2005.

²⁷⁹ Муҳаммад ибн Идрис Абу Абдуллоҳ Шофеъий. Муснад Шофеъий. Байрут. Дор ал-кутуб ал-илм, 1998.

²⁸⁰ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Саҳиҳи Бухорий. Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири

остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.5.

²⁸¹ Ш. Умаров. Ўрта асрларда яшаган кешлик алломалар. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2014. – Б.47.

Имом Доримий номи билан машхур Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Баҳром ибн Абдусамад Доримий Ҳофиз Самарқандий (ваф. 869 й.) юртимиздан чиққан илк йирик муҳаддислардандир. Имом Доримий тўққиз ҳадис тўпламлари орасида эътироф этилган “ал-Муснад” асарини таълиф этган.

Имом Доримийнинг бу асаридаги ҳадисларнинг кўп қисми фикҳга оид бўлиб, китоб бошқалардан ажрамаганлиги, ноаниқ сўзлар топилмаслиги билан машхурдир. Асарнинг исми тўғрисида уламолар турлича фикр билдирганлар. Имом Заҳабий, Ибн Салох, Мулла Али Қори каби улуғ муҳаддислар “Муснад” деб, Алоуддин Мағлатой эса “Саҳих” деб ном ҳам беришди. Лекин Имом Ибн Ҳажар, Суютий таъкидлаганидек, бу китоб кишилар орасида “Сунан” деб номланган.

Асар икки жилддан иборат ҳолда 1996 йилда Ливаннинг пойтахти Байрутдаги “Дор ал-кутуб ал-илмия” матбаасида чоп этилган. Ушбу икки жилдли асар муқаддима ва йигирма уч китобдан иборат. Ўз навбатида, ҳар бир китоб ҳам кўп сонли (жами эллик еттита) боблардан ташкил топган. Эътиборли томони шундаки, Имом Доримий “Сунан”ида келтирган ҳадислардан деярли у яшаган даврда фаолият кўрсатган буюк муҳаддислар Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож, Абу Довуд Сижистоний, Термизий, Насафий, Ибн Можа ва бошқа муҳаддислар ўз асарларида фойдаланганлар.

Ибн Ҳажар Асқалоний каби баъзи олимлар Имом Доримийнинг “Сунан”ини “Сихоҳи ситта”нинг олтинчи китоби сифатида қабул қилишса, бошқа бирлари уни энг ишончли деб топилган тўққиз ҳадис тўплами (“Кутубут тисъа”) сирасига киритишади. Уч ярим мингдан кўп ҳадис тўпланган бу “Сунан” муқаддима ва йигирма уч китоб, 1403 бобдан иборат. Асарда бўлим ва бобларнинг фикҳий тартибда берилиши муаллифнинг фикҳий салоҳияти юксак даражада эканини исботлайди.

Мовароуннаҳр ўлкасида ҳадисшуносликнинг шаклланиши, тараққий қилишига улкан хисса қўшган олимлардан яна бири Абдуллоҳ Субазмуний бўлиб, у бир неча асарлар муаллифидир. Бироқ ҳозирда унинг икки асаригина маълум. Бири “Муснад Аби Ҳанифа” ёки қисқача – “Муснад”, иккинчиси “Кашф ал-осор фи манокиб Аби Ҳанифа”, қисқача – “Кашф ал-осор” деб юритилади. Бироқ “Муснад Аби Ҳанифа”нинг Ўзбекистондаги нусхалари ҳақида маълумот йўқ.

“Муснад” асарини кейинчалик бошқа ҳанафий муҳаддислар қайта ишлаган. Мусо ибн Закариё ибн Иброҳим ибн Муҳаммад Хасфакий

(Ҳаскафий) Қозий Садруддин (ваф. 1252 й.) буюк аждодимизнинг асарини мухтасар ҳолатга келтирган. Бу асар қўлёзмаси Азҳар университети кутубхонасида “инв. № 311832” рақами остида (176 варакдан иборат) сақланади ва “Ҳофиз Абу Муҳаммад ал-Ҳорисий муснади” деб аталади. Ушбу “Муснад”нинг мухтасарида беш юздан ортиқ ҳадис бор. Уни “Синдий муснади” деб ҳам аташади. Бу асарга Али Қорий ёзган шарҳни биринчи марта Ҳиндистонда 1894 йили Ҳаравий нашр эттирган²⁸². Синдийнинг ўзи ҳам асарга “Ал-Маваҳиб ал-латифа фил ҳарам ал-Маккий би шарҳ Муснад ал-имом ал-Ҳасфакий” (“Имом Ҳасфакий муснади шарҳи билан Макка ҳарамига латиф совға”) номи билан шарҳ ёзган.

Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Масъуд Жамолуддин Қунёвий Дамашкий (ваф. 1369 й.) ҳам Абдуллоҳ Субазмунийнинг асарини мухтасар қилиб, “Ал-Муътаид мухтасар ал-Муснад” (“Муснаднинг мухтасарига таянч”) деб номлаган²⁸³. У асарни фикҳий масалалар тартибига кўра ўттиз уч бобга бўлиб, сўнгра уни “Ал-Мустанид шарҳ ал-Муътаид” (“Муътаиднинг шарҳига таянч”) номи билан шарҳлаган.

Абдуллоҳ Субазмунийнинг “Муснад” асари кўплаб олимлар томонидан тадқиқ этилган. Шундай бўлса-да, Имом Субазмуний “Муснад”ини замондош олимларимиз ҳам тадқиқ қилиши жуда муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, Синдий асарида зикр этилган, ровийларни чуқур ўрганиш юртимиздан етишиб чиққан ҳанафий муҳаддислар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Абу Саид Ҳайсам ибн Кулайб ҳадис илмига ҳисса қўшган юртимиз алломаларидан бири ҳисобланади. Унинг номи жуда кўп араб манбаларида ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилади.

Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг ҳадисларга бағишланган “Муснад” (“ал-Муснад ал-Қабир”) асарининг ягона қўлёзма нусхаси дастлаб Суриянинг пойтахти Дамашқ шаҳридаги “Мактабат аз-Зоҳирия” кутубхонасида 277-рақам остида сақланган, кейинчалик Дамашқдаги нодир қўлёзмалар сақланадиган “Мактабат ал-Асад” номли кутубхонага ўтказилган²⁸⁴.

192 варак (19-30 сатр)дан иборат ушбу қўлёзма 558/1163 йилда хаттот Ҳофиз Зиёвуддин Макдисий томонидан насх хатида кўчирилган. Ушбу

²⁸² Абдулқодир Кураший. “Ал-Жавоҳир ал-музййа фи табақот ал-ҳанафиййа”. Қоҳира. “Ҳижр”. 1993. Ж.3. – Б.138.

²⁸³ Ўша асар. – Б.143.

²⁸⁴ Уватов У. Имом Шоший ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари. – Т.: Университет, 2003. – Б.49.

нусха муаллиф муснадининг бир жузи бўлиб, Талха ибн Убайдуллоҳ розияллоҳу анҳу муснади билан бошланиб (У аслида китобнинг еттинчи жузи ҳисобланади), Абулюср розияллоҳу анҳунинг баъзи муснади билан тугайди (Бу китобнинг ўн бешинчи жузининг охиридир).

Қўлёзма дастлаб 1990 йили Дубай шаҳридаги “Марказ ад-даъват ва ал-иршод” аъзоси, ҳиндистонлик ҳадисшунос олим, доктор Маҳфузур Раҳмон Зайнуллоҳ томонидан тадқиқ этилиб, уч жилдда Мадинаи мунавварада нашр этилган. (1994 йили асар қайта чоп этилган.)

Ушбу асар 2012 йили Ҳамид Абдуллоҳ Маҳаллавий тадқиқи билан “Муснад аш-Шоший” номи остида Байрутнинг “Дар ал-кутуб ал-илмия” нашриётида (544 бетдан иборат) ҳам чоп этилди. (Германиянинг Мюнхен, Буюк Британиянинг Кембридж, Канаданинг Торонто, АҚШнинг Гарвард, Принстон ва Нью Йоркнинг Элмер кутубхоналарида сақланади).

Марокашлик муҳаддис Саййид Абдулмажид Ғоврий (1910-1993) “Мавсуа улум ал-ҳадис ва фунуних” (“Ҳадис илмлари энциклопедияси”) ва Муҳаммад Матар Заҳроний “Тадвин ас-сунна ан-набавия” асарида энг муҳим муснадлар қаторида Имом Шошийнинг “Муснад”ини алоҳида таъкидлашади²⁸⁵.

Доктор Маҳфузур Раҳмон Зайнуллоҳ Имом Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг “Муснад” асарини тадқиқ этиш натижасида ушбу китоб айнан Ҳайсам ибн Кулайб Шоший қаламига мансуб эканини қуйидагича асослайди:

1. Ҳар бир ҳадис исноди Ҳайсам ибн Кулайбнинг устозларидан бошланади: Аббос ибн Муҳаммад Дурий, Абу Исо Термизий, Абу Ҳотам Розий, Исо ибн Аҳмад Балхий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Шокир ва ҳ.к.

2. Ҳадислар иснодида Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший шогирдларининг бўлиши: Абулқосим Али ибн Аҳмад Хузоъий ва Абулқосим Аҳмад ибн Абу Мансур Халилий²⁸⁶ каби.

Шунингдек, доктор Маҳфузур Раҳмон Зайнуллоҳнинг таъкидлашича, бу асар асли 15 жилддан иборат бўлиб, биз фойдаланаётган “Муснад” китоби 7-жилддан бошланган. Бешинчи-олтинчи жилдларининг охириги саҳифалари топилган. Ундаги ҳадислар Али (розияллоҳу анҳу)га

²⁸⁵ Қаранг: Саййид Абдулмажид Ғоврий. Мавсуа улум ал-ҳадис ва фунуних. – Дамашқ: Дор Ибн Касир, 2007. Ж. 3. – Б.287-289; Муҳаммад Матар Заҳроний. Тадвин ас-сунна ан-набавия. – Ар-Риёд: Дор ал-минҳож, 2010. – Б.91-94.

²⁸⁶ Қаранг: Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший. ал-Муснад. Мадинаи мунаввара: Мактабат ал-улум вал-ҳикам, 1990. – Б.7-10.

тегишлидир. Асарнинг қолган топилган қисмларини ўқиб бўлмайдиган даражага етиб қолгани учун уларни тадқиқ этиш мушкул²⁸⁷.

Мазкур китобнинг мавзуси унинг “Муснад” номидан маълум бўлиб, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший уни саҳоба муснадлари бўйича тартиблаган ва ҳар бир саҳоба ривоят қилган ҳадисларни жамлаган. Асарда ҳадислар қуйидаги услубда берилган:

- Аввал тўрт халифанинг муснадлари, кейин жаннат башорати келган ўнта саҳоба ҳамда бошқа саҳобаларнинг ҳадисларини алифбо тартибида келтирган;

- муаллиф баъзи ҳолларда саҳобанинг қисқача таржимаи ҳолини айтиб ўтади. Баъзида эса унинг фақат исми, куньяси ва нисбаси билан чекланади;

- саҳобаларнинг иснодларини улардан ривоят қилинган тартибга кўра жойлаштирган;

- ҳадисларни ривоят қилишда уларнинг иснодлари, матнлари тўғрисида сўз юритилмаган. Айрим ҳолларда ҳадиснинг исноди, матни тўғрисида тўхталиб ўтилган;

- муаллиф ҳадисларни саҳиҳ ёки ҳасанга ажратмай, уларни аралаш ҳолда берган. Барча ҳадисларни аниқ баён этган;

- айрим ҳадисларнинг исноди бир хил бўлса, ҳадис матнини келтириб, “мислаҳу” ёки “наҳваҳу”, яъни “унга ухшаш”, “унга тегишли” каби сўзларни келтириш билан чекланган.

Бир сўз билан айтганда, юртимиз муҳаддисларининг илмий меросини тадқиқ қилиш, асарларида зикр этилган ровийларни чуқур ўрганиш Мовароуннаҳр муҳаддислари ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Натижада аجدодларимизнинг ҳадис илми соҳасида яратган улкан илмий меросида баён этилган эзгу умуминсоний ғоялар халқимизга, айниқса, ёш авлодга етказилади.

²⁸⁷ Қаранг: Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара: Мактаб ал-улум вал-ҳикам, 1990. Ж. 1. – Б.29.

ҒАЙБУЛЛАЕВ Саидахмадхон Саматхонович ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

ПАЗДАВИЙ АЛЛОМАЛАР СУЛОЛАСИ ВА УЛАРНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Аннотация: В статье рассматривается жизнь паздавских ученых, научная деятельность и вклад в развитие науки и просвещения Мавароуннахра. Также, предоставляет ценную информацию о важности их научных работ и влияние на последующую литературу.

Ключевые слова: Паздави, факру-л-ислам, усул ал-фикҳ (принципы юриспруденции), хадис, вероучение, матуриди, ханафи, қози (судья), асхабу-т-тахриж, комментарий.

Annotation: The article examines the life, scientific activity and contributions of Pazdawi scholars to the development of Movarounnahr science and enlightenment. It also provides valuable information about the importance of their scientific works and their impact on later literature.

Key words: Pazdawi, Fakhrul islam, usul al-fiqh (the methods of jurisprudence), hadith, creed science, maturideh, hanafi, qadi (judge), owners taxrij, comment.

Сўнги йилларда мусулмон ренессансига асос солган улўғ аждодларимиз, улар томонидан яратилган – ҳозиргача маърифатли дунёни ҳайратга солиб келаётган илмий-маърифий меросни ўрганиш, улар бўйича тадқиқот ишлари олиб бориш, асос солган илмий йўналишлари, мактаблари, анъаналарини давом эттириш бўйича жуда кўп хайрли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Президентимиз Ш.Мирзиёев ташаббуслари билан кўхна Насаф диёрида калом илми мактаби барпо этилиб, Насафлик алломалар илмий меросини чуқур тадқиқ этиш ишлари йўлга қўйилди.

Қашқадарё воҳаси қадимдан забардаст олимлар, маърифатпарвар авлиёларнинг туғилиб, камол топган гўшаларидир. Манбаларда илм-фаннинг турли соҳаларида юқори даражаларга эришган 300га яқин Насафий нисбаси эга олимлар келтирилган. Улар орасида илк ўрта асрларда яшаб, ижод қилган “Паздавийлар сулоласи” вакилларининг минтақа илм-маърифати ривожига хизматлари алоҳида этирофга сазовор. Зеро уларнинг ислом ҳукуқи ва фалсафасига оид илмий асарлари нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун мусулмон оламида ҳозиргача таянч

манбалар бўлиб хизмат қилмоқда. Ушбу сатрларда Паздавий алломалар ва уларнинг илмий мероси тадқиқ этилган.

Паздавийлар сулоласининг илмий доирада дастлабки вакили Абдулкарим ибн Мусо ибн Исо ибн Мужоҳид Насафий Паздавий бўлиб, тахминан 300/912 йилда ҳозирги Қарши шаҳри ўрнида жойлашган Насаф ҳудудида дунёга келган²⁸⁸. Унга берилган “Паздавий” нисбаси эса Насафдан Бухорога кетиш йўлидаги олти фарсах²⁸⁹ узоқликда жойлашган “Пазда” ёки “Базда” деган кўрғон номидан олинган²⁹⁰. Насаф X-XI асрларда ҳадис, калом ва фикҳ илмлари бўйича Ўрта Осиёда йирик марказлар қаторидан ўрин олган эди. Зеро IX асрдаёқ Насаф ва ундан унча узоқ бўлмаган Пазда ва Кеш воҳаларида ҳадисшунослик, фикҳ, ақида ва бошқа соҳаларга оид илмий мактаблар шакллана бошлаган.

Абдулкарим Паздавий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида кам сонли маълумотлар мавжуд. Жумладан, олимни Абу Мансур Мотуридийнинг энг яқин шогирди сифатида калом, ҳадис, фикҳ илмларида етук олим бўлиб етишгани ва устозлари силсиласи имом Мотуридий орқали мазҳаббошилар Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ва Абу Ҳанифага етиб бориши зикр этилади²⁹¹. Олимнинг шогирдлари қаторида Хатиб Исмоил ибн Абдуссодиқ ибн Абдуллоҳ ва Абу Абдуллоҳ ал-Ғанжор исмларигина келтирилган²⁹². Абдулкарим Паздавий 390/999 йили ҳижрий 90 ёшида вафот этган²⁹³.

Манбаларда Абдулкарим Паздавий таълиф этган бирор илмий асар номи учрамаса-да, унинг хизматлари билан Пазда ва Насаф ўлкасида илм-маърифат ривожланишига сабачи бўлган дейиш мумкин. Кейинчалик унинг авлодларидан забардаст фақиҳ, мутакаллим ва муҳаддислар етишиб чиқиб мазкур илмлар бўйича муҳим асарлар таълиф этишди. Жумладан, набираси Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Паздавий ҳам йирик фақиҳ бўлган ва Самарқанд, Бухорода қозилик қилган²⁹⁴. Муҳаммаднинг

²⁸⁸ Ибн Қутлубуғо. Тожут тарожим. – Leipzig: Flugel, 1862. 30-31 б.

²⁸⁹ 5544 м (пиёда ўртача 1.5 соатли йўл).

²⁹⁰ Улрих Рудолф. ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 167.

²⁹¹ Муҳаммад ибн Сулаймон Ҳанафий. Китоб аъламу-л-ахяр. Байрут. Дор кутуб ал-илмийя, 1997. – Б. 392.

²⁹² Ўша асар. – Б. 392; Абдулкарим Самъоний. ал-Ансоб. – Қоҳира: Мактабату Ибн Таймия, 1980. – Б. 190.

²⁹³ Абдулҳай Лакнавий. ал-Фавоиду-л-баҳийя. – Байрут: Дор ал-маърифа, 1998. – Б. 54.

²⁹⁴ Муҳаммад Хузарий. Тарих ат-ташриъ ал-исламий. – Миср, 1934. – Б. 362.

фарзандлари Абул Уср ва Абул Юср Паздавийлар эса, ҳанафий фикҳи ва мотуридия ақидасининг янги тараққиёт босқичига олиб чиқишди.

Ака-укаларнинг каттаси Абул Уср Алий ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Паздавий асосан фикҳ (ислом ҳукуқи)нинг билимдони бўлган ва “Фахру-л-ислом” (ислом фаҳри) унвони билан танилган. Фахру-л-ислом ёзган асарлари юқори савияли, қийин бўлгани боис “*Абул Уср*” (*Қийинчилик отаси*) куняси билан ҳам танилган. Ўз ўрнида укаси Муҳаммаднинг ёзган китоблари анча енгил, осон бўлгани сабаб, унга “*Абул Йуср*” (“*Осонлик отаси*”) куняси берилган²⁹⁵.

Фахру-л-ислом Паздавий 400/1009 йилда туғилган бўлиб, дастлабки илм сабоқларини ўз отасидан олади. Вояга етгач талаби илм мақсадида Бухорога сафар қилиб, у ерда кўплаб олимлардан дарс олган. Манбаларда таълим олган устозлари сифатида отаси ва машҳур фақиҳ Шамсу-л-аимма Ҳалавоий Бухорий (ваф. 454/1060 й.) номларигина келтирилади. Шунингдек, фақиҳ Абу Зайд Даббусий (ваф. 430 й.) ва Шамсу-л-аимма Сарахсий (ваф. 1009-1090 й.)лар билан устоз-шогирд ва сабоқдош сифатида яқин алоқада бўлган²⁹⁶.

Фахру-л-ислом ёшлигидан илмий муҳитда улғайиб, кўплаб устозлардан таълим олиб, забардаст олим бўлиб етишди. Манбаларда алломага юқори баҳо берилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан, машҳур “ал-Ансоб” асарида “Мовароуннаҳр фақиҳи, имомлар устози, Абу Ҳанифа мазҳабида ўзига хос йўналиш соҳиби”²⁹⁷ дея таърифланса, “ал-Фавоиду-л-баҳийя” китобда “Илмнинг турли соҳаларини ўзида жамлаган буюк имом, олимлар устози, фуруъ ва усулда дунё имоми эди”²⁹⁸ дея, зикр қилинади. Дарҳақиқат, Фахру-л-ислом Паздавий ҳуқуқ ижодкорлари бўлмиш фақиҳларнинг юқори даражадагиси, яъни, “*асҳобу-т-тахриж*” вакили эди²⁹⁹. Ушбу табақа олимлари ҳанафий фикҳи ривожига катта ҳисса қўшган бўлиб, улар Абу Ҳанифа мазҳабига биноан янги масалаларга ечим бериш ва фатволарни саралаб чиқиш каби муҳим ишларни амалда жорий қилганлар.

²⁹⁵ Тошкўбри Зода. Мифтах ас-саода. – Байрут: Дор кутуб ал-илмийя, 1997. – Б. 185.

²⁹⁶ Ҳамидуллоҳ. Усул ал-фикҳ тарихи. – Истанбул: Ислом тадқиқотлари институти, 2002. Ж. 2. – Б. 12.

²⁹⁷ Абдулкарим Самъоний. ал-Ансоб. – Қоҳира: Мактабату Ибн Таймия, 1980. Ж. 1. – Б. 339.

²⁹⁸ Абдулҳай Лакнавий. ал-Фавоиду-л-баҳийя. – Байрут: Дор ал-маърифа, 1998. – Б. 291.

²⁹⁹ Қаранг: Доктор Закийюддин Шаъбон. Усул ал-фикҳ ал-исламий. – Қоҳира: Ихё турос ал-арабия, 1999. 145-149 б.

Абул Уср узоқ йиллар Бухоро бош қозиси ва “садр” (уламолар раиси) бўлган. Шу билан бирга доимий равишда талабаларга фикҳ илмидан дарс ҳам берган. Шунингдек, манбаларда бир муддат Самарқандда бўлиб, илм мажлисларида толиби илмларга сабоқ бергани зикр этилмоқда³⁰⁰. Фақиҳнинг шогирдларидан кўпгина йирик олимлар етишиб чиқди. Жумладан, Нажмуддин Умар Абу Ҳафс Насафий (1069-1143), Алоуддин Самарқандий (ваф. 539/1144 й.), Абул Маъоли Муҳаммад ибн Наср Мадяний (1058-1160), укаси Абул Йуср Паздавий (ваф. 493/1100 й.) ва унинг ўғли Абул Маъолий Аҳмад (1088-1147) ҳамда ўз ўғли Абу Собит Ҳасан ибн Али каби машҳур шахсиятларни келтириш мумкин³⁰¹.

Фаҳру-л-ислом Паздавий Самарқанд ва Бухородаги муваффақиятли фаолияти салжуқий султон Маликшоҳнинг Мовароуннаҳрга қилган юриши натижасида (481/1088 й.) якун топиб, Кешга сургун этилди. Кешда бир йил яшаб, 482/1089 йили пайшанба куни, ражаб ойининг бешинчи санасида боқий дунёга сафар қилди. Аллома вафот этгач жасади Самарқандга олиб келиниб, дафн этилган³⁰². Паздавийнинг мақбараси ўрнини Самарқанднинг қадимий обидалари тарихига оид “Самария” асарида “Ҳазрат Фаҳру-л-ислом Паздавийнинг қабри Самарқанд ўрдаси ичидаги Вазир масжидининг саҳнасида, Қутби чордахум мозори яқинидадир”³⁰³ дея, зикр этилади.

Фаҳру-л-ислом Паздавий ислом илмлари хусусан, фикҳнинг фуруъ ва усул соҳаларига оид муҳим асарлар ёзиб қолдирган. Абдулкарим Самъоний (1113-1167) “Олимлар унинг асарларига муҳим манба сифатида аҳамият берадилар”³⁰⁴ дейди. Дарҳақиқат Паздавийнинг биргина “Усул” асари *усул ал-фикҳ*³⁰⁵ фани бўйича ўзидан кейинги давр адабиётларига услубий ва манбавий жиҳатдан таянч бўлиб хизмат қилди. Буни бевосита асарга ўттизга яқин шарҳ, хошия, изоҳ ва мухтасарлар ёзилганидан билиш мумкин. Жумладан, Ҳамидуддин Ромиший Бухорий (ваф. 667/1268 й.)нинг “*ал-Фаваид*”, Ҳусомиддин Сифноқийнинг (ваф. 714/1314 й.) “*ал-Кофий*”, Алоуддин Абдулазиз Бухорий (ваф. 730/1330 й.)нинг “*Кашифу-л-асрор*”, Абул Макорим Фаҳруддин Шофий (ваф. 746/1346 й.)нинг “*Шарҳу Жорбардий*”, Жалолиддин Карлоний (ваф. 740/1340 й.)нинг “*аш-*

³⁰⁰ Абдулҳай Лакнавий. *ал-Фавоиду-л-баҳийа*. – Байрут: Дор ал-маъриф, 1998. – Б. 291.

³⁰¹ Каранг: Муҳаммад Солих. *Шарҳу Жомии-с-сағир таҳқиқи*. – Макка: Уммул Куро университети, 2010. 96-97 б.

³⁰² Абдулҳай Лакнавий. *ал-Фавоиду-л-баҳийа*. – Байрут: Дор ал-маъриф, 1998. – Б. 126.

³⁰³ Абу Тоҳирхожа. *Самария*. – Тошкент. Камалак нашриёти, 1991. – Б. 34.

³⁰⁴ Абдулкарим Самъоний. *ал-Ансоб*. – Қоҳира: Мактабату Ибн Таймия, 1980. – Б. 188.

³⁰⁵ *Ислом ҳуқуқи назариёти ва қоидаларига бағишланган фан*.

Шофи”, Акмалуддин Бобартий (ваф. 786/1398 й.)нинг “*ат-Тақрир*”, Абул Баракот Насафий(ваф. 710/1310)нинг “Манору-л-анвор”, Убайдуллоҳ ибн Масъуд (ваф. 747/1346)нинг “ат-Танқиҳ” ва “ат-Тавзиҳ” каби асарлар “Усул ал-Баздавий”га ёзилган шарҳ, такмила ва изоҳлардир.

Манбаларда фақиҳ қаламига мансуб йигирмага яқин асар номлари келтирилгани аниқланди³⁰⁶. Улар орасида юз жилддан зиёд бўлгани ёки кичик рисола ҳажмидагилари ҳам бор. Бизга қадар Паздавийнинг усул ал-фиқҳга оид “Усул” (асарнинг асл номи “Канзул вусул ила маърифтил усул”) ва “Шарҳу Таквимул адилла фил усул” асарлари, фиқҳга оид - “Шарҳу Жомиъус сағир”, “Зиёдоту-з-зиёдот”, “Китоб ал-мабсут” (11 жилдлик), тафсирга оид “Заллатул қорий”, “Фи қироати-л-мусолли ва ма ятаъаллақу бих” асарлари, ақидага оид “Шарҳу Фикҳул акбар”, “Амолий” ва “ал-Муяссар фил калом” номли асарлари етиб келган. Аммо улар дунё кутубхоналарининг олтин фондларида қўлёзма ҳолида қолмоқда³⁰⁷. Яъни, муаллифнинг биргина “Усул” асари нашр этилган бўлиб, 1307/1889 йил Истанбулдаги “Саҳафий Усманийя” матбаъасида нашр этилган, кейинроқ Карачи (Покистон) шаҳрида ҳам қайта чоп қилинган³⁰⁸.

Шунингдек, манбаларда Фаҳру-л-ислом Паздавий қаламига мансуб “Тафсирул Қуръон” (бир юз йигирма жилдлик катта тўплам), “Шарҳу Жомиу-л-кабир”, “Сийрату-л-мазҳаб фи сифати-л-адаб”, “Шарҳ ал-Жомиъ ас-саҳиҳ”, “Ғиноу-л-фуқаҳо фи-л-фуруъ”, “Кашфу-л-астор фи-т-тафсир” ва “Мухтасар таквимул адилла” каби асар номлари, ёки улардан олинган иқтибослар келтирилса-да, мазкурлар бизга қадар етиб келмаган³⁰⁹.

Фаҳру-л-ислом Паздавийнинг укаси Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Паздавий ҳам “Содру-л-ислом” (уламолар раиси) унвонига сазовор бўлган буюк олим эди. Содру-л-ислом асосан ақида илмида машҳур бўлган, ёзган асарлари мотуридия таълимоти ривожига янги бир даврни, бошқа ақидалар билан қиёслаб, устун томонларини

³⁰⁶ Ҳисомиддин Сиғнокий. Ал-Кофий: нашрга тайёрловчи Фаҳруддин Муҳаммадсайид. – Риёз. Мактабату-р-Рушд, 2001. 29-31 б; Brockelman. GAL. Ж. 6. – Б. 662; Муҳаммад Мазҳар. Усул ал-фиқҳ исломий ва мусаннафат. Ж. 3. – Б. 269.

³⁰⁷ Қаранг: Yusuf Ziya Kavakci. XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları. Ankara: Sevinç matbaası, 1976. – Б. 51; Ҳисомиддин Сиғнокий. Ал-Кофий: нашрга тайёрловчи Фаҳруддин Муҳаммадсайид. – Риёз. Мактабату-р-Рушд, 2001. 29-31 б.

³⁰⁸ Фаҳру-л-ислом Паздавий. Усул ал-Баздавий. – Карачи: Ором боғ маркази, шашр йили қўрсатилмаган. 392 б; Yusuf Ziya Kavakci. XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları. Ankara: Sevinç matbaası, 1976. – Б. 51.

³⁰⁹ М. Комилов. Мовароуннаҳр фиқҳ илмининг ривожига ва Алоуддин ас-Самарқандий. – Тошкент: Истиқлол, 2006. – Б. 46.

кўрсатиб бериш услубига асос солди, кейинчалик шогирдлари хизматлари билан ўзининг тараққиёт чўққисига чикди³¹⁰.

Абул Юср 421/1030 йилда Паздада туғилган. Илмни отаси ва акасидан олиш баробарида Исмоил ибн Абдусодиқ, Абу Яъқуб Юсуф ибн Мансур Саёрий, Абу Яъқуб ибн Юсуф ибн Муҳаммад Найсабурий ва шайх имом Абулхаттоб каби устозлардан ҳам дарс олди. Кейинчалик катта олим бўлиб етилишида мазкур шахслар хизматлари беқиёс бўлган³¹¹.

Абул Йуср илмда маълум даражага етгач алоҳида дарс мажлисига асос солди. Бу ҳақда олимниг яқин шогирди Нажмуддин Умар Насафий (1069-1142) шундай дейди: “Абул Юср Мовароуннаҳр илм аҳллариининг устози, имомлариининг имоми. Ҳузурларига турли ўлкалардан илм олиш мақсадида талабалар келар эди. Усул ва фуруъда кўпгина китоблар таълиф этган ҳамда Самарқанд қозилигига тайинланган ва бир муддат ҳадис ҳам имло қилганлар”³¹².

Абул Йуср Паздавий Мовароуннаҳрда мотуридия ақидавий таълимоти ривожига улкан ҳисса қўшган. Унинг пойтахт Самарқанд ва Бухородаги фаолияти мотуридия таълимотини минтақада устувор ақидага айланишига сабабчи бўлди. Кейинчалик шогирдлари Абул Муин Насафий (ваф. 1115 й.), Нажмуддин Умар Насафий (1069-1142), Алоуддин Самарқандий (ваф. 1143 й.), Нуриддин Собуний (ваф. 1184 й.) ва Иброҳим Саффор (ваф. 1139 й.)ларнинг сайъ-ҳаракатлари билан мотуридия таълимоти Мовароуннаҳр, Хуросон ва қўшни ҳудудларга ҳам етиб борди ва турли адашган ақидаларни сиқиб чиқарди³¹³. Шунингдек алломанинг яқин шогирдлари сифатида Рукнул-аимма Абдулкарим Санойй (ёки Сабойй), Муҳаммад ибн Тоҳир Самарқандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ҳулабий, акасининг ўғли Абу Собит Ҳасан ибн Али ва ўғли Абул Маъолий Аҳмад, Усмон ибн Али Пойкандий, Аҳмад ибн Наср Бухорий ва Абулбадр Саъд ибн Муслим Хайзуроний каби олимларни санаб ўтиш жоиз³¹⁴.

Манбаларда қайд этилишича, Абул Юср Паздавий 493/1100 йил 69 ёшида Бухорода вафот этган³¹⁵. Аллома ҳаёти давомида кўпгина асарлар

³¹⁰ Қаранг: Улрих Рудолф. ал-Мотурудий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. 160-167 б.

³¹¹ Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳийа. Ж. I. – Б. 188.

³¹² Ибн Қутлубиға. Тож ат-Тарожим фи табақот ал-Ҳанафия. Боғдод: 1962. – Б. 33.

³¹³ Қаранг: Улрих Рудолф. Ал-Мотурудий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. 150-160 б.

³¹⁴ Абдулҳай Лакнавий. ал-Фавоиду-л-баҳийа. – Байрут: Дор ал-маърифа, 1998. – Б. 79.

³¹⁵ Ўша асар. – Б. 188

таълиф этган бўлса-да, ақидага оид “Усулу-д-дин”, фикҳга оид, “Шарху жомеъу-с-сағир”, “Таълиқот”, “ал-Мураттаб”, “ал-Воқиат” ва “ал-Мабсут” ҳамда араб тили грамматикасига бағишланган “Шарҳ ал-ажрумия” асарларигина бизгача етиб келган³¹⁶.

Абул Юср Паздавийнинг фарзанди Абул Маъолий Аҳмад Паздавий ҳам забардаст олим бўлиб, “Қози садр” номи билан машҳур бўлган. У 481/1088 йили Бухорода туғилган³¹⁷. Абул Маъолийнинг катта олим бўлиб етилишида отаси ва устозлари Абул Майин Маймун ибн Муҳаммад Макхул ва Абу Мансур Самарқандийлар хизмати чексиз бўлган³¹⁸.

Фақиҳ бир муддат Бухорода қозилик қилган ва илмий фаолият билан ҳам шуғулланган. Кейинчалки ҳаж зиёрати мақсадида йўлга отланиб, сафар давомида Марв ва Бағдод шаҳарларида бир муддат талабаларга ҳадис илмидан сабоқ берган. Ҳаж амалини бажариб, юртга қайтаётганида 542/1147 йили Сарахсда вафот этган ва жасади шогирдлари томонидан Бухорога олиб келиниб дафн этилган³¹⁹.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Абдулкарим Паздавийдан бошлаб, унинг авлодларидан кўплаб фақиҳлар, қозилар етишиб чиқди. Улар ўз фаолияти ва ёзган асарлари орқали ислом ҳуқуқи ва фалсафаси тараққиётини янги босқичига олиб чиқдилар. Улардан қолган бой илмий мерос ҳозирга қадар мазкур фанларни ўрганишда бирламчи манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Шунга қарамай Паздавий алломалар асарларининг аксари ҳали ҳануз нашр қилинмаган ҳамда бирор тадқиқотга объект сифатида жалб қилинмаган. Зеро, Юртимиз китоб фондлари, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси манбалар хазинасида мазкур асарларнинг бир неча қўлёзма ва тошбосма нусхалари мавжуд бўлиб, уларни тадқиқ этиш ва замонавий нашларини амалга ошириш ҳозирги куннинг талабидир.

³¹⁶ Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. – Тошкент: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази нашриёти, 2007. – Б. 88.

³¹⁷ Абдулқодир Қураший. Жавоҳир ал-музийя. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. Ж: I. – Б. 118.

³¹⁸ Абдулҳай Лакнавий. ал-Фавоиду-л-баҳйя. – Байрут: Дор ал-маъриф, 1998. – Б. 39.

³¹⁹ Ўша асар Б. 40.

HOFIZI ABRU “ZUBDAT AT-TAVORIX” ASARI VA UNING O'RGANILISHIGA DOIR

Аннотация. Произведение “Зубдат ат-таварих” Хафизу Абри занимает особое место среди источников, относящихся к истории Амира Темура и тимуридского периода. На сегодняшний день представленные в нем исторические данные не были полностью вовлечены в какую-либо исследовательскую работу и не были переведены на узбекский язык. Только некоторые отрывки и выдержки встречаются в некоторых тематических разделах. Хафизу Абри в “Зубдат-ат-таварих” рассказывает о важных исторических событиях в качестве зрелого историка и географа. В этой статье описывается работа “Зубдат ат-таварих”, история его изучения и его роль в изучении эпохи Амира Темура и Тимуридов.

Ключевые слова: Хафизу Абри, “Зубдат ат-таварих”, Амир Темура, Мирза Шахрух, Мирза Байсунгур, Тимуриды, Герат, Хаваф, секретарь, летописец, “Маджмаъ ат-таварих султаниа”, сравнительный анализ.

Annotation: The work of “Zubdat at-tavarikh” by Hafiz-i Abru occupies a special place among sources dating back to the history of Amir Temur and the Timurid period. To date, the historical data presented in it has not been fully involved in any research work, nor has it been translated into Uzbek. Only some passages and excerpts are found in some of thematic sections. Hafiz-i Abru, in “Zubdat at-tavarikh”, highlights important historical events in his testimony as a mature historian and geographer. This article describes the work of “Zubdat at-tavarikh”, its history of study, and its role in the study in the period of Amir Temur and Timurids.

Key words: Hafiz-i Abru, “Zubdat at-tavarikh”, Amir Temur, Mirza Shahrukh, Mirza Boysunghur, Timurids, Herat, Havaf, Secretary, Historian, “Majma' at-tavarikh-i sultani-ya” Comparative analysis.

Mustaqillik yillarida tarix ilmiga qaratilgan e'tibor tufayli tarixiy manbalarni o'rganish, ayniqsa, Amir Temur va Temuriylar davrida yozilgan asarlarni tadqiq qilish va ilmiy muomalaga kiritish yo'lga qo'yildi. Bugungi kunda mazkur manbalar ancha keng o'rganilgan; ulardan ayrimlari o'zbek, rus

yoki ingliz tillariga tarjima qilingan va shu asosda tadqiqotlar chop etilgan. O'sha davrning mashhur mualliflaridan biri Hofizi Abru bo'lib, uning "Zubdat at-tavorix" asarida keltirilgan tarixiy voqealar o'zbek tiliga to'liq ilmiy izohli shaklda muomalaga kiritilmagan. Faqat, ba'zi bir mavzularga oid qismlari tarjima qilinib tadqiqotlarga jalb etilgan xolos. Shuningdek, mazkur manbaning o'rganilishiga doir tadqiqot ishlari ham yetarli emas. Quyida "Zubdat at-tavorix" asari va uning o'rganilish tarixi hamda ushbu asarning Amir Temur va Temuriylar davri tarixini tadqiq etishdagi o'rni qisqacha yoritib berildi.

Hofizi Abru (763/1361-1362 – 833 yil 3 shavvol/1430 yil 24 iyun) nomi bilan tanilgan XIV-XV-asrning yirik tarixchi va geograf olimlaridan biri Shihob ad-din Ahmad ibn Lutfulloh ibn Abd ar-Rashid al Bihdodoni al Xavofiy Hirotning Xavof nomli mavzesida tavallud topgan, Hamadonda tahsil olgan va Zinjonda vafot etgan. Tarixiy mavzularda o'ndan ortiq kitoblar muallifi³²⁰ bo'lgan Hofizi Abru o'z fa'oliyatini yoshlik davrlaridanoq (1380 yildan) Amir Temurning saroyida kotiblik bilan boshlagan³²¹. Shuningdek, Sohibqironning harbiya yurishlarida tarixnavis sifatida³²², yana Baylaqondagi kanal qurilishi ishlarini rejalashtirishda³²³ ishtirok etgan. Hofizi Abru Mirzo Shohruxning topshirig'i bilan o'z asarlarini yozishga kirishdi va yetuk saroy tarixchisi sifatida tanildi.

Hofizi Abruni tarixnavis sifatida shuhratini oshirgan asari "Majma' at-tavorix" (yoki "Majma' at-tavorixi sultoniya" (Sultonlar tarixi majmuasi) hisoblanadi³²⁴. Mazkur asar Mirzo Shohrux topshirig'i bilan **4 rab'**³²⁵ (yoki rub')dan iborat holda muallifning barcha tarixiy mavzudagi kitoblari asosida ta'lif etilgan bo'lib, uning 4-jildi Temuriy shahzoda Mirzo Boysung'urga bag'ishlangan. Davr an'anasiga muvofiq asarda tarixiy voqealar bayoni Odam Atodan boshlanib muallif davri bilan tugaydi. Uning **birinchi jildi** – Yaratilish ibtidosidan to Muhammad (s.a.v.)ning zamonlari (570-yil)ga qadar, **ikkinchi jildi** – Payg'ambar (a.s) yashagan davrdan to Abbosiylar xalifaligining inqirozi (570-1258)ga qadar, **uchinchi jildi** – safforiylardan to qoraxitoy toifasigacha

³²⁰ Bu haqida qarang: Ma'suma Rizozoda Shaforudiy. Hofiz Abru (Islom olami donishnomasi). (dانشنامه جهان اسلام). حافظ ابرو. // <https://rch.ac.ir>. (10.02.2020).

³²¹ Hofizi Abru. Zubdat at-tavoriz. سید کمال حاج سید. (مقدمه تصحيح و تعليقات: سید کمال حاج سید. ج. ۱). – تهران ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص. ۱-۶. جوادى.

³²² O'sha manba, B. 767.

³²³ O'sha manba, B. 1011.

³²⁴ Bu haqida qarang: Hâfiz-ı Ebrû// <https://islamansiklopedisi.org.tr>. (17.02.2020).

³²⁵ **"Rab"** so'zi arab tilidan "To'rt dan bir" ma'nosini bildiradi. Rab' so'zning qo'llanilishi asarning bir-biriga hajm jihatdan teng bo'lgan to'rt qismdan iborat ekanligini bildiradi va har bir rab' kitobning to'rt dan bir qismidir. Keyingi o'rinlarda bu so'zning o'rniga tushunarliroq bo'lishi uchun "jild" atamasi qo'llanildi.

(aniqrog'i mo'g'ullar davri), *to'rtinchi jildi* – esa, hijriy 736 yil (1335/1336)dan to 830 yil (1426/1427)ga qadar bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ichiga oladi. Kitobning mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan 4-jildi “Zubdat at-tavorixi Boysung'uriy” deb ham yuritiladi va o'z navbatida ikki qismga bo'linadi: – *birinchi qismi* – shartli ravishda *Amir Temur davri* (Abusaid Elxoniy (1316-1335) hukmronligining so'nggi yillari va Amir Temurning tavallud topgan yil tarixi bilan boshlanib, u vafot etgan yil tarixiy voqealari bilan nihoyasiga yetadi. (1336-1405); - *ikkinchi qismi* esa *Mirzo Shoxrux davri* (1405 yildan to 1427 yil (Ahmad Lur tomonidan Mirzo Shoxruxga suiqasd uyushtirilishi)ga qadar bo'lgan tarixiy voqeliklarni o'z ichiga oladi) deb yuritiladi.

Hofizi Abru asarning muqaddimasida ta'kidlab o'tganidek majmuaning 1-3 jildlarini yozishda Muhammad ibn Jarir at-Tabariy va Rashididdin Fazlulloh al-Hamadoni kabi 13ga yaqin mualliflarning asarlaridan manba sifatida foydalanadi³²⁶. Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”siga tayanib yozilgan³²⁷ 4 – jildini esa muarrix o'zining shaxsiy guvohligidagi ko'pgina tarixiy voqeahodisalar bilan to'ldiradi. Shuningdek, “Zubdat at-tavorix”dan o'sha davr mualliflari (Fasih Ahmad Xavofiy, Abdurrazzoq Samarqandiy, Mahmud ibn Xovandshoh, G'iyosiddin Xondamir) va keyingi davr tarixchilari o'z asarlarini yozishda manba sifatida foydalangan.

Hofizi Abruning “Zubdat at-tavorix” asarini o'rganishga doir dastlabki ilmiy izlanishlar G'arbda va rus tarixshunosligida ayrim sharq manbalarini tadqiq va tarjima qilish bilan bog'liq holda H.M Elliot va J. Dowson, Ch.A. Storiy, V.V. Bartold, Yu.E. Bregel tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Bundan tashqari eronlik olimlardan, Sadri Afshor, Xonbobo Bayoniy, Ali Akbar Dehxudo, Zabihullo Safolar o'z taqdimotlarida Hofizi Abru va uning “Zubdat at-tavorix”iga ta'rif berishgan. Sayid Kamol Hoj Sayid Javodiy ushbu tarixiy manbani ikki marotaba Eronda nashr etishga muvaffaq bo'ldi. Pokistonlik olim Muhammad Shafi esa Lahor (Pokiston) da asarning bir qismini chop etdi.

O'zbek olimlaridan A. O'rinboev, B. Ahmedov, D. Yusupova, O. Bo'riyevlar o'z tadqiqotlarida Hofizi Abruning “Zubdat at-tavorix” asaridan iqtibos keltirganlar, shuningdek, asardan parcha tarjimalar ham amalga oshirilgan.

³²⁶ Bu haqda qarang: Hofizi Abru. Zubdat at-tavoriz. (مقدمه، تصحيح و تعليقات: حافظ ابرو. زبدة التواريخ. سيد كمال حاج سيد جوادى. (ج. ۱). – تهران ' ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص ۱-۶. <https://islamansiklopedisi.org.tr>. (17.02.2020).

³²⁷ Bu haqida yana qarang: Hofizi Abru. Zubdat at-tavoriz. (مقدمه، تصحيح و تعليقات: حافظ ابرو. زبدة التواريخ. سيد كمال حاج سيد جوادى. (ج. ۱). – تهران ' ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص ۱۰۰۹.

“Zubdat at-tavorix” asari yuzasidan tadqiqot olib brogan olimlar haqidagi ma’lumotlar foydalanuvchiga qulay bo’lishi uchun ularni nashr etilgan yiliga muvofiq quyidagi tartibda raqamlandi.

1. Mashhur ingliz olimlari H.M Elliot (1808-1853) va J. Dowson (1820-1881)larning hammuallifligida (1867-1877 yillar) nashr etilgan 8 tomlik “History of India” (Hindiston tarixi) nomli yirik tadqiqot majmuasida Hofizi Abru va uning ilmiy merosi, shuningdek, “Zubdat at-tavorix” asari haqida ilk ilmiy mulohazalar mavjud. Unda yozilishicha Hofizi Abru Amir Temurning xizmatiga 1380 yilda o’tgan, shaxmat o’yinini puxta bilgan va Shohruxning topshirig’i bilan tarix va geografiyaga oid asarlar bitgan. Yana “Majma at-tavorix”ning “Zubdat at-tavorix” qismini Mirzo Boysung’urga bag’shlanganligi ta’kidlab o’tilgan³²⁸.

2. Rus olimi V.V. Bartold (1869-1930)ning tadqiqotlari (1897) Hofizi Abru va uning ilmiy merosini o’rganish bo’ycha o’z davrining mukammal majmuasidir. Zero, u Hofizi Abruga bag’ishlangan maqolasida muarrixning tarjimai holi, ilmiy merosi, asarlarining qisqacha mazmuni va ularning matnlaridan lavhalar ham keltirib o’tadi. Olim “Zubdat at-tavorix” asarining yozilishi haqida “...asar muqaddimasidan biz (Hofizi Abru) “Geografiya”ni tugatgach 820 (1417-18) yilda Tabariy, Rashididdin va Nizomiddin Shomiylar (asarlari) kabi umumiy tarixga oid, Mirzo Shohrux hukmronligi bilan nihoyasiga yetuvchi majmua yaratishga undan topshiriq olganligini bilib olamiz...” deb yozadi³²⁹. Shuningdek, “Zubdat at-tavorix”ning birinchi jildi Rashididdin bilan bir xil uslubda yozilganligi va to’rtinchi jildidan esa Abdurrazzoq Samarqandiy manba sifatida foydalanganligini aytib o’tadi. Bartoldning ushbu xulosalari matnlarni solishtirish natijasida berilganligi maqolasida aks etgan.

3. Yana bir ingliz olimi Charlz Stori (1888-1968) o’zining mashhur “Persian literature” (1927) nomli biobibliografik majmuasida Hofizi Abru va uning ilmiy merosi haqida ta’rif berib, “Zubdat at-tavorix”ni 4 qismdan iborat Odam [Ato]dan to 1427 yilga qadar tarixni o’z ichiga oluvchi asar ekanligini ta’kidlaydi³³⁰. Shuningdek, asarning Ayo Sofiya (№ 3035), Fotih (№ 4371\1), Murod (№ 1441), Leningrad (hozirgi Sankt-Piterburg (№ 3821), Milliy

³²⁸ Elliot and Dowson. History of India, IV, London, 1867-77. p. 1-5.

³²⁹ Bu haqida qarang: Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения (ал-Музаффарийа. Сборник статей учеников профессора барона Виктора Романовича Розена ко дню двадцатипятилетия его первой лекции...). – Сп.-Петербург, 1897, С. 1-28.; Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения. Сочинения. Т. VIII. – Москва, 1973. С. 74-97.

³³⁰ Storey C.A. Persian literature. A biobibliographical survey by Storey C.A. Vol. I, section II, London, 1927.

(Eron(№ 92), Bodlean (№ 161) fondlarining nusxalari haqida ma'lumot berib o'tgan.

4. Eronlik olim G'ulom Husayn Sadri Afshor (1935-2019) “تاریخ در ایران(شرح احوال و معرفی آثار مؤرخان و جغرافیسانان ایران) (Eronda tarix (Eron muarrix va geograflarining tarjimai holi va asarlari sharhi) nomli kitobida (1966) Hofizi Abru va uning ilmiy merosiga alohida to'xtalib, “Zubdat at-tavorix”ni XIV-XV asarlar tarixini o'rganishda muhim tarixiy manba ekanligini ta'kidlab o'tadi³³¹.

5. O'zbek olimi Asomiddin O'rinboyevning Amir Temur va Temuriylar davri manbalarini tadqiq etishda hissasi katta. Zero, biz uning tarjima va nashrlari orqali Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Abdurrazzoq Samarqandiy asarli bilan tanishmiz. Yuqorida qayd etilganidek “Matlai sa'dayn va majmai bahrayn” asarining 1427 yilga qadar voqealarini yozishda muallif “Zubdat at-tavori”dan manba sifatida foydalangan. Ushbu asarni 1969 yilda nashrga tayyorlagan A. O'rinboev ham bu haqda “... bu qismdagi 1405-1427 yillar voqealarini Abdurrazzoq Samarqandiy o'zidan oldin yozilgan tarixiy asarlardan, xususan, “Zubdat ut-tavorixi Boysung'uriy”dan foydalanib yozgan...” deb qayd etadi³³². Yana Abdurrazzoq Samarqandiy “Zubdat at-tavorix” va “Matlai sa'dayn”ni solishtirib matnlar orasidagi farqlarni ko'rsatib berishga harakat qilganligi nashrda qayd etilgan.

6. Eron olimi Xonbobo Bayoniy (1910-1997) “Zayli jome' at-tavorixi Rashidiy” asarini 1971 yilda nashrga tayyorlaydi. Uning muqaddimasida Hofizi Abru va uning ilmiy merosiga to'xtalib “Zubdat at-tavorixi”ni Amir Temur va Mirzo Shohrux davri bo'yicha birlamchi manba ekanligini ta'kidlab o'tadi. Yana, “Mujmali Fasihiy”, “Matlai sa'dayn”, “Ravzat us-safo”, “Habib us-siyar” kabi tarixnomalarga manba sifatida xizmat qilganligi alohida eslatib o'tiladi³³³.

7. 1972 yilda rus olimi Yu.E. Bregel (1925-2016) tomonidan o'zgartirish va qo'shimchalar bilan chop etilgan Stori biobibliografiyasining keyingi nashrida “Zubdat at-tavorix”ning turli davlatlar qo'lyozma fondlari va ularning kataloglarida qayd etilgan nusxalari bilan birgalikda Sankt-Piterburg³³⁴, Praga³³⁵

³³¹ Sadri Afshor. Tarix dar Iron. (شرح احوال و معرفی آثار مؤرخان و جغرافیسانان ایران). بسمایه کتابخانه ابن سینا - تهران، ۱۳۴۵/۱۹۶۶. ۴. ص. ۱۰۵-۱.

³³² Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (II жилд биринчи қисм (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. Масъул муҳаррирлар: А. Каюмов, Муҳаммад Али). – Тошкент, 2008. Б. 8.

³³³ Xonbobo Bayoniy. Zindagoni va asare Hofizi Abru. ذیل جامع التواریخ رشیدی. – تهران. ۱۳۴۹. ص. ۱۰۵-۱.

³³⁴ Dorn B. Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres, Theil IV, St. Petersburg, 1858, p. 426-455.

³³⁵ Tauer F. Vorbericht über die Edition des Zafarnäma von Nizām Šāmi und der wichtigsten Teil der Geschichtswerke Ḥafiz-i Abrū's (Archiv Orientalni, IV\2). – Praha, 1932, s. 250-256.

hamda Lahor (Muhammad Shafi nashri) qisqartma nashrlari haqida qayd etilgan. Shuningdek, H.M. Elliot va J. Dovson, V.V. Bartold, F. Tauer tadqiqotlarida asar va uning muallifiga berilgan ta'riflar haqida ham ma'lumot berib o'tiladi³³⁶.

8. O'zbek olimasi Dilorom Yusupova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham Hofizi Abru va uning asarlari haqida ma'lumotlar uchraydi. U Fasih Xavofiyning "Mujmali Fasihiy" asarini rus (1980-yil Maskvada) va o'zbek (2018-yil Toshkentda) tillariga ilmiy izohlar bilan tarjima qilgan. Asarning o'zbek tilidagi nashri muqaddimasida Fasih Xavofiy "Mujmali Fasihiy"ni yozishda "Zubdat at-tavorix" asaridan manba sifatida foydalanganligi ta'kidlab o'tiladi³³⁷. Shuningdek, Hofizi Abruning tug'ilgan sanasini D. Yusupova hijriy 763 yil (mil. 1361/1362)da ekanligini yozadi³³⁸. Muarrixning vafot etgan sanasi esa "Mujmali Fasihiy"da 833 yilning 3 shavvol (1430 yil 24 iyun)da ekanligi qayd etiladi³³⁹. Hofizi Abruning tug'ilgan vaqti haqida o'z davri manbalarida ma'lumot uchramaydi, lekin, uning vafot sanasi haqidagi eng ishonchli ma'lumot "Mujmali Fasihiy"da kelgan sana hisoblanadi. Fasih Xavofiy va Hofizi Abruning bir vaqtda bir darborda xizmatda bo'lganligi ma'lum va Abdurrazzoq Samarqandiy va Xondamirda kelgan 834 yil shavvol degan variant asosga ega emas.

9. Fors tilida ta'lif etilgan 14 jildli ensiklopedik lug'atnoma muallifi Ali Akbar Dehxudo (1879-1956) ham o'z taqdimotlarida Hofizi Abru va uning "Zubdat at-tavorix" asariga ilmiy izoh berigan (Lug'atnoma to'liq holata ilk bor 1981 yil nashrdan chiqqan). Dehxudoning yozishicha, Hofizi Abru Mirzo Boysung'urdan otasining shuhratini yoyishga xizmat qiluvchi 4 jildan iborat, ibtidodan to Mirzo Shohruxning zamonigacha umumiy tarixga bag'ishlangan kitob yozishga dastur oladi. Dasturga ko'ra nihoyasig yetkazilgan asarning 4-jildi komron shahzodaning nomi bilan "Zubdat at-tavorixi Boysung'uriy" deb nomlanib umumiy holatda "Majma' at-tavorixi sultoniya" deb ham yuritiladi³⁴⁰.

³³⁶ Стори Ч.А. Персидская литература (Библиографический обзор, перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Е. Брегель). Т. I. – Москва, 1972. С. 41-49.

³³⁷ Фасих Хавофий. Мужмали Фасихий (Фурс тилидан таржима, кириш, изохлар ва кўрсаткичлар муаллифи: тарих фанлари доктори, профессор, академик Д. Ю. Юсупова). – Тошкент, 2018. Б. 14-18.

³³⁸ Юсупова Д.Ю., Джаилова Р.П. Собрание восточных рукописей академии наук республики Узбекистан, История. – Ташкент, 1998. Б. 40-42.

³³⁹ O'sha manba. Б. 281.

³⁴⁰ Ali Akbar Dehxudo. Lug'atnoma. علي اكبر دهخدا. لغتنامه. – تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه. تهران، 1372/1994، ج. 4. ص. 7483-7481.

10. Yana bir eronlik olim Zabihullo Safo (1912-2000) “تاریخ ادبیات ایران” (Eron adabiyoti tarixi) nomli to’plamining (1985) 5- jildini XIV-XV asrlarda fosrsiy tilda ijod qilgan nazm va nasr ahliga bag’ishlagan. Olim ushbu to’plamda Hofizi Abru yashagan davr tarixi, tarixnavislari va ularning asarlariga qisqacha ta’rif beradi. Unda Hofizi Abru Temuriylar davrining mashhur tarixnavislaridan biri ekanligi va “Zubdat at-tavorix” asari “Majma’ at-tavorixi sultoniya”ning muhim ahamiyatga ega qismi ekanligi qayd etiladi³⁴¹.

11. Ozbek olimi Bo’riboy Ahmedov o’zining “Ozbekiston tarixi manbalari” (1991) nomli kitobida “...Hofizi Abruni Amir Temur bilan faqat saroyda hamsuhbat bo’lgan bo’lsa, Shohrux bilan uning yurishlarida birga bo’lgan.” deb yozadi. Lekin biz yuqorida Amir Temur yurishlarida Hofizi Abruning ishtiroki haqida aytib o’tdik. Shuningdek, “Majma’ at-tavorix” asari Mirzo Boysung’ur topshirig’i bilan yozilganligi va uning “Zubdat at-tavorix” qismi mustaqil ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlab o’tiladi. Kitobda “Zubdat at-tavorix”ning qo’lyozma nusxasi Toshkentda mavjudligi aytiladi³⁴². Toshkent nusxasi (№ 4078) haqida yan bir qancha tadqiqotlarda aytilgan. Lekin tekshirishlar natijasida bu nusxa “Zubdat at-tavorix” emasligi aniqlandi.

12. Amir Temur va Temuriylar davri manbalari bo’ycha ko’plab ilmiy izlanishlar olib borgan olim Omonullo Bo’riyevning tadqiqotlari Hofizi Abruning asarlaridagi geografik merosini o’rganishda alohida o’rin tutadi³⁴³. O. Bo’riyev tomonidan Hofizi Abruning tarjimai holi yetarli darajada o’rganilgan va bu haqda maqolalar ham chop etilgan. Shu sababdan bu yerda Hofizi Abru haqida ko’p to’xtalib o’tilmadi va asosiy e’tibor uning “Zubdat at-tavorix” asariga qaratildi. “Zubdat at-tavorix” asaridan Sohibqiron Amir Temurning nasl-nasabi haqidagi maqolasi ham o’zbek tilda O. Bo’riyev tomonidan tarjima qilingan³⁴⁴. Ushu tarjimadan biz Amir Temurning ota tarafidan 14-pushtiga qadar ajdodlari va ulardan tarqalgan avlodlar haqida bilib olamiz. Shuningdek, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”siga Hofizi Abru tomonidan yozilgan “Zayl”(qo’shimcha) ham o’zbek tiliga O. Bo’riyev tomonidan tarjima qilingan. Ushbu zayl muqaddimasidan bizga ma’lum bo’ladiki muarrixning asl ismi

³⁴¹ Zabihullo Safo. Torixe adabiyote Iron. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات ایران (از پایان قرن هشتم تا اوایل قرن دهم). — تهران، ۱۳۶۳/۱۹۸۵. ج. ۴. ص. ۴۸۶-۴۸۹.

³⁴² Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. — Тошкент, 2001. Б. 169-171.

³⁴³ Qarang: Бўриев О. Географические сведения в трудах Хафиз-и Абру: Дисс. ... кан. истор. наук. — Тошкент, 1988. Б. 195; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. — Тошкент, 2017. Б. 350.

³⁴⁴ Hofizi Abru. “Zubdat at -tavotix”dan Hazrat Sohibqironning mo’tabar nasl-nasabi haqida (O. Bo’riyev tarjimasi). // Amir Temur va Mirzo Ulug’bek zamondoshlari xotirasida. — Toshkent, 2009. Б. 290-301.

Abdulloh ibn Lutfulloh bo'lib Hofizi Abru uning laqabi (taxallusi)dir. Yana ushu zaylni Mirzo Shohruxning dasturi asosida ta'lif etganligi va Sohibqironning vafotidan so'ng Humoyun urduning xizmatiga o'tganligi haqida yozadi³⁴⁵. Hofizi Abru Nizomiddin Shomiyga yozgan zaylini keyinchalik qayta ishlab qo'shimcha va to'ldirishlar bilan "Zubdat at-tavorix" asariga ham kiritadi. Amir Temur hayotining oxirgi yillarini yozishda barcha muarrixlar Hofizi Abrudan iqtibos keltirishadi.

13. Eronlik olim Sayid Kamol Hoj Sayid Javodiy (1952 yilda tug'ilgan) esa, "Zubdat at-tavorix" asarini 1994³⁴⁶ va 2001 yillarda ikki marotaba izoh va ko'rsatgichlar bilan Tehronda nashr etishga muvaffaq bo'ldi. Uning birinchi nashri 2 jildidan iborat bolib faqatgina asarning Mirzo Shohrux qismi (1405-1427 yil voqealari)ni o'z ichiga olgan edi³⁴⁷. Va nihoyat Sayid Kamol shamsiy 1379 (mil. 2001) yilda "Zubdat at-tavorixni" 4 jildda (1-2 Amir Temur davri, 3-4 Mirzo Shohruh davri) chop etdi. Ushbu nashr "Zubdat at-tavorix" asari matnining yagona va to'liq holatdagi ilk ilmiy izohli nashridir. Noshir kitobning kirish so'zida Hofizi Abru va uning ilmiy fa'oliyati, asarning yozilish tarixi va uning turli fondlardagi nusxalari haqida ma'lumot keltiradi. Asarning 2 dona Mirzo Shohrux kutubxonasiga tegishli bo'lgan, bugungi kunda Eron (Milliy, № F\2527) va Turkiyada (Fotih, № 4371/2) saqlanayotgan nusxalari hamda Pokiston (Lahor № 430/469) nusxasi mazkur nashrga jalb etilganligi muallif tomonidan ta'kidlab o'tiladi³⁴⁸.

Hofizi Abru "Zubdat at-tavorix" asarining o'rganilish tarixiga oid adabiyotlar tahlili natijasida mazkur tarixiy manbaning 5 dona nusxasi turli davlatlar qo'lyozma fondlarida mavjudligi aniqlandi. Shulardan ikki donasi Eronda (Malik kutubxonasi, № 4163; № 4166), biri Trkiyada (Fotih kutubxonasi, № 4371/2), biri Pokistonda (Professor Muhammad Shafe' kutubxonasiga tegishli ko'chirma nusxa, № 430\469) va yana biri Britaniyada (Bodlean Kutubxonasi, № Elliot 422³⁴⁹) saqlanadi.

"Zubdat at-tavorix" asari haqidagi tadqiqotlardan H.M Elliot va J. Dowson, Ch.A. Storiy, Yu.E. Bregel, Sadri Afshor, Xonbobo Bayoniy, Ali Akbar

³⁴⁵ Низомиддин Шомий. Зафарнома (Форс тилидан ўгирувчи Ю. Ҳақимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва мвсўл муҳаррир А. Ўринбоев). – Тошкент, 1996. Б. 380.

³⁴⁶ "Zubdat at-tavorix" asari 1994 yil nashrining O'zRFA Sharqshunoslik instituti fondida 2 dona nusxasi (1. №) mavjud.

³⁴⁷ Hofizi Abru. Zubdat at-tavorix. سید کمال حاج سید (مقدمه تصحيح و تعليقات: سید کمال حاج سید). ج. ۱-۲. – تهران ۱۳۷۲/۱۹۹۴. ص. ۱-۹. جوادى.

³⁴⁸ Hofizi Abru. Zubdat at-tavoriz. سید کمال حاج سید (مقدمه تصحيح و تعليقات: سید کمال حاج سید). ج. ۱. – تهران ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص. ۱۷-۳۰. جوادى.

³⁴⁹ Ushbu nusxa "Zubdat at-tavorix"ning ikkinchi (Mirzo Shohrux) qismini o'z ichiga oladi.

Dehxudo, Zabihullo Safo, A. O'rinboev, B. Ahmedov, D. Yusupovalarning ishlarida Hofizi Abru va uning mazkur asari borasida umumiy tavsif beruvchi xarakterdagi ma'lumotlar berilgan. V.V. Bartold esa masalaga bir muncha chuqurroq yondashib asarning Bodlean kutubxonasi nusxasini o'rganib chiqadi. Olim tekshirishlar natijasida "Matlai sa'dayn" (Fraser 155) va "Zubdat at-tavorix" (Elliot 422)ning (1405-1427 yil voqealari bayonida) matlarida so'zmaso'z o'xshashliklar mavjudligini ta'kidaydi. Ushbu tadqiqotlardan asar haqida muxtasar tushunchaga ega bo'lish mumkin, ammo bu Amir Temur va Temuriylar davri tarixini o'rganishda "Zubdat at-tavorix"ning o'zni va asarning ilmiy ahamiyatini to'liq yoritib bermaydi.

Temurshunos olim O. Bo'riyev tadqiqotlaridan Hofizi Abru haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lamiz. Hatto "Zubdat at-tavorix" asarining ayrim maqolalaridan parcha tarjimalar amlga oshirilganini ham yuqorida qayd etdik. Lekin bu ham "Zubdat at-tavorix"ning to'liq matnini qamrab olmagan va asarning ilmiy ahamiyatini yoritib berish uchun yetarli emas. "Zubdat at-tavorix" asariga oid tadqiqotlar ichida asar matnlari to'liq qamrab olinganligi nuqtai nazaridan Sayid Kamol Hoj Sayid Javodiyning nashri mukammalroq hisoblanadi.

Hofizi Abru yuqorida ta'kidlanganidek Amir Temur va Mirzo Shohruxning harbiy yurishlarida, elchilik aloqalarida, bunyodkorlik ishlarida, rasmiy yozishmalarida qatnashgan va o'z davrining ijtimoiy-siyosiy tarixidan hamda tarix ilmidan xabardor bo'lgan. U "Zubdat at-tavorix" asarini yozishda taniqli muarrix sifatida o'zi ko'rgan-kechirgan voqe'liklariga asoslanadi. Asarda voqealar xronologik tartibda berilgan bo'lib, uning 1405-1427 yillar oralig'ida yuz bergan tarixiy voqealaridan yuqorida aytib o'tilganidek ko'pchilik muarrixlar foydalangan. Shuningdek, Muallif garchi asarning Amir Temur qismini yozishda Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"sidan foydalangan bo'lsada, bu qismni o'z guvohligidagi ko'plab faktlar bilan to'ldiradi. Hofizi Abru "Zayli Jome' at-tavorixi Rashidiy"ning 788 (1386) yil voqealari bayonida Sohibqiron urdusida maktub bitganligini eslatib o'tadi. Shuningdek oz'i ishtirok etgan harbiy yurishlar, safarlay va elchilik munosabatlari bayonida, voqelikda bevosita o'zning ishtirokini bildirib o'tadi³⁵⁰.

Asardagi ma'lumotlardan ko'rinadiki muarrix 1380 yillardan boshlab Saroy xizmatida bo'lgan va 1380-1404 yillar voqealari ham kompilyativ emas balki mustaqil ahamiyatga ega. Harbiy yurishlarda ishtiroki haqida muallif 795

³⁵⁰ Bu haqida yana qarang: Said Kamol Hoj Said Javodiy. Muqaddima. حافظ ابرو. زبدة التواريخ. (مقدمه تصحيح و تعليقات: سيد كمال حاج سيد جوادى. (ج. ۱). - تهران ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص. ۱۵-۱۶.

(1392/93) yil voqealari (Bag'dod yurishi) bayonida yozadi³⁵¹. Bu esa ayrim tadqiqotlarda Hofizi Abruni Amir Temur saroyida faqatgina kotiblik qilgan degan fikr noto'g'ri ekanligini bildiradi.

So'zimiz oxirida shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, "Zubdat at-tavorix" asari Amir Temur va Temuriylar davri tarixini yorituvchi birlamchi manba hisoblanadi. Shunday ekan mazkur davrni "Zubdat at-tavorix" asosida o'rganish bugungi kunda dolzarb mavulardan biri hisoblanadi. Asarda tarixiy ma'lumotlarni Nizomiddin Shomiy, Fasih Havofiy, Sharafiddin Ali Yazdiy va Abdurrazzoq Samarqandiylarning asarlari bilan qiyosiy tahlil qilgan holda tadqiqot olib borilsa uuning ilmiy qiymati namoyon bo'ldi.

QAYUMOVA Kamola Shavkat qizi
O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
Tarix instituti kichik ilmiy hodimi

IBN AL-ASIRNING "AL KOMIL FI-T-TARIX" ASARI MANBASHUNOSLIK TAHLILI

***Аннотация:** Эта статья посвящена творчеству Аль-Камиля, известному благодаря Ибн аль-Асиру. Восьмитомная работа Ибн аль-Асира относится к жанру общеисторических хроник, записанных в хрониках. Книга охватывает историю арабского халифата и всех исламских стран от "сотворения мира" до 628 / 1230-31 и отражает высокий уровень истории мусульманской хроники.*

Статья содержит кадикалогическую информацию о копии этого произведения, номер 824-825, хранящуюся в Институте восточных рукописей, а также измененные части содержания, а также способы освещения истории произведения.

***Ключевые слова:** Аль-Комил фи-т-тайхри, Сайрати Набави, Полная история, Сотворение мира, Центральная Азия, Моварауннахирия, Джуз, Хамдала.*

***Annotation:** This article focuses on the work of al-Kamil fi-t-history, which is famous for Ibn al-Asir. The eight-volume work of Ibn al-Asir relates to the genre of general historical chronicles recorded in the chronicles. The book*

³⁵¹ Hofizi Abru. Zubdat at-tavoriz. (مقدمه' تصحيح و تعليقات: سيد كمال حاج سيد حافظ ابرو. زبدة التواريخ. ج. 1). - تهران ' 1379/2001. ص. 767.

covers the history of the Arab Caliphate and all Islamic countries from the "creation of the world" to 628 / 1230-31 and reflects the high level of Muslim chronicle history.

The article contains the cadicalogical information of the copy of this work, number 824-825, stored at the Institute of Oriental Manuscripts, as well as the modified parts of the content, as well as the methods of covering the history of the work.

Keywords: *Al-Komil fi-t-taikhri, Siyrati Nabawi, "The Complete History", "The Creation of the World", "Central Asia.", "Movaraunnahiriya", "juz", "Hamdala".*

Ibn al-Asirga katta shuhrat keltirgan asar bu uning ulkan tarixiy asari bo'lmish "Al-Komil fi-t-tarix"dir. Ibn al-Asirning o'z shahodaticha, asarning asosiy qismini u o'zi tug'ilib o'sgan manzili Qasr Harbda yozgan bo'lib, u yerda uning katta va boy kutubxonasi bo'lgan. Shunday fikr ham mavjudki, Ibn al-Asir uni yozishni 595/1198-1199-yildan oldin boshlagan va dastlab asarning nomi "Al-Muqtasa fi-t-ta'rix" bo'lib, 595/1198-1199 yilgacha yetkazilgan³⁵².

Ibn al-Asirning sakkiz tomlik asari yilnomaviy tizimda qayd etilgan umumiy tarixiy xronika janriga oiddir. Asar o'zida Arab xalifaligi va hamma islom mamlakatlarining "dunyoning yaratilishi" dan toki 628/1230-31 yilgacha bo'lgan tarixini qamraydi va musulmon yilnomaviy tarixshunosligining yuqori darajasini aks ettiradi³⁵³. Agarda mashhur geograf Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" ("Mamlakatlar lug'ati") asari "geografik adabiyot sohasining o'z davridagi (XIII asr) mavjud barcha ma'lumotlarining mujassam etgan" bo'lsa, uning zamondoshi Ibn al-Asirning "Al-Komil fi-t-tarix" asarini "tarixiy adabiyot sohasining o'z davridagi mavjud barcha ma'lumotini o'zida mujassam etgan asar" deb atashimiz mumkin. Ibn Xalliqon Ibn al-Asirning asarini musulmon dunyosi tarixini to'g'risida yozilgan barcha mashhur asarlarning eng saralaridan biri sifatida e'tirof etadi³⁵⁴.

Asarning VII-XII jildlari mustaqil, alohida ahamiyatga ega bo'lib, 924-1231-yillar orasida Sharq mamlakatlarida, shuningdek, Movarounnahrda bo'lib o'tgan voqealarni o'z ichiga oladi va asosan qo'lyozma manbalar, shuningdek tarixni yaxshi bilgan kishilar bergan axborotlar hamda muallifning shaxsiy kuzatishlari davomida to'plagan boy va faktik material asosida yozilgan.

³⁵² Richards D.S. Ibn al-Athir and the Later Parts of the *Kamil*, pp. 78-79.

³⁵³ The Encyclopaedia of Islam .Vol. 3, -P.724.

³⁵⁴ Ibn Xallikan. Vafayat al-a'yan. T. 3. - C. 348.

Muarrixlar bugun ham 628-yilgacha bo'lgan voqealarni asosan Ibn al-Asir asaridan foydalangan holda yozadilar.

“Al-Komil fi-t-tarix” asarining, ayniqsa, mo'g'ullar istilosiga bag'ishlangan XII jildi alohida qiymatga ega va Movarounnahr hamda Sharq mamlakatlarining XIII asrning birinchi choragidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'rganishda asosiy manba vazifasini o'taydi.

Kitobning to'la matni ikki marta (1851-1876-yillari va 1901-y.) chop etilgan. Ayrim parchalarni rus tiliga N.A.Mednikov, A.E.Kromskiy tarjima qilganlar.

Asar Xivada to'la ravishda o'zbek tiliga Muhammad Rahimxon II (1863-1910-yy) davrida Nurillo Muftiy, Muhammad Sharif oxund shu kabi 15 nafar olimlar tomonidan tarjima qilingan bo'lib, u 2 jilddan iborat. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti huzuridagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharq qo'lyozmalari markazi xazinasida o'n uchta mo'tabar qo'lyozmalari saqlanmoqda. Ular ichida Xorazm nusxalari to'liqroqdir.

Qo'lyozma Otajon Xorazmiy ibn Muhammad Karim Turdi xattot tomonidan hijriy 1325-yilda yozilgan. Qog'oz ohorlangan, novotrang. Qo'lyozma birinchi jildi qora rangdagi charm, ikkinchi jildi esa qizil rangli charm bilan qoplangan. Qo'lyozma matni 39 satrdan iborat. Qo'lyozma o'lchovi: 48,5 x 29 qo'lyozma matni o'lchovi ya'ni xat maydoni: 38,5 x 18, hoshiya bezaklarsiz va izohlar berilmagan. Hoshiya 4,5 enlik, ichki bog'lama hoshiyasi 1,5x1,5. Muhr 8x5. Xati nafis “O'rta Osiyo nastalig'i”, “Movaraunnahiriya” da bitilgan.

Har bir jild olti daftardan iborat bo'lib, muallif daftar deganda “juz”, ya'ni bo'limni nazarda tutadi. Masalan, 1-jildda: I, II, III, VI, V, VI bo'limlar, 2-jildda esa: VII, VIII, IX, X, XI, XII bo'limlar jamlangan. Birinchi jild 1325/1902 yilda, ikkinchi jildi esa 1326 yilda ko'chirilgan. Qo'lyozma jami 1389 varoq bo'lib, 1-jild 686, 2-jild 703 varoqdan iborat. Matn Qo'qon qog'oziga nastaliq yozuvida qora siyoh bilan, ayrim voqealarning boshlanishi va sarlavhalari qizil siyoh bilan yozilgan. Mundarija faqat birinchi daftardagina bo'lib, qolganlarida uni yozish uchun 2-3 tadan toza varaq qoldirilgan.

Qo'lyozma daftarlaridagi tarixiy voqealar xronologik tartibda berilishiga, mazmuniga qaramay, qamrab olgan davriga ko'ra o'zaro keskin farqlanadi. Masalan: birinchi jildning birinchi daftari johiliyya, ya'ni hijriy yilning 1-asrigacha (622-milodiy yilgacha) bo'lgan davrni o'z ichiga olsa, ikkinchi daftar 20 yillik, beshinchisi 59 yillik voqealarni bayon qiladi. Qo'lyozmani oqqa ko'chirish ishlarining o'zi uch yil davom etgan.

“Al-Komil fi-t-ta’rix” asarida Arabiston, Suriya, Falastin, Iroq, Eron, Xitoydan tashqari Ispaniya, Sitsiliya, Shimoliy Afrika va Misr mamlakatlarning tarixiga oid ma’lumotlar ham talaygina.

O’rta Osiyo tarixiga tegishli ma’lumotlar esa qadimgi davrlardan boshlab, XIII asrning 1-choragigacha, ya’ni mo’g’ul istilosigacha bo’lgan davrni qamrab olgan bo’lib, solnomada alohida o’rin egallaydi. Arab istilosidan to muallif vafotigacha bo’lgan tarixiy voqealar Ibn al-Asir tomonidan izchil va mufassal yoritilgan. Chunonchi, muallif Xuroson hokimi Amir ibn al-Lays Safforiy (879-900) to’g’risida va O’rta Osiyoda VIII asrda yuz bergan Muqanna qo’zg’aloni (769-783) haqida hikoya qiladi. Ibn al-Asir Somoniylar sulolasiga doir ma’lumotlarni berish orqali O’rta Osiyonong o’sha davrdagi tarixiga oid siyosiy voqealarni to’liq tasvirlagan.

Ibn al-Asir bulardan tashqari O’rta va Markaziy Osiyo xalqlarining qoraxoniylar, g’aznaviylar, saljuqiylar, xorazmshohlar tarixi haqida ham mufassal ma’lumotlar keltiradi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu ma’lumotlarning aksariyatini faqat “Al-Komil fi-t-tarix” asarida asaridan toppish mumkin. O’sha davrdagi O’rta Osiyo tarixini o’rganishda bu ma’lumotlar shu jihatdan ham muhim manba bo’lib xizmat qiladi.

Kitobning ohirigi qismida mo’g’ullarning dastlabki bosqinchilik yurishlari haqida muallif o’z ko’zi bilan ko’rgan voqealarni bayon qiladiki, ular tabiiy, g’oyat ishonchli ma’lumotlardir³⁵⁵.

Shuningdek, asarning nusxasi Bayrutda 1978 yil “Dor al-fikr” nashriyotida chop qilingan bo’lib, bu nusxa 12 jildidan iboratdir: 1-jildning ibtidosida muallifning tarjimai holi va tasnif qilgan asarlari haqida umumiy ma’lumotlar berilgan. Kitob muqaddimasida Allohga hamd va Muhammad payg’ambarga salot va salomlardan so’ng, tarix nima ekanligi va uning ahamiyati haqida so’z boradi. Qur’oni karim oyatidan va Ibn Xaldunning “Nazmal-aqyon fiy a’yon al-a’yon” asaridan tarix fanining foydali tomonlarini bayon qiluvchi iqtiboslar keltirilgan. 1-jild 422-sahifadan iborat bo’lib, u har bir musulmon tarixchilarining odatiga ko’ra “Bismilloh”, “Hamdala” va “Salovat” bilan boshlanadi.

So’ngra islomda tarixga amal qilish boshlangan vaqt haqida bahs yuritadi. Undan keyin “dunyoning yaratilishi” Odam Ato va shayton uni yo’ldan ozdirgani haqidagi rivoyatlar keltiriladi. Zikr qilingan asosiy voqealardan biri

³⁵⁵ Хамидова С. Ибн ал-Асир ва унинг Тарих ал-Комил асари // Фан ва турмуш. - № 7. - Т., 1985. - Б. 14.

Nuh payg‘ambar to‘foni va undan keying yer yuzidagi holatlar va millatlar bo‘lishi haqida bayon qilinadi.

Islom tarixini o‘rganishda “Al-Komil fi-t-ta’rix” kitobi asosiy asliy manbalardan hisoblanadi. Ayniqsa, 302-hijriy / 914-milodiy yildan keyingi voqealarni o‘z ichiga oluvchi hodisalarni umumiy tarzda faqatgina mana shu asar orqaligina bilish mumkin. Chunki mana shu sanada Ibn Jarir at-Tabariyning tarix kitobi nihoyasiga yetadi. Ibn al-Asir bilan Buvayh haqida keltirilgan ma’lumotlar, shuningdek, O‘rta Osiyo haqida ma’lumotlar ham bani Buvayh haqidagi muhim ma’lumotlardan hisoblanadi. Balki Ibn al-Asir bani Buvayh haqidagi ma’lumotlarni o‘sha davlatning muhim jihatlarini yoritib bergan al-Ma’sudiyning asarlaridan iqtibos bilan olgan bo‘lishi mumkin.

Ibn al-Asir asarining asosiy jihatlaridan biri “Siyrati Nabaviy” (Muhammad payg‘ambarning siyratlari) oid muhim ma’lumotlar berilgan. Undan tashqari Jazoirning fath bo‘lishi haqida ham ancha keng ma’lumotlar berilgan. 628-hijriy yilgacha bo‘lgan davrdagi Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar bosqini ham mufassal yoritib berilgan. Ya’ni o‘zining vafotiga ikki yil qolguncha voqealarni yilma-yil yozib borgan.

Unda Nuh payg‘ambardan to Ibrohim payg‘ambargacha, o‘tgan payg‘ambarlar va ularning qavmlari haqida rivoyat qilinadi. 145-148-betlarda esa Zardo‘st, uning nasabi va kitobi haqida ancha qimmatli ma’lumotlarni uchratish mumkin. 155-157-betlarda Isfandiyor boshchiligidagi forslarning turklar ustidan g‘alabasi haqida ma’lumotlar berilgan. 158-162-betlarda Iskandar Zulqarnayn va uning Fors podshosi Doroga qarshi qilgan yurishlari hikoya qilinadi. 220-224-betlar esa Fors podshohlarini tavsif qilishga bag‘ishlangan, shuningdek, ushbu jildda Zardo‘st shariati, Mazdak va uning o‘limi, Anushervon va uning Ozarbayjon hamda Armanistonda qilgan ishlari zikr qilinadi. Undan so‘ng Fil voqeasi va Muhammad payg‘ambar tavalludlariga keng o‘rin berilgan. Mazkur jildning 299-betdan 360 betigacha johiliya arablari, ularning iqtisodiy-ijtimoiy va diniy-siyosiy holatlari bayon etiladi.

Kitobning II jildi Muhammad payg‘ambarning nasablarini bayon qilishdan boshlanadi. Unda Abdul Mutallib o‘g‘illari, qizlari, shuningdek, tarixiy zam-zam suvi haqida ham so‘z ketadi. Unda Muhammad payg‘ambarning tug‘ilishlari va ul zotning amakisi Abu Tolib qo‘liga o‘tguncha bo‘lgan davr, Ka’baning buzilib qaytadan bino qilinish tarixi, musulmon tarixchilari uchun juda muhim bo‘lgan voqea, ya’ni yil boshi hisoblanmish Muhammad

paygʻambarning Makkadan Madinaga hijrat qilishlari, shuningdek, mazkur jildda Ibn al-Asir ilk marotaba hijriy yil asosida xronologik silsilani boshlaydi.

Xullas, II jildda 10-hijriy / 632-milodiy yildan, 29-hijriy / 650-milodiy yilgacha boʻlgan voqealar oʻz aksini topgan. III jildda 21-hijriy / 642-milodiy yildan 86-hijriy (705-milodiy) yilgacha boʻlgan voqealarni oʻz ichiga oladi. IV jildda 86-hijriy (705-milodiy) yildan 145-hijriy (762-milodiy) yilgacha boʻlgan voqealarni oʻz ichiga oladi. V jildda 145-hijriy (762-milodiy) yilgacha 260-hijriy (877-milodiy) boʻlgan voqealarni oʻz ichiga oladi.

Quyida Toshkent davlat sharqshunoslik instituti huzuridagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharq qoʻlyozmalari markazi fondida saqlanayotgan № 824 – fehrizi (mundarijasi) tabdili:

“Alloma ibn Asiri hurrining tarixi komil otligʻ kitobining fehrizi~Islomda voqeʻ boʻlgʻon tarixning ibtidosi zikri~Zamonning kayfiyati zikri~Avvali olamdin to oxiri olamgʻacha sobit boʻlgʻon hodisalarning zikri~Qalamni xulqidan soʻng mahluq boʻlgʻon nimarsalarning zikri~Kecha va kunduzning qaysi avval mahluq boʻlgʻonining zikri~Iblis alayhi laʻnaning ahvoloti va otining odam alayhi salomgʻa qilgʻon tugʻyoni zikri~Iblis alayhi laʻnagʻa ato boʻlgʻon nimarsaning va oning mulkida paydo boʻlgʻon hodisalarning zikri~Odam alayhi salomning mahluq boʻlgʻonining zikri~Odam alayhi salom jannatdan sokin boʻlub soʻngra horij boʻlgʻoni bayoni~Odam alayhi salom qoyum kun jannatda sokin boʻlub va qoyum kun jannatda chiqib tovba qilgʻoni zikri~Odam bila Havvo alayhi salomning jannatdan chiqib qaysi manzilgʻa tushgonining zikri~Odam alayhi salomning zuriyolaridin Shish alayhi salom avlodining zikri~Odam alayhi salomning dunyodan boʻlgʻon zamonida ogʻir voqe boʻlgʻon hodisalarning zikri~Shish alayhi salomning valodati zikri~Odam alayhi salom vafot boʻlgʻonining zikri~Shish alayhi salom bin Odam alayhi salomning zikri~Shish alayhi salom zamonidin to yazuning podishohliqining zamoniga kelguncha boʻlgʻon hodisalar zikri~Yerudning zikri~Taxmurasning podishohliq zikri~Xatux yaʻni Idris alayhi salom zikri~Jamshid podshoqliqda Nuh alayhi salom zamonidagʻi hodisalar bayoni~ Buyurusab yaʻni zahok (sahok) zikri~Nuh alayhi salom zuriyolari zikri~ofaridunni bayoni~Nuh va Ibrohim alayhum salomlar orasida boʻlgʻan hodisalar bayoni~va Ibrohim alayhum salom va oning zamonidagʻi Ajam podshohlarini bayoni~...³⁵⁶”

Xulosa qilib aytganda, Ibn al-Asir serqirra ijodkor boʻlib u koʻplab sohalarga oid asarlar yozgan. Uning sharq dunyosidagi yetuk olim boʻlib yetishida avvalo, bolalikdan oiladagi ijodiy va ilmiy muhitda shakillanganligi,

³⁵⁶ ابن الاثير. تاريخ كامل. Xorazm. In: 824.1a,1b-3b.

shuningdek, uning izlanuvchanligi, ko'plab ustozlar ilmini o'rganishga ishtiyoqmanligi sabab bo'lgan. U ilm istab yurtma yurt kezdi, shu mashaqqatlari evaziga kelajak avlod uchun durdona asarlar yozib qoldirdi. Ayniqsa olimning uzoq ilmiy izlanishlari evaziga yozilgan "Al-Komil fi-t-tarix" asari tarix ilmini yanada boyitdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Ibn al-Asir hayot yo'lini bevosita ilm va ijod bilan bog'lagani holda o'z nomini abadiyyatga muhrladi.

Ibn al-Asir o'zining "Al-Komil fi-t-tarix" asarida tarixni kompleks tarzda yoritgani holda, unda ilgari tarixchilarning ishlarini shunchaki ko'chirish emas balki tanqidiy yondashgan holda eng to'g'risini asos qilib olganini ko'ramiz. Mazkur asar nomi ham be'jizga "Al-Komil fi-t-tarix" ("Mukammal tarix") deb nomlanmagan. Chunki unda ko'plab mamlakatlar va xalqlarning tarixi, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti aniq o'z aksini topgan.

ҚОРАЕВ Шерхон Пўлатхонович
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети
мустақил тадқиқотчиси

ХОЖА АҲРОР ВАЛИЙ МАЖЛИСЛАРИ

***Аннотация:** Это научная статья рассказывает о знаменитых религиозных просветительских собраниях нашего великого предка, старца темуридов, Ходжи Убайдуллы Ахрора.*

***Ключевые слова:** Беседы, учение, шариат, темурид старец, проповедь, поэзия, Навои.*

***Annotation:** This scientific article talks about the famous religious enlightenment meetings of our great ancestor, the Temurids' elder, Khoja Ubaydullah Ahror.*

***Key words:** Conversations, teaching, sharia, timurid elder, sermon, poetry, Navoi.*

Темурийлар даври тарихига назар солар эканмиз, тасаввуф пирлари мамлакат ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутганига амин бўламиз. Ана шундай юксак мавқега эга бўлган нақшбандия имомларидан бири, улуғ аждодимиз, авлиёлар султони Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордир. Хожа Аҳрор Валий (1404-1490) XV асрнинг 30-йилларида

Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг муносиб давомчиси сифатида танила бошлайди.

Ўрта асрларда тасаввуф намояндалари ҳузурида бардавом мажлислар, суҳбатлар ташкил этилиб, тариқат пешволари йиғин қатнашчилари, илм аҳли ва шогирдларга ислом дини ва тасаввуф ғояларидан машғулотлар олиб боришган. Жумладан авлиёлар султони Хожа Аҳрор мажлислари Мовароуннаҳрдаги етти иқлимга донг таратган йиғинлардан бири ҳисобланган. Бундай мажлису суҳбатга қатнашиш учун турли мамлакатлардан олиму уламолар, шоиру шуаролар, фозилу фузалолар оқиб келган. Жомий ҳам Хожа Аҳрор мажлисига мушарраф бўлиш учун Самарқандга Ҳиротдан келиб кетгани тарихдан маълум. Ушбу мажлисларда одатдагидек юқорида айтганимиздек, тасаввуфдан сабоқ берилган. Бу ҳақда *“Рашоҳат”*да шундай ёзилган: *“Ҳар қачон хизмати Хожа Ҳазрати Эшоннинг мажлисларига келсалар, ул Ҳазрат кўп ҳақойиқ ва маорифлар айтиб, ул сўзларда мухотаб Ҳазрати Хожа бўлур эрдилар, бовужуди уламо ва урафодин аларнинг асҳоби кибори ҳозир эрдилар”*.³⁵⁷

Абу Тоҳирхожа ҳам *“Самария”*да *“Хожа Аҳрор билим эгаларини севар, мажлиси ҳамиша олим кишилар билан тўла эди”*³⁵⁸ деб таъкидлаган. Хожа Аҳрор мажлислари ва суҳбатлари ҳақида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратлари шундай зикр этган: *“У кишининг суҳбатиға тўйилмасди. Шогирдлари дарсларини бахт ва саодатға гарқ бўлган ҳолда ўтказар эдилар. У киши зоҳир ва ботин илмларни пухта эгаллаган эдилар.*

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор раҳматуллоҳи алайҳининг нурли юзларини кўрган кишилар у кишининг ҳақларига дуо қилар ва мақтовлар айтар эдилар. У кишининг сўзлари ва шеърлари тариқатға ҳужжат эди”.³⁵⁹ Хожа Аҳрор Валийнинг суҳбат мажлислари ўз даврининг уламолари, дин ва тариқат арбоблари шаклланган. Навоий ҳам улуғ авлиё “муршиди офоқ” Хожа Аҳрор Валийнинг суҳбатини қуйида байтларда алоҳида қайд этган:

*Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ неким муришиди офоқ эрур.
Юз қўюбон қуллиғига шоҳлар,
Базмида беҳуд ўлуб огоҳлар.*

³⁵⁷ .Фаҳруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т:Абу Али Ибн Сино-2004.303-б.

³⁵⁸ Абу Тоҳирхожа. Самария.Т: “Камалак”-1991.27-б.

³⁵⁹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т: “Ҳилол – нашр”-2016.123-б.

*Хизматидин ҳар киши огоҳ ўлуб,
Гарчи гадо маъни ила шоҳ ўлуб.
Суҳбатида ҳар неча башакку райб,
Жилва қилиб шоҳиди раъноийи гайб.*³⁶⁰

Самарқанд шаҳрида таҳсил олган даврида Алишер Навоий ҳам Хожа Аҳрор Валий мулоқотларида иштирок этган. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да шундай ёзади, “...Амир Алишер Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт – неча йилу ой, саҳару шом турли фазилатлар ва камолот касб этиб, олимлар ва муҳаққиқлар пешвоси Хожа Аловиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий мулозаматида диний илмлар таҳсили ва яқиний маърифат такомилида машғул бўлиб, аёлиёлар қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг(Оллоҳ унга тинчлик берсин), файзли бузруквор мажлисидан файз ва офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олган ”.³⁶¹ Ўз навбатида Хожа Аҳрор Валий мажлислари Алишер Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини шаклланишида етакчи рол ўйнагани баайни ҳақиқат. Бинобарин навоийшунос олим Шухрат Сирожиддинов ҳам Абдураззоқ Самарқандий “Навоийнинг Самарқандда эканлиги пайтида Хожа Аҳрор Валий суҳбатларидан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтганки, бу Навоий дунёқараши ва мафкураси ташаккулининг босқичларини ўрганишида муҳим аҳамиятга эга”,³⁶² дейди. Албатта олим ҳақ. Жаҳонга шуҳрати тутган бундай мажлислар Навоий диққат-эътиборини тортмаслиги ва ундан буюк мутафаккар ўз билим ва тафаккурини бойитишда унумли фойдаланмаслиги мумкин эмас эди. Бизнингча, бу маърифий мажлисларга Навоийнинг нақшбандия тариқатига бўлган ихлос ва эътиқоди етаклаб келган бўлса, не ажаб.

Салимий “Муршиди офоқ” рисоласида шоирнинг Абусаид Мирзо томонидан Самарқандга юборилишидан мақсад Бобур Мирзо айтганидек, сургун эмас, балки Хожа Аҳрор Валий суҳбатидан баҳраманд қилишдан иборат бўлган, деган тахминни илгари сурган. Аммо бир томондан Хожа Аҳрор Валийнинг ўзи ҳам шуҳрати оламни тутган ёш Алишерни Самарқандга унинг ҳузурига юборишни подшоҳдан сўраган бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳақда тарихий маълумотлар мавжуд эмас.

³⁶⁰ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Т: “Фан”-1991.97-98-б.

³⁶¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т: Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981.188-б.

³⁶² Шухрат Сирожиддинов. Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий – типологик, текстологик таҳлили. Т: “Академнашр”-2011.55-б.

Хўш, биз Хожа Аҳрор Валийнинг маълум ва машҳур мажлислари ҳақида қандай маълумотга эгамиз? Фахриддин Али Сафийнинг гувоҳлик беришича, *“То Султон Абу Саъид Мирзонинг замони бўлди. Ҳазрати Эшон(Хожа Аҳрор)ни Тошканддин кўчириб, Самарқандга келтурди. Аввал кишиким, Самарқанддин Ҳазрати эшоннинг суҳбатлари(мажлислари) ва мулозаматларига иштоб билан борди”*.³⁶³ *“Рашоҳат”*да Саййид Абдулқодирнинг ўзи иштирок этган мажлис ҳақида ҳикоя қилишича, Мир Мазид Ҳазрати Эшон мажлисига келиб, тонггача суҳбат қурган. Биринчидан, бундай маълумотлар юқорида зикр этганимиз Абу Тоҳирхожанинг Хожа Аҳрор Валий мажлиси уламолар, олимлар ва зиёлилар билан гавжум бўлганлиги ҳақидаги фикрларини тасдиқлайди.

*“Рашаҳоту айнил-ҳаёт”*да айтилишича, *“Хизмати Мавлоно Алийи Тусийким, Мавлоно Али Аррон деган лақабда машҳур турурлар ва уламоийи замоннинг уламоларидан эрдилар. Ҳазрати Эшонга эътиқодлари кўп эрди ва мажлисларига кўб келиб-кетар эрдилар. Аммо бағоят кам сўзлар эрдилар. Бир кун Ҳазрати Эшон айдилар: “Сизнинг олдингизда бизнинг сўзламагимиз гоят бешармлик турур. Керакким, сўз ойтсангиз, бизлар эшитсак”. Хизмати Мавлоно ойдилар: “Жоегаким, мабдаи файёз(Аллоҳ)дин сўз етушса, бевосита бизнинг ул жойда сўз демагимиз бешармлик турур”*.³⁶⁴ Шунинг учун йиғинларда мажлис иштирокчилари Яратганнинг дўсти бўлмиш авлиёлар султони Хожа Аҳрорнинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тинглашган. Чунки унинг мажлислари илм-маърифат манбаи ҳисобланган.

Иккинчидан, Хожа Аҳрор Валий мажлисларида Қуръон, ҳадис, шариат ва тариқат мавзуларида сўз юритилган. Сафийнинг ёзишича, Хожа Аҳрор нафақат мажлис қатнашчилари берган оғзаки, балки кўнглидан ўтган саволларга ҳам жавоблар қайтарган. Аниқроқ қилиб айтганда, *“бир киши Ҳазрати Эшоннинг мажлисларида аҳли муруқабдан бўйин каж қилиб, ўзини муруқиб ва машғул қилиб кўрсатур эрди. Ҳазрати Эшон тунд бўлиб айдилар: “Бир киши Мавлоно Низомуддин(Хомуш) алайҳир раҳманинг суҳбатларида бошин ошоқга солиб ўлтуриб эрди. Айдилар: “Бошингни юқори кўтарким, кўрарман, сандин дуд чиқар ва санга муруқабга на нисбат бор турур, неча йиллар санга истинжо кесагини муҳайё этмак керак ва мабразлардин нажосатларни олиб ташламоғинг керак, то онга шойиста бўлурсанким, бу тариқдин санга сўз ойтилса,*

³⁶³ Фахруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т:Абу Али Ибн Сино-2004.303-б.

³⁶⁴ Фахруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т:Абу Али Ибн Сино-2004.303-б.

муроқабба ҳануз на ерда турур?”³⁶⁵ Яна Хожа Аҳрор мажлисларида бир кишининг кўнглидан ўтдики, : “На бўлурким ул Ҳазратнинг ботинида тасарруфе этсалар”. Ва Ҳазрати Эшон онинг ботинига мушарраф бўлиб, айтибдурларким: “Камоли тасарруф вақтеда бўлурким, ман сан бўлсам ё сан ман бўлсанг”. Бас, Пири Ҳирот(Абдуллоҳ Ансорий) қаддасаллоҳу сирруҳунинг ул сўзларини муборак тилларига айтдиларким:

(Таржимаси:) **Абдуллоҳ марди биёбоний,**

Талаб этмакка кетди оби зиндагоний.

Ногоҳ Харақонийга етишди,

Ул жойда ҳаёт чашмасин суйин тонди

Шул чоғлиг ичдиким, на ул қолди, на Харақоний.³⁶⁶

Бундай мулоҳазалар билан Хожа Аҳрор ҳар қандай сўфийнинг саволига жавоб бериб борган. Ана шундай тасаввуф мавзусидаги суҳбатлар мажлисни қизитган, дейишимиз мумкин.

Учинчидан, бир кун Фаҳриддин Али Сафий ваъз айтиш ниятида Хожа Аҳрор Валийнинг мажлисига киради. Кўп ўтмай Хожа Аҳрор дейди: “Бир киши ақобирлардин бирининг олдида борди ва айтди: “Хоҳларманким, ваъз айтсам, қайси ният билан айтайин?” Ул бузrug ажаб жавоб берибдур, айтибдурларким: “Маъсиятда ниятнинг нафи йўқ турур. Бу жавоб саҳиҳ турур, онинг учунг, вақтидин аввал сўз айтмоқ ва насихат этмак маъсият турур”. Бас, айтдиларким: “бу сўздин маълум бўлурким, сўз айтмоқнинг даражаси баланд турур”. Бу сўздин сўнг айтдиларким: “Эмди ақобири тариқат қаддасаллоҳу арвоҳаҳумга мавъизу тазкир вақтининг таъйини бобида сўз кўб турур. Баъзи айтибдурким, сўз айтмоқ вақти раво бўлурким, мутакаллим ул даража етушган бўлсаким, онинг тили кўпчиликнинг ноиби бўлиб, Ҳақ субҳонаҳунинг нойиби бўлгон бўлса”.”³⁶⁷ Бундан кўриниб турибдики, мажлисларда ваъз айтиш учун ҳар қандай кишидан юксак билим ва муайян даражага эришиш талаб этилган. Хожа Убайдуллоҳнинг суҳбати-йиғинлари кучли нотик ва юксак билим соҳиби томонидан олиб борилганлиги учун ўзининг таъсирчанлиги билан ажралиб турган.

Тўртинчидан, мажлисларда Хожа Аҳрор Валий шеърлар ҳам ўқиган. Бу эса ўз навбатида айтилаётган фикрга ўзига хос куч бахш этган. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Хожа Убайдуллоҳ ўз фикрларини баён

³⁶⁵ Фаҳруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т:Абу Али Ибн Сино-2004.333-б.

³⁶⁶ Фаҳруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т:Абу Али Ибн Сино-2004.371-б.

³⁶⁷ Фаҳруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т:Абу Али Ибн Сино-2004. 360-б.

қилишда шеърӣй услубдан фойдаланганлигига урғу берган: “Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор раҳматуллоҳи алайҳи ўзлари тариқат ишини ҳеч ҳам сусайтирмай олиб борар, иршод ишларидан бир лаҳза ҳам тўхтамас эдилар. У кишининг илмлари, файзлари ва сўзлари кишиларни маҳлиё қиларди. У киши ўз фикрларини баён қилишда шеърӣй услубдан ҳам фойдаланар эдилар”.³⁶⁸

Масалан, “Рашоҳат”да ёзилишича, бир кун азизлардан бири Ҳазрати Эшоннинг мажлисларида сўрадики: *“Акоби сўфия қаддасаллоҳу арвоҳаҳум айтибдурларким, вужуди Ҳақ ва ҳастийи мутлақдин бошқа вужуде мавжуд эрмастур ва мазохир пардасини зуҳур этган бир турур, ва таҳқиққа бино қўйилса, аҳли исломнинг муҳолафат ва мунозаатлари аҳли куфр била на важҳдин турур?”* Хожа Убайдуллоҳ унга бу икки байт била жавоб берди:

***Чунки берангий асири ранг шуд,
Муси бо мусиъий даржанг шуд,
Чун ба берангий раси кон дошти,
Мусийу Фиръавн дарад оштий.***

(*Таржимаси:* Поклик нопокликка асир бўлгач, Мусо гуноҳкорлар билан жангга тушди. Покликка етсанг, унга етган бўласан, У пайтда Мусою Фиръавн ўртасида сулҳ бўлади).

Яна бир мажлисда Хожа Аҳрор Валий йиғин аҳлини “узлатга чекинишни манъ этиб, суҳбатга тарғиб этдилар” ва мазкур мавзуда куйидаги байтни ўқидилар:

***Шакар танҳо махуо бо гул баромиз,
Ки дар таркиб бошад нафъи бисёр.***

(*Таржимаси:* Шакарни ёлғиз ема, гулга қўш, Таркибда фойда кўп бўлади).

Яъни бу билан авлиёлар султони суҳбат-мажлисларнинг киши камолотидаги ўрни беқиёс эканлигини баён этмоқда. Содда қилиб айтганда, мажлис-суҳбат кишига таълим ва тарбия беради, ҳам камолотга олиб боради. Албатта, ўрта асрлардаги етук авлиёларнинг барчаси устоз валийлар билан суҳбат қуриб, мажлисларида таълим олиб юксак даражага эришганлари бор гап.

Мухтасар қилиб айтганда, Хожа Аҳрорнинг мажлислари Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби кўплаб ўз даврининг буюк

³⁶⁸ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т: “Ҳилол – нашр”-2016.125-б.

мутафаккирлари тафаккури ва дунёқараши ривожига катта таъсир кўрсатган, дейиш мумкин. Бу эса келгусида олиб борилажак тадқиқотларда ўз исботини топади, деб ўйлаймиз.

УМАРОВА Ирода Амануллаевна
Тошкент давлат шарқшунослик университети
“Мумтоз филология” кафедраси изланувчиси

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ “МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ”
АСАРИ ШАРҲЛАРИДА ҚУРЪОН ОЯТЛАРИ ВА
ҲАДИСЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ
(Айюбнинг “Шарҳи Маснавийи Мавлавий” асари мисолида)

***Аннотация:** Известны несколько трудов Джалалуддина Руми. Суть их содержания основана на принципах ислама. Одной из величайших его работ считается «Маснавийи Маънави», где приведены тексты аятов из Корана и примеры из хадисов.*

В целях пояснения содержания известной средневековой рукописи «Маснавийи Маънави» написано множество комментариев. Один из таких комментариев хранится в Рукописном фонде Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан (рукопись № 2225). Автором его является Айюб. Данный комментарий является одним из совершенных, и выполнен на шесть тетрадей «Маснавийи Маънави». Каждая его страница содержит подробные пояснения автора на аяты из Корана и фрагменты из хадисов, которые соответственно написаны и в самой рукописи «Маснавийи Маънави».

В своем комментарии Айюб приводит примеры из Корана, Хадисов и историй пророков и комментирует их во взаимосвязи с содержанием соответствующего байта. Наряду с религиозными знаниями, в произведении упоминаются и другие исторические источники, сведения о жизни и деятельности автора, о мировоззрении Руми и его современников, а также их суфийских взглядах. Далее в труде имеют место упоминания о произведениях мыслителей, творивших в эпоху проживания великого поэта, где затрагивается тематика гуманизма, общечеловеческих ценностей. Значимость комментариев Айюба и их важная роль определяется также и обоснованностью их на принципах

ислама, исламской культуры, умением автора искусно сочетать свои истолкования на почве религиозного познания и интерпретации человеческой мысли.

Ключевые слова: труды Джалалуддина Руми, тексты аятов из Корана, примеры из Хадисов, комментариев, историй пророков, религиозные знания, исторические источники, жизнь и деятельность автора, гуманизм, исламская культура, принципы ислама.

Annotation: *There are several famous works of Jalaluddin Rumi. The essence of their content is based on the principles of Islam. His greatest work is "Masnaviyi Manaviy", where each page contains ayahs from the Qur'an and examples from the Hadith.*

In order to clarify the content of the famous medieval manuscript "Masnavi" there were written many comments. One of these comments is stored in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (manuscript under number 2225). Its author is Ayyub. This comment is one of the completed and executed and done on six Masnavi notebooks. Each of his pages contains the author's detailed descriptions of the verses from the Koran and sayings from the Hadiths, which are respectively written in the Masnavi manuscript itself.

In his commentary Ayyub gives examples from the Qur'an, Hadith and the stories of the prophets, and comments them in relation to the content of the corresponding byte. Along with religious knowledge, the work also mentions other historical sources, information about the life and work of the author, about the worldview of Rumi and his contemporaries, as well as their Sufi views. Further in the work there are references to the works of thinkers who worked in the era of the great poet, where the themes of humanism and universal values are touched upon. The significance of Ayyub's comments and their important role are determined by their validity on the principles of Islam, Islamic culture, the author's ability to skillfully combine his interpretations on the basis of religious knowledge of the Second Interpretation of human thought.

Key words: *works of Jalaluddin Rumi, texts of verses from the Qur'an, examples from Hadiths, commentaries, stories of prophets, religious knowledge, historical sources, human life and activities of the author, humanism, Islamic culture, principles of Islam.*

Шоир ва мутафаккир, суфий, Мавлавия тариқатининг асосчиси Жалолиддин Румий инсон руҳияти ҳамда борлиқ сир-синоатларини чуқур англаб етган, ўзи яшаган даврдан то бугунга қадар изидан кўплаб

мухлисларни эргаштира олган, асарлари дунёда кенг шуҳрат қозонган шахслардан биридир. Унинг бизгача етиб келган асарлари мазмун-моҳияти асосида ислом дини ётади. Мавлононинг “Маснавийи Маънавий” (“Маснавий”) асарини Эронда “Иккинчи Қуръон” деб ҳам аташади.

“Маснавийи Маънавий”даги деярли ҳар бир байт маъноси замирида Қуръон оятлари ва Ҳадисга ишора қилинади. Асарда учрайдиган суфиёна тушунчаларни аниқроқ тушунтириш мақсадида унга луғатлар, иловалар, шарҳлар, ҳошиялар, назиралар ёзилгани ёки ундан лавҳалар кўчирилиб алоҳида китоб шаклига келтирилгани, асардаги атамаларга изоҳлар тузилгани, асар бошқа тилларга таржима қилингани маълум.

Асарга бағишланган шарҳлар араб, форс, туркий ва бошқа тилларда ёзилган. Шарҳларнинг ҳажми ва таркиби ҳар хил бўлиб, уларда мазмун жиҳатдан асарларнинг манбалари, унда акс этган воқеалар тафсилоти, Қуръон оятлари ва Ҳадислар, муаллифнинг ҳаёти, ижоди, замондошлари ҳақида маълумотлар, айниқса Румийнинг дунёқараши, тасаввуфий ёндашувлари, инсонпарварлик хусусиятлари, шоир давридаги бизгача етиб келмаган бошқа мутафаккирларнинг асарлари каби хилма-хил мавзулар акс этган.

Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи Маънавий” асарига ёзилган ана шундай шарҳлардан бири Ўзбекистон РеспубликасиФА Шарқшунослик институтида сақланади (2225 рақамли қўлёзма). Асар шориҳ Айюб томонидан ёзилган бўлиб, “Шарҳи Маснавийи Мавлавий” деб номланади. Шарҳнинг ёзилиш вақти тарихи (санаси) 1120/1708-1709 йил бўлиб, хаттот Убод Муҳаммад Сиддиқ (عباد محمد صديق) томонидан 1221/1806 йили кўчирилгани китоб охири (колофон) да қайд этилган (443а варак). Демак, мазкур қўлёзма ушбу шарҳ ёзилган вақтдан юз йил ўтгандан сўнг кўчирилган. Шарҳда асарнинг тўла нусхаси берилган, яъни асарнинг таркибини ташкил этган олтита дафтар (китоб) ўрин олган. Айюбнинг “Маснавийи Маънавий”га ёзган шарҳи китоб varaқларининг ҳошиясида (ўртада Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи Маънавий” асарининг матни) берилган. Қуръон оятлари “Маснавий” матнида тўлиқ ҳолда, қисман, ибора, бирор исм ёки сўз орқали ифодаланади. Бунда шориҳ асар матнидаги оятнинг устига қизил сиёҳли чизик билан белгилайди, ҳавола қўйиб, ҳошияда шу ҳавола тартиб рақами билан оятни қайта кўчиради ва сатр устини қизил чизик билан белгилайди сўнг шарҳлайди. Баъзан матнда оят қисман берилган бўлса, шориҳ уни ҳошияда тўлиқ ҳолатда ёзади.

Айюб ўз шарҳида **Қуръонга** мурожаат қилган ҳолатлар жуда кўп кузатилади. Масалан:

آن شراب حق ختامش مشک ناب
باده را ختمش بود کند و عصاب³⁶⁹

Таржимаси:

Ҳақ шароби қуйқасидир мушкноб,
Боданинг ости тахир, ичмоқ азоб³⁷⁰.

Айюб ушбу байтда **ҳатм** сўзига таъриф бериб, ушбу сўздан ясалган бир нечта сўзларни (**хатм-хатам-хатам**) “Турли қўшимчалар орқали янги сўз яшаш санъатидир (**صنعت اشتقاق**)” деб изоҳлайди. Бу каби изоҳлар шарҳда кўплаб учрайди ва шориҳ асарни нафақат диний, илмий, тарихий, манбавий жиҳатдан, балки лингвистик жиҳатдан ҳам шарҳлаганини кўрсатади. Шундан сўнг шарҳда қуйидаги оят келтирилади:

ان الابرار لفي نعيم علي الارايك ينظرون تعرف في وجوههم نضره النعيم يسقون من رحيق
مختوم ختامه مسك³⁷¹ (оят охиригача берилмаган)

“Албатта, яхшилар (мўъминлар жаннат) неъматлари ичрадириллар. Улар сўриларда (атрофга) қараб ўтирурлар. Уларнинг юзларида неъматларнинг тароватини (бир қарашда) билиб олурсиз. Уларга (жаннатда идишлари) муҳрланган мусаффо майдан ичирилурки, у (май)нинг муҳри мушкдир”³⁷².

Шориҳ ҳам оятни юқоридаги таржимада берилган мазмунда шарҳлайди.

Бу байтлардан сўнг қуйидаги ҳикоя келтирилади ва ундаги дастлабки байтларда ҳам Қуръон оятига ишора қилинади:

داستان پادشاه جهود كه نصرانيانرا ميكشت از بهر تعصب³⁷³

Жухудлар подшосининг таасубга берилиб, насронийларни ўлдиргани³⁷⁴

³⁶⁹ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 156 varaқ.

³⁷⁰ Маснавийи Маънавий: Биринчи китоб. Жалолиддин Румий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2002.- 516.

³⁷¹ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 156 varaқ.

³⁷² Қуръони Карим: Маъноларнинг таржима ва тафсири/ таржима ва тавсиф муаллифи А.Мансур. Т.: “Тошкент ислом университети”, 2007. – 624 б. 83-сура (Мутаффифун сураси), 22-26 – оятлар.

³⁷³ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 156 varaқ.

³⁷⁴ Маснавийи Маънавий: Биринчи китоб. Жалолиддин Румий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2002.- 516.

Мазкур қисқа ҳикояда қуйидаги байт шарҳида Жалолиддин Румий эслатилган:

عهد عيسى بود و نوبت آن او
جان موسى او و موسى جان او³⁷⁵

Таржимаси:

Давр – Исо давру даврони эди,
Ул Мусога жон, Мусо жони эди³⁷⁶.

“Бу сўзлар Мавлонога тегишлидир ва унда “Қуръони Карим”даги оят мазмуни назарда тутилган”, - деб ёзади шориҳ ва қуйидаги оятни келтиради:

آمن الرسول بما انزل اليه من ربه والمؤمنون كل آمن بالله و ملكته و كتبه و رسله لانفرق بين احد
من رسله و قا الواسمعنا و اطعنا غفرانك ربنا و اليك المصير³⁷⁷

“Пайғамбар (Муҳаммад) ўзига Парвардоридан нозил қилинган нарсага (оятларга) имон келтирди ва мўминлар ҳам. (Уларнинг) ҳар бири Аллоҳга, фаришталарига, китобларига ва пайғамбарларига бирортасини ажратмасдан (ҳаммасига) имон келтирди. “Эшитдик ва итоат этдик. Эй, Раббимиз, мағфиратингни (сўраймиз). Қайтишлик фақат Сенинг ҳузурингадир”,-дедилар”³⁷⁸.

Шориҳ бу ерда мусулмонлар барча юборилган пайғамбарларга ишонч билдирган бир вақтда, бундан фарқли ўлароқ, яҳудийлар ва насоролар баъзи пайғамбарларни тан олмасликларини таъкидлайди.

Айюб ўз шарҳида кўп ҳолларда манба сифатида **пайғамбарлар тарихидан** мисоллар олган. Масалан:

Баъзилар пайғамбарларнинг жисмларини тупроққа ўхшатиш одобдан эмас, деганларга Мавлоно Жалолиддин Румий эътироз билдириб, ғазалнинг бир байтида инсонни олий даражада мақтагани ҳақида сўз боради:

جسم خاک از عشق بر افلاک شد
کوه در رقص آمد و چالاک شد³⁷⁹

Таржимаси:

³⁷⁵ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 156 varaқ.

³⁷⁶ Маснавийи Маънавий: Биринчи китоб. Жалолиддин Румий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2002.- 516.

³⁷⁷ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 156 varaқ.

³⁷⁸ Қуръони Карим: Маъноларнинг таржима ва тафсири/ таржима ва тавсиф муаллифи А.Мансур. Т.: “Тошкент ислом университети”, 2007. – 49 б. 2- сура (Бақара сураси), 285 – оят.

³⁷⁹ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси №2225, 9a varaқ.

Ишқ ила [тупроқдан бўлган] тан сойири афлок эмиш,
Рақс этиб тоғлар, кўринг, чолок эмиш³⁸⁰

Шорих Айюб мазкур мисраларни шарҳлаганда пайғамбарлар тарихидан иккита воқеага ишора қилади. Улардан биринчиси, Муҳаммад пайғамбарнинг меърожга кўтарилгани воқеаси, яъни пайғамбарнинг қанчалик улуғ зот бўлишидан қатъий назар, у Одам Ато фарзанди эканлиги ва жисми тупроқдан ясалганлигига ишорадир. Румий Аллоҳ ишқи ўрин олгандан сўнг тупроқ суръатда Арши Аълодан ҳам кўтарилганини ёзган. Иккинчи мисолда эса, Мусо пайғамбарнинг Тур тоғида худо билан сўзлашгани, худонинг назари тоққа тушганда, тоғ (бағрига ишқ жойлашиб) парчаланиб кетгани эслатилган.

“Қуръони карим” оятларидан ташқари “Маснавий”нинг матнида ҳам, хошиядаги шарҳда ҳам ҳадисдан олинган сўзлардан кенг фойдаланилган. “Маснавий”нинг илк байтидаги биринчи сўзни шарҳлашда Ҳадисга мурожаат қилади:

بشنو از نی چون حکایت میکند
از جداینها شکایت میکند³⁸¹

Таржимаси:

Тингла найдин, чун ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардин шикоят айлағай³⁸²

“(Эшит) “بشنو” сўзи хитобни англатади. Умумий маънода хитобдир. Шарҳ моҳиятида бу нозик хитоб орқали – тинглашдан ҳосил бўлган сўзсиз англашдан кўриб англашга ўтилиши келтирилади, яъни *шариат*дан *тариқат*га ва ундан *ҳақиқат*га ўтилади. Бу ҳақда Ҳадиси каримда шундай дейилади” – деб шорих Айюб Ҳадисдан қуйидаги жумлани беради:

الشریعه اقوالی و الطریقہ افعالی و الحقیقه الحوالی و المعرفه اسرارى³⁸³

“Маснавий” матнидаги сарлавҳада қуйидаги Ҳадис берилган:

تفسیر حدیث ان لربکم فی ایام دهر کم نفحات الافتعر ضوا لها³⁸⁴

Таржимаси:

³⁸⁰ Маснавийи Маънавий: Биринчи китоб. Жалолиддин Румий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2002.- 26 б.

³⁸¹ ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 7 б варақ.

³⁸² Маснавийи Маънавий: Биринчи китоб. Жалолиддин Румий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Т.: Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2002.- 25 б.

³⁸³ ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 7 б варақ.

³⁸⁴ ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 41 б варақ.

“Замонангизда Раббингизнинг нафаслари уфуради. Хушингизни йиғинг-да ўша эпкинларга ўзни бағишланг” ҳадиси баёнида³⁸⁵.

Айюб ушбу сарлавҳага қуйидагича тафсир беради: “Нафаҳот- *нафҳа* сўзининг кўплиги бўлиб, маънолари: “ёқимли хид”, “бағишламоқ”, “енгил азобланмоқ” кундалик ҳаётда сизга турли машаққатлар бўлади. Сиз улардан огоҳ бўлинг ва Ҳақ нафасидан баҳра олинг”³⁸⁶.

Румий бу ҳикояда инсонлар кундалик ҳаётда нафсларини тийишларини ва Ҳақ зотидан келадиган нафҳани илғаб олишларини, ундан ғафлатда қолмасликларини турли Қуръон оятлари ва пайғамбарлар тарихидан мисоллар орқали назм этган.

Жалолиддин Румий “Маснавийи Маънавий” асарига шарҳ ёзиш Қуръон ва Ҳадисдан мустаҳкам билимга эга бўлишни талаб қилади. Айюбнинг “Шарҳи Маснавийи Мавлавий” асари тўлиқ шарҳ бўлибгина қолмай, балки тасаввуфий, тарихий, диний, лингвистик билимларни ўзида мужассамлаштирган нодир қўлёзмодир. Шарҳдаги деярли ҳар бир саҳифанинг матнида ҳам, ҳошиядаги шарҳда ҳам Қуръон оятлари ҳамда Ҳадисдаги жумла ва иборалар берилган.

Айюб баъзи байтларни шарҳлашда Пайғамбарлар тарихидаги воқеаларни ҳам келтиради. Бу шориҳнинг чуқур диний билимга эга эканлигини англатади. Румий вафотидан сўнг “Маснавий”ни ўрганиш учун бундай мукамал шарҳларнинг яратилганлиги ўз даврида ислом цивилизациясини жаҳондаги мавқеи кучли бўлганини ва ислом маданияти илм аҳлига адабий мерос воситасида ҳам тарғиб қилинганини кўрсатади. Хусусан, бугунги кунда Румийнинг Кўняда яшаб турган 22-авлоддаги набираси Эсен Чалабий бу ҳақда шундай дейди: “Маълумки, инсон бир бадан бир руҳдан иборат. Баданни пул билан озиқлантирамиз. Энг кўп пули бўлган, энг яхши озиқланган ва истаганини қила оладиган киши ҳам бир изланишда. Бироқ унинг руҳи оч. Мавлавийлик, Ҳазрати Мавлоно бизга Қуръон оятларидан ва ҳадислардан чиқарган мағзни, ҳузурга қандай қовушиш мумкинлиги, қандай саодатли бўлиш мумкинлиги формуласини беради. Яъни, моддий ҳаёт билан маънавий мутаносиблигини тополсак, ҳузурга қовуша оламиз(ҳаловатга эришамиз) ва айни ҳузурни атрофга ёя

³⁸⁵ Маснавийи Маънавий: Биринчи китоб. Жалолиддин Румий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти. Т., 2002.- 187 б.

³⁸⁶ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси № 2225, 416 варак

оламиз. Шу сабабдан ҳам энг кўп изланган сўз Ҳазрати Мавлононинг сўзларидир”³⁸⁷.

ТУЙЧИБАЕВА Зилола Шарипжановна
Эркин изланувчи

БЕРУНИЙ ВА ЎРТА АСРЛАР ДИНШУНОСЛИГИ

***Аннотация:** Беруни изучал историю и учение нескольких религий. Это означает, что ученый, наряду с различными отраслями науки, внес значительный вклад в богословие, иными словами, сыграл большую роль в становлении этой науки. В то же время необходимо выявить и изучить особенности богословия Беруни. То есть, на каких принципах он пытался изучать вопросы религии? В ходе этого процесса, какие идеи он верил, на которые опирался и которые послужили основой для его выводов? Какие отличительные черты отличали его от других богословов? В этой статье мы попытаемся ответить на перечисленные выше вопросы*

***Ключевые слова:** Беруни, Кант, Вебер, Фрейд, Фейербах, теология, религия, политеизм, Бог*

***Annotation:** Beruni studied the history and teachings of several religions. This means that the scientist, along with various branches of science, made a significant contribution to theology, in other words, played a major role in the formation of this science. At the same time, it is necessary to identify and study the peculiarities of Beruni's theology. That is, on what principles did he try to study the issues of religion? In the process, what were the ideas he believed in, relied on, and served as the basis for his conclusions? What were the distinctive features that set him apart from other theologians? This article will try to answer the questions listed above.*

***Key words:** Beruni, Kant, Weber, Freud, Feuerbach, theology, religion, polytheism, God.*

Диншунослик мустақил фан сифатида XIX асрнинг ўрталарида - Ғарбда Кант, Вебер, Фрейд, Фейербах каби олимлар томонидан диннинг жамият ҳаётига кўрсатадиган таъсирини ўрганилиши натижасида вужудга

³⁸⁷ www.bbc.com//Дин ва дунё: Румий – сўнмас қуёш, адоқсиз муҳаббат.

келган³⁸⁸ лиги таъкидлансада, Шарқ алломалари ҳам бундан деярли ўн аср аввал ислом дини билан бир қаторда бошқа динларнинг тарихи, таълимоти, мазмун-моҳияти, манбалари ҳамда турли халқлар ҳаётида тутган ўрнини илмий тадқиқ этиб, ушбу соҳага оид кўплаб асарлар яратганлигини таъкидлаш зарур.

IX-XI асрларда савдо йўллари, халқларнинг кўчиши ва сиёсий урушлар каби бир қанча омиллар туфайли маданиятларнинг ўзаро таъсири кузатилган. Бу эса ислом оламида бошқа халқларнинг маданияти, хусусан, диний таълимотларини ўрганиш заруратини юзага келтирган. Натижада алЖоҳиз (775–868), Абу Маъшар Балхий (ваф. 886), Масъудий (ваф. 956), Абул Маъолий (1180-1238), Ибн Хазм Андалусий (994-1064), Ибн Бадавайх (ваф. 991), Ёқубий (9аср), Шаҳристоний (1086-1153), Абу Райҳон Беруний (973-1048) каби олимлар ўзларининг илмий фаолиятлари давомида бошқа диний таълимотларни тадқиқ этишга ҳаракат қилганлар.

Улар орасида Беруний ўз асарларини диншуносликнинг муҳим қоидалари асосида ёзгани билан ажралиб туради. Айниқса, унинг “Ҳиндистон” асарида ҳиндларнинг дини, урфодатлари ҳамда диний-фалсафий қарашлари холислик тамойили асосида ўрганилган. “Ҳиндистон” асарида қўлланган диний таълимотларни ўрганишга оид услублардан ҳали кўп йиллар давомида фойдаланиш мумкинлиги ҳақидаги немис диншуноси, профессор Вассилиос Клайннинг фикри³⁸⁹ эса, бир томондан, Беруний дин масалаларини ўрганишда қўллаган услублари билан ўз давридан анча илгарилаб кетганини, иккинчи томондан, бу услубларни тадқиқ этиш диншунос мутахассислар олдида турган вазифалардан бири эканини таъкидлаш имконини беради.

Беруний бир неча динлар тарихи ва таълимотини ўрганган. Бу ҳолат олим фаннинг турли соҳалари қаторида диншуносликка ҳам салмоқли ҳисса қўшганини, таъбир жоиз бўлса, ушбу фаннинг шаклланишида катта роль ўйнаганини англатади. Шу билан бирга Беруний диншунослигининг ўзига хос томонларини ҳам аниқлаш, ўрганиш зарур. Яъни, у дин масалаларини қандай тамойиллар асосида тадқиқ қилишга уринган? Бу жараёнда у ишонган, таянган, хулосаларга келишида асос вазифасини ўтаган ғоялар қайсилар эди? Уни бошқа диншунослардан ажратиб

³⁸⁸ Миронов А.В., Бабинов Ю.А. Основы религиоведения: Рабочая книга преподавателя и студента. Учебное пособие. – М.: НОУ, 1998. – 46ет

³⁸⁹ Wassilios Klein, Abu Rayhan al-Biruni und die Religionen// Eine interkulturelle Perspektive, Interkulturelle Bibliothek, Traugott Bautz Nordhausen 2005. – 576ет

турадиган ўзига хос жиҳатлар нималардан иборат бўлган? Ушбу мақолада юқорида санаб ўтилган саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинади.

Беруний диншунослигининг ўзига хос томонларини диншунослик нуқтаи назаридан илк бор илмий жиҳатдан ўрганган олим профессор А.Жеффри бўлиб, у “Берунийнинг қиёсий диншуносликка қўшган ҳиссаси” (“Al-Biruni’s Contribution to Comparative Religion”)³⁹⁰ номли мақоласида ушбу масалада бир нечта қимматли фикрларни илгари сурган. Олимнинг фикрича, Берунийнинг яққол кўзга ташланадиган ўзига хос томони унинг адолатли ва беғараз олим эканидир. “Ҳатто бугунги кунда ҳам бошқа динларнинг таълимотини ёритишда бу қадар адолатли ва беғараз ёндашадиган олимни топиш мушкул”³⁹¹, деб ёзади Жеффри. Мақолада Беруний томонидан бошқа динларни ўрганишда қўлланилган услублар илк бор илмий ўрганилиб, таснифланган ҳамда бут ва санамлар, урф-одатлар, муқаддас китоблар, яратилиш, руҳ ва жинлар, қибла, дафн маросимлари, диний рамзлар каби масалалар, шунингдек, брахманлик, буддавийлик, зардуштийлик, монийлик, юнон динлари, яҳудийлик, христианлик, собийлик, Хоразм динлари, араб кўпхудолиги ва ислом борасида келтирган фикрлари илмий тадқиқ қилинган бўлса-да, Жефферининг бу тадқиқоти баён услубида ёзилган.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, Беруний томонидан бошқа динларни ўрганишда кўзга ташланадиган қуйидаги учта асосий жиҳат мавжуд:

1. Турли халқларнинг диний эътиқодлари ва маросимлари ўхшаш жиҳатларга эга;
2. Омма ва хослар эътиқоди ўртасида тафовут мавжуд;
3. Кўпхудоликнинг келиб чиқиши тарихий ва рационал жиҳатдан тушунилиши лозим.

Беруний дин масалаларини ўрганиш жараёнида қиёсий услубдан асосий восита сифатида фойдаланганини таъкидлаш зарур. Буни аввало унинг ўзи бевосита диний эътиқодлар ўрганилган – “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” ва “Ҳиндистон” асарларининг муқаддимасида таъкидлаб, бирор масалага оид турли қарашларни қиёслаш ҳақиқатга элтувчи энг тўғри йўл эканини қайд этган. Беруний асарларини ўрганиш натижасида унинг ҳақиқатан ҳам бир неча диний масалаларни қиёсий асосда ўрганганини кўриш мумкин. Булар жумласига худо тушунчаси ва

³⁹⁰ A. Jeffery, Al-Biruni's contribution to comparative religion. – Calcutta: Iran Society, 1951.

³⁹¹ Montgomery Watt. Bīrūnī and the study of non-Islamic Religions. – <http://www.fravahr.org/spip.php?article31> (14.05.2020)

унинг номланиши, қибла масаласи, диний байрамлар, динлардаги одамзотнинг ибтидосига оид қарашлар, динларда дуо қилишга оид кўрсатмаларни киритиш мумкин. Берунийнинг ушбу услубдан ўз ўрнида ва оқилона фойдалана билганини бир қатор олимлар таъкидлаб, унинг бу билан қиёсий диншунослик фанининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшганини билдирадилар. Ғарб олимларидан Ж.Ваарденбург, В.Клайн, Ж.Волбриж, Б.Шепплер, Шарқ олимларидан М.Ёсин, Баракот Муҳаммад Мурод, О.Қамаруззамон, К.Атаман кабилар юқоридаги мулоҳазаларни тўлиқ қўллаб қувватлаганлар.

Беруний диншунослигининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири унинг *авом халқ ҳамда хосларнинг диний эътиқодлари ўртасидаги фарқли жиҳатларни* кўра билганидир. Яъни, Берунийнинг фикрича, ҳар қайси динда омма ва хосларнинг эътиқоди мавжуд бўлиб, улар ўртасида фарқли жиҳатлар бўлади ва уларнинг келиб чиқишини деярли бир хил сабаблар билан тушунтириш мумкин. “Ҳиндистон” асарида олим шундай ёзади: “Ҳар бир халқдаги юқори табақа билан авом халқнинг эътиқоди бир-биридан бошқачароқ бўлади; чунки юқори табақанинг табиати ақлий нарсалар устида тортишиб, асл ва асосни аниқлашни мўлжаллайди. Авом халқнинг табиати эса сезадиган нарсалари билан чекланиб, аслдан келиб чиққан шахобчаларга қаноат қилади. Асоснинг текширилишини истамайди. Айниқса, у табақаларнинг фикр ва иродалари турлича бўлиб, бир-бирига мувофиқлашмайдиган нарсалар устида бир-биридан бошқачароқ бўлади”. Кўриниб турганидек, Беруний юқори табақа деганда асосан илм ва маърифатга таянувчи кишиларни назарда тутмоқда ва уларнинг бирор бир диний масала хусусидаги фикрни ақл билан текширишлари ва унинг келиб чиқиш асосларини ўрганиб, ўз хулосаларига таянган ҳолда эътиқод қилишларини таъкидламоқда. Ўз навбатида омма эътиқодининг ўзига хослиги сифатида уларнинг сезиладиган, яъни кўзга кўринадиган ва эшитиладиган нарсаларга ишонч ҳосил қилиш билан чекланишлари, таълимотларнинг асосларини ўрганишга ҳаракат қилмаслигини қайд этмоқда. Демак, Беруний оддий халқнинг диний қараши ҳамда фалсафий мазмунга эга бўлган хос инсонларнинг диний эътиқодини кўра билган. Олим айниқса, турли халқлар томонидан худо тушунчасини қандай тушунилишини таҳлил қилган ҳолда ушбу жиҳатни исботлаб берган, деб айта оламиз. Жумладан, Беруний ҳиндлар жамиятидаги маърифатли кишиларнинг худо ҳақидаги тушунчаларини ўрганган ҳолда “Тангри якка, азалдан бор – борлигининг

бошланиши ва охири йўқ, истаганини қилади, қудратли ва ҳукм эгаси, тирик, тиргизувчи, (билиб ишини қилувчи) тадбирли, ишини давом эттирувчи, подшоҳликда ягона, унга зидлашадиган ва тенглашадиган нарса (ва зот) йўқ; у бирор нарсага ўхшамайди, бирор нарса унга ўхшамайди”³⁹², “У шундай сахийки, ато қилади-ю, ўзи ато олмайди. Тангрининг борлиги ҳақиқий борликдир. Чунки мавжудот у билан барқарор, уни бор деб туриб, мавжудотни йўқ деб фикр қилиш мумкин, аммо уни йўқ деб, мавжудотни бор дейиш мумкин эмас”³⁹³, – деб ёзади. Бу Берунийга кўра, маърифатли ҳиндларнинг худо тўғрисидаги тасаввурлари ҳисобланади. Бу борада ҳинд жамиятидаги оми кишиларнинг фикрларини ўрганган Беруний уларнинг хос ҳиндларникидан фарқ қилишини аниқлайди ва бу қарашларни ақл қабул қила олмайди, деб ҳисоблайди. Беруний кўпхудолик исломда катта гуноҳ экани ва ҳиндлар мусулмон олимлари томонидан мушриклар сифатида таърифланиб келинганини яхши билади, аммо шунга қарамасдан, у ўз тажрибаларига суянган ҳолда бу қараш унчалик тўғри эмаслиги ҳақидаги фикрни илк бор илгари сурди. Яъни, унинг фикрича, ҳиндларнинг ҳаммаси ҳам мушрик ҳисобланмаган. Бунда Беруний ҳиндларнинг маърифатли юқори табақа вакиллари назарда тутди ва бу масалада шундай ёзади: "Биз шу бобда ҳиндлар урф-одатини ҳикоя қилар эканмиз, уларнинг хурофотларини ҳам ҳикоя қиламиз ва хурофотнинг авом халқ ўртасида жорий эканини билдирамиз. Аммо халос бўлишни мақсад қилиб олган ёки мужодала – тортишув ва калом илмининг йўлларининг ўрганган киши ҳамда ҳиндлар “сора” деб атайдиган ҳақиқатни аниқлашни мўлжаллаган киши олий даражали тангридан бошқа ҳеч бир нарсага ибодат қилмайди”³⁹⁴. Оми синфларга келсак, Беруний ҳиндларнинг аксарияти оми кишилардан иборат бўлиб уларни ҳақиқатан ҳам мушриклар сифатида эътироф этиш мумкин, деб ҳисоблайди. У авом халқнинг тангрини нуқта, икки кўзли, узунлиги ва эни ўн икки бармоқ кўринишларида тасвирлашларини келтириб, бу каби ҳолатларни бошқа дин вакилларида, хоссатан исломда ҳам кузатиш мумкинлигини таъкидлайди ва жабарийлар оқимининг антропоморфик

³⁹² Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 38-бет

³⁹³ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 41-бет

³⁹⁴ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 96-бет

қарашларини мисол сифатида келтиради³⁹⁵. “Шундай тушунчалар бошқа халқларда, ҳатто, мусулмонларда ҳам бор. Масалан, Тангрини бир нарсага ўхшатиш, Тангри бандаларни мажбур қилувчи дейиш, тангри ҳақида бирон фикр юритишни ҳаром деб айтиш ва шунга ўхшашлар учрайди”. Беруний бу ҳолатни қоралаб, “Тангри бу сифатлардан пок бўлиши лозим”³⁹⁶, дея қайд этади.

Беруний диншунослигига хос бўлган яна бир жиҳат унинг кўпхудоликнинг, бут-санамларга сиғинишнинг келиб чиқишини илмий асосда кўрсатиб бергани ҳисобланади. Бу борада у *кўпхудоликнинг келиб чиқишининг* бир нечта сабабларини келтирган:

Бунинг *биринчи сабаби* сифатида у расмларни муқаддаслаштириш амалиётини қайд этади. Берунийга кўра, маърифатли кишилар рамзларни ақлан қабул қилиб, ўзларини чегаралаб турсалар, авом халқ эса уларга ҳаддан ташқари эътиқод қўяди, қандай бўлса, шундайлигича кўра-билади. Бу ҳолатни у қуйидагича тушунтиради: “Ақл билан билинадиган нарсани мисол ва суратда кўрсатиб оми кишиларни тинчитиш учун яҳудийлар, насронийлар, айниқса маннонийлар каби турли халқлар кишиларининг кўпи китобларда суратлар кўрсатишга ва ҳайкаллар тиклашга киришган... Пайғамбарлар, олимлар ва фаришталардан иборат улуғ шахсларнинг исмларига санамлар барпо этишнинг сабаби ва боиси ана шудир; улар ўлиб, йўқ бўлиб кетган бўлсалар ҳам қилган ишларини шу санамлар орқали эслатиш, ўзлари бўлмасалар ҳам одамларнинг қалбларида уларнинг ҳурматларини сақлаб қолдириш учун шундай қилганлар. Ниҳоят у санамларни ишлаган кишилардан кейин кўп замонлар ўтиб, санамлар кўп асрларни кечирганлар. Кейин уларнинг ясалиш сабаблари ва уларни талаб қилган аҳвол унутилган ва санамлар одатга кириб, расмий ва одатий нарса бўлиб қолган”³⁹⁷. Демак, Берунийга кўра, аввалига барча динларда ҳам яккахудолик мавжуд бўлган, аммо кейинчалик диннинг асосий ғояларини ифодалаш учун бут ва санамлар ясалган ва бир қанча вақт ўтиши натижасида уларнинг аслида нима сабабдан ясалгани ҳамда уларнинг диндаги мавқеи унутилиб, илоҳийлаштириш вужудга келган. Натижада кўпхудолик кўринишидаги эътиқодлар пайдо бўлган.

³⁹⁵ Kemal Ataman. Understanding other religions: Al-Biruni and Gadamer’s “Fusion of Horizons”. – Washington, 2008. – P. 72.

³⁹⁶ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 41-бет

³⁹⁷ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 96-бет

Кўпхудоликнинг келиб чиқиши сабабларидан яна бири сифатида Беруний дафн маросимларини қайд этади. Ўзининг “Ҳиндистон”ида у “Санамларга чўқинишнинг дастлабки сабаби ёдгорлик ва кўнгил тинчителик бўлиб, бемаъни бир нарса даражасига етган”³⁹⁸, дейди. Ушбу ўринда биз Берунийнинг кўпхудоликнинг келиб чиқишини илмий тахмин қилиши билан бирга замонавий диншуносликда қабул қилинган диннинг таскин берувчи (компенсаторлик) вазифасига ҳам қисман тўхталганини таъкидлай оламиз.

Учинчидан эса Беруний кўпхудоликнинг келиб чиқишини худо тушунчасини нотўғри талқин қилишда деб ҳисоблайди. Бу борада олим юнонларнинг “Тангри якка сон билан айтилади, аммо тангрилар деб кўп сон билан айтилмайди” деган сўзларидан “демак, қадимги юнонларнинг сўзларидан маълум бўлишича, Тангри – илоҳ сўзи умумий бўлиб, ҳар қандай шарафли ва улуғ нарсага ишлатила беради. Шундай ишлатиш бошқа кўп халқларда ҳам учрайди; ҳатто илоҳ сўзини умумий қилиб, тоғ, денгиз ва шунга ўхшашларга ҳам ишлатадилар”³⁹⁹, дея юнонларнинг осмон жисмларининг деярли ҳар бирига нисбатан худо сўзини ишлатганларини қайд этиб, бу ҳолат уларнинг янглишишларига олиб келганини хулоса қилади. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турганидек, Беруний юнонларда мусулмонлардан фарқли равишда худо сўзи турли жисмларга нисбатан ишлатилгани ва бунинг натижасида халқларда кўпхудолик келиб чиққанини тахмин қилади.

Беруний томонидан ўрганилаётган диннинг умуман камситилмай, холисона ёритилгани, вақти келганда, ўз тарафдорларини ҳам танқид қилганини унинг диншуносликка объектив ёндашгани билан изоҳлаш мумкин. Масалан, у ҳиндлардаги айрим ҳолатлар мусулмонлар учун ғайритабиий туюлганини келтириб, мусулмон арабларнинг ҳам исломгача бўлган айрим одатлари нафақат ҳиндлар учун, балки бошқалар учун ҳам инсонпарварликдан узоқ бўлганини қайд этади⁴⁰⁰. Аксарият диншунос олимлар қаторида Р.Готони олимнинг бу тамойилини замонавий қиёсий диншуносликнинг асосий устунларидан бири эканини келтириб, уни

³⁹⁸ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 105-бет

³⁹⁹ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 44-бет

⁴⁰⁰ Тўлиқроқ маълумот учун қarang: Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 150-бет.

объективлик ва холислик тамойилларининг асосчиси сифатида эътироф этади⁴⁰¹.

Беруний диншунослигининг яна бир жиҳати сифатида ўрганилаётган дин ҳақидаги мавжуд маълумотларни тўлдирганини келтириш мумкин. Маълумки, Берунийдан аввал ҳам олимлар халқлар тарихи, этнографияси, маданияти ва динига оид масалаларни тадқиқ этганлар. Жумладан, 395-йилда Маврия давлати шоҳи Солокос I томонидан Ҳиндистонга элчи сифатида юборилган юнон тарихчиси Мифастин (айрим манбаларда Мегосфен⁴⁰²) эсдаликлари, хитойлик буддавий роҳиблар Фа Сянь (V аср, араб манбаларида Фоҳиён⁴⁰³), И Цзинь (VII аср), Хюнг Санг (VII аср), Сюань Цзань (VII аср)ларнинг рисоалари, Ибн Хурдодбек (820/912)нинг Ҳиндистон сиёсий тарихига оид хронологик маълумотлари, Идрисий (1110/1165)нинг Ҳиндистон географияси ҳақидаги асари⁴⁰⁴, Ёқубий (IX аср) ва Масъудий (ваф. 956)нинг ҳинд, грек, араб, хитой, яҳудий, христиан каби миллат ва дин вакиллари ҳақидаги қимматли маълумотларини мисол сифатида келтириш мумкин⁴⁰⁵. Аммо улардаги маълумотлар кўп ҳолларда тарих, маданият ёки география соҳаларига оид бўлиб, дин масалалари деярли ислом нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этилган эди. Шу сабабли ҳам Беруний айниқса, “Ҳиндистон”ни ёзишда таяниши мумкин бўлган маълумотлар жуда ҳам кам эканини таъкидлайди⁴⁰⁶. Таниқли олим Артур Жеффери ҳам юқоридаги фикрга мос равишда Берунийнинг Ҳиндистон ҳақида ёзилган ўзидан аввалги маълумотларнинг кам эканидан афсусланганини ва ушбу тамойил орқали мавжуд маълумотларни тўлдирганини таъкидлайди⁴⁰⁷. Шундай бўлса-да, у ўзигача ёзилган барча асарларни тизимли шаклда ўрганиб, кейинчалик ўзининг бевосита тадқиқотлари натижасида олинган маълумотлар билан уларни тўлдирган.

⁴⁰¹ René Gothóni. How to do comparative religion?: three ways, many goals. – Berlin: Walter de Gruyter, 2005. – P. 221.

⁴⁰² Низомиддинов Н.Ғ. Жануби-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва ислом. – Т.: Зар қалам, 2006. – Б. 11.

⁴⁰³ Қаранг: Муҳаммад Жамол, Иброҳим Аҳмад. Беруний. – Байрут: Дор ул-китоб ал-арабий, 1968. – Б. 36.

⁴⁰⁴ Қаранг: Алаев Л.Б. История Индии. – СанктПетербург: Алетея, 2003. – С. 21.

⁴⁰⁵ Қаранг: Wassilios Klein, Abu Rayhan al-Biruni und die Religionen – Nordhausen: Traugott Bautz, 2005. – S. 46.

⁴⁰⁶ Қаранг: Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 61-бет

⁴⁰⁷ Қаранг: A. Jeffery, Al-Biruni's contribution to comparative religion. – Calcutta: Iran Society, 1951. – P. 143.

Олим тарихий воқеаларнинг чалкашлиги, бу ҳақда битилган баъзи асарларнинг нотўғрилигини қайд этади, кўп асарлар бетартиб ёзилганини қуйидагича таърифлайди: “Агар ҳиндлар тарихий ҳодисалар жараёнида тартиб билан иш олиб боришда бепарво бўлмасалар эди, подшоҳларнинг кетмакет келиш тарихида ғофил бўлиб, зарурат вақтларида ҳайратда қолиб, тахмин билан (бўлмағур нарсаларни) ҳисобламаганларида эди, биз улар тарихчиларининг баён қилган сўзларини келтирган бўлар эдик”⁴⁰⁸. Шу сабабли ҳам у айрим мусулмон олимларининг Ҳиндистон ҳақида келтирган маълумотлари, санскрит тилида ёзилган асл ҳинд диний манбалари ва ўзи гувоҳ бўлган кузатув натижаларига қўшимча равишда бошқа тилларда ёзилган китобларни ҳам ўрганган ва ўзидан аввалги олимларнинг маълумотларини тўлдиришга ҳаракат қилган. Маълумотларга кўра, Беруний “Ҳиндистон” асарини ёзиш жараёнида ўттиз бешта санскрит тилидаги манбадан фойдаланган⁴⁰⁹. Асарда юнон манбаларидан келтирилган цитаталар эса бу фикрнинг тўғрилигини кўрсатади.

Умуман, Беруний яшаган даврда бошқа диний таълимотлар, хусусан, ҳиндларнинг динига оид қарашлар катта илмий қийматга эга бўлмаган, асосан иккинчи, учинчи манбалардан олинган маълумотлар асосида шаклланган эди. Жумладан, Кембриж университети профессори Билор юқорида номлари тилга олинган бир гуруҳ хитойлик олимларнинг Ҳиндистон ҳақидаги маълумотлари илмий қийматга эга эмаслигини таъкидлайди⁴¹⁰. Бу ҳақда Берунийнинг ўзи ҳам “Ёзилганларнинг баъзиси баъзисидан кўчирилган. Териб олиб, аралаштириб тўпланган-у, лекин ҳиндларнинг тушунчасига мослаб кераксизи тозаланмаган ва олиб ташланмаган. Шундай мақолалар тўпламларининг эгаларидан Абул Аббос Эроншаҳрийдан бошқа оғишмай ва иккиюзламачилик қилмай, тўғри ҳикоя қилган бирон кишини билмайман”⁴¹¹, деб ёзган эди.

Беруний илмий фаолиятида сохта маълумотларни ҳақиқийсидан ажрата олишга интилиш кучли бўлган. У баъзи олимлар каби асоссиз, ёлғон маълумотларга таяниб, нотўғри хулосаларга келишнинг олдини

⁴⁰⁸ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 311-бет

⁴⁰⁹ Қаранг: Wassilios Klein, Abu Rayhan al-Biruni und die Religionen – Nordhausen: Traugott Bautz, 2005. – S. 56.

⁴¹⁰ Қаранг: Муҳаммад Жамол, Иброҳим Аҳмад. Беруний. – Байрут: Дор ул-китоб ал-арабий, 1968. – Б. 36.

⁴¹¹ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 27-бет

олиш учун ҳам мавжуд маълумотларни қайта текширган. Беруний Қуръони каримнинг “Эй мўминлар, адолат билан тургувчи ҳамда ўзларингнинг ёки ота-она ва қариндош-уруғларнинг зарарига бўлса-да, Аллоҳ учун тўғри гувоҳлик бергувчи бўлинглар!” (Нисо, 135) деган оятига таянган ҳолда ростгўйлик, ҳақиқатга интилиш олимнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиши зарур деб биларди⁴¹². Бу эса унинг ёлғон маълумотларни қабул қила олмаган.

Баъзи олимларнинг фикрича, Беруний ўзигача мавжуд бўлган хабарларни текшириш баробарида маълумотлар қай тарзда тарихий жараёнлар натижасида ўзгариб кетиши мумкин деган саволга жавоб бериб кетади. Бошқача қилиб айтганда, аниқ бўлган хабар қуйидаги бир неча сабаблар орқали ўз моҳиятини йўқотади:

1. Нотўғри эшитиш орқали;
2. Ўзини халос этиш мақсадида бошқа инсонни айблаб, ёлғон сўзлаш орқали;
3. Ўз тарафдори ёки душмани бўлган шахсга ўзини яхши кўрсатиш мақсадида ёлғон сўзлаш орқали;
4. Яхшиликка эришиш мақсадида ёки кўрқоқлигидан ёлғон сўзлаш орқали;
5. Табиатига ёлғон хабар тарқатиш ўрнашиб қолган кишиларнинг сўзлари орқали;
6. Ёлғончининг сўзини билмасдан етказиш орқали⁴¹³;

Олим ўз асарига киритган ҳар бир лавҳани жуда эҳтиёткорона, олган манбасини, эшитган кишисини, унинг ишончли ёки ишончсиз шахс эканини айтиб, ўзининг холис фикр ва мулоҳазасини бериб кетади⁴¹⁴. Аммо ўз навбатида у воқеликни ўрганиш жараёнида ҳар қандай олим ҳам оддий инсон сифатида хатога йўл қўйиши мумкинлигини билдиради ҳамда бу борадаги ишлар учун ўқувчиларидан узр сўрайди. А.Жеффери Берунийнинг эшитиш орқали тўпланган маълумотларни аниқ деб ҳисобламаганини унинг “хабар кўз билан кўргандек бўлмайди”⁴¹⁵ деган фикрлари билан тасдиқлаб, айнан шу сабабли ҳам у аниқ манбаларга ва

⁴¹² Қаранг: Kemal Ataman. Understanding other religions: Al-Biruni and Gadamer’s “Fusion of horizons”. – Washington, 2008. – P. 61.

⁴¹³ Wassilios Klein, Abu Rayhan al-Biruni und die Religionen – Nordhausen: Traugott Bautz, 2005. – Б. 57.

⁴¹⁴ Қаранг: Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 9-бет.

⁴¹⁵ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. – Ж. II. / Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1966. – 25-бет.

ишончли одамларгагина таянганини таъкидлаб ўтади. Беруний шубҳали хабарларни уларни аниқлаштирмагунга қадар баён этмайди. Чунки “шубҳани аниқ ва номаълумини маълумга қўшиш биз юрган йўлга лойиқ эмас”⁴¹⁶,—дейди у.

Юқоридагиларга қўшимча сифатида яна шуни айтишимиз мумкинки, Беруний диншунослигининг ўзига хослиги сифатида яна унинг равон ва тушунарли тилда ёзгани, ишончсиз ва асоссиз маълумотларни рад этгани, ўзи учун ҳам бошқалар учун ҳам талабчан муносабатда бўлгани ҳамда динларни ўрганиш жараёнида самимий бўлиш баробарида бошқаларни ҳам шундай бўлишга ундаганини таъкидлай оламиз. Бирор масалани ўрганиш мобайнида унинг муайян жиҳатларини аниқлай олмаса ёки бу борада бирор асоссиз маълумотларга дуч келса, у дарҳол бу ҳолат учун ўз ўқувчисидан узр сўраган ҳолда бу борадаги изланишларни янада кучайтириб, навбатдаги ишларида бу масалани аниқлаштиришга ҳаракат қилишини айтиб ўтган. Бу ҳам Берунийнинг ҳақиқий олимга хос бўлган шахсиятга эга бўлганини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, юқоридаги далил ва мулоҳазалар буюк қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг дин масалаларини ўрганиш жараёнида ўзигача ва ўзидан кейин бу борада меҳнат қилган мусулмон алломаларидан фарқли ўзига хос йўналишни танлаб олганини кўрсатади. Беруний танқидий методдан ўз ўрнида оқилона ва самарали фойдалана билган, аммо бу жараёнда ўз эътиқодий қарашлари чегарасидан чиқмаган. Унинг динларни ўрганишдаги яна бир ўзига хос жиҳати хос ва авом кишиларнинг динга муносабатини ажрата билгани ва бу ҳолат ҳар бир дин тарафдорлари ўртасида кузатилишини илмий асосда исботлаб бергани бўлган. Беруний диний қараш ва эътиқодларнинг ривожланишига тарихийлик нуқтаи назаридан қараш билан ҳам бу борада янгилик қила олган деб айта оламиз. Хусусан, кўпхудоликнинг келиб чиқишини у айнан шу тамойил асосида ўрганганини кўрдик.

Юқоридагилардан ташқари Берунийнинг бирор мавзунини ёритишга киришишдан аввал бу борада ўзигача етиб келган маълумотларни қатъият билан ўрганиши, шу билан бирга уларни танқидий кўздан кечириб қайта текшириши, ўзининг нуқтаи назаридан ҳақиқатга зид бўлганларини қайд этиб ўтиши, зарур ўринларда баҳсга киришиб, ўз қарашларини илгари

⁴¹⁶ Беруний, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. — Ж. I. / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. — Т.: Фан, 1965. — 103-бет

суриши унинг динларни ўрганиш жараёнида ўз даври анъаналаридан анча илгарилаб кетганини кўрсатади.

Умуман олганда, Беруний динларни ўрганиш масаласида ўзига хос мактаб ярата олган ва унинг йўналиши бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

АДИЗОВА Ҳилола Абдумаликовна
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик
институтининг бош мутахассиси

АБДУЛКАРИМ ШАҲРИСТОНИЙНИНГ “АЛ-МИЛАЛ ВАН-НИҲАЛ” АСАРИ – ҚИЁСИЙ ДИНШУНОСЛИККА ОИД МАНБА

***Аннотация:** На основе темы «Абдулкарим Шахристани как учёный религиовед» изучить сравнительное религиоведение, появление её как наука, подход учёных, жизнь и деятельность Шахристани, проанализировать произведения Шахристани. Сравнительное религиоведение, вклад Шахристани в развитие этой науки, произведение учёного «ал-Милал ван-нихал» как основной источник в сфере сравнительного религиоведения, освещаются сведения о переводах и публикациях данного произведения.*

***Ключевые слова:** «Сравнительное религиоведение», «ал-Милал ван-нихал», Абдулкарим Шахристани.*

***Annotation:** Aim of the work: based on the theme "Abdulkarim Al-Shahristani as a scholar of religion" to study comparative religion, the appearance of it as a science, scientists approach life and activity Shahristani, analyze product Shahristani. Comparative Religion, Shahristani contribution to the development of this science, the product of a scientist "al-Milal van Nihal" as the main source in the field of comparative religion, highlights information on the translation and publication of the work.*

***Key words:** "Comparative Religion", "al-Milal van Nihal", Abdulkarim Shahristani.*

Истиқлол йилларида миллий ва диний кадриятларимизни қайта тиклаш, уларни келажак авлод қалби ва онгига сингдиришга, шунингдек, баркамол авлодни миллий кадриятлар билан биргаликда, шарқона ва

ғарбона диний қадриятларни қиёсий таҳлил қила олиш руҳида тарбиялаш лозим деб қаралди. Маълумки, Шарқ олимлари томонидан динларни ўрганиш, уларни қиёсий жиҳатдан таҳлил қилишда алоҳида услубият ва ўзига хос тажрибага эга эканлиги исботланган. Шунинг учун буюк диншунос ва исломшунос олимлар яратган улкан маънавий меросни ўрганиш, ўзлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Ибн Ҳазм Андалусий, Ҳишом ибн Муҳаммад Калбий, Абдулқохир ибн Тоҳир Бағдодий, Абу Райҳон Беруний, Абдулкарим Шаҳристоний каби буюк алломаларнинг қолдирган маънавий мероси шулар жумласидандир. Бу алломалар ўз асарларида турли динлар ва эътиқодлар ҳақида маълумот бериб, уларни тавсиф қилганлар. Улар фирқалар, дин ёки диний йўналишларнинг ҳеч бирини ёқламай, камситмай, ҳолислик билан баён қилганлар.

Тарихга назар солсак, Марказий Осиёда динларни қиёсий ўрганиш, уларни тадқиқ қилиш анъаналари бой тажрибага ва ўзига хос услубият ҳамда тамойилларига эга бўлиб, бу соҳанинг кейинги ривожига, унинг кўп тармоқли яхлит фанга айланишига мустаҳкам асос сифатида хизмат қилганини кўрамиз. Марказий Осиё давлатлари қаторига Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон ва қисман Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон киради⁴¹⁷.

“Динларни қиёсий ўрганиш” илмининг юзага келиши борасида Шарқ олимлари ўзгача ёндошадилар. Улар бу илмга мусулмонлар асос солишган, деган фикрни билдириб, сўзларининг исботи сифатида бир қанча далилларни келтириб ўтишади. Жумладан, Қуръони карим “Анкабут” сурасининг 46-оятида *“Эй мўъминлар, сизлар аҳли китоб билан фақат энг чиройли йўсинда мужодала – мунозара қилинглари”*⁴¹⁸, деган оятидаги “чиройли йўсиндаги мужодала” ушбу илмдан далолат қилади – деган фикрни билдирадилар⁴¹⁹.

Мисрлик диншунос Аҳмад Шалабий “қиёсий диншунослик” илмининг асоси Қуръони каримга бориб тақалади, деб таъкидлайди. Унга кўра, Қуръондаги баъзи оятларнинг ўзида қиёсийлик мавжуд. Масалан,

⁴¹⁷ Uz.m.wikipedia.org/wiki/Markaziy_Osiyo_Davlatlari.

⁴¹⁸ Қуръони карим маъноларининг таржимаси ва тафсири (таржима ва тафсир муаллифи А.Мансуров). Т: “Тошкет ислом университети”, 2009.- Б.329.

⁴¹⁹ Аҳмад Шалабий. Муқаранатул адён.- Қоҳира: Дор ан-нахдатул мисрийя, 1997.- Б.29.

“Анбиё” сурасининг 22-оятда: “Агар иккиси (Ер ва осмонда) Аллоҳдан ўзга илоҳлар бўлганида ҳар иккиси бўлиниб кетган бўлур эди”⁴²⁰, дейилган.

Бу оятда якка ҳудолик билан кўп ҳудолик қиёсланиб, кўп ҳудолик уруш жанжаллар келтириб чиқариши баён қилинмоқда.

Ибн Хазмнинг динлар борасидаги тадқиқот йўлларини ўрганган Маҳмуд Али ҳам, “қиёсий диншунослик” илми Қуръони карим ва ҳадиси шариф асосида юзага келган, деган фикрни билдиради⁴²¹.

Ҳижрий II асрнинг ўрталаридан тадвин асри бошланиши билан мусулмонлар фикҳ, ҳадис, тафсирлар борасида кўплаб рисоалар ёза бошлашди. Шу билан бир қаторда, динларни қиёсий ўрганиш илмига ҳам катта эътибор берилди. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Мусулмон Шарқи ўлкаларида бу соҳада кўплаб асарлар яратилган бўлиб, кейинчалик улар “қиёсий диншунослик” фанининг тараққиёти учун фундаментал манба бўлиб хизмат қилган. Жумладан, Ан-Ноубахтийнинг (вафоти - ҳижрий 202 й.) “ал-Ороъ вад-дийонот” (диний қарашлар ва эътиқодлар) асари⁴²², Масъудийнинг (вафоти - ҳижрий 346 й.) динлар ҳақидаги “ал - Адйан” (Динлар) номли асари⁴²³, Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) “ал-Осорул боқия анил қурунил холия” (“Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар”) номли асари, Абу Мансур Абдулқоҳир Бағдодийнинг (вафоти – ҳижрий 429 й) “ал-Фарқ байнал-фирақ” асари, Ибн Ҳазм Андалусийнинг (994-1064) “ал-Фасл фил-милал вал-аҳво ван-ниҳал” (“Динлар, оқим ва мазҳабларни ажратиш”) асари, Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристонийнинг (1086-1153) “ал-Милал ван-ниҳал” (“Динлар ва оқимлар”) каби асарларини келтириб ўтиш мумкин.

Булардан ташқари Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” китоби ҳам, айнан, “қиёсий диншунослик” борасида ёзилган асарларнинг дурдонаси ҳисобланади. У Ҳиндистон динлари ҳақида бўлгани учун, унда юқоридаги китоблар каби бошқа дин ва ақидаларга кенг ўрин ажратилмаган.

Жаҳон қиёсий диншунослигига беназир ҳисса қўшган олимлар қаторида Абдулкарим Шаҳристонийнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Абулфатҳ Абдулкарим Шаҳристоний (1086-1153) фалсафий ва диний

⁴²⁰ Қуръони карим маъноларининг таржимаси ва тафсири (таржима ва тафсир муаллифи А.Мансуров). Т.: “Тошкет ислом университети”, 2009. Б. 323

⁴²¹ Маҳмуд Али Ҳумайя. Ибн Ҳазм ва манҳажуҳу фий дирасатил адян. Қоҳира: 2002.-Б.4.

⁴²² Муҳаммад Ақийл ибн Али ал-Маҳдали. Муқаддимату фий илми муқаранатил адян.- Қоҳира: 1998.-Б.31.

⁴²³ Аҳмад Шалабий. Муқаранатул адён.- Қоҳира: Дор ан-наҳдатул мисрийя, 1997.- Б.28.

соҳаларнинг етук намояндаси ҳисобланган⁴²⁴. У Эронда XII асрда яшаб ижод қилган ва “ал-Афзал”, “ал-Имом” таҳаллуслари билан ном қозонган. Аллома ўрта махсус таълимни олганидан сўнг Нишопур шаҳрига боради. У ерда исломий билимларни эгаллашга киришади. У таълим олган устозлари ўз даврининг энг обрўли инсонлари эди. Шулар қаторида тафсир илмида Абул Қосим Салмон ўғли Носир Ансорий, ҳадис илмида Абул Ҳасан Али ибн Мадиний, фикҳда эса, Тус шаҳри қозиси Абул Музаффар Аҳмад ибн Муҳаммад Куфийнинг шогирди бўлган. У диний мақсадда эмас, балки илм эгаллаш мақсадида 1117 йилда Маккага ва ундан кейин Боғдодга сафар қилади.

Мазкур сафар давомида аллома тафсир, ҳадис, фикҳ соҳаларининг етук мутахассиси бўлиб етишди ва ўндан ортиқ асарлар муаллифига айланди. Лекин улардан айримлари сақланиб қолган. Абдулкарим Шаҳристоний ёзган асарларининг ўзига хос жиҳати шундаки, асарлар ўз ёзилган даври муҳитидан келиб чиққан ҳолда ҳамда ўша даврда долзарб аҳамиятга эга бўлган масалалар, мавзулар тўлиқ, батафсил маълумотлар орқали ёритиб берилган.

Улардан бири, “Ниҳаятул ақдам фи илмил қалам” асари бўлиб, у йигирма қисмдан иборат. Асарнинг инглиз тилига таржимасини Альфред Гуиллауме 1934 йилда Оксфордда нашр қилган. Булардан ташқари “Мафатихул асрор ва масабихул аброр” номли тафсири, “Мусораъатул фаласифа” асари Суҳайр Муҳаммад Муҳтор томонидан 1976 йилда Қоҳирада нашр қилинган.

“Ал-Мусораъа” китобида у классик мусулмон файласуфларининг қарашларига, айниқса, Ибн Синонинг метафизик мунозараларига раддия беришга уринган. Файласуфларга мусулмон олимлари томонидан раддиялар ва уларга жавоб бериш анъанаси Ғаззолийнинг “Таъафутул Фаласифа” асари билан бошланган⁴²⁵. Булардан ташқари, “Ашъария илоҳиёт тизимининг баёни”, Қуръон тафсирига оид айрим Исмоилия тусига эга рисоаларнинг ҳам муаллифи ҳисобланади.

Абдулкарим Шаҳристоний “ал-Милал ван-ниҳал” асарини 1127-1128 йилларда ёзилганлигини қайд қилиб ўтади. Асарда асосан оқимлар ва фирқалар, уларнинг келиб чиқиш тарихи, асосчилари ҳамда фаолияти

⁴²⁴ Абдулкарим Шаҳристоний. Ал-милал ван-ниҳал. - Байрут: Дор ал-маърифат, 2001. – Б. 9.

⁴²⁵ Абдулкарим Шаҳристоний. Ибн Синонинг метафизикасига раддия/W. Маделунг ва Т. Майер таржимаси. Лондон/Нью-Йорк: Таурис, 2001. –Б. 107-135.

ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Алломанинг ёзган асарлари ўз даврида катта аҳамиятга эга бўлган ва бугунги кунда ҳам динлар тарихи, турли оқим ва йўналишларнинг тарихий илдизлари ҳақидаги маълумотлари билан ўз қадр-қимматини йўқотмаган.

Мазкур асар икки қисмга бўлинган, биринчи қисми “Диний мазҳаб ва жамоалар” деб номланиб, муаллиф асосан ислом тарихига тўхталиб ўтади. Иккинчи қисми эса “Оқимлар баёни”ни деб номланиб, унда Ўрта Ер денгизи ва Шарқнинг турли эътиқодлари ва диний-фалсафий таълимотлар ҳисобланган яҳудийлик, христианлик, мажусийлик, монийлик, зардуштийлик, собийлик, брахманлик каби турли эътиқод вакиллари ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган.

Биринчи қисм уч бобдан иборат бўлиб, “Мусулмонлар” деб номланган боб “Мутазилийлар”га бағишланган бўлимни ўз ичига олади ва унда “Восилия”, “Ҳузайлия”, “Наззомия”, “Хобития ва Ҳадасия”, “Бишрия”, “Муъаммария”, “Маздория”, “Сумамия”, “Ҳишомия”, “Жоҳизия”, “Хайётия ва Каъабия”, “Жубоия ва Баҳшамия” каби оқимлар тарихи, асосчилари ва таълимотлари батафсил ёритилган. “Жаҳмия”, “Нажжория”, “Зарория” каби бандларни ўз ичига олган “Жабарийлар” бўлимида мазкур оқимлар ҳақида қизиқарли ва аниқ маълумотлар келтирилган. “Сифатия” бўлими эса, “Ашъария”, “Машаббиха”, “Карромия” каби оқимлар баёнига бағишланган. Тўртинчи бўлим “Ҳорижийлар” бўлиб, “Муҳакамат ул-увла”, “Азроқия”, “Нажадот ал-озирия”, “Байҳасия”, “Ажаридия”, “Саолибия”, “Ибодия”, “Суфрия”, “Зиёдия” каби бандлардан иборат. “Муржиъийлар” бўлими “Юнусия”, “Убайдия”, “Ғассония”, “Савбония”, “Тумания”, “Солиҳия” каби оқимларни ўз ичига олган бўлиб, асосан уларнинг пайдо бўлиш омиллари ва шарт-шароитлари тўғрисида умумий маълумотлар берилган. Асарда Шиа йўналишининг “Кайсония”, “Зайдия”, “Имомия”, “Ғолия”, “Исмоилия”, “Ботиния” каби оқимлари келтирилган бўлиб, уларнинг тарихи, таълимоти алоҳида бандларда ўрин олган. Еттинчи бўлим “Фуруъ аҳли” деб номланади, унда асосан “аҳли ҳадис”, “аҳли раъй” ҳақида маълумотлар келтирилган.

“Ал-Милал ван-нихал” асарида аҳли китобларга алоҳида боб ажратилган бўлиб, яҳудийлар ва насронийлар ҳақидаги маълумотлар атрофлича ёритилган. Хусусан, “Инония”, “Исовия”, “Муқараба ва Юзония”, “Мушкония”, “Сомирия” каби яҳудийлик

оқимлари, “Мулкония”, “Настурия”, “Якубия” каби насронийлик оқимлари муаллиф томонидан батафсил баён қилинган.

“Диний мазҳаб ва жамоалар” қисмининг учинчи боби “Шубухат ал-китаб” деб номланган бўлиб, “Мажусийлик”, “Қаюмарсийлик”, “Зарвонийлик”, “Зардуштийлик” “Санавийлик”, “Монийлик”, “Маздакийлик”, “Дайсонийлик”, “Марқаюнийлик”, “Кайнавийлик, Сиёмийлик ва Таносуҳийлик” каби фирқа ва оқимларга алоҳида боб ҳамда бандлар ажратилган. Мазкур бобда асосан уларнинг пайдо бўлиш ва тарқалиш ҳудудлари, асосчилари, таълимотлари ёритилган.

“Ал-Милал ван-нихал” асари кўплаб тилларга таржима қилинган. Жумладан, инглиз тилига 1842-1846 йилларда Кретон томонидан Лондонда икки жилдли, 1951-1955 йилларда эса, Муҳаммад Фатҳ Аллах Бадран томонидан Қоҳирада мана шу икки жилди қайта нашр қилинган. Кейинчалик 1956 йилда кичик форматда шу нусхаси қайта нашр қилинади. Асарнинг форс тилига икки таржимаси бўлиб, биринчиси, яъни Туркайи Исфаҳоний томонидан 1440 йилда Техронда нашр қилинган. Иккинчиси Мустафо ибн Ҳолиқдод томонидан 1612 йилда Техронда чоп этилди ва худди шу нусха 1979 йил қайта нашр қилинди. Мазкур асарнинг турк тилига таржимаси Нух ибн Мустафо томонидан 1847 йили Қоҳирада ва унинг қайта нашри 1862 йилда Истанбулда амалга оширилган. Немис тилидаги таржимаси диншунос ва файласуф Д. Гарбургер томонидан 1850-1851 йилларда икки жилдли таржима қилиниб, Ҳалле шаҳрида, унинг қайта нашри эса 1969 йилда амалга оширилган. Француз тилидаги икки жилдли таржимаси Д.Гимарет, Ж.Жоливет, Г.Маннот ва Ливре томонидан 1886-1893 йилларда амалга оширилган⁴²⁶.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Шарқда вужудга келган қиёсий диншунослик фани ва унинг ривожланишига ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний, Абу Мансур Абдулқоҳир Боғдодий, Ибн Ҳазм Андалусий, Абдулкарим Шаҳристоний каби алломалар бу соҳада ўзларининг ёзган асарлари орқали ўчмас из қолдирган. Алломаларимизнинг маънавий меросини ўрганиш, тадқиқ қилиш турли диний мазҳаблар, жамоалар, оқимлар ва уларнинг тарихи, таълимотлари ҳамда асосчилари ҳақида маълумотларга эга бўлиш, уларнинг бугунги кундаги аҳамиятини ўрганиш имконини беради.

⁴²⁶ The Encyclopedia of Islam --© 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands39

XIX ASRNING IKKI NODIR LUG'ATI HAQIDA

***Аннотация.** В этой статье представлена информация о сходстве и различии двух словарных произведений с одинаковыми именами, созданных в конце 19 начале 20 веков, и их структуре. Кроме того, история лексикографии этого периоде также кратко описана.*

***Ключевые слова.** “Луготи салос”, Салохиддин Тошканди, Ал- Боруди, Многоязычный словари, тематические словари.*

***Annotatsiya.** This article provides information on the similarities and differences between two dictionary works of the same name, created in the late 19th and 20th centuries, and their structure. In addition, the history of lexicography of this period is also briefly described.*

***Key words.** “Lugoti salos”, Salokhiddin Toshkandi, Al- Borudi, multilingual dictionaries, thematic dictionaries.*

Lugʻatshunoslik tarixi va rivojida XIX asr oxiri XX asr boshlarida yaratilgan lugʻat asarlarning ham oʻrni beqiyos. Ushbu davrda turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lugʻatshunoslik rivoj topdi, oʻnlab ruscha-oʻzbekcha, oʻzbekcha-ruscha lugʻatlar, soʻzlashgichlar tuzilib nashr etildi. Ushbu davrda yaratilgan lugʻatlarga Sharq qoʻlyozmalar markazida saqlanayotgan toshbosma asarlar: V.M.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1884—1912-yillar mobaynida bir necha marta nashr etilgan "Russko-sartovskiyy i sartovsko-russkiy slovar" ("Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lugʻat"), Ashurali Zohiriy tomonidan 1927-yillarda tuzilib, nashr ettirilgan 2 jildli "Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat" keyingi davrlarda Oʻzbekistonda yaratilgan ikki tilli lugʻatlar uchun asos boʻldi. Masalan, 1907-yilda Shayx Utor Obazgildin noshirligi ostida yaratilgan, 42 sahifadan iborat ruscha-tatarcha, 1914-yil Mirzo Abdulloh bin Abdulgʻoffor Tabiriziy muallifligi ostida chiqqan forscha-ruscha, Sulaymon Buxoriyning "Lugʻati chigʻatoiy va turki usmoniy"⁴²⁷ ("Chigʻatoycha-turkcha lugʻat"), Ali Sayyidining Istanbulda 1909-yilda chop etilgan “لغات اجنبیه” “Lugʻoti ajnabiy”⁴²⁸ (“Chet-tili lugʻati”), Abdulloh Shenosiyning 1916-yilda chop etilgan tatar tilida yaratilgan “Hikmati

⁴²⁷ 300/ 1843 "لغت جغتای ترکی" شیخ سلیمان بخاری

⁴²⁸ علی سیدی "لغات اجنبیه" استنبول، امنیت کتبخانسی 210 1909

tabiiyya”⁴²⁹ (حکمت طبعیه), N. Rovijning 1928-yil (مستافا که مال پاشا ئیسده لکله ری) “Mustafo Kamol posho esdaliklari” nomli tatarcha, K. Yudoxinning 1927-yilda chop etilgan (قسقه چه اوزبکچه روس لغتی) “Qisqacha o`zbekcha ruscha lug`at”⁴³⁰ [ک.یوداحین] [1927, 816] kabi asarlarni va Mulla Olimxon al-Borudiyning “Lug`oti salos”⁴³¹ (لغات ثلاث) [1902, 48] asarini misol keltirishimiz mumkin.

Ushbu davrda oid bo`lgan bir xil nom bilan chop etilgan ikki lug`at asarning mavjud bo`lishi bu juda qiziqarli holatdir. Mazkur lug`atlarning biri Salohiddinxo`janing Toshkentda 1909-yil chop etilgan “Lug`oti salos” asari bo`lsa, yana biri Qozonda 1902-yil chop etilgan Olimxon al-Borudiyning “Lug`oti salos” asaridir. Ikki asar ham mavzuviiy lug`at hisoblanib, mavzulari ham bir-biriga o`xshahs. Asarlar tili kelsak, Toshkandiyning asari arabcha-forscha-turkcha lug`at bo`lib, turkiy tilda yozilgan. Al-Borudiyning asari esa arabcha-forscha-tatarchadir. Kitoblarning hajmi ham bir xil emas. Turkiy tildagi Salohiddinxo`janing lug`at asari 51 bet, tatarcha al-Borudiyning lug`at asari esa 40 betdan iboratdir. Al-Borudiy asaridagi so`zlar, Salohiddinxo`janing lug`atidagi so`zlardan ancha kamroq. Salohiddinxo`janing ushbu lug`at asari juda chiroyli xat turi bo`lgan nasta`liq xati ila yozilgan. Al-Borudiyning asari esa hozirgi o`zbek tili bosma arab yozuvida yozilgan. Salohiddinxo`janing asari chetlari ikki qizil va bir qora chiziq ila uchta to`g`ri chiziqdan iborat hoshiyaga olingan. Ichidagi ikki ustunni ajratib turuvchi qora chiziq mavjud. Muqaddima, hamd, na` t qismlari ajoyib naqshlar bilan bezatilgan. Asardagi boblar, fasllar nomlari alohida ajralib turishi uchun qizil siyoh bilan yozilgan. Asarning asosiy matni esa ikki ustunga ajratilib, qora siyoh bilan yozilgandir.

Al-Borudiyning asari esa oddiy qora siyoh ila so`zlar jadval asosida o`zining muqobili bilan yonma-yon uch ustunga bo`lib yozilgan.

Salohiddinxo`janing lug`ati sharq kitobat qoidalari va islom davri an`analariga to`la mos keladi. Ya`ni asarda “odobi tasnif” mavjud. Kitobning “basmala” lasi arab xatida, arab tilida yozilgan. Basmaladan so`ng hamd, so`ngra Muhammad (s.a.v) ning madhi, na` t keladi. Al-Borudiyning asari deyarli hozirgi kunimizda yaratilgan lug`atlar kabidir.

Al-Borudiy asardagi fasllarni uch xil tilda nomlagan. Masalan: Sonlar haqida bobni quyidagicha nomlagan “*Adadlar, shumorho, sonlar*”⁴³² kabi. Salohiddinxo`ja esa fasllar, boblarini turkiycha nomlagan. Aynan shu

⁴²⁹ عبد الله شناسی "حکمت طبعیه" شرق مطبعسى 163/1917

⁴³⁰ ک.یوداحین "قسقه چه اوزبیک روس لغتی" تاشکنت 816 / 1927

⁴³¹ ملا عالمخان البارودی. "لغت ثلاث". - قازن، ص 1902/48

⁴³² ملا عالمخان البارودی. "لغت ثلاث". - قازن، ص 1902\18

mazmuniy guruhga tegishli bobni u shunday nomlagan: *“Ikkinchi faslda ismi adad sanashlari so‘ylanur. Arabiy, forsiy, turkiy”*⁴³³.

Yana bir farqli jihati shuki, Salohiddinxo‘janing lug‘at asarida mundarija bo‘lib, unda adib barcha boblarni, boblar ichdagi fasllarni nomlarini, sahifalari bilan birga berib o‘tgan. Lug‘at uchun mundarija tuzish usuli nafaqat Al-Borudiyda, balki o‘sha davrda yaratilgan lug‘atlarda, hozirda tuzilayotgan lug‘atlarda ham kamdan-kam uchraydi.

Toshkandiyning *“Lug‘oti salos”* asari qofiyali saj‘ usulida yozilgan. Al-Borudiyning asari esa odatiy lug‘at asarlar kabi yozilgan.

Toshkandiyning asarida nafaqat Al-Borudiyning asariga balki, boshqa lug‘atlarda uchramaydigan jihatlari mavjud. Ya’ni bu – asarning hamd va na’t bilan boshlanganligi, asarda hoshiyalar mavjudligi, eng muhimi esa asarning she’riy tuzilganidir. Bundan tashqari Toshkandiy o‘zining lug‘atida bir qancha belgi va ishoralardan foydalangan, u lug‘atning vaznga ega bo‘lib, she’riy ohang kasb etishi uchun hozirgi davrda yaratilayotgan lug‘atlar kabi oddiy ketma-ketlik tarzida emas, so‘zlar orasiga ba’zi turkiy so‘zlarni qo‘shib, so‘zlarning o‘rnini almashtirib ularni vaznga tushirib, ajoyib ohangdorlikka ega bo‘lgan lug‘at asar yaratgan.

Demak, ikkala asar ham mavzuviiy jihatdan boblarga va fasllarga bo‘lingan. Al-Borudiyning lug‘ati 11 bobdagi mavzuviiy fasllarga bo‘lingan. Qolgan qismlari esa grammatik jihatdan boblarga bo‘lingan. Oltinchi va o‘n birinchi fasllar nomga ega emas. Salohiddinxo‘janing asari esa 6 bob, har bir bob esa fasllarga bo‘lingan. Al-Borudiyning lug‘ati birinchi fasli *“Inson a’zolari nomlari”* deb nomlangan. Ikkinchi fasl *“Kishi turlarining otlari”*, uchinchi fasl *“Hayvon guruhlari otlari”*, to‘rtinchi fasl *“Suvlar onga munosib she’rlar”*, Beshinchi fasl *“Ko‘k narsalari vaqtlar”*, Oltinchi fasl *“Kiyim va uy jihozlari”*, sakkizinchi fasl *“Oshlar va yemishlar”*, to‘qqizinchi fasl *“Ravishlar”*, o‘ninchi fasl *“Sonlar”*. Fasllar bo‘linishidan keyin *“Qoidalar bobi”* keladi. Unda avval *“Masdar bobi”* kelib u 12 fasldan iborat. Masalan: *“O‘tgan zamon”* bobi, *“Hozirgi zamon”* bobi, *“Tiymoq (inkor) bobi”*, *“Buyruq bobi”*, *“Ismi foil”* bobi, *“Ismi maf’ul”* bobi, *“Ismi zarf”* bobi va hokazolar. Bundan tashqari olmoshlar, undov so‘zlar kabi kichik bo‘liblarga ham bo‘lingandir. Salohiddinxo‘janing asari esa boblar bilan yakun topgan.

Toshkandiyning asarida esa boblar ichidagi har bir fasl o‘z nomiga ega. Masalan: Birinchi fasl *“Inson tana a’zolar”*, ikkinchi fasl *“Axlotlar”*, uchinchi fasl *“Taraflar nomlari”*, to‘rtinchi fasl *“Urug‘-aymog”*, beshinchi fasl

صلاح الدين خوجه بن علا الدين “لغة ثلاث” مطبوعسي 45/1909 433

“Ranglar ya’ni sifatlar”, oltinchi bob “Shaxs otlari”, yettinchi fasl “Kasb-hunar otlari” deya nomlanadi.

Ikkinchi bob, birinchi fasl “Sifatlar”, ikkinchi fasl “Bulardan hosil bo‘lg‘an narsalar”, uchinchi fasl “Yirtqich hayvonlar”, to‘rtinchi fasl “Qushlar”, beshinchi fasl “Bulardan bunyod bo‘lg‘an narsalar”, oltinchi fasl “Hasharotlar” deb nomlanadi. Boshqa boblar ham shu tarzda nomlangan.

Ushbu ikki asar nomi, mavzuviy tuzilganligi, davri bir xil bo‘lsa-da, lekin ularning bir-biridan ajratib turuvchi jihatlari juda ko‘p. Ularni yuqorida sanab o‘tdik. Ikki asar ham o‘z davri uchun muhim lug‘atlardan bo‘lib xizmat qilgan va ayni davrda ham arab, fors hamda turk tillarini o‘rganuvchilar uchun muhim qo‘llanma sifatida xizmat qiladi.

ФАЙЗУЛЛАЕВ Фаррух Эшқобилович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти

ХАЗРАТ БАҲОУДДИН НАҚШБАНДНИНГ ҲАЁТИ ВА НАҚШБАНДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

***Аннотация.** В этой статье дана информация о научном наследии, о жизни и творчестве великого ученого Бахауддина Накибанди. В истории возникновения слова "Накибанд" учтены мысли некоторых учёных. Также рассмотрено дополнение тариката "хаджеган", основателем которого является Гиждувани, его место и развитие в тарикате Накибанди. Также даётся информация: какие имена давали тарикату Накибанда до периода Темуридов.*

***Ключевые слова.** Бахауддин Накибанд, Абдулхалик Гиждувани, суфизм, тарикат, ислам, мурид, дарвеш.*

***Annotation:** There is information about Bahauddin Naqshband's scientific heritage, life and works in this article. Some scientists concepts are reflected on the origin of the word "Naqshband". In addition, beautifying of Khojagon theory which was founded by Abduholiq Gijduvaniy, his status among Naqshband's theory and development were highlighted. Furthermore, before the Temurid's period, how the names, of Nakshband's theory was indicated.*

***Key words:** Bahauddin Naqshband, Abduholiq Gijduvaniy, sufism, tariqah, islam, murid, darvesh.*

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ўзининг “Мақомоти ҳазрат Хожа Нақшбанд” асарида келтирилишича Баҳоуддин Нақшбанд 718/1318/ йили Бухородан бир фарсах узоқликда жойлашган Кўшки Ҳиндувон қишлоғида таваллуд топган. Баҳоуддин Нақшбанднинг отаси кўпинча подшоҳлар билан яқин алоқада бўлган ва савдо билан ҳам шуғулланган. Баҳоуддин Нақшбанднинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ал-Бухорий деб, келтирилади⁴³⁴.

Баҳоуддин Нақшбанд фаолиятини тадқиқ этган А. А. Семёнов ҳижрий 718 йилнинг муҳаррам ойи, милодий 1318 йилнинг 5 мартдан 3 апрелга қадар бўлган вақтга тўғри келишини аниқлаган.

У туғилган қишлоқ Қасри Ҳиндувон кейинчалик, Баҳоуддин Нақшбанд шарафига Қасри Орифон деб атала бошланган ва ҳозир ҳам шу ном билан аталиб келинмоқда⁴³⁵. Фаҳриддин Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ул ҳаёт” асарида келтирилишича Баҳоуддин Нақшбанд 1389 йил 73 ёшида вафот этган. Унинг вафоти кечаси роббиул аввал ойининг учинчиси, етти юз тўқсон биринчи (791) ҳижрий йилда содир бўлди.

Идрис Шохнинг “Нақшбандий тариқати” асарида: “Баҳоуддин Нақшбанд етти йил саройда аъён бўлди, етти йил мол боқди, етти йил йўл қурилиши ишлари билан шуғулланди. У шавкатли Бобо ас-Самосийдан таълим олди”⁴³⁶. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти давомида оддий ва камтарин ҳаёт кечирган.

Баҳоуддин Нақшбанд халқ орасида Баҳоуддин, Баҳоуддинжон, Хожа Баҳоуддин, Баҳоуддин Балогардон, Балогардон, Хожайи Бузрук, Шоҳи Нашқбанд номлари билан машҳур⁴³⁷. Отаси тўқувчи ҳамда ўйма нақш солувчи (нақшбанд) бўлган. Баҳоуддин Нақшбанднинг биринчи пири устози Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий бўлган⁴³⁸. Академик В.Аҳмедов томонидан чоп этилган “Амир Темур ўғитлари” китобида буюк Соҳибқироннинг қуйидаги сўзи келтирилган: “Пири комил шайх Баҳоуддин Нақшбандий “Кам е, кам ухла, кам гапир” деган панду насиҳатларига амал қилдим. Аркону давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди "Кам енглари, очарчилик кўрмасдан бадавлат

⁴³⁴ Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балогардон. М.Ҳасаний таржимаси. – Тошкент. Ёзувчи, 1993. – Б.6

⁴³⁵ Уватов У. Юртимиз алломалари. – Тошкент. Ниҳол, 2014. – Б. 135.

⁴³⁶ Идрис Шох. Нақшбандий тариқати. Ўзбек тилига Ваҳоб Рўзиматов таржимаси. Ўзбекистон нашриёти, – Тошкент. 1993. – Б.20.

⁴³⁷ Уватов У. Юртимиз алломалари. – Тошкент. Ниҳол, 2014. – Б.137.

⁴³⁸ Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балогардон. М.Ҳасаний таржимаси. – Тошкент. Ёзувчи, 1993. – Б.9

яшайсизлар, кам ухланглар, мукамалликка эришасизлар, кам гапиринглар, доно бўласизлар”. Бундан маълум бўладики, Амир Темур ўз давлатни бошқаришда Баҳоуддин Нақшбанднинг юқоридаги ҳикматига амал қилган. Демак, Баҳоуддин Нақшбанд Амир Темур билан ҳам мулоқотда бўлиб турган.

Баҳоуддин Нақшбанд тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида “Ҳаётнома”, Далил-ул ошиқин”, “Одоб ал-солиқин” каби асарлар алоҳида аҳамиятга эга. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанддан «Аврод» номли асар мерос қолган. У «Ал Аврод ал Бақоийя ва Вирди Нақшбанд» ёки «Вирди Кабир» номи билан маълум ва ҳозирги кунгача тариқат аҳли орасида машҳур. “Аврод» - раббоний илмга эришиш, ҳақиқатга етишишнинг йўллари, илоҳий фойзни қабул қилиш воситалари, умуман, инсон ҳақида таълим бергувчи тасаввуфий қўлланма ҳисобланади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси Хожа Муҳаммад Порсо, Баҳоуддин Нақшбанднинг биринчи халифаси ҳисобланган Алоуддин Атторнинг илтимоси билан ёзилган “Рисолаи қудсия” (“Хожа Баҳоуддиннинг қудсий калималари ҳақидаги рисола”) асарида Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида маълумот беради. Хожа Муҳаммад Порсо ўз пири Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини кенгайтириб, тушинтириб беради. Хожа Муҳаммад Порсо “Рисолаи қудсия” (“Хожа Баҳоуддиннинг қудсий калималари ҳақидаги рисола”)да нақшбандийлик Олтин Силсила сифатида келтирилади. Бу пайтда у яратган таълимот Хожагон силсиласи сифатида танилган эди⁴³⁹.

Яъқуб Чархий ўзининг “Рисолайи унсия” (“Дўстлик рисоласи”) асарида Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида маълумот беради. Ушбу асарнинг қимматли томонидан бири шундаки, унда Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан айтилган сўзлари мукамал баён қилинган⁴⁴⁰. Баҳоуддин Нақшбанд пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) авлодларига мансуб саййидзодалардан эканлиги қайд этилган. Она тарафдан ҳазрат Абу Бакр Сидиққа бориб тақалиши айтилади⁴⁴¹.

Баҳоуддин Нақшбанд Хожалардан бўлганлиги сабабли у яратган таълимот кейинчалик Хожагон-Нақшбандия таълимоти деб аталган. Ҳар

⁴³⁹ Хожа Муҳаммад Порсо. Рисолаи қудсия. Равалпинди, 1975. – Б.62.

⁴⁴⁰ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия. – Лакнав, 1288/1871. – Б. 16-40

⁴⁴¹ Қозоқов Б. таржимаси. Носираддин Тура ибн Амир Музаффар ал-Ҳанафий ал-Бухорий. Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд ва у киши ҳазратларининг устозлари ҳамда муридлари.– Бухоро. 1993. – Б.18.

бир тариқат ўзига хос қиёфа кийимга эга бўлиб, бу қиёфалардан дарвишларнинг қайси тариқатга мансуб эканлиги маълум бўлади. Баъзи тариқатлар ташқи қиёфаларига ниҳоятда эътибор берганлар. Нақшбандия тариқати аҳли ташқи қиёфа масаласига ортиқча эътибор бермай, оддий покиза либос кийиб, бошига салла ўраш билан кифояланганлар. Нақшбандийлар гўё тақводор мусулмонлар сифатида танилган эдилар.

Нақшбандия тариқати манбаларда “силсилат аз-заҳаб”, яъни “олтин силсила” тарзида тилга олинади. Нақшбандия силсиласи икки бошқа бошқа йўллар орқали ҳазрати Али ва ҳазрати Абу Бакрга бориб етади. Машойих силсиласига қараганда бу тариқат бошқа баъзи тариқатлар билан алоқадор эканлиги ва шунга кўра ўша даврда фарқли номлар билан аталгани маълум бўлади. Ушбу тариқат Абу Бакрга мансублиги учун **“ас-Сиддиқия”** деб аталарди, сўнгра Боязид Бастомийга нисбат берилиб **“Тайфурия”** деб аталган (Бистомийнинг исми Тайфур номидан).

Шайхлар силсиласига қараганда, бу тариқат бошқа баъзи тариқатлар билан алоқадор эканлиги ва шунга кўра ўша даврда турли номлар билан аталгани ҳақида қуйидаги маълумотлар бор. Абдулҳолиқ Ғиждувоний хожалар тариқатининг бошловчиси эди. Ушбу тариқат авваллари унга нисбат берилиб Ғиждувонийдан Баҳоуддин Нақшбандга қадар **“Хожагон”**,

Баҳоуддин Нақшбандга нисбат берилиб, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга қадар **“Нақшбандия”**,

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордан Имом Раббонийга қадар **“Нақшбандияйи-Аҳрория”**,

Имом Раббонийдан Шамсиддин Мазҳаргача **“Нақшбандияйи-Мужаддидия”**,

Шамсиддин Мазҳардан Мавлоно Холиди Бағдодийга қадар **“Нақшбандияйи Холидия”** деб аталган⁴⁴².

Нақшбандийлик Абдулҳолиқ Ғиждувоний асослаган хожагон тариқати таркибида XV аср иккинчи ярмида вужудга келиб, Осиёда жуда кенг тарқалди ва яссавия тариқасидан ҳам кучлироқ нуфузга эга бўла бошлади. Имом Раббоний даврида Ҳиндистон ва унинг атрофида кенг ёйилди. Фотих Султон Муҳаммадхон даврида Хожа Убадуллоҳ Аҳрорнинг халифаси Мулла Илоҳий воситасида Истанбулга ҳам етиб борди. XVIII асрда Мавлоно Холид Бағдодийнинг ғайрати билан усмонли давлатида кенг тарқалиб, энг фаол ҳаракатта айланди.

⁴⁴² Eroydin Selcuk. Tasavvuf ve Tarikatlar. – Istanbul, 1981. – B.221-222.

Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий ҳаракати ҳам тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиачиликка хос жаҳру самоълардан тозалашдан иборат бўлган. Натижада нақшбандия сунний мазҳабли аҳоли орасида чуқур ёйилган⁴⁴³.

Нақшбандияда тариқатга кирган толиб тавба қилиши, пайғамбаримизнинг суннатларига қатъий амал қилиши, шариатта зид бидъатлардан қочиши, тақвони кучайтиришга амал қилиши, зулм ва ноҳақлик қилмаслиги, қарзини тўлаши, розилик сўраши, қазо намозларини ўқиши, Тангрини ҳар лаҳзада зикр қилиши лозим⁴⁴⁴. Нақшбандия тариқати қуйидаги тўрт асос устига қурилган: 1.Шариат билан зоҳирни поклаш. 2.Тариқат билан ботинни поклаш. 3.Ҳақиқат билан қурби илоҳийга эришмоқ. 4.Маърифат ила Аллоҳга эришмоқ⁴⁴⁵.

Нақшбандия тариқатига кирган ҳар бир солик бу тариқатнинг 11 та тамойилини бажариш шарт бўлган булар. Бу тамойиллар қуйидагилар:

Юсуф Ҳамадоний тайин этган тўрт тамойил:

1. **Хуш дар дам.** Бу тушунча шундан иборатки, Худо ёди учун бажарилган зикр асносида ичдан чиқаётган ҳар бир нафас хушёрлик ва огоҳлик ила чиқмоғи лозим, токи бунда ғафлат юз бермасин.

2. **Назар бар қадам.** Солик шаҳар, қишлоқ, саҳро ва бошқа ҳар қандай жойда юрганда ҳар бир қадамига диққат билан разм солиб, огоҳ бўлиб юрмоғи керак, токи унинг назари пароканда бўлмасин, лозим бўлмаган жойга бормагани маъқул.

3. **Сафар дар ватан.** Бу қоида шундан иборатки, солик башарий табиатда сафар қилсин, яъни башарий сифатлардан мулкӣ сифатларга ва замима (қўшимча) сифатлардан ҳамида (маъқул) сифатларга интиқол этсин, яъни ўтсин.

4. **Хилват дар анжуман.** Бу қоиданинг тафсилоти учун Воиз Кошифийнинг ўғли Фаҳриддин Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” асарида Баҳоуддин Нақшбанддан қуйидаги қимматбаҳо жумлалар келтирилади: “Ҳожа Баҳоуддиндан сўрашибдики, Сизнинг тариқатингизнинг биноси нимада? У киши айтибдилар: анжуманда хилватда бўлиш, зоҳиран халқ билан бирга ва ичида субҳона таолонинг ҳаққида бўлиш”.

⁴⁴³ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб – Тошкент. Ёзувчи, 1996. – Б.172.

⁴⁴⁴ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Турк тилидан Н.Ҳасан таржимаси. Сўзбоши муаллифи ва маъсул муҳаррир С.Рафиъдин. – Тошкент. Истиқлол, 1999. – Б.108.

⁴⁴⁵ Наврўзова Г. Рисолаи Қудсия- Баҳоуддин Нақшбанд таълимотига оид манба II Шарқшунослик. №7. – Б.115-123.

Абдулхолиқ Ғиждувоний тайин этган тўрт тамойил:

1. **Ёди кард.** Тил билан ё қалб билан зикр қилишдир.

2. **Бозгашт.** Бу қониданинг маъноси шундай: зокир (зикр қилувчи)

ҳар вақт калимаи таййиба (**Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулуллоҳ**)ни айтиб бўлгач, унинг орқасидан ўшал қалб, тил билан “Худовандо, менинг мақсудим Сенсан, Сенинг ризойингни тилайман”, дейди. Тўғрироғи бу жумлаларни дилидан ўтказади.

3. **Нигоҳдошт.** Бу қоида шундан иборатки, таййибия калимасини зокир дилида айтаётганда хотира бошқа томонга чалғиб кетишидан эҳтиёт бўлиши лозим, яъни зокир бир дамда ўшал муборак калимани бир неча бор такрорлаб, хотирани жам қилиб олмоғи даркор.

4. **Ёддошт.** Бу қоида Ҳақ субҳонани ёдлашда солиқ ҳамиша огоҳ бўлиб туриши, ўшал муборак аъмолни доимо ёдда тутишдан иборатдир.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатида Юсуф Ҳамадоний, Абдулхолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий қарашлари устун эди. Уларни янгича руҳда ривожлантирди. Илгариги мавжуд тасаввуфдаги қаттиқ талабларни бир қадар юмшатди, кундалик ҳаётга мослади. Абдулхолиқ Ғиждувоний асос солган Хожагон тариқати янги бир даражага кўтарилди, такомиллаштирилди. Ғиждувоний томонидан тузилган 8 қоидага Нақшбандий яна 3 та қўшимча қоидаларни киритди⁴⁴⁶. Тасаввуфада олдинда мавжуд бўлган таркидунёчилик, дунё ишларидан воз кечмай туриб ҳам Аллоҳга етишиш мумкинлиги ҳақидаги ғоя билан тасаввуф дунёсида жуда катта шуҳрат топди.

Баҳоуддин Нақшбанд тайин этган уч тамойил:

1. **Вуқуфи замоний:** солиқ ҳар лаҳза ўз ҳолидан хабардор бўлиши, вақтидан унумли фойдаланиши, шукр, тавба-истиғфор этиши, шунга кўра ҳатти-ҳаракат қилиши демакдир.

2. **Вуқуфи ададий:** мурид, шайх берган зикр вазифасининг саноғига риоя қилиш демакдир.

3. **Вуқуфи қалбий:** қалбнинг Ҳақдан хабардор бўлиши демакдир. Бу мартабада кўнгил Аллоҳдан бошқа ҳеч нарсани ўйламайди. Шуҳуд ва вусул мартабасига эришганларнинг ҳоли шундай. Вуқуфи қалбий айни вақтда зикрнинг энг юқори поғонаси демакдир⁴⁴⁷.

⁴⁴⁶ Omar Ali-Shah The Rules or Secrets of the Naqshbandi Order. Paris. Tractus Books. 1992. P.247

⁴⁴⁷ Уватов У. Юртимиз алломалари. – Тошкент. Ниҳол, 2014. – Б.137.

Нақшбандия тариқатининг энг машхур шаҳобчалари: **ахрория, мазҳария, мужаддия ва холидия**. Мужаддия асосчиси Имом Раббоний Ибн Арабийнинг “ваҳдати вуҷуд” фалсафасини танқид қилиб, “ваҳдати шухуд”ни ёқлаб чиққан. Нақшбандия таълимотнинг вуҷудга келиши ва камолотида тасаввуф таълимоти ва тариқат арбобларининг хизмати катта бўлган. Булардан Робия Адавия, Абдуқодир Гилоний, Жалолиддин Румий, Ориф Ревгарий, Хожа Али Ромитаний қарашларининг таъсирини эътироф этишимиз мумкин.

Нақшбандия Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётлигидаёқ кенг шухрат қозонди. Уни назарий жиҳатдан ишлаб чиқишда Хожа Муҳаммад Порсо, Алоуддин Аттор хизматлари катта бўлди. Бу тариқатга фақатгина оддий халқ эмас, балки Бухоро ва Самарқанд уламолари, Амир Темур авлодидан XV асрда нақшбандия Эрон, Афғонистон, Миср, Ҳижоз, Шимолий Кавказ, Туркияга тарқала бошлади. Айниқса, “ҳазрати Эшон” унвонига мушарраф бўлган Хожа Ахрор валий Носириддин Убайдуллоҳ фаолияти туфайли тариқатнинг обрў эътибори яна ҳам ошди. Хожа Ахрор валий даврида нақшбандия сиёсий доираларга кириб борди. XV–XVI асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда нақшбандия гуллаган давр бўлди. Айниқса, Хожа Ахрори Валининг амалий ва Маҳдуми Аъзам-Аҳмади Хожагоннинг илмий фаолиятлари туфайли нақшбандия мустаҳкамланди, нуфузи ошди ва Ҳиндистон, Арабистон ерларига етиб борди, Туркияга тарқалди. Нақшбандиядан кейин тасаввуф тарихида бошқа силсила вуҷудга келган эмас⁴⁴⁸. Аҳмад Сирҳиндий у ерда суннийлик йўналишини мустаҳкамлаш учун нақшбандиядан унумли фойдаланган. Тариқатни Туркияда ёйилишида Мулла Абдуллоҳ Симавий (1490 йил вафот этган.), Аҳмад Бухорий ва бошқа шахсларнинг хизматлари бор.

Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия тариқати комил инсонни тарбиялашда, одамлар орасида дўстлик ва биродарликни мустаҳкамлашда, мамлакатда тинчлик ишларини йўлга қўйишда ижобий аҳамиятга эга бўлди. Баҳоуддин Нақшбанд тариқатлар жуда кенг ёйилган, тасаввуф таълимоти кишилар руҳиятига кирган XIV асрда яшаб, тасаввуф таълимотини мукаммал ўзлаштириб комил инсон даражасида юксалган шахсдир. Нақшбандия тариқати Темурийлар салтанати сиёсий бошқарувида ҳам алоҳида аҳамият касб этди. Темурийлар салтанати асосчиси Амир Темурнинг Баҳоуддин Нақшбанд шахсиятига бўлган эътибори ва ушбу тариқатни қўллаб қувватлаши, нақшбандия тариқатнинг

⁴⁴⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб – Тошкент. Ёзувчи, 1996. – Б.78.

нафақат аҳоли орасида, балки сиёсий доиралар ўртасида кенг ёйилишида алоҳида ўрин эгаллаганига амин бўламиз.

MUXAMMADJONOV Azizjon Mahmudjon o'g'li
Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti magistranti

ABU HILOL AS-ASKARIY VA UNING “AL-FURUQ AL-LUG’AVIYA” ASARI

***Аннотация.** Эта статья расскажет вам о великом энциклопедисте Абу Хилале аль-Аскари и его учителях, современниках и последователях, которые жили и работали в X-XI веках, а также его знаменитом труде “Аль-Фурук аль-Лугавия” и его семантике. Вот несколько примеров, упомянутых в работе.*

***Ключевые слова:** арабский язык, “аль-Фурук аль-Лугавия”, мутародиפותи, значерия, особенности слов “марид и саким”.*

***Annotation.** This article examines about Abu Khilol al-Askariy, the great encyclopaedist of the X-XI centuries, and his mentors, contemporaries, followers and apprentices as well as his famous book Al-furuq al-Lugaviya and the semantics of the synonyms which were included in the book. Some of the examples mentioned in this work are discussed.*

***Key words:** the Arabic language, Al-Askariy, “Al-furuq al-lugaviya”, mutarodifots, meanings, features of the words “marid and saqim”.*

Arab tili somiy tillar oilasining janubiy shaxobchasiga oid bo'lib, u o'z genealogik tarqqiyotida uch bosqichni bosib o'tdi: qadimgi adabiy arab tili, klassik adabiy arab tili va zamonaviy adabiy arab tili. Qadimgi adabiy arab tiliga Arabiston yarimoroli va Suriyaning janubidagi ko'hna obidalar va qoyalardan topilgan yozuvlar asos bo'ladi. Ularning eng qadimgilari eramizning IV-VI asrlariga oiddir. Klassik adabiy arab tilida esa eramizning VI-VII asarlarida asarlar bitilgan. Biz ularda mukammal grammatik qurilishga ega bo'lgan, keng leksik tarkibli, johiliyat nazmi va qabilalar lahjalarining nodir xususiyatlarini o'zida mujassam etgan boy tilni ko'ramiz. Klassik adabiy arab tili hozirgi zamon adabiy arab tilining shakllanishi uchun zamin bo'di. IX-X asrlarda klassik davrning adabiy tili to'la shakllanib bo'ldi. Bu davrga kelib Qur'oni Karim, qadimiy nazm va quraysh lahjasi ta'sirida arab yozuvi, sarf va nahvi shakllandi. Qur'oni Karimning nozil bo'lishi bilan klassik arab tili

badiyati yanada go'zallashdi va grammatik me'yorlar mukammallashdi. Yetuk grammatik nizom va lug'at boyligiga ega bo'lgani uchun klassik arab tili qabilalar o'rtasidagi adabiy til bo'lib xizmat qildi. Uning lug'at boyligi shevalar hisobiga ham ko'payib bordi. Klassik arab tili islom dini bayrog'i ostida Yaqin va O'rta Sharqqa, Markaziy Osiyo va Afrikaning ko'p hududlarida tarqaldi. Markaziy Osiyoda esa u uzoq muddat xalqaro va ilm –fan tili bo'lib keldi. Dunyo fani ravnaqida chuqur iz qoldirgan buyuk bobolarimiz Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Muhammad Xorazmiy, Mahmud Zamaxshariy va Ahmad al-Farg'oniylar shu tilda ijod qilishgan. Klassik arab tili leksik jihatdan biroz o'zgargan holda hozirgacha arablarning adabiy tili bo'lib kelmoqda. Buning asosiy sababi arab dunyosi va barcha musulmon dunyosi birlashtirib turuvchi Qur'oni Karim, xadisi sharif(sunnat) va boshqa mo'tabar manbalardir. Adabiy arab tili XIX asrdan boshlab yangicha ruhda shakllana boshladi. Yangi zamonaviy texnika va taraqqiyot tushunchalari va predmetlarni ifodalash uchun unga Ovropa tillaridan ko'p o'zlashtirma so'zlar kirdi.⁴⁴⁹

Arab tilini o'rganayotgan yoki arab tilidan boshqa tilga tarjima ishlarini amalga oshirayotgan, shuningdek, arab tilida yoki yozuvida bitilgan manbalarni tadqiq etayotgan matnshunos-manbashunos qator qiyinchiliklarga duch keladi.

Jumladan: ma'nodosh so'zlar- sinonimlar va so'z variantlarining xususiyatlarini bilish tilshunos, manbashunoslar uchun juda muhim. Arab tilidagi sinonim- ma'nodosh so'zlarni tadqiq etish o'zbek sharqshunosligi uchun yangi mavzu bo'lmasada, uni o'rganish metodlari yuzasidan hozirgacha umumiy nuqta'i nazar mavjud emas. Shu sababli bunday so'zlarni nazariy va amaliy baholash, aniqlash va tasnif qilishda, hatto arab tilshunosligida ham bir necha guruhga bo'linish holatlari uchraydi-ki, bu ham mavzuning murakkab ekanini ko'rsatadi.

Demak, ayni vaqtda sinonim-ma'nodosh so'zlarning tasnifiga doir ilmiy xulosalarni umumlashtirish va o'zoro qarama-qarshi fikrlarni qiyosiy o'rganish muhim vazifa bo'lib turibti.

Arab tili va uning yozuvi tarixiga nazar tashlansa, uning insoniyat tamaddunidagi o'rni, o'ziga xos taraqqiyot yo'li, boshqa tillar tizimida uchramaydigan leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Bu esa unda kechayotgan har bir jarayonga xususiy yondashuvni taqazo etadi. Jumladan, arab tilidagi sinonim- ma'nodosh so'zlarni va ularning

⁴⁴⁹ Mirqobil Xasanov. Arab tili darslari. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2016. B.9.

semantik xususiyatlarini umumiy tilshunoslik qoidalari asosida o'rganish - ko'zlangan natijaga olib kelmasligi mumkin. Bunda so'zning semantik xususiyatlari nihoyatda chuqur tadqiq etilmog'i lozim.

Aytish mumkinki, sinonim- ma'nodosh so'zlar qadimdan arab tilining boshqa jabhalari kabi olimlar tomonidan juda mufassal va aniqlik bilan o'rganilgan. Buning asosiy sababi o'rta asrlarda "‘ulum al-Qur'an" (عُلُومُ الْقُرْآن), keyinroq esa "‘ulum al-hadis" (عُلُومُ الْحَدِيث) singari ko'p sho'kali fanlarning rivojlangan sinonim- ma'nodosh so'zlar mavzusi mazkur fanlarning bir shaxobchasi bo'lganidir. Bu mavzuga bo'lgan ilmiy qiziqish hamma davrlarda ham bir xil kechmagan. IX –XII asrlarni bu boradagi izlanishlarining yuqori taraqqiyot davri sifatida ko'rsatish mumkin. Ushbu davrda ko'plab olimlar tomonidan sinonimlar- mutarodifotlar, ya'ni ma'nodosh so'zlarning semantikasiga oid asarlar yozilgan lug'atlar tuzilgan. Ushbu bebaho asarlardan biri Abu Hilol al-Askariyning "Al-furuq al-lug'aviya" asaridir.

Xozirgi kunda o'zbek sharqshunoslari, hossatan, arabshunoslari tomonidan sinonimlar haqidagi qadimgi olimlarning noyob asarlari tadqiq etib kelinmoqda, ammo bu ishlar yetarli darajada emas. Shu sababli yuqoridagi asarni o'rganib, tadqiq etishning ilmiy ahamiyati beqiyos kattadir. Mazkur asarni tadqiq qilish orqali arab tilida juda ham ahamiyatga ega sinonim so'zlarni nozik ma'no qirralarini ochib berib, ulardan nafaqat tilshunoslikda, balki manbashunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida ham foydalanish mumkin.

Allomaning to'liq ismi Al-Xasan bin Abdulloh bin Sahl bin Said bin Yaxyo bin Mahron ibn Hilol Al-Askariydir. Tavallud topgan sanasi ma'lum emas. Olimlar uni X asr boshlari taxminan 920- milodiy yilda Basra va Faris o'rtasidagi Askar- Makram shahrida tug'ilganligini xabar berishadi. Askariy taxallusi u tug'ilgan joyga nisbat qilib olingan. Musulmon olamida o'z bebaho asarlari bilan o'chmas iz qoldirgan Al-Askariy qomusiy olim bo'lgan. Zamondoshlari uni tilshunos, tanqidchi, yozuvchi, shoir, tarixchi va faqih sifatida e'tirof etishgan. Olimning fazlini imom Abu Muzaffar Abuvardiy e'tirof etib aytadiki: "Abu Hilol ko'plab fazilatlarga va hislatlarga ega shaxs edi. U juda taqvodor edi. Xususan nopoklikdan saqlanar edi. U kishining xotirasi shu qadar kuchli ediki, anglash juda qiyin bo'lgan narsalarni ham bir lahzada osongina tushunib, esda saqlab qolardi."⁴⁵⁰ Abu Hilol o'z davrining buyuk olimlaridan edi. U o'zidan avvalgi olimlarning asarlaridan boxabar bo'lgan. Bugungi kungacha u kabi qomusiy olimlar yashab, ijod etishgan bo'lsa hamki, uning singari asarlarni o'z mazmun- mohiyatini yo'qotmagan insonlar

⁴⁵⁰ علي بن عمر دارقطني. "المألف و مختلف". دار غرب الأسلمي. 1957. ص 87

kamdir. Ajablanarlisi shundaki, u moddiy qiyinchiliklar tufayli vaqtining barchasini ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishga sarflay olmagan, bozorlarda mato sotib, kun kechirgan.

Ustozlari:

Abu Hilol Al-Askariyning ustozlari haqida bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar ozdir. Faqatgina bir ustoz Al-Xusayn ibn Abdulloh ibn Said ibn Ahmad Al-Askariy to'g'risidagina bizga ma'lum. Uning o'zi ham asarlarida faqatgina shu ustoz nomini tilga oladi. Shuningdek, Yoqut Hamaviy, Ahmad Al-Askariy uning tog'asi bo'lgani va asosiy bilimlarni undan o'rganganini aytadi.

Shogirdlari:

1. Al –Xafiz Abu Saad As- Samman
2. Abu G'anayim bin Hammad Ahfariy
3. Abu Hakim Ahmad bin Ismoil bin Fadlan
4. Abu Is'hoq Ibrohim bin Ali
5. Al-Mazaffar bin Tohir va boshqalar.

Alloma Al-Askariy bebaho ilmiy meros qoldirgan, ular:

1. Aruz ilmiga oid: “Kitob- us-sinoatayn”
“Sharh ul-hamaasati”
2. Nahv ilmiga oid: “Al-talxisu fiy ma'rifati ism va ashya”
“Al-furuq al-lug'aviya”
3. Sarf ilmiga oid: “Tabsir”
4. Tafsir ilmiga oid: “Al-muxasinu fi tafsiril- Qur'an”
5. Tanqidchilikka oid: “Zammul-Kibr”
6. Tarix ilmiga oid: “Kitab ul-avail”
7. Badi' ilmiga oid: “Devon- ul- ma'aniy”
8. Axloqiy ruhdagi: “Ma'anyil- adab”

“Al-furuq al- lug'aviya” asari

Ushbu kitob tilshunoslikning, hossatan, arab tilshunosligining muhim va shu bilan birga o'ziga xos xususiyatlariga ega yo'nalishlaridan biri, so'zlarning ma'nodoshligiga, ya'ni sinonimlarni tatbiq etishga qaratilgan bebaho asardir. Unda so'zlarning semantikasiga, ya'ni ma'no qirralarini ochib berishga alohida etibor qaratilgan. Asar, mana XI asrdiki, o'zining mazmun- mohiyatini yo'qotmay, sinonimlar haqida ma'lumot beruvchi yuksak darajadagi ilmiy-nazariy va ilmiy -amaliy manba bo'lib kelmoqda. Buning asosiy sabablari bizningcha, quyidagilardir:

- Misollar Qur'oni Karim va Xadisi Shariflardan olinganligi

○ Balog'at va Fasohatga doir kitoblar tadqiq qilinib ,ulardan foydalanganligi

○ Insonlar o'rtasida eng ko'p qo'llanilgan so'zlardan namunalar olinganligi

Mutarodifotlar:

“Sinonimlar arab tilida” mutarodifot”, deb nomlanadi. X asr nahvshunosi Al-Askariy sinonimlar va mutarodifotlar haqida o'z asarida yozib, ularga quyidagicha ta'rif beradi: Mutorodifotlar bir umumiy ma'noga ega bo'lgan, qo'shimcha ma'nosi bilan o'zaro farqlanadigan til birliklaridir. Sinonimlar arab kalimalarining barchasiga ta'aluqlidir.”⁴⁵¹

Arab tilidagi sinonimlarning xilma-xilligi asrlar davomida tilshunoslarning e'tiborini tortgan va sharqshunoslarni hayratga solgandir.

Masalan:” Suv” so'zining bir yuz yetmishta

“Qilich “sozining mingdan ortiq

“Arslon” so'zining ellikdan ortiq

“Tuya” so'zining bir yuz yigirma xil va boshqa ko'plab shunga o'xshash ko'p ma'noli so'zlarni uchratish mumkin.”⁴⁵²

Shuningdek, uslubiy betaraf, ya'ni asosiy ma'nodagi dominant so'zlardan tashqari, alohida o'ziga xos ma'noli so'zlarni ham uchratishimiz mumkin.

Masalan: ابيض so'zi oq rangga nisbatan umumiy ma'nodagi, lekin uni otga nisbat اشحب , odamga nisbatan ازهر , qo'yga nisbatan املح tarzida ishlatiladi.

“Saqim- suqmun” va “marid-marodun” so'zlaridagi semantik farqlar

Bu ikki so'z ham o'zbek tilida” kasal” degan ma'noni angaltadi. Ammo bu so'zlarni jumalarda qo'llashda ularga alohida e'tibor berishimiz lozim. Chunki ularning o'zlariga xos ma'no qirralari mavjud.

سَقِيم "Saqimun"- kasal. U jismida xastaligi mavjud bo'lgan insonga (hayvon, o'simlik) nisbatan qo'llaniladi.

Masalan:

فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ (سُورَةُ الصَّافَّاتِ 89-88)

U yulduzlarga bir nazar soldi va albatta men bemorlardanman, dedi.

بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ (سورة الصافات 145) فَنَبَذْنَاهُ

Bas, Biz uni bemor holida maydonga otdik.

Yuqoridagi misollardan bizga ma'lum bo'ldiki, saqim so'zi jismida xastaligi mavjud bo'lgan insonga nisbatan qo'llaniladi.

⁴⁵¹ محمد أبراهيم سليم "الفروق اللغوية" دار العلم و سقافة القاهرة. 1997. ص.17

⁴⁵² حاكم لعبيبي "الترادف في اللغة" وزارة الثقافة و الأعلام. 1980. ص.47

Ammo مَرِيضٌ – "maridun" so'ziga kelsak, u ham jismida, ham qalbida(ruhida, nafsida) xastaligi bo'lgan insonga nisbatan qo'llaniladi.

Masalan:

مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ (سورة البقرة 184)

Sizlardan kim bemor yoki musofir bo'lsa bas, sanog'ini boshqa kunlarda tutadilar.

فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ(سورة بقره 10)

“Ularning qalblarida kasal bor. Alloh kasallarini ziyoda qildi. Va ularga yolg'on gapirganlari uchun alamli azob bor”. Demak, munofiqlarni qalblarida- mezon- kasallik bor. Ularning ichi buzuk. Ularning qalblari kasal bo'lgani uchun, Alloh taolo ham ularning kasalini ziyoda qilib qo'ygan.⁴⁵³

Xulosa o'rnida shuni bilib olamizki, asarda mutarodifotlar-sinomimlarga keng o'rin berilib, ularning xilma –xil turlari keng miqiyosda sharh qilinadi. Maqolamizda keltirilgan misollarimiz “saqim” bu faqatgina jismida kasalligi bor insonga nisbatan ishlatiladi. Ammo “marid” so'ziga kelsak, u ham jismida, ham qalbida xastaligi bor insonga qo'llaniladi.

NARZULLAYEVA Zulxumor Hazratqul qizi
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

**MARKAZIY OSIYODA ISLOM ILMLARI RIVOJIGA “DOR AL-
JUJZONIYA” MAKTABIDA FAOLIYAT OLIB BORGAN
OLIMLARING QO'SHGAN HISSASI**

***Аннотация:** В этой статье описывается процесс внедрения науки о калам в Центральной Азии. Учреждение школы «Дор аль-Джузжон» в Мовароуннахре. Дана информация об ученых работающих в «Джузжон» и их вкладе в развитие науки в Центральной Азии.*

***Ключевые слова:** «Дор аль-Джузжон», Центральная Азия, Мовароуннахр, Самарканд, Ханафия, наука о калам, Абу Бакр аль-Джузжон, Абу Наср Ахмад Иёдий, Абу Мансур аль-Мотуридий.*

***Annotation:** This article describes the process of introducing science of kalam in Central Asia. Establishment of the “Dor al-Juzjonia” school in*

⁴⁵³ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. “Tafsiri Hilol”. 1-juz. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent, 2009. B.19.

Movarounnahr. Information about scientists working in “Juzjonia” and their contribution to the development of Central Asia.

Key words: “Dor al-Juzjonia”, *Movarounnahr*, *Samarkand*, *Hanafia*, *science of kalam*, *Abu Bakr al-Juzjoni*, *Abu Nasr Ahmad Iyodi*, *Abu Mansur al-Moturidi*.

Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan olim-u mutafakkirlar butun dunyo ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar. Ular yozgan asarlar va manbalar hozirgi kunga qadar ilmning turli sohalarida dasturulamal bo‘lib qoldi. Shu jumladan, *Movarounnahr* va *Xurosonda* yashagan olimlarning islom dini taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. II/VIII asrdan boshlab kalom ilmi rivojlana boshladi. *Movarounnahrda* islom dini kirib kelishining dastlabki yillaridanoq kalom ilmi ham paydo bo‘ldi. Bu davrda yetishib chiqqan olimlar va mutakallimlar butun dunyoda, xususan, Markaziy Osiyoda kalom ilmining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Movarounnahrda kalom ilmining shakllanishiga II/VIII asrdagi siyosiy vaziyatlar sabab bo‘lgan. Siyosiy vaziyatlardan kelib chiqib faoliyat olib borgan murji‘iylar ushbu hududda “imon” masalasini hal qilish orqali kalom ilmining dastlabki rivojlanish bosqichlarini belgilab berdilar. Lekin keyingi davrlarda murji‘iylar faoliyati umuman yo‘qolib ketdi. *Movarounnahrda* keyingi asrlarda kalom ilmining rivojida Abu Hanifaning aqidaviy fikrlarini mahkam tutgan hanafiy ulamolaridan Ahmad ibn Ishoq Abu Bakr al-Juzjoni (III/IX asr), Abu Sulaymon Muso ibn Sulaymon al-Juzjoni, Abu Nasr al-Iyodiy hamda Abu Mansur al-Moturidiy (v. 333/944-45 y.) kabi olimlar o‘zlarining katta hissalarini qo‘shdilar.

“Dor al-Juzjoniya” maktabi Samarqandda Abu Hanifaning aqidaviy qarashlarining keng tarqalishida muhim ahamiyat kasb etgan markaz hisoblangan. IV/X asrning o‘rtalarigacha ahli ra‘y yo‘nalishida, undan so‘ng ashob al-hadis yo‘nalishida faoliyat ko‘rsatgan ushbu markazda Abu Mansur al-Moturidiy yetishib chiqqan va mingga yaqin talabalarga saboq bergan.

Abu Hanifaning shogirdlari tashkil etgan ushbu maktab keyinchalik ko‘p yillar davomida hanafiya ta‘limotida saboq berilgan muhim ta‘lim markaziga aylangan. Ibn Zakariyo “Dor al-Juzjoniya”da ta‘lim berish bilan shug‘ullangan olimlar silsilasini quyidagicha tuzib chiqqan⁴⁵⁴:

1. Abu Hanifa No‘mon ibn Sobit (vaf. 150/769 y.).

⁴⁵⁴ Oqilov. S. *Movarounnahr moturidiya ta‘limotining shakllanishi tarixi*. – T.: *Movarounnahr*. 2012. – B. 34.

2. Al-Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniy (vaf. 189/805 y.).

3. Abu Sulaymon Muso ibn Sulaymon al-Juzjoniyy (vaf. 200/816 y.).

4. Ash-Shayx al-Faqih Abu Bakr Ahmad ibn Ishoq al-Juzjoniyy (vaf. 250/864 y.).

5. Al-Faqih al-Imom Abu Abdulloh ibn Abi Bakr al-Juzjoniyy (vaf. 285/898 y.).

6. Abu Nasr Ahmad ibn al-Abbos al-Iyodiy (vaf. 275/889 y.).

7. Abu Mansur al-Moturidiy (vaf. 333/944 y.).

Ushbu silsilaga ahamiyat bersak, “juzjoniya” nisbasi bilan uch nafar olim tilga olingan. Manbalarda keltirilishicha, ushbu ta’lim markazining “Dor al-Juzjoniya” deb nomlanishiga ham aynan shu uch olim markazning ilk asosiy ustozlari hisoblangani sabab bo‘lgan. Lekin ajablanarli holat shundaki, Ibn Zakariyo tuzgan ushbu silsiladan biz yuqorida tilga olgan Abu Muqotil as-Samarqandiyning nomi tushib qolgan⁴⁵⁵.

Avval ta’kidlaganimizdek, ushbu markazda faoliyat olib borgan olimlar faqat Abu Hanifaning aqidaviy qarashlarini qo‘llab-quvvatlaganlar va lavozimlardan chetroq holda faqat ilm bilan mashg‘ul bo‘lib asarlar yozganlar⁴⁵⁶. Faqat yuqorida zikr etilgan Abu Nasr al-Iyodiy ilm bilan shug‘ullanish qatorida qozilik vazifasini ham bajargan.

Quyida “Dor al-Juzjoniya” markazida faoliyat olib borgan olimlarning hayoti va ilmiy meroslari haqida qisqacha ma’lumot berib o‘tish maqsadga muvofiq. Chunki aynan shu olimlar Movarounnahrda hanafiya aqidaviy ta’limotining qaror topishi uchun zamin yaratganlar.

Abu Sulaymon Muso ibn Sulaymon al-Juzjoniyy (vaf. 200/816 y.)

O‘z davrining mashhur faqihlari hisoblangan Abu Yusuf va Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniyning shogirdi bo‘lgan. Abu Hanifaning “al-Fiqh al-akbar” va “ar-Risola ala Usmon al-Battiy” nomli asarlarini shu ikki ustozidan rivoyat qilgan. Shuningdek, u Muhammad ash-Shayboniyning “al-Asl” (“al-Mabsut”) asarini rivoyat qilgan va o‘sha nusxa eng ishonchli deb e’tirof etilgan. O‘ta taqvodor bo‘lgani uchun Xalifa Ma’mun unga qilgan qozilik taklifini jahli

⁴⁵⁵ Oqilov. S. Movarounnahr moturidiya ta’limotining shakllanishi tarixi. – T.: Movarounnahr. 2012. – B. 35.

⁴⁵⁶ Nasafiy Abu-l-Mu’in Maymun ibn Muhammad. Tasbiratu-l-adilla fiy usuli-d-din / H. Otay nashrga tayyorlagan. - Anqara: I jild – B. 356.

tez ekanini bahona qilib rad etgan⁴⁵⁷. U “Dor al-Juzjoniya” maktabining ilk ustozlari hisoblangan.

Abu Bakr Ahmad ibn Ishoq ibn Subayh al-Juzjoniyy (vaf. 250/864 y.)

Abu Bakr al-Juzjoniyy ham Muhammad ash-Shayboniyyning shogirdlaridan bo‘lgan. Lekin asosiy ta’limni Abu Sulaymon al-Juzjoniyydan olgan. Usul al-fiqh va kalom ilmini mukammal bilgan. Abu Nasr al-Iyodiy va Abu Mansur al-Moturidiyning asosiy ustozlari hisoblangan. Uning qalamiga mansub “al-Farq vatamyiz” va “Kitob at-tavba” nomli asarlar o‘z davrining mashhur manbalari hisoblangan⁴⁵⁸. Abul Muin an-Nasafiy: “Abu Bakr al-Juzjoniyyning asarlari bilan tanishgan kishi uning buyuk olim bo‘lganiga iqror bo‘ladi”, deb uning ilmiy merosiga yuksak baho bergan⁴⁵⁹. Manbalarda tug‘ilgan yili haqida aniq ma’lumotlar berilmagan bo‘lsa-da, Moturidiyga ustozlik qilgan vaqtiga qarab, III/IX asrning o‘rtalariga qadar yashagan, deb taxmin qilinadi⁴⁶⁰.

Abu Nasr Ahmad ibn al-Abbos al-Iyodiy (vaf. 275/889 y.)

Ushbu olim Abu Bakr al-Juzjoniyy vafotidan keyin “Dor al-Juzjoniya”ning eng kuchli vakili sifatida e’tirof etilgan. Juda zehnli va sabrli bo‘lganidan yigirma yoshidanoq ta’lim ishlarida ulamolar rahbari lavozimida faoliyat olib borgan. Usul va furu’ ilmida “o‘z davrining imomi” deb e’tirof etilgan⁴⁶¹. Samarqandda bir qancha fikriy muxolifat vakillari bilan bahs-munozaralar olib borgan va hanafiya aqidasi muvaffaqiyatli himoya qila olgan⁴⁶².

Abul Muin an-Nasafiy u haqida shunday ta’kidlagan: “Abu Nasrning Allohning sifatleri haqida yozgan kitobi va mo’taziliya va najjoriya fikrlariga qarshi raddiyalari hamda ahli sunna val jamoa fikrlari sahihligi borasida keltirgan dalillari uning naqadar buyuk olim bo‘lganidan dalolat beradi”⁴⁶³.

Shunisi ahamiyatliki, “Dor al-Juzjoniya”da faoliyat olib borgan jamiki ulamolar rasmiy lavozimlardan yiroq yurganlar va Samarqand chekkasida oddiy xalq orasida yashab ijod qilganlar. Abu Nasr esa, ustozlaridan farqli o‘laroq,

⁴⁵⁷ Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – B. 104.

⁴⁵⁸ Nasafiy Abu-l-Mu’in Maymun ibn Muhammad. Tasbiratu-l-adilla fiy usuli-d-din / H. Otay nashrga tayyorlagan. - Anqara: I jild – B. 356.

⁴⁵⁹ Kutlu Sönmes. Türklerin İslamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri. – Ankara: 2000. – B. 269.

⁴⁶⁰ Kutlu Sönmes. Türklerin İslamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri. – Ankara: 2000. – B. 269.

⁴⁶¹ Oqilov. S.Movarounnahr moturidiya ta’limotining shakllanishi tarixi. – T.: Movarounnahr. 2012. – B. 36.

⁴⁶² Oqilov. S. Abul Muin an-Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya ta’limoti.. – T.: Muharrir, 2008. – B. 36.

⁴⁶³ Oqilov. S. Abul Muin an-Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya ta’limoti.. – T.: Muharrir, 2008. – B. 39.

somoniylar amiri Nasr ibn Ahmad bilan juda yaqin aloqada bo'lgan⁴⁶⁴. Shu tufayli u yigirma yoshida ta'lim ishlari boshlig'i va Samarqandga qozi etib tayinlangan.⁴⁶⁵ Abu Nasrning mansabga intilishi, uning somoniylar siyosatidan ta'sirlanganidan dalolat beradi. Chunki somoniylar 263/876 yilda tohariylar davlati tobeligidan ozod bo'ladi. Somoniylar bevosita abbosiylarga tobe hisoblangan bo'lsalar-da, ammo o'zlarining ichki ishlarida mustaqil bir davlat holiga kelgan edilar. Davlatning ilk amiri Nasr ibn Ahmad zohidona hayot kechirgan va hokimiyatni mustahkamlash uchun ta'lim ishlariga va ilmiy safarlarga katta ahamiyat bergan. Ushbu ishlarni bajarishda Abu Nasrning shijoatidan unumli foydalangan⁴⁶⁶.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan olimlar butun dunyoda islom dini va unga bog'liq ilmlarning rivojlanishi va yoyilishiga katta hissa qo'shdilar. Ular xalq orasida yashab hamisha ularning muammolari hal etishga yordam berdilar. Shu orqali o'z ilmlarini kuchaytirgan holda o'z davrlari va kelajak avlod uchun buyuk va mukammal ilmiy manbalar hozirladilar. Ularning yozib qoldirgan asarlari bugungi kun uchun ham ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Ularning o'rganish va tadqiq etish orqali ilm-fanning yuqori cho'qqilarini zabt etish hozirgi davrning dolzabr muammolaridan biridir.

НИЗОМИДДИНОВ Ҳошимжон Муҳаммаджонович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти

ИСЛОМ ТАРИХИГА ОИД МАНБАЛАРНИНГ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ (СИЙРАТГА ОИД АСАРЛАР МИСОЛИДА)

***Аннотация:** В этой статье рассказывается о труде Абдулмалика ибн Хишама «ас-Сира ан-Набавия», одного из наиболее важных источников по истории ислама, а также о работах Саида Махмуда Тарози «Нурул Басар» и Сафиюра Рахмана Мубаракфури «Рохикул махтум» и исследованиях по данным трудам историками и исследователями мира.*

⁴⁶⁴ Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – B. 106.

⁴⁶⁵ Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – B. 106.

⁴⁶⁶ Oqilov. S.Movarounnahr moturidiya ta'limotining shakllanishi tarixi. – T.: Movarounnahr. 2012. – B. 37.

Ключевые слова: ислам, сийра, история, произведение, переводы, публикации, автор, Пророк.

Annotation: This article describes the work of Abdulmalik ibn Hisham «As-sira an-nabaviya», one of the most important sources on the history of Islam, as well as the works of Said Mahmoud Tarozi «Nurul Basar» and Safiyur Rahman Mubarakfuri «Rohikul Makhtum» and research according to works by historians of the world and researchers.

Key words: islam, siyrah, history, composition, translations, publications, author, Prophet.

Маълумки, ислом тарихини ўрганиш барча даврларда долзарб илмлар қаторида турган. Йиллар давомида бунга оид кўплаб асарлар таълиф этилган. Бунга оид асарлар устида тадқиқот олиб борган олимлар мавжуд манбаларни мавзусига қараб таснифлаб чиққанлар. Ўз навбатида ислом тарихини ўрганувчиларни ҳам қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Ислом тарихини ўрганувчи мусулмон тадқиқотчилар;
2. Ислом тарихини ўрганувчи мусулмон бўлмаган тадқиқотчилар.

Ҳозирги кунда бу соҳада изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар ичида мусулмон олимлар салмоқли ўрин эгаллайди. Шунингдек, бугунги кунда бошқа динга эътиқод қилувчилар орасида ҳам ислом тарихини ўрганувчилар сони ортиб бормоқда.

Биз ушбу кичик ҳажмли тадқиқотимизда ислом тарихининг бир қисми бўлган сийратга оид бир нечта манбалар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Сийрат атамаси аслида араб тилидаги “Сийра” сўзидан келиб чиққан бўлиб, илк ислом давридаги адабий жанрлардан бири ҳисобланади. Унинг луғавий маъносини “ҳаёт йўли”, “турмуш тарзи”, “юриш услуби”, – деб тушунамиз. Олимлар ушбу маънодаги сийра “сунна” (одат) сўзи билан маънодош эканини ҳам айтадилар. Бундан кўринидаки, сийрат асарлари пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаёт йўллари ҳақида маълумот берувчи манбадир. Изланишлар натижасида маълум бўлишича, пайғамбаримиз яшаган даврларидан бошлаб ҳозирга қадар сийратга оид 100 тадан ортиқ асарлар ёзилган. Уларнинг катта қисми араб тилида. Шунингдек, форс ва туркий тилларда ҳам талайгина асарлар бор. Ушбу жанрдаги манбалар ичида қуйидаги асарлар анча кенг тарқалган.

1. “Китабу ас-сийра вал мағозий” (Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Матлабий (ваф. 151/768);

2. “Китабу ас-сийра ан-набавия” (Абу Муҳаммад Абдулмалик ибн Ҳишом (ваф. 213/828);

3. “Шамоил ал-Муҳаммадия” (Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Ат-Термизий (ваф. 279/892);

4. “Китабу аш-шифо би таърифи ҳуқуқил Мустафо” (Қози Иёз (ваф. 544/1150);

5. “Нурул яқин” (Шайх Муҳаммад Хузарибек (ваф. 1345/1927);

6. “Нурул басар” (Сайид Маҳмуд Торозий (ваф. 1412/1991);

7. “Роҳиқул махтум” (Шайх Сафиюр Раҳмон Муборақфурий (ваф. 1427/2005).

Бу рўйхатни яна узоқ давом эттириш мумкин. Чунки пайғамбаримиз сийратлари қадимдан бери тарихчиларнинг энг кўп изланиш олиб борадиган, тадқиқотлар қиладиган ва асарлар битадиган йўналиш саналади. Зеро Пайғамбаримиз сийратларининг башарият ҳаётида умумий, мусулмон шахс ҳаётида эса хос кўринишда буюк ўрни бор, негаки у зот сийратлари Қуръони каримни тушуниш, суннатни англаш, ислом ақидасини теран фаҳмлаш, Пайғамбаримизга эргашиш, у зотга иқтидо қилиб, узотни севиш, саҳобалари ва аҳли байтларига муҳаббат қўйишга ундовчи энг яхши воситадир. Шунинг учун сийрат асарлари сони кўпайиб бормокда. Биз бу ўринда улардан учтасини танлаб олиб, қиёсий ўрганишни лозим топдик. Сабаби биз танлаган бу асарлар Мовароуннаҳр минтақасидаги мўътабар манбалардан ҳисобланади. Айниқса, Ибн Исҳоқнинг “Китоб ал-мағозий” асари кейинчалик Абдулмалик ибн Ҳишом томонидан қайта ишланиб, “Ас-сийра ан-набавия” (Расулуллоҳ (саллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳаёт йўллари) деб номланган. Ўз навбатида ҳозирги даврга қадар етиб келган сийра асарларининг энг машҳури ҳисобланади. Ушбу “Ас-сийра ан-набавия” асарининг муаллифи Абу Муҳаммад Абдулмалик ибн Ҳишом ибн Айюб ал-Ҳимярий ал-Маорифий ал-Мисрий Басрада таваллуд топган бўлиб, кўплаб манбаларда Ҳимяр қабиласининг Маъорифий уруғига мансуб эканлиги қайд этилган. Ибн Ҳишом илмни Басрада олди, кейин Мисрга бориб, ўша ерда илмий фаолиятини давом эттирди, умрининг охиригача Фустот шаҳрида яшади ва 213/828 йили у ерда вафот этди⁴⁶⁷. Олимнинг кўплаб асарлари ичида сийрат бобида ёзган ушбу “Ас-сийра ан-набавия” китоби машҳур бўлган.

⁴⁶⁷ Абдулмалик ибн Ҳишом. Ас-сийра ан-набавия. Биринчи жилд. 1-2 китоблар. (Пайғамбар (алайҳиссалом)нинг тарих ва ҳаёт йўллари). – Т.: Шарқ, 2011. – Б. 8.

“Ас-сийра ан-набавия” асарининг биринчи жилдида Муҳаммад (саллаллоҳу алайҳи ва саллам)дан то Одам (алайҳиссалом)гача бўлган покиза насаб силсиласи баёни, арабларнинг асл келиб чиқиши, Амр ибн Луҳай ва араблардаги бутпарастлик тарихи, Абраҳа ва фил воқеаси, Замзам қудуғини кавлаш, Каъбанинг қайта қурилиши, Муҳаммад (саллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг пайғамбар бўлишлари, Қуръони каримнинг нозил бўла бошлаши, Ҳабашистонга ҳижрат, Исро ва меърож ҳодисаси, биринчи ва иккинчи Ақаба байъатлари, Мадинага ҳижрат, Бадр ғазоти каби кўплаб тарихий воқеалар ҳақида маълумот берилган бўлса, иккинчи жилдда ҳам муҳим тарихий ҳодисаларни ўз ичига олган. Қудр диёрида бўлиб ўтган Бану Сулайм ғазоти ила бошланган бу жилддан Уҳуд, Хандақ, Хайбар, Муъта, Макка фатҳи, Ҳунайн, Тоиф, Табук каби ҳарбий юриш ва жанглар тафсилоти жой олган. Шунингдек, Ислом тарихидаги муҳим воқеалардан ифк ҳодисаси, Ҳудайбия сулҳи ва Ризвон байъати, Видолашув ҳажи ва ниҳоят Расулulloҳ (саллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг вафотлари каби кўплаб воқеалар ривожига батафсил баён қилинган.

“Ас-сийра ан-набавия” кўплаб марта қайта нашр этилган, унга шарҳлар ёзилган, қисқартирилган ва турли тилларга таржима қилинган. Асарнинг илк наشري 1843-1844 йилларда Мисрда нашр қилинган. 1858-1860 йилларда эса немис шарқшунос олими Генрих Фердинанд Вустенфелд (1808-1899 йй. Ганновер, Пруссия) томонидан катта тадқиқот билан 3 жилдда нашр эттирган. Шунингдек асарнинг кўплаб тадқиқотли нашрлари босилган бўлиб, жумладан, Маҳмуд Саййид Тахтовий (1911 й.), Мустафо ас-Саққо – Иброҳим ал-Абёрий – Абдулҳафиз Чалабийлар (1936-1955 йй.), Муҳаммад Муҳиддин Абдулҳамид (1937й.), Муҳаммад Халил Ҳаррос (1971 й.), Тоҳа Абдурауф Саъд (1971 й.), Муҳаммад Фаҳмий ас-Саржоний (1978 й.)лар томонидан Қоҳирада, Умар Абдусалом Тадмурий томонидан (1987 й.) Байрутда, Маждий Фатҳий томонидан (1987 й.) Тонтода нашр қилинган.

“Ас-сийра ан-набавия”га тўртта мустақил шарҳ ёзилган бўлиб, улардан учтаси нашр этилган. Бу шарҳлардан энг машҳурроғи ва кенг қамровлиси андалусиялик муҳаддис олим Абдурахмон ибн Абдуллоҳ ас-Суҳайлийнинг (ваф.1185 й.) “الروض الأنف فى شرح السيرة النبوية لابن هشام” (“*ар-Равд ал-унуф фи шарҳ ас-сийра ан-набавия ли-Ибн Ҳишам*”) номли асаридир.

Ибн Ҳишом асарига битилган шарҳларни тадқиқ этган немис тадқиқотчиси Паул Брөннле (Paul Brönnle) *Die Commentatoren des Ibn Ishaq* (Ибн Исҳоқ шарҳловчилари) (Ҳалле университети, Германия, 1895 й.) номли докторлик ишида ал-Хушанийнинг асарини ҳам тадқиқ этган ва бу шарҳни кейинчалик “آثار اللغة العربية: شرح السيرة النبوية” (“*Осор ал-луга ал-арабиййа: шарҳ ас-сийра ан-набавиййа*”) номи остида 1911 ва 1969 йилларда Қоҳирада нашр эттирган.

“Ас-сийра ан-набавия”га турли мухтасар (қисқартма)лар ёзилган бўлиб, уларнинг айримлари қўлёзма ҳолидадир⁴⁶⁸. Бу қўлёзмалар орасида энг диққатга сазоворлари Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Мураҳҳал аш-Шофиъийнинг 1214 йилда ёзган “الذخيرة في مختصر السيرة” (“*аз-Захийра фи мухтасар ас-сийра*”) асари, Аҳмад ибн Иброҳим Воситийнинг 1311 йилда ёзган “مختصر سيرة ابن هشام” (“*Мухтасар сийрат Ибн Ҳишом*”) асарларидир. Асарнинг баъзи мухтасарлари нашр этилган. Жумладан, Абдусалом Муҳаммад Ҳоруннинг “تهذيب سيرة ابن هشام” (“*Таҳзиб сийрат Ибн Ҳишом*”) асари 1955, 1964, 1987 йилларда Қоҳирада нашр қилинган ва турк олими Ориф Эркан томонидан 1981 йилда Истанбулда “*H.z.Muhammed'in Hayati*” номи билан турк тилига ўгирилган⁴⁶⁹. Шунингдек, мисрлик бир қанча олимлар томонидан амалга оширилган мухтасарлар ҳам нашр этирилган.

Ас-сийра ан-набавия бугунги кунга қадар кўплаб тилларга таржима қилинган. Жумладан, Техронлик Исҳоқ ибн Муҳаммад Ҳамадоний ва Аҳмад ибн Исҳоқий Абаркуийлар томонидан форс тилига, Айдинли Айюб ибн Халил, Иззат Ҳасан, Нишет Чифатой, Юсуф Валишоҳ Уралгой ва Ҳасан Эгелар томонидан турк тилига, Густав Вайл томонидан немис тилига, Абдулжалил Сиддиқий ва Ғулом Расул Михр томонидан урду тилига, Н.А.Гайнуллин томонидан рус тилига таржима қилинган.

Ибн Ҳишомнинг “Ас-сийра ан-набавия” асарининг ўзбек тилига таржимасидек шарафли ва ғоят масъулиятли иш илк маротаба 2011 йилда академик Неъматуллоҳ Иброҳимов бошчилигидаги таржимонлар гуруҳи томонидан амалга оширилди. Ушбу таржима 5000 нусхада чоп этилган. Бу хайрли иш сабаб ислом тарихига қизиққан, пайғамбаримиз (алайҳиссалом) ҳаётлари тўғрисидаги соф маълумотларни билмоқчи бўлганлар ўз она тилимизда мутолаа қилиш бахтига муяссар бўлдилар.

⁴⁶⁸ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. II жилд. – Б. 1012 – 1013.

⁴⁶⁹ Абдулмалик ибн Ҳишом. Ас-сийра ан-набавиййа. Биринчи жилд. 1-2 китоблар. (Пайғамбар (алайҳиссалом)нинг тарих ва ҳаёт йўллари). – Т.: Шарқ, 2011. – Б 11-12.

Сийратга оид кенг тарқалган яна бир манба “Нурул басар” асаридир. Ушбу китоб XX асрнинг 60 йилларида Саййид Маҳмуд Тарозий (1895-1991) томонидан ёзилган. Асар муаллифи халқ орасида Олтинхонтўра номи билан танилган Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир Тарозий Жанубий Қозоғистоннинг Ўзбекистонга туташ Тароз (Жамбул) шаҳрида туғилган. 1930 йиллардаги қатағон сабабли аввал Афғонистон, сўнг Ҳиндистонга бориб яшайди. 1940 йилда Ҳиндистонда сиёсий вазият оғирлашгач Маккага кўчиб боради ва ўша ерда кўним топади. Саййид Маҳмуд Тарозийнинг 40 йилдан ортиқ давом этган сўнгги илмий-исломий ва адабий-маърифий фаолиятлари муқаддас шаҳарлар – Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунавварада кечади.

“Нурул басар” асари ёзилган даврга қадар Мовароуннаҳр минтақасида “Китаб ас-сийра ан-набавия”, “Шамоил ал-Муҳаммадия”, “Китаб аш-шифо би таърифи ҳукуқил Мустафо” каби сийрат китоблар ўқилган. Бироқ уларнинг барчаси араб тилида бўлгани учун ҳамма ҳам улардан фойдалана олмасди. Туркий тилда ёзилган “Нурул басар” асари бўлса, Ўрта Осиё халқига тушунарли, ўз тилларида битилган ўрта ҳажмдаги, аммо кенг қамровли китоб бўлди. Ушбу китобнинг машҳур бўлиши ва кенг тарқалишига асосий сабаблардан бири муаллиф ўзигача бўлган энг машҳур ва ишончли ислом тарихи, хусусан, сийрат китобларини ўқиганидан келиб чиқиб ёзган.

Муқаддима қисмида муаллиф ўзи ҳақида ва мазкур асарнинг дунёга келиш жараёни ҳақида батафсил маълумот берган. Охирги вақтларда Пайғамбаримиз ҳақида кўплаб китоблар битилган. “Нурул басар”нинг сўнгги йилларда нашр қилинган сийрат китобларидан асосий фарқи – асар тилининг XIX аср охири ва XX аср бошидаги давр тилига яқинлигидир. Бу жиҳат бир томондан бугунги ўқувчининг матнни қабул қилишида бироз мушкуллик туғдирса-да, бошқа томондан мумтоз адабий тилимиз фазилатларини ўзида намоён этгани билан кўнгилга ошнолик уйғотади.

“Нурул басар” 1964 йилда Карачи шаҳрида, 1982 йили Мадинаи мунаввара шаҳрида чоп этилгани унинг Ўрта Осиёдан ташқари араб юртларида яшовчи туркийзабон аҳоли орасида кенг тарқалганидан дарак беради.

Ушбу асар Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти “Диний фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси Абдул Азим Зиёуддин томонидан нашрга тайёрланган. Табдилда тушунилиши қийин сўз ва иборалар пайдар-пай қавс ичида изоҳлаб берилган. Бу хусусият юқорида

тилга олганимиз, ўқувчиларнинг китобни қабул қилиши билан боғлиқ мушкулликни бир қадар енгиллаштирган. “Нурул басар” асарининг табдили 2017 йили “Имом Бухорий халқаро маркази” нашриётида 5000 нусхада нашр этилган.

“Нурул басар” асарининг барча фаслларида Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бутун инсониятга ўрناк бўладиган муборак сийратлари холис ва самимий ёритилган. Айниқса, китобнинг “Сийрати муборакадин мўмин бандаларнинг ҳиссалари” деб номланган якуний қисмдан олинadиган хулосалар бугунги китобхон учун сув билан ҳаводай зарур. Бу хулосаларни ўзлаштирган ўқувчи камтар, кўп сукутли, босиқ, мулоҳазали, оқил инсонга айланади.

Саййид Маҳмуд Тарозийнинг ушбу “Нурул басар” китоби маърифатсевар ўзбек халқининг маънавий хазинасини бойитувчи, ўзбек китобхони қалбига нур ташувчи бир манба бўлиб хизмат қилмоқда⁴⁷⁰.

Пайғамбаримиз ҳаётларини ёритувчи яна бир китоб Сафиюр Раҳмон Муборакфурий қаламига мансуб “Роҳиқул махтум” асаридир. Асар муаллифи Сафиюр Раҳмон ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Акбар Муборакфурий 1943 йил Ҳиндистоннинг Муборакфур шаҳрида туғилган. Ҳиндистондаги энг катта ҳадис олимларидан бири. Кенг ва чуқур билими билан ажралиб турган. 1988 йилдан бошлаб Мадина Ислom Университетида ўн йил дарс берган. Ҳиндистон, АҚШ, Саудия Арабистон ва бошқа давлатларда ўзининг маъруза ва дарслари билан фаолият кўрсатган. Муборакфурий араб ва урду тилларида йигирмадан ошиқ асар ёзган.

Ҳижрий 1396 (милodий 1976) йилнинг рабиул аввал ойида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сийратларига бағишлаб Покистонда бўлиб ўтган анжуман сўнгида Робитатул Оламил Ислomий (Ислom Олами Робитаси) мусулмон дунёси бўйлаб набавий сийрат мавзусида танлов-мусобақа уюштирилиши ҳақида эълон берилган. 170 дан ортиқ сийрат китоблари ичида “Роҳиқул махтум” асари Пайғамбаримиз сийратларига бағишлаб ўтказилган ушбу танловда биринчи ўринни эгаллаб, XX асрнинг энг машҳур ва мўътабар китоби деб тан олинган. Бу китоб ҳам Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муаттар сийратларини чуқур, аммо енгил услубда баён қилгани, ботил ва асоссиз ривоятлардан холи асарлардан бири бўлгани билан ҳам ислom

⁴⁷⁰ Саййид Маҳмуд Тарозий. Нурул басар. – Самарқанд: Имом Бухорий хлқаро маркази. 2017. – Б: 6.

тарихида муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асарни мутолаа қилган ҳар бир ўқувчи ўзи қидирган нарсасини топади.

Асарда ўқувчини малоллантириб қўядиган даражада узундан-узоқ қиссақилишдан ҳам, воқеа-ҳодисалар баёнининг мавҳум бўлиб қоладиган даражадаги қисқа бўлиб қолишидан ҳам йироқ бўлишга ҳаракат қилинган. Натижада асар ўрта ҳажмда шаклланган. Муаллифнинг таъкидлашига қараганда воқеаларнинг тартиби ёки жузъий тафсилотлари борасида кўпгина манбаларда ихтилофларга дуч келган. Ана шундай ўринларда масалани имкон қадар чуқур ва атрофлича ўрганиб, сўнг “сахих” деб топган ривоятларини баён этган. Китобнинг ҳажми катта бўлиб кетмаслиги учун далилларни ва манбалар номини зикр қилмаган. Фақат ўқувчига ғариб туюладиган ёки аксарият муаллифлар ўзгача йўл тутган ўринлардагина далилларга ишора қилган.

“Роҳиқул махтум” асари 1976 йили Байрутда, Ҳиндустонда, сўнгра кўплаб араб давлатларида қайта-қайта нашр этилган. Китоб форс, инглиз, урду, ўзбек, тожик тиллари каби дунёнинг 15 тилига таржима қилинган. Асарнинг ўзбек тилига таржимаси равон ва оммабоп тарзда чиққан. Ушбу китобнинг қайта-қайта нашр этилиши, ҳамда ҳар бир нашрида 5000 минг нусхадан чиқарилганидан кўриниб турибдики, асар юртдошларимизга манзур бўлган ва ўзининг мухлисларига эга бўлиб улгурган.

Айтиш мумкинки, сийрат асарлари нафақат илм аҳллари орасида балки оммабоп адабиётлар ўқувчилари орасида ҳам кенг тарқалган. Буни мазкур асарларнинг нашрлари адади кўплиги кўрсатиб турибди. Айниқса, “Роҳиқул махтум”, “Ас-сийра ан-набавия” каби китобларнинг қайта – қайта нашр этилиши ўзбек китобхонлари орасида эҳтиёж кучли эканидан дарак беради.

НУРМУҲАМЕДОВ Самариддин Алимардон ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти

МУҲАММАД ИБН ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ ҲАЁТИНИНГ

МАНБАЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

Аннотация: В этой статье приводятся сведения о знании и нравственности автора сборника достоверных хадисов Имама Бухари, Основные сведения были взяты из научного наследия учёных, которые знали о его творчестве.

Ключевые слова: Имам Бухари, знание, нравственность, саййидул-мухаддисин.

Annotation: This article contains the reports of historical sources about Imam Bukhari's knowledge and virtues who was the author of Sahih al-Bukhari. The main information has been taken from the works of scholars who were familiar to Imam Bukhari.

Key words: Imam Bukhari, knowledge, ethics, sayyid al-muhaddisin.

Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Муғйра ибн Бардизбаҳ ал-Жуфий ал-Бухорий ҳижрий 194 (мил.810) йил шаввол ойининг ўн учинчиси, жума куни Бухорода туғилган.⁴⁷¹ Боболаридан илк мусулмон бўлган ал-Муғйра Бухоро волиysi Яман ал-Жуфийнинг қўл остида исломга киргани учун ал-Жуфий нисбасини олган.⁴⁷²

Муҳаммад отаси Исмоилдан кичик ёшдалигидаёқ айрилади.⁴⁷³ Ривоятга кўра, чақалоқлигида икки кўзи кўр бўлган, онасининг узоқ вақт давомида қилган дуолари қабулидан кўзлари очилади.⁴⁷⁴

Бухорий ҳали ўн ёшида, бошланғич таҳсилни олиб юрган вақтларида ҳадис ёд олиш учун бир илҳом воқеъ бўлганини ва ҳадис таҳсилини бошлаганини айтади.⁴⁷⁵ Ҳижрий 205 йилдан 210 йилгача Бухорода ҳадис таҳсилини олди. Ўн олти ёшида Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакиъ ибн ал-Жарроҳ китобларини ёдлаб,⁴⁷⁶ ўша йилнинг ўзида онаси ва укаси билан ҳажга борди. Бу унинг учун илк таҳсил саёҳати ҳам ҳисобланган.⁴⁷⁷

Саёҳатлари.

⁴⁷¹ Шазаротуз-заҳаб, III, 255; Мифтах ас-саъода, II, 115; Ҳадюс-сорий, II, 527; Тариху мадинатис-салом, II, 324; Дуҳал-Ислом, II, 466; Иршодус-сорий, 45.

⁴⁷² Шазаротуз-заҳаб, III, 252-253; Мифтах ас-саъода, II, 115; Ҳадюс-сорий, II, 527; Тариху мадинатис-салом, II, 323; Дуҳал-Ислом, II, 466; Иршодус-сорий, 45; Тазкиратул-хуффоз, 555; Ар-рисолату-л-мустатрофа, 10; Сияру аъламин-нубало, 3324.

⁴⁷³ Ҳадюс-сорий, II, 527; Дуҳал-Ислом, II, 466; Иршодус-сорий, 46; Тазхийбу-асмо, I, 67.

⁴⁷⁴ Ҳадюс-сорий, II, 528; Иршодус-сорий, 46; Тариху мадинатис-салом, II, 329; Сияру аъламин-нубало, 3324.

⁴⁷⁵ Ҳадюс-сорий, II, 528; Тариху мадинатис-салом, II, 324; Иршодус-сорий, 46.

⁴⁷⁶ Тариху мадинатис-салом, II, 325; Иршодус-сорий, 46; Дуҳал-Ислом, II, 466.

⁴⁷⁷ Сияру аъламин-нубало, 3325-3326; Ҳадюс-сорий, II, 527-528; Тазкиратул-хуффоз, 555.

Илк саёҳатини ҳижрий 210 йилда ҳаж йўлида бошлаган⁴⁷⁸ Бухорий Маккадан уйига қайтмасдан Мадина, Куфа, Басра, Бағдод, Шом, Ҳумус, Асқалон, Қайсария, Миср, Балх, Рай, Марв ва Нишопур шаҳарларига саёҳат қилади.⁴⁷⁹ Бухорий Ҳижозда 6 йил, Басрада 5 йил яшаган, Шом, Миср ва ал-Жазирага икки мартадан, Басрага тўрт марта, Куфа ва Бағдодга эса, санай олмас даражада кўп борган.⁴⁸⁰

Бухорий кучли хотира соҳиби бўлиб, 100 минг саҳиҳ ҳамда 200 минг носаҳиҳ ҳадисни ёддан билган⁴⁸¹. Бағдод ва Самарқандда ҳадисларнинг санад ва матнлари ўзгартирилиб, имтиҳон қилинганида кучли хотираси ёрдамида хатоларни тўғирлаб, ҳузуридагиларни лол қолдиради⁴⁸².

Бағдоддаги илмий мажлисларида сал кам йигирма минг тингловчи иштирок этарди⁴⁸³. Биргина “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Бухорийнинг ўзидан тўқсон минг киши тинглаган⁴⁸⁴.

Вафотидан бир ой аввал шахсан ўзи турли хилдаги илм марказларида ҳадис ёзиб олган муҳаддислар ҳақида шундай маълумот қолдирган: “Мен ҳаммаси аҳли ҳадис кишилари бўлган 1080 (баъзи манбаларда 1090⁴⁸⁵) кишидан ҳадис ёздим.”⁴⁸⁶ Улар: “Имон – сўз ва амалдир. У ортади ва камаяди”- дер эдилар”.⁴⁸⁷

Бухорий шахсияти ва у ҳақида сўзланганлар.

Бухорийнинг нафл ибодатига берилганлигини “ҳар бир хотимида қабул этилган бир дуо бордир”- дея Қуръони Каримни кўп ўқиши, Рамазон ойида кундузлари ҳар куни бир ва таровеҳдан кейин ҳар уч кечада бир Қуръон хатм қилишидан билиш мумкин.⁴⁸⁸

Ўзига нисбатан айтилган баъзи байтлар Бухорийнинг шеър завқини ва санъат руҳини кўрсатади. Қуйидагича мазмундаги шеър Бухорийга

⁴⁷⁸ Иршодус-сорий, 46.

⁴⁷⁹ Мифтах ас-саъода, II, 116; Дуҳал-Ислом, II, 466; Ҳадюс-сорий, II, 528; Шазаротуз-заҳаб, III, 253; Тариху мадинатис-салом, II, 322;

⁴⁸⁰ Сияру аъламин-нубало, 3328; Ҳадюс-сорий, II, 528.

⁴⁸¹ Сияру аъламин-нубало, 3330; Ҳадюс-сорий, II, 546; Тариху мадинатис-салом, II, 346; Тазкиратул-хуффо, 556; Иршодус-сорий, 49; Тазҳийбу-асмо, 68; Мифтах ас-саъода, 116;.

⁴⁸² Сияру аъламин-нубало, 3328; Ҳадюс-сорий, II, 544; Тариху мадинатис-салом, II, 340-341; Иршодус-сорий, 50; Мифтах ас-саъода, II, 117.

⁴⁸³ Сияру аъламин-нубало, 3334; Ҳадюс-сорий. II, 541; Тариху мадинатис-салом, II, 340; Тазҳийбу-асмо, I, 70.

⁴⁸⁴ Сияру аъламин-нубало, 3343.

⁴⁸⁵ Ўша асар, 3326; Ҳадюс-сорий, II, 554; Тариху мадинатис-салом, II, 328; Шазаротуз-заҳаб, III, 254; Мифтах ас-саъода, 116.

⁴⁸⁶ Тариху мадинатис-салом, II, 326; Иршодус-сорий, 37; Тазҳийбу-асмо, I, 73.

⁴⁸⁷ Ҳадюс-сорий. II, 529; Шазаротуз-заҳаб, III, 253; Сияру аъламин-нубало, 3325.

⁴⁸⁸ Тариху мадинатис-салом, II, 331; Ҳадюс-сори. II, 534; Сияру аъламин-нубало, 3335.

оиддир: “Бўш вақт ибодатни фурсат бил, ким билир, ўлимнинг тўсатдан содир бўлар, неча соғлом кимсаларни кўрдим ман, ҳасталикдин ҳоли, кетди соғлом жонлари тўсат ҳоли”⁴⁸⁹.

Имом Бухорий ва унинг асарларини яқиндан таниган олимлар ўзларининг асарларида Бухорийнинг қай даражада ахлоқли ва илмли киши бўлганлигини қуйидагича таърифлайдилар:

Қутайба ибн Саид ас-Сақофий (ваф.240/855): “Ҳадис билан райни алоҳида-алоҳда қўлга олиб ўйладим, илм мажлисларида жуда кўп фақиҳ, зоҳид ва обидлар билан учрашдим. Шунинг билдимки, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий каби илмлисини кўрмадим. Ўз замонида Бухорий саҳобалар ичидаги Умар кабидир. Шоят, у саҳобалар орасида бўлсайди, алоҳида афзалликларга эга шахс бўларди”⁴⁹⁰;

Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф.241/855): “Хуросон ўлкаси ҳофизларининг энг яхши ҳадис билмдони Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдир”⁴⁹¹;

Абу Аммор ал-Ҳусайн ибн Ҳурайс ал-Марвазий (ваф.244/858): “Мен Бухорийдек бирини кўрмаганман. Худди у фақатгина ҳадис учун яратилгандек”⁴⁹²;

Бухоролик устозларидан Яҳё ибн Жаъфар ал-Бикандий (ваф.243/857): “Ўз умримдан олиб Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг умрини узайта олганимда албатта, шундай қилардим. Зеро, менинг ўлимим бир кишининг ўлими, унинг ўлими эса, илмнинг йўқ бўлишидир”⁴⁹³ - дейди. Унинг Бухорийга юзланиб шундай дегани ҳам манбаларда ёзиб қолдирилган: “Агар сен бўлмаганингда эди, Бухорада яшаш менга ёқмас эди (لو لا انت ما استطبت العيش ببخارى)”⁴⁹⁴;

Бухорийнинг бошқа бир устози Абдуллоҳ ибн Юсуф ат-Тиннисий ал-Мисрийнинг (ваф.218/833) унга: “Китобларимга қараб чиқ ва уларни текшир, уларда кўрган камчилик ва хатоларни менга айт (يا ابا عبد الله انظر في)”⁴⁹⁵ - деб ишонч билдиради;

⁴⁸⁹ Ҳадюс-сори, II, 535. Шеърнинг арабча матни қуйидагича:

اغتنم في الفراغ فضل ركوع * فعسى ان يكون موتك بغته
كم صحيح رايت من غير سقم * ذهب نفسه الصحيحة فله

⁴⁹⁰ Сияру аъламин-нубало, 3333; Ҳадюс-сори, II, 536.

⁴⁹¹ Шазаротуз-заҳаб, III, 254; Мифтаҳ ас-саъода, II, 117; Сияру аъламин-нубало, 3331-3334; Ҳадюс-сори II, 537; Тариху мадинатис-салом, II, 342.

⁴⁹² Ҳадюс-сори, II, 539; Сияру аъламин-нубало, 3331.

⁴⁹³ Тариху мадинатис-салом, II, 345; Ҳадюс-сори, II, 539.

⁴⁹⁴ Ҳадюс-сори, II, 539,540; Сияру аъламин-нубало, 3330.

⁴⁹⁵ Ҳадюс-сори, II, 537.

Амр ибн Али ал-Фаллос ал-Басрий (ваф.249/864): “Бухорий билмаган ҳадис ҳадис эмас (حديث لا يعرفه محمد بن اسماعيل ليس بحديث)”⁴⁹⁶;

Муслим (ваф.261/874): “(Бухорийга хитобан) фақат ҳасад қилганлар сизга ғазаб қилиб, қарши чиқадилар. Дунёда сизга ўхшаш бирининг йўқлигига гувоҳлик бераман”⁴⁹⁷;

Термизий (ваф.279/892): “Хуросон-у Бағдодда ҳадисларнинг иллатлари, тарих ва иснодни билиш бўйича Бухорийдан ўтадиганини ҳеч кўрмадим”⁴⁹⁸;

Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма: “Дунё омони остида Расулуллоҳ соллоллоҳу алайҳи васаллам ҳадисларини Муҳаммад ибн Исмоилданда яхши билган ва яхши ёдлаган бирини кўрмадим”⁴⁹⁹;

Муҳаммад Юсуф ал-Фирабрий (ваф.320/932): “Расулуллоҳ соллоллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. Мендан: “Қаерга боришни хоҳлайсан?”- деб сўрадилар. “Мен Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг ёнига боришни истайман”- деб жавоб бердим. Шунда менга: “Мендан унга салом айт!”- деб буюрдилар”⁵⁰⁰;

Муҳаммад ибн Абдураҳмон ад-Дағулий (ваф.325/937) шундай дейди: “Бағдодликлар Бухорийга ичида қуйидагича мазмундаги шеър бўлган, бир мактуб ёзадилар: “Сиз ҳаётда экансиз мусулмонлар яхшидир, Сиз дунёдан ўтгангиздан сўнг, бирор яхшилик йўқдур (المسلمون بخير ما بقيت لهم و ليس بعدك) (خير حين تفتقد)”⁵⁰¹;

Муслим Бухорийга “илал” масаласида баъзи саволлар бериб, тезда жавоб олиши сабабли қўлларидадан ўпади ва шундай дейди: “Рухсат беринг оёқларингиздан ўпай, эй устозлар устози, муҳаддислар саййиди ва ҳадис иллатларининг табиби (دعني اقبل رجلك يا استاذ الاستاذين و سيد المحدثين و طبيب الحديث) (في علة)”⁵⁰².

⁴⁹⁶ Тариху мадинатис-салом, II, 338; Ҳадюс-сори, II, 539; Сияру аъламин-нубало, 3331; Тазҳийбу-асмо, I, 69.

⁴⁹⁷ Шазаротуз-заҳаб, III, 253-254; Ҳадюс-сори, II, 542; Сияру аъламин-нубало, 3335; Тазҳийбу-асмо, I, 70.

⁴⁹⁸ Ҳадюс-сори, II, 542; Тариху мадинатис-салом, II, 348; Тазҳийбу-асмо, I, 70.

⁴⁹⁹ Мифтаҳ ас-саъода, II, 117; Тариху мадинатис-салом, II, 348; Ҳадюс-сори, II, 542; Маърифату улумил-ҳадис, 744; Сияру аъламин-нубало, 3334; Тазкиратул-хуффо, 556; Тазҳийбу-асмо, I, 70.

⁵⁰⁰ Тариху мадинатис-салом, II, 329; Сияру аъламин-нубало, 3336; Тазҳийбу-асмо, I, 68; Ҳадюс-сори, II, 550.

⁵⁰¹ Ўша асар, II, 542; Тариху мадинатис-салом, II, 343; Сияру аъламин-нубало, 3334.

⁵⁰² Ўша асар, айни б.; Маърифату улумил-ҳадис, 113-114; Иршодус-сорий, 49-51; Тазҳийбу-асмо, I, 70.

Фикҳий мазҳаб жиҳатидан Бухорийнинг мужтаҳид бўлганлигини Кашмирийнинг куйидаги жумласи тасдиқлайди: “Бухорий мужтаҳиддир, бунда шубҳа йўқ”⁵⁰³.

Вафоти.

Ҳижрий 250 йилда Нишопурга борган Бухорий у ерда бир муддат дарс беради. Аммо Қуръоннинг лафзи масаласида аз-Зухлий билан бўлган ихтилоф⁵⁰⁴ сабабли у ердан кетишга мажбур бўлади.

Бухорийдан Қуръоннинг махлуқлиги ёки махлуқ эмаслиги борасида уч марта қайта сўралганида: “Қуръон Аллоҳнинг каломидир, махлуқ эмас. Бандаларнинг феъллари махлуқдир. Инсонга бу савол билан мурожат қилиш, уни синаш бидъатдир (القرآن كلام الله غير مخلوق و افعال العباد مخلوقة و الامتحان بدعة)”⁵⁰⁵ - дейди.

Ибн Абу Хотим ар-Розийнинг отаси аз-Зухлийдан Бухорийнинг “Қуръон талаффузи махлуқдир” дегани хабарини олгандан сўнг, Бухорийнинг ҳадисларини тарк этганлигини айтади⁵⁰⁶.

Байҳақий (ваф.458/1066), агар Бухорий бу жумлани айтган бўлса, бандаларнинг ҳаракатлари, овозлари, касблари ва ёзувлари махлуқ эканлигини, тиловат қилинадиган, мусҳафларга ёзилган ва қалбларда ҳифзланган Қуръон эса, Аллоҳнинг каломи ҳисобланиб, махлуқ эмаслигини таъкидлаганини айтади⁵⁰⁷.

Муслим ўз устози Зухлийни ноҳақ деб билади ва ундан ҳадис олишни тарк этади, ҳолбуки, Бухорий ундан ҳадис олган⁵⁰⁸.

Ўз шаҳрига қайтгач, Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий Бухорийдан саройда болалари учун хусусий таълим беришини истади. Бунга жавобан, илмни сарой эшикларида хор қилмаслигини айтган Бухорий, бу сафар Бухородан ҳам чиқиб, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига боришга мажбур бўлди.⁵⁰⁹

Бухорийдан шаҳридан чиқарилиш сабаби сўралганда: “Етарки, диним саломат бўлсин, бошқаси мени қизиқтирмайди (لا ابالي اذا سلم ديني)”⁵¹⁰ - деб, жавоб қайтаради.

⁵⁰³ Файзул-Борий. I, 58.

⁵⁰⁴ Тариху мадинатис-салом, II, 352-54.

⁵⁰⁵ Сияру аъламин-нубало, 3339.

⁵⁰⁶ Ал-Жарҳ ват-таъдил, VII, 191.

⁵⁰⁷ Ал-Иътиқод. 109-110.

⁵⁰⁸ Ҳадюс-сори, II, 553.

⁵⁰⁹ Тариху мадинатис-салом, II, 357.

⁵¹⁰ Сияру аъламин-нубало, 3341.

Бухорий 62 йил-у 13 кунлик ҳаётидан сўнг, ҳижрий 256 (мил.870) йил рамазон ҳайити байрами кечаси Хартанг қишлоғида вафот этади⁵¹¹. Қабридан бир неча кун мушк ҳиди таралганлиги ривоят қилинади⁵¹².

Устозлари.

Абу Осим ан-Набил (ваф.212/828), ал-Ҳумайдий (ваф.219/834), ал-Муснадий (ваф.229/844), Али ибн ал-Маданий (ваф.234/849), Исҳоқ ибн Роҳавайх (ваф.238/853) ва б.қ⁵¹³.

Шогирдлари.

Имом ат-Термизий (ваф.279/892), Солих Жазара (ваф.293/906), ан-Насафий (ваф.295/908), ибн Абу Довуд (ваф.316/927), ал-Фирабрий (ваф.320/931) ва б.қ.⁵¹⁴

Асарлари.

“Ал-Жоме ас-саҳиҳ”⁵¹⁵, “Ал-Муснад ал-кабир”⁵¹⁶, “Ал-Адаб ал-муфрад”⁵¹⁷, “Китобус-сунан фил-фикҳ”⁵¹⁸, “Ал-Жомеъ ал-кабир фил-ҳадис”⁵¹⁹, “Ал-Жомеъ ас-сағир фил-ҳадис”⁵²⁰, “Китоб ал-мабсут фил-ҳадис”⁵²¹, “Ат-Тафсир ал-кабир”⁵²², “Сулосийёт фил-ҳадис”⁵²³, “Асмоъус-саҳоба”⁵²⁴, “Холқу афъолил-ибод вар-радд ъалал-Жаҳмийя”⁵²⁵, “Китоб ал-вахдон”⁵²⁶, “Китобул-ашриба”⁵²⁷, “Китабул ҳибати”⁵²⁸, “Китобул-

⁵¹¹ Мифтах ас-саъода, II, 115-118; Ҳадюс-сори, II, 557; Шазаротуз-заҳаб, III, 255; Тариху мадинатис-салом, II, 347; Тазкиратул-хуффоз, 556; Дуҳал-Ислом, II, 466; Сияру аъламин-нубало, 3342.

⁵¹² Ҳадюс-сори, II, 557; Мифтах ас-саъода, II, 118.

⁵¹³ Ўша асар, II, 116; Ҳадюс-сори, II, 529, 530, 536, 537; Тариху мадинатис-салом, II, 322; Иршодус-сорий, 46-47; Таҳзибул-асмо, I, 71-73; Тазкиратул-хуффоз, 555; Сияру аъламин-нубало, 3325.

⁵¹⁴ Ўша асар, 3325; Иршодус-сорий, 48; Таҳзибул-асмо, I, 73, Тазкиратул-хуффоз, 555, Ҳадюс-сорий, II, 555-556.

⁵¹⁵ Ҳадюс-сорий, II, 554; Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Саҳийхул-Бухорий. Султон Абдулҳамид II топшириғи билан босилган нашр. Булоқ: ҳ.1311-1313. I-IX.

⁵¹⁶ Кашфуз-зунун, 1684; Ҳадюс-сорий, II, 555.

⁵¹⁷ Ўша асар, II, 554; Илк наشري ҳиж.1306 йил Ҳиндистон ва Истанбулда. қаранг: Supplementband I, 264; Geschichte des Arabischen Schrifttums, I, 133. Юсуф Илён Саркис. Муъжамул матбуъотил арабийя вал муъарраба. I, 534,

⁵¹⁸ Ҳадийятул-орифин, II, 16, Каҳҳола, IX 53 .

⁵¹⁹ Ҳадюс-сорий, II, 555; Кашфуз-зунун, 571.

⁵²⁰ Ўша асар, 564.

⁵²¹ Ўша асар, 1581; Ҳадюс-сорий, II, 555.

⁵²² Ўша асар, II, 555; Geschichte der Arabischen Litteratur I, 159.

⁵²³ Нашр. 1298 йил Дехли. қаранг.: Supplementband, I, 264.

⁵²⁴ Кашфуз-зунун, 89; Ҳадюс-сорий, II, 555.

⁵²⁵ Ўша асар, II, 554; Нашри 1306 йил Дехли. қаранг. Geschichte des Arabischen Schrifttums, I, 133. Юсуф Илён Саркис. Муъжамул матбуъотил арабийя вал муъарраба, 537.

⁵²⁶ Ҳадюс-сорий, II, 555; Кашфуз-зунун, 1469.

фавоид”⁵²⁹, “Биррул волидайни”⁵³⁰, “Китоб ал-куна”⁵³¹, “Китоб ад-дуъафоил-кабир”⁵³², “Китоб ад-дуъафоис-сағир”⁵³³, “Китоб ал-илал”⁵³⁴, “Ат-Тарих ал-кабир”⁵³⁵, “Ат-Тарих ал-авсат”⁵³⁶, “Ат-Тарих ас-сағир”⁵³⁷, “Хойрул-калом фил-қироати холфал-имом”⁵³⁸, “Танвирул-айнайн би рафъил-ядайн фис-солат”⁵³⁹, “Бадул-махлуқот”⁵⁴⁰, “Китобур-риқоқ”⁵⁴¹, “Ат-таворих вал-ансоб”⁵⁴², “Ал-Ақида”⁵⁴³, “Китобул-ахбор ас-сифат”⁵⁴⁴, “Ат-тарих фи марифати рувотил-ҳадис ва нақолатил-осор вас-сунан ва тамйизи сиқотиҳим мин дуафоихим ва тарихи вафотиҳим”⁵⁴⁵.

Имом Бухорий ҳусусида турли даврларда турли хилдаги фикр-мулоҳазалар ўртага ташланган. Асосан, унинг шахси ва илмий ижодидаги ижобий ҳусусиятлари тилга олинади. Шу билан биргаликда, баъзи даврларда баъзи тоифалар томонидан унинг қарашлари нотўғри тушунилади. Имом Бухорийни ва унинг асарларини яқиндан таниган алломаларнинг бизларга ёзиб қолдирган маълумотлари эса, бу ихтилофли вазиятларга энг тўғри ечим ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўз даврларининг етук олимлари томонидан берилган таърифлар, Имом Бухорийнинг нафақат илми шунингдек, ахлоқи ва сабр-матонати ҳусусида энг тўғри ва

⁵²⁷ Ар-рисолату-л-мустатрофа, 49; Ҳадюс-сорий, II, 555; Кашфуз-зунун, 1392; Ҳадюс-сорий, II, 555.

⁵²⁸ Ўша асар, II, 555; Кашфуз-зунун, 1471.

⁵²⁹ Ўша асар, 1448; Ҳадюс-сорий, II, 555.

⁵³⁰ Ўша асар, II, 554; Кашфуз-зунун, 238.

⁵³¹ Ҳадюс-сорий, II, 555; Нашри 1360 йил Ҳайдаробод. Қаранг.: Geschichte des Arabischen Schrifttums, I, 133.

⁵³² Geschichte der Arabischen Litteratur I, 158.

⁵³³ Илк нашри ҳиж.1323 йил Ҳайдаробод, Насойининг “Ад-дуафоъ вал-матрукун” ва Муслимнинг “Ал-Мунфаридат вал-вухдон” асарлари билан биргаликда. қаранг. Юсуф Илён Саркис. Муъжамул матбуотил арабийя вал муъарраба., I, 537

⁵³⁴ Ар-рисолату-л-мустатрофа, 147; Ҳадюс-сорий, II, 555.

⁵³⁵ Ўша асар, II, 554; Нашр. 1360/1940 йил Ҳайдаробод

⁵³⁶ Ҳадюс-сорий, II, 554; Нашр. 1325 йил Аллоҳобод. Ал-Жаъфарий.

⁵³⁷ Ҳадюс-сорий, II, 554; Нашр. 1325 йил Ҳиндистон. қаранг. Serkis, 535.

⁵³⁸ Ҳадюс-сорий, II, 554; Нашр. 1299 йил Дехли. қаранг.: Supplementband, I, 264; Geschichte des Arabischen Schrifttums, I, 133.

⁵³⁹ Ҳадюс-сорий, II, 554; Нашр. 1256 йил Калкутта. қаранг.: Supplementband, I, 264; Geschichte des Arabischen Schrifttums, I, 133.

⁵⁴⁰ Кашфуз-зунун, 227.

⁵⁴¹ Ўша асар, 1420; Ҳадийятул-орифин, II, 16

⁵⁴² Geschichte des Arabischen Schrifttums, I, 133.

⁵⁴³ Ўша асар, I, 134.

⁵⁴⁴ Ўша асар, айни б.

⁵⁴⁵ Ўша асар, I, 133.

манфаатли маълумотлар ҳисобланади. Бу маълумотлар орқали эса, тарихий ҳақиқат юзага чиқарилиб, ихтилофлар бартараф этилади.

ҒУЛОМОВ Яҳёбек Шамсиддин ўғли
Андижон давлат университети талабаси

МУҲАДДИСЛАР ИМОМИ

Аннотация: *Эта статья об Имаме аль-Бухари. Полное имя Имама аль-Бухари - Абу Абдулла Мухаммед ибн Исмаил ибн Ибрагим Бардазбех (Бардазбех – означает земледелец в перси). Имам аль-Бухари родился в Бухаре 20 июля 810 года после пятничной молитвы, через тринадцать дней после Шавваля, сто девяносто четвертого дня хиджры. Отец Мухаммеда умер, когда он был младенцем, и с юных лет он рос вместе со своими родителями, об этом упоминается в книге «Китаб аль-Сикат». Его мама была известна как мудрая и искушенная женщина. Известно, что Имам аль-Бухари был ранен, когда был молодым, и его зрение ухудшилось. Даже целители не могли его вылечить, его мать молилась Богу, чтобы исцелил ее сына. Однажды мать Бухари сказала ему, что ей приснилась сон, что во сне Бог исцелил её мальчика.*

Ключевые слова: *Ҳадис, аль-Бухари, Муҳаммед. Ибрагим.*

Annotation: *This article about Imam al-Bukhari. The full name of Imam al-Bukhari is Abu Abdullah Muhammad ibn Ismail bin Ibrahim Bardazbeh (Bardazbeh – it means “a famer” in Persian). Imam al-Bukhari was born in Bukhara, July 20, 810, after the Friday prayer, thirteen days after Shawwal, one hundred and ninety-fourth day of Hijri. Muhammad's father died when he was an infant, and from a young age he grew up with his parents, it is mentioned in the book «Kitab al-Siqat». His mother was known as a wise and sophisticated woman. It is known that Imam al-Bukhari was injured when he was young and his eyesight was diminished. Even the healer could not cure him, His mother prayed to God for her son to be healed. One day, Bukhari's mother told him that he had a dream and that God had healed the boy.*

Key words: *Hadith, al-Bukhari, Muhammad, Ibrahim.*

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясида нутқ сўзлади. Ў ўз нутқида ёшлар ва уларни тарбияси ҳақида гапириб ўтди, шунингдек Президентимиз БМТ

Бош Ассамблеясига ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенсияни ишлаб чиқиш ҳамда маърифат ва диний бағрикенглик тўғрисидаги резолюцияни қабул қилишни таклиф этди. Нутқ давомида Ўзбекистон раҳбари жаҳон жамоатчилигига "ислом динининг асл инсонпарварлик моҳияти"ни етказишга чақирди. «Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон мурося қила олмаймиз»⁵⁴⁶, деди Ўзбекистон раҳбари ҳамда ислом дини "езгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга" даъват этишини қайд этди. Имом Бухорий ҳадис илми ривожига улкан ҳисса қўшган етук олим сифатида дунёга танилган. Имом Бухорийнинг устозлари жуда кўп бўлган бўлиб, саноғига етиб бўлмайди. Имом Бухорий ёшлик чоғида кўзлари ожиз бўлиб қолади. Шунда онаси кечасию кундузи аллоҳга илтижо қилиб, тушларида Иброҳим а.с ни кўради. Иброҳим а.с башорат берадики ўғлингни кўзи очилди деб айтади. Оталари барвақт ўтиб кетади. Онаси ва битта укаси билан қоладилар. Мовароуннаҳр уламоларидан сабоқ олади. Туркменистоннинг Марв шаҳри олимлари Марвазий деб аталган. Имом Бухорий Абдуллоҳ ибн Муборак ал Марвазий тўплаган ҳадисларни бутунлай тўлиқ ҳолда ёдлаган еканлар. Самарқандда имом Доримий ҳам Бухорийнинг устози бўлган. Шу кишини ҳам тўплаган ҳадисларини ёдлаган. Имом Бухорий Макка, Мадина шаҳарларига ҳам сафар қилиб, у ерда ҳам бир қанча ҳадисларни тўплаган. Имом Бухорий ҳаёти давомида жами 600000 та (олти юз минг) ҳадис тўплаган. У даставвал Ибн ал-Муборак ва Вақийънинг ҳадисларга оид асарларини ёд олади. Имом ал-Бухорийнинг китоби, унинг асосий таснифи «Саҳиҳ» асари ровийларидан бўлмиш Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ шундай деб ёзади: «Ал-Бухорийнинг «Ҳадисларни ёд олиш илҳоми менга бошланғич мактабда ўқиётганимда келган эди», - деганини эшитганимда, «Ўшанда неча ёшда эдингиз?» - сўрадим. У «Ўн ёшда, балким ундан ҳам кичик эдим», - деб жавоб берганди».⁵⁴⁷ Имом ал-Бухорийнинг сафарларида жуда қизиқ воқеалар бўлиб ўтган. Имом Бухорийнинг таърифини эшитган бир қанча Бағдодлик кишилар хотирасини синаб кўрмоқчи бўлишади. Имом Бухорийга ўнта ҳадис айтиб сиз эшитганмисиз, саҳиҳми носаҳиҳми

⁵⁴⁶ <http://uza.uz/uz/politics/o-zbekiston-prezidentining-bmt-bosh-assambleyasi-72-sessiyasi-22-09-2017>

⁵⁴⁷ Ўзбекистон – буюк алломалар юрти. Имом Бухорий Халқаро маркази. Т.: «Маънавият», «Мовароуннаҳр» 2010. 8 б.

ажратиб беринг деб ровийлар рўйхатини ўзгартириб айтишади. Имом ал-Бухорий мен бу ҳадисларни ҳеч қайси бирини билмайман. Аммо мен мана бу ҳадисларни ешитганман деб улар айтган ҳадисларни ровийларини ўз ўрнига қўйиб ёддан айтиб берганда, ҳаммалари таъзим қилиб, эътироф этишган экан.

Имом ал-Бухорийнинг асарлари жуда кўп бўлиб, шох асари «Ал-Жоме ас-Саҳиҳ» ҳисобланади». Мустақиллик йилларида имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жоме ас-Саҳиҳ» асари ўзбек тилига ўгирилди. Шулар қаторида «Ал-адаб ал-Муфрад», «Асмой Саҳоба» инсонлар саҳобаларни исмини тўғри атасин деб китоб ҳолида ҳам асар ёзган. Шош (Тошкент)нинг таниқли муҳаддисларидан бири Ҳошид ибн Исо ал-Ғаззол (вафоти 875 йил) шундай деган: «Имом Бухорий ўспирин чоғида биз билан бирга Басра машойихларидан ҳадислар эшитарди. Ҳаммамиз устозлардан эшитганларимизни ёзиб олардик, ал-Бухорий эса ҳеч нарса ёзмасдан, фақат тинглаб ўтирарди. Шутарика ўн олти кун ўтгач, у бирдан: «Назаримда кўп ҳадис ёзиб юбордингизлар, қани, менга ёзганларингни кўрсатингларчи?» - деб қолди. Биз ёзган ҳадисларимизни ҳисоблаб кўрсак, ўн беш мингдан ортиқ ҳадис ёзиб олган эканмиз. Шунда ал-Бухорий уларнинг ҳаммасини ёддан айтганларига қараб тузатиб ҳам олдик».⁵⁴⁸ «Китоби бад ул-Маҳлуқо» асасри тарих, маҳлуқотлар ва Қуръони Каримда келтирилган аллоҳ таолонинг оламнинг олти кунда яратганлиги ҳақидаги маълумотга изох сифатида ёзилган асар ҳисобланади. «Тарихи Бухоро» яъни Бухоронинг тарихи тўғрисида ёзилган асардир. Имом Бухорийнинг тарихга оид уч асари бўлган:

1. «Тарихи Кабир»
2. «Тарихи Авсат»
3. «Тарихи Сағир»

Имом Бухорий Тарих китобларида айтадики, «Бирорта тарихий шахс йўқки, мен у ҳақда маълумотга эга бўлмасам» - деб таъкидлайди. Имом ал-Бухорийнинг дурдона асари бўлмиш «Ал-адаб ал-Муфрад» яъни «одоблар хазинаси» деб аталади. Бу асарда одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этмоқ, энгаввало ота-онага ва қариндош-уруғларига «силаи раҳм» қилишлик тўғрисида батафсил тўхталиб ўтган.

Имом Бухорий ҳазратларини номлари шунчалик ислом дунёсига мусулмонларнинг қалбига ўрнашганки, Мдинаи Мунавварада ҳар куни

⁵⁴⁸ Убайдулла Уватов. Ҳадис илмининг султони. Имом Бухорий Халқаро маркази 2009. 11, 12 б.

кечаю-кундуз жаноби пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломни «Масжиди Набавийлари»да саҳиҳ ҳадисларини телевидения ва радио орқали дунёга таралиб туради. Шу ҳадисларни ичида иккита-учта бошқа муҳаддисдан кейин Имом Бухорийнинг муборак исмлари келади. У зотнинг устозлари ҳақида гапирадиган бўлсак, Имом ал-Бухорий: «Мен бир минг саксонга ровийдан ҳадислар ёзиб олганман, уларнинг, ичида ҳеч бўлмаса биттагина ҳадис айтганлари ҳам бўлган», дегандилар.⁵⁴⁹ Араблар бу зотга «Имоми дунё» яъни «дунё имоми» номини берган эканлар. Бухоро амири Холид ибн Валид ўз фарзандига илм ўргатиш учун саройга таклиф этади. Шунда Имом ал-Бухорий илм ўргатиш учун борилмади, балки илм олиш учун келинади деб бу таклифни рад этади. Холид ибн Валид бундан ғазабланиб, Бухорийни Бухородан чиқиб кетишини талаб қилади. Имом Бухорий Самарқандга кетишга мажбур бўлади. Мана шу ерда яшаб илм ўрганиб, вафот этади. Кунларнинг бирида Шайх Надим ал-Жиср Москвага ташриф буюради. Меҳмонхонага келиб жойлашгач, ташриф режаси билан танишиб чиқади. Режага имом Бухорий қабрини зиёрат қилишни киритишларини сўрайди. Аммо рад жавобини олади. Унга ташриф режаси совет ҳукуматининг олиймақом вакиллари томонидан тасдиқланганини айтиб, ўзгартириш мумкин эмаслигини тушунтирмоқчи бўлишади. Аммо Шайх Надим бўш келмади. «Агар режага биринчи бўлиб имом Бухорий қабрини зиёрат қилиш киритилмас экан, мен ҳозирнинг ўзидаёқ Лубнонга қайтаман», деб қатъий туриб олди. Ана шундан кейин ташрифга масъул шахслар Шайх Надим зиёрат қилишни истаган Имом Бухорий қабри жойлашган Ўзбекистон раҳбарлари билан боғланишади. Насаби Бухорий бўлса керак деб Бухоронинг раҳбарларига қабрни зиёратгача тозалаб қўйишларини буюришади. Бухоро раҳбарлари ярим кун қабрни қидириш билан оввора бўлишиб, Тошкентга «Бухорий қабри Бухорода эмас, Самарқандда экан» деб телеграмма жўнатишади. Тошкент буйруқни Самарқандга жўнатишади. Самарқанд раҳбарлари ҳам ярим кун оввора бўлиб Имом Бухорийнинг қабри шаҳардан 15 километр узоқликда жойлашган Хартанг қишлоғида эканлигини аниқлашади. Аммо мақбара вайрон ҳолда, бутун ислом оламида муқаддас саналган қабр кимёвий моддалар сақланадиган омборхона вазифасини ўтаб келаётганлиги маълум бўлади. «Хавфсизлик хизмати меҳмонни самалётда эмас поездда жўнатиш керак», - деган

⁵⁴⁹ Убайдулла Уватов. Ҳадис илмининг султони. Имом Бухорий Халқаро маркази 2009, 11 б.

таклифни билдиради. Самалёт Тошкентга 4 соатда учиб келса, поезд эса 4 кунда самарқандга етиб боради. Мана шу 4 кун ичида мақбара зиёратга шай қилиб қўйилишини бўйради. Ўша пайтда Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний идораси муфтийси Зиёвуддинхон Бобохоновни ҳам бу ишга жалб этишади. «Тезлик билан бу ишга бошчилик қилинг», деб Самарқандга жўнатишади. Шайх Самарқандга етиб келгач кун бўйи Самарқандни айланади. Ниҳоят кеч тушганда мақбара томон йўл олишади. Етиб боргач. Шайх Надим янабир карра ерни ўпади-да, кўзларига ёш қуйилган ҳолда тўхтамай Қуръони Каримни тиловат қила бошлайди. Шайх тонггача тиловат қилади. Тонг ёришгач қабр атрофига назар солар экан, нега бу ерга тунда олиб келишганини тушуниб етади. Масжиднинг хароб аҳволини кўриб йиғлаб юборади. Ўзбекистон рахбари билан кўришиб, «Имом Бухорий ҳоки туробини олиб кетишга рухсат беринглар. Мақбара атрофидаги тупроқларигача беринглар. Эвазига ўша тупроқнинг оғирлиги қанча бўлса ўшанга тенг ҳажмда тилло олиб келишга ваъда бераман!», деб айтади. Аммо Шайхнинг бу илтимоси рад этилади.⁵⁵⁰

III ШЎЪБА: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ ЭПИГРАФИКАСИ ВА АРХИТЕКТУРАСИ

АББАСОВА-Юсупова Мавлюда Аминжановна

⁵⁵⁰ <https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/xurshid-davron-bu-voqea-olis-1956-yilda-bo'lib-o'tgan>

Институт Искусствознания Академия Наук Республики Узбекистана,
заведующая отделения Архитектуры,
доктор архитектуры, профессор.

СВОЕОБРАЗИЕ И ТИПОЛОГИЯ ИСЛАМСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ БУХАРЫ

Аннотация: В статье освещаются особенности и локальные черты самобытной исламской архитектуры Бухары на примере основных типов ее культовых сооружений. К анализу привлечен материал многолетних полевых и архивных исследований автора, данные научной литературы и миниатюры. Сделаны выводы о характере, эволюции и типологии уникальной бухарской школы зодчества.

Ключевые слова: Бухара, исламская архитектура, мечеть, медресе, хазира, суфизм, ханака.

Annotation: The article highlights the characteristics and local features of the unique Islamic architecture of Bukhara based upon the main types of its cult buildings. Analysis is carried out with the material, including multi-year field and archival studies of the author, academic literature data and miniature paintings. Conclusions are drawn regarding the character, evolution and typology of the unmatched Bukhara school of architecture.

Key words: Bukhara, Islamic architecture, mosque, madrasah, khazira, Sufism, khanaqah.

На территории Узбекистана, расположенного в сердце Центральной Азии, более 2500 лет назад начали формироваться крупные торгово-ремесленные центры, через которые позднее прошел Великий Шелковый Путь, стимулировавший их еще более активное развитие.

С VIII и по начало XX в. земли современного Узбекистана, названные арабами Мавераннахр, получили интенсивное экономическое и культурное развитие, присущее исламской цивилизации. Стремительную эволюцию в этот период здесь претерпели градостроительство и архитектура. Историческая застройка древних городов Бухара, Хива, Самарканд и Шахрисабз на рубеже XX–XXI вв. были включены в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Среди них Бухара выделяется древностью и многочисленностью сохранившихся исламских сооружений, большим количеством мечетей, минаретов, медресе и суфийских ханака. Город впоследствии сложился в крупнейший культовый и торгово-

ремесленный центр мусульманского мира и получил эпитет Бухоро-и Шариф – священная или благословенная Бухара.

Город всегда являлся столицей среднеазиатского государства или крупного удела. В IX-X вв. Бухара была столицей обширного государства Саманидов, а в XI-XII вв. – важного удела Караханидов и Сельджукидов. В X-XI вв. в Бухаре жили и творили великие ученые-энциклопедисты Ибн-Сина и Абу Рейхан Бируни, поэт Рудаки, хадисовед Имам ал-Бухари и др. В XV в. Бухара – центр удела империи Темуридов; с XVI в. и по начало XX в. – она надолго остается столицей могущественных государств – Шейбанидов, затем Аштарханидов, далее – Бухарского ханства и Эмирата. В 1920 г. город был занят советскими войсками и на долгие 70 лет здесь воцарилась эпоха коммунистического безбожия, а порою и «бульдозерного атеизма». С обретением Независимости Узбекистана в 1991 г. многие культовые исламские сооружения были переданы верующим, благоустроены святы места - зиаратгохи, ныне интенсивно развивается паломнический туризм.

Основная часть сохранившихся монументальных зданий и ансамблей Бухары относятся к двум периодам ее наивысшего расцвета – домонгольского – в X-XII вв. и особенно послемонгольского – в XV-XVII вв. В эти времена, и особенно во второй период, в Бухаре – столице Шейбанидов и Аштарханидов были сосредоточены лучшие зодчие и мастера, сложилась самобытная исламская архитектура и бухарская школа зодчества. Она была ведущей в Средней Азии в эти периоды, и оказала значительное влияние на архитектуру других ее регионов в синхронное и в последующее время. От второго периода сохранилось наибольшее количество монументальных исламских сооружений и потому основной акцент будет сделан на памятниках XV-XVII вв.

К особенностям исламской архитектуры Бухары этого времени можно отнести:

- рациональность, новаторство и прогрессивные тенденции. Здесь больше строили не грандиозное и единичное, как при Темуридах в Самарканде и в Шахрисабзе, а массовое и утилитарное

- Для конструкций и декора выбирали и разрабатывали недорогие и нетрудоемкие, но эффектные и эффективные приемы. Например, в XVI в. использовали перекрытия на пересекающихся арках, двухцветный ганчевый декор «кырма» и «часпак» и др.

- В XVII в. в декоре зданий – в рисунок майоликовых и мозаичных тимпанов и панно на фасадах применяли красочные, порою монументальные зооморфные изображения с древними домусульманскими сюжетами, где преобладал рисунок птиц, летящих к солнцу и птицевзмей.

- Сохранились и используются до сих пор по первоначальному назначению ряд превосходных средневековых торговых сооружений Бухары – тим и токи, а также бани. Эти и другие типы гражданских и культовых сооружений имеют ряд присущих бухарской исламской архитектуре локальных качеств.

- Более яркими являются особенности таких типов культовых строений Бухары, как мечети, минареты, медресе, суфийские ханака, мемориальные постройки - хазира, и они будут кратко рассмотрены в данной статье.

1. Кратко об исторической топографии Бухары.

Город, насчитывающий более чем 2500-летнюю историю, формировался и развивался на одном месте, сохраняя свою основную древнюю структуру. Еще в доисламский период он состоял из трех частей. Это – крепость - Арк, древний город - шахристан и раскинувшиеся вокруг них предместья- рабады. Каждая часть была обнесена сырцовою стеной. С ростом города обновлялось кольцо стен шахристана и рабада. Последней была городская оборонительная сырцовая стена XVI в. длиной около 12 км и с 12 воротами, из которых сохранились лишь западные ворота Каракуль и Талипоч. В овальном плане города две его главные торговые магистрали пересекались в центре шахристана, где уже в XV в. возвышался сохранившийся ныне торговый купол Заргарон (1, с. 48).

В жилых кварталах дома были обращены глухими глиняными фасадами на узкие кривые улицы. В центре каждого квартала, вблизи святого места и вокруг водоема-хауза располагались здания мечети, бани, иногда медресе и ханака.

В застройке Бухары выделялись крупные ансамбли, расположенные на главной продольной улице: площадь Регистан у Арка, восточнее нее – ансамбль Пои-Калон, торговый купол Заргарон и парные здания кош-медресе Улугбек–Абдулазизхан, а также ансамбль Ляби-Хауз и др. Особую выразительность силуэту и архитектуре города придавали минареты, доминирующие над одно-двухэтажной, застройкой кварталов.

Рассмотрим основные особенности и типологию исламских культовых сооружений Бухары.

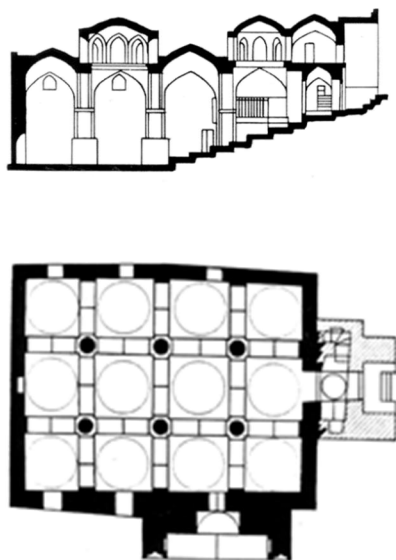
Мечети. В Бухаре, священном городе, имевшем также эпитет «Куббат ул-Ислом» – купол Ислама, сохранились одни из самых древних в Средней Азии три основных типа мечетей. В XV-XVII вв. здесь уже было 2-3 пятничные мечети -джами, 1 праздничная мечеть-намозгох и почти в каждом из ее более 200 кварталов – своя квартальная мечеть.

Квартальные или гузарные мечети предназначались для ежедневных пятикратных молитв жителей квартала. По архитектуре это были здания, где купольный, колонный или многокупольный на кирпичных столбах молельный зал с 1-2 или с 3-х сторон был обстроен многоколонным айваном с плоским перекрытием. К зданию мечети обычно прилегал двор, по периметру которого располагались: баня, тахаратхона (место для частичных омовений); или иногда - гуслхона (место для полных омовений); мактаб -начальная школа для мальчиков; несколько худжр; товут-хона (место для хранения погребальных носилок), а в центре двора устраивался хауз, преимущественно с каменными стенами.

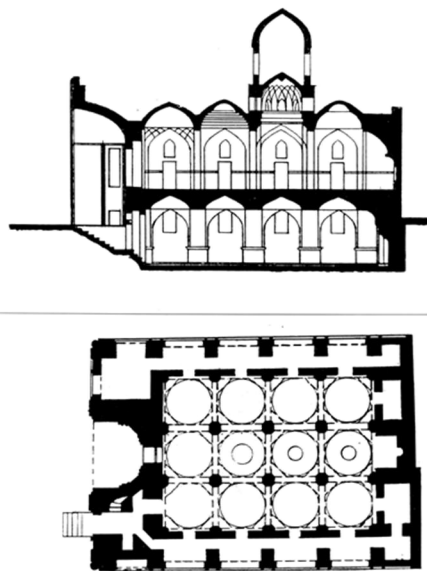
Отметим, что в Бухаре находятся самые ранние из хорошо сохранившихся в Средней Азии квартальных мечетей – Балянд и Ходжа Зайн ад-Дин.

В Бухаре по конструкциям перекрытия молельного зала мы выделяем три типа квартальных мечетей XV-XVII вв.: *с однокупольным залом* (Ходжа Зайн-ад-Дина и др.); *с балочным перекрытием на деревянных колоннах* (Касри-Орифон, Имам Газоли и др.); *с монументальным многокупольным перекрытием на кирпичных столпах* (Кулбобо Кукалтош) (2, с. 156-158). Также в Бухаре сохранились древние в своей основе мечети глубинной композиции с

торцевым входом, перестроенные в XVI в. с монументальным кирпичным двенадцатикупольным перекрытием на шести столпах. Это – мечеть Магоки-Аттори, основанная в X в. на месте зороастрийского храма и перестроенная в XII в., а также единственная двухэтажная мечеть Магоки

Мечеть Магоки Аттори XII, XV, XVI вв. в Бухаре. Чертежи: сверху – разрез, снизу – план

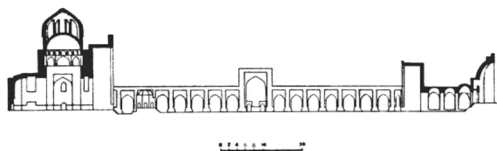

Мечеть Магоки Курпа XII, XVI – XVII вв. в Бухаре. Чертежи: сверху – разрез, снизу – план

Курпа, относящаяся в своей основе к XII в. Слово магок – «подземная» отражает полуподземное расположение этих древних мечетей, так как они, с нарастанием культурных слоев, оказались глубоко под землей и туда ныне с дневной поверхности спускаются по лестнице.

Соборные или джума мечети предназначались для общегородских молений по пятницам. Традиционно в Средней Азии выделяются два классических типа соборных мечетей – дворовой структуры и – в виде крупного многоколонного - гипостильного зала.

В Бухаре сохранились лишь *Джума-мечети дворовой структуры*. Это были сооружения классического типа с внутренним прямоугольным двором, обстроенным по периметру столпно-купольной галереей. На двух или четырех осях двора устраивали порталные айваны, а в глубине двора напротив порталного входа – купольный зал мечети - максура. В Бухаре таковыми были мечеть Калян, выстроенная заново в XV-XVI вв. на остатках джума-мечети Арсланхана XII в., а также джума-мечеть Ходжа Калон XVI в.

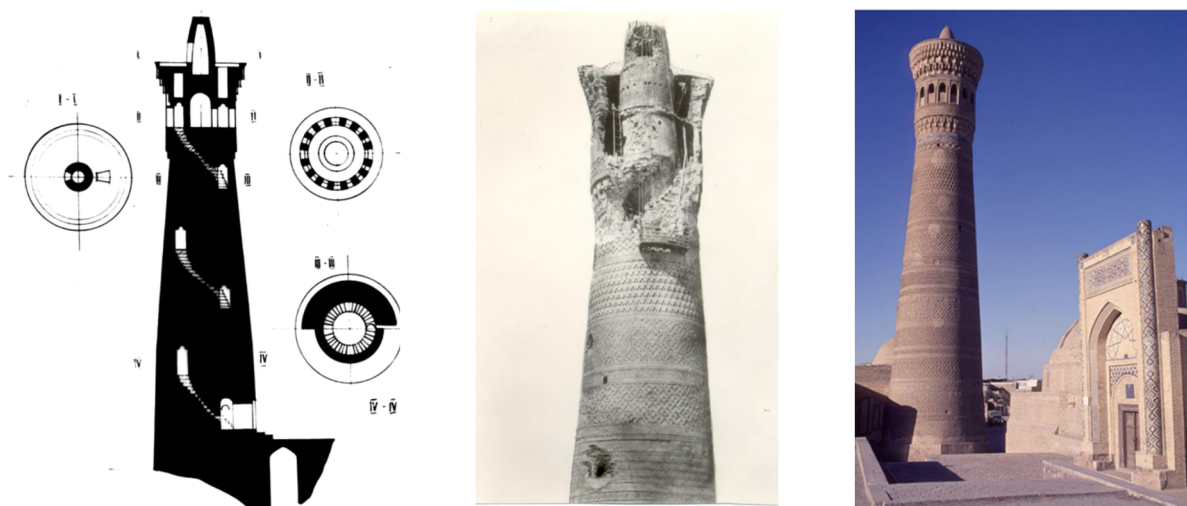
*Джума-мечеть Калян XII, XV, XVI вв.
в Бухаре. Чертежи: сверху – разрез,
снизу – план*

*Мечеть Намазгох в Бухаре.
XII, XV, XVI вв. Чертежи:
сверху – разрез, снизу – план*

Встречались и отклонения от классических канонов этого типа. Так, в мечети Волидаи Абдулазизхан XVI в. в ансамбле Хаузи-Нау, были смешаны приёмы характерные для соборных (внутренний двор, купольно-столпная галерея и максура) и квартальных (прилегающий снаружи деревянный колонный айван) мечетей, так как это здание служило и соборной и квартальной мечетью (2, с. 161). Или другой пример, где небольшая джума-мечеть - Поянда Аталык XVII в. на Регистане близ крепости Арк была возведена как усеченная вполовину по поперечной оси часть джума-мечети дворовой структуры.

Праздничные мечети - намазгох (идгох, мусалля), рассчитанные на моление мужского населения города и его округа два раза в год по праздникам Фитр и Курбан-хаит, предполагали наличие обширной площади. В Бухаре сохранилась Намазгох Арсланхана (1119 г.), где на западе огороженной дувалом крупной площади была устроена богато декорированная рельефной кладкой и резной терракотой стена с михрабом и минбаром. В XVI в. к этой михрабной стене пристроили трехпролетную арочно-купольную галерею на высокой платформе с порталом в центре. Сформированный таким образом новый архитектурный облик бухарской мечети-намазгох впоследствии послужил примером для многих мечетей этого типа на

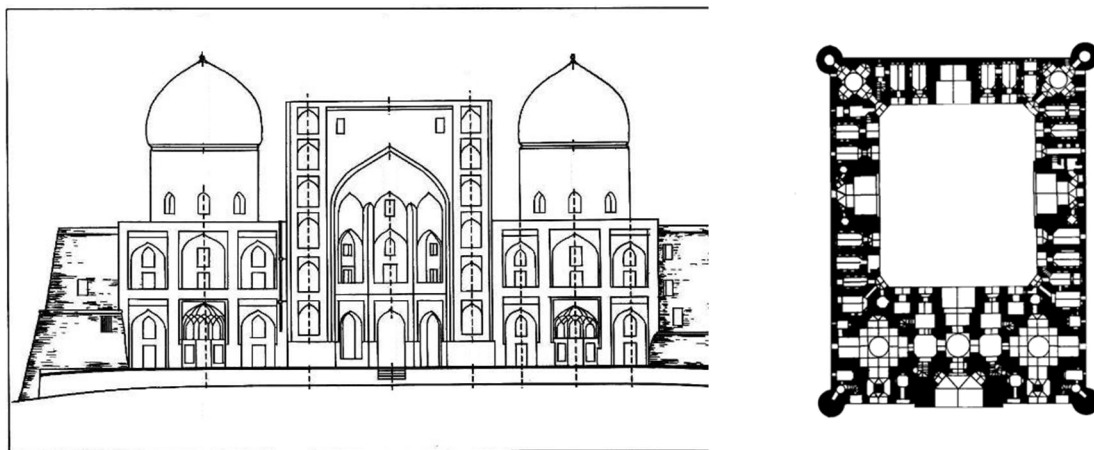

Минарет Калян в Бухаре. 1127 г.

Слева – разрез, справа – общий вид, в центре – разрушения минарета артиллерийскими снарядами в 1920 г.

Минареты были неременным атрибутом соборной и нередко – квартальной мечети и предназначались в основном для созыва мусульман на молитву. Они были ориентиром в застройке города, а в военное время – служили также наблюдательной башней. Самым древним и высоким в Бухаре был минарет Калян 1127 г. высотой около 47 м. Он отличается особой прочностью и высокохудожественным кирпичным рельефным декором. В последующем почти все минареты Бухарского оазиса стилизовали или копировали в меньших масштабах архитектуру минарета Калян XII в. Даже самые крупные башни Бухары XVI в. Гаукушон и Вангози были меньше своего прототипа в 2–2,5 раза.

Бухарские минареты самобытны формой фонаря. Он слегка нависал над стволом и эту консоль декорировали сталактиты. Кверху фонарь завершался расклеванным многорядным сталактитовым карнизом из терракоты. Хорошая сохранность минаретов в оазисе свидетельствует о владении бухарскими мастерами секретами и методами высокопрочного инженерного строительства. К примеру, в 1920 г. при завоевании города советскими войсками от артиллерийских снарядов пострадал минарет Калян XII в., но он выдержал обстрел и устоял. Ныне минарет Калян является архитектурным символом г. Бухары.

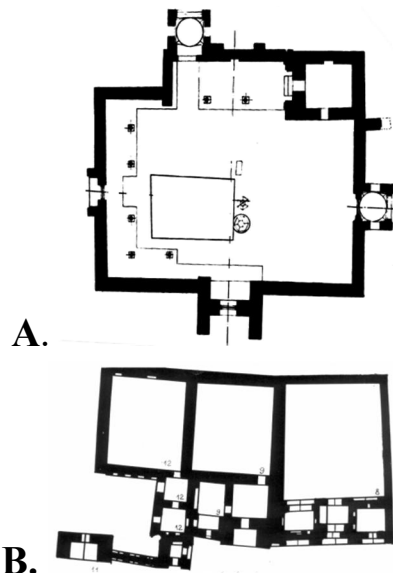
Медресе Мири-Араб в Бухаре. Слева – чертеж фасада, справа – план.

Медресе – высшее духовное учебное заведение, по сведению Мухаммада Наршахи, существовало в Бухаре еще в начале X в. (3, с. 118.). Среднеазиатское медресе представляло собой прямоугольное в плане 1-2 этажное здание, где по периметру внутреннего двора размещались худжры, а по углам – более крупные купольные залы – аудитории и мечеть. В архитектуре наиболее ранних из сохранившихся в Средней Азии, медресе, выстроенных Улугбеком в XV в. в Бухаре, Самарканде и в Гиждуване можно выявить яркие локальные черты. Так, медресе Улугбека в Самарканде имело глухие фасады и высокие тонкие двухзвеневые минареты на углах здания. В Бухаре главный фасад медресе был раскрыт арочными лоджиями, а на углах здания устроены приземистые башни-гульдаста, срезанные на уровне боковых крыльев. В медресе Гиждувана, расположенного в середине пути между Самаркандом и Бухарой использованы черты обоих школ. На бухарский манер по углам здания устроены приземистые башни-гульдаста, но главный фасад имеет глухую стену без арочных лоджий как принято для самаркандских медресе. Также в архитектуру бухарских медресе с XVI в. для большего удобства здания водится ряд изменений, ставших впоследствии особенностями этой локальной школы зодчества. К примеру: срезали углы прямоугольной в плане входной ниши портала, отчего ниша становилась пятигранной; также срезали углы внутреннего двора и на образованной грани стены устраивали прямые входы в угловые помещения медресе; изредка на втором этаже боковых и заднего фасадов устраивали открытые лоджии (Кукельдаш в Бухаре). Самыми крупными и выразительными по архитектуре в Бухаре были медресе Мири-Араб, Кукельдаш и Абдуллахан.

Хазира. Яркой особенностью мемориального зодчества в Бухарском оазисе было то, что в XVI-XVII вв. здесь не строили мавзолеев. В XVI в. при Шейбанидах, более жестко следовавших предписаниям раннего ислама, не допускающим возведение мавзолеев, видных лиц в Бухарском оазисе хоронили под открытым небом в хазира. Хазира – это небольшой прямоугольный в плане погребальный дворик, обведенный по периметру кирпичной стеной с порталным входом. Внутри хазир устроивали захоронение в сагане (комплекс Хазрати Имам в Бухаре) либо в дахме (Косим-шейха, Чор-Бакр и др.). Дахма – это погребальная платформа - суфа, кирпичные стены которой часто облицовывали мрамором. Стенки дахмы образовывали, нечто вроде крупного ящика, который засыпали чистым грунтом, в котором осуществляли захоронение. Существовали и иные методы внутреннего устройства дахм. Сверху устанавливали горизонтальную и/или вертикальную каменную плиту с эпитафией. Захоронение в дахме или сагане, расположенных в хазире, были издавна известны в Бухарском оазисе.

В рассматриваемое время наиболее ранней из точно датированных была хазира с дахмой основателя и главы суфийского ордена Ходжагон Абд ал-Халика Гиждувани (ум. 1179-80 гг.) в Гиждуване, устроенная Абдулазизханом-I в 1541 г. (4, с.16). С XVI в. захоронения в хазира, присущие прежде в основном почитаемым суфиям, становятся наиболее распространенным видом захоронений в среде светской и духовной знати, желавшей быть захороненной аналогичным образом «в ногах» почитаемого суфия (в комплексах Баха-ад-Дина, Косим-Шейха и др.).

На миниатюре Камал ад-дина Бехзада 1486 г. «Плач сына на похоронах его отца» к произведению Фарид ад-дина Аттара «Мантик ат-Тайр (5, илл. 42) можно видеть процесс сооружения подобной дахмы и то, как в оригинале хазира выглядела в XV в. Отметим, что в наиболее древней из сохранившихся в регионе хазире Чашма Аюб 1208 г. (в Вабкентском районе Бухарской области) можно увидеть такой же входной портал и фрагменты фасадной стены.

Илл. Слева – Изображение хазиры на миниатюре Камал ад-дина Бехзада конца XIV в. к рукописи «Мантик ат-Тайр» Фарид ад-дина Аттара. Справа – А. План хазиры Абд ал-Халика Гиждувани в Гиждуване. В. План трех смежных хазир в некрополе Чор Бакр.

Суфийские ханака. Суфизм (ат-Тасаввуф) – это мистико-аскетическое и философское течение в исламе. Ханака – в целом это обитель и ритуальный зал суфиев с функциями странноприимного дома. Здесь суфий – наставник (шейх, пир, муршид) обучал своих последователей – муридов познанию Бога и воспитанию себя в духовном аспекте совершенным человеком – «инсан-и камил». Эволюция архитектуры суфийских обителей Средней Азии тесно связана с развитием и трансформациями самого суфизма (6 с. 122-123).

Примерно с X-XI вв. с распространением суфийских орденов и возрождением домусульманского культа святых, захоронения суфийских шейхов стали объектами особого почитания, поклонения и паломничества.

При жизни шейх строит ханака для своих последователей. После смерти его хоронили рядом с этим ханака либо, наоборот, вновь возводимые ханака строили у почитаемой могилы пира. По свидетельству Ибн Батуты (начало XIV в.), в Бухаре над захоронением почитаемого

шейха Сайф ад-Дина Бохарзи возвышалась гурхана, куда вело «примкнувшее к ней с юга ханака – постоянное место жительства служителей и бедняков» (7, с. 69).

Однако более распространенными издревле и до середины XVI в. в Бухарском оазисе, на наш взгляд, были **ханака с ритуальным залом и колонным айваном**, обводящим зал с двух-трех сторон (типа квартальной мечети). Судя по вакуфным данным, такова была и архитектура ханака Мухаммада Ходжа Порсо в Бухаре 1407 г. (8, с. 2), которая ныне сохранилась с большими перестройками.

В XVI в. еще продолжалось строительство ханака с колонным айваном, т.е. раннего типа – ханака Ходжа Зайн ад-Дина и Хазрати-Имам, ханака-мечеть Шояхси (8, с. 242) и др. Однако с середины XVI-XVII вв. в Бухарском оазисе интенсивное развитие получают ханака нового, более монументального типа. Это портално-купольные здания с крупным подквадратным или крестовидным в плане залом-зикрхона в центре и худжрами в два-три яруса по сторонам либо углам зала. Они сооружались в основном правителями или богатыми муридами шейхов как доминирующее по масштабам строение мемориально-культового комплекса либо, изредка, центрального городского ансамбля. В Бухаре по планировочным признакам выделены **три вида портално-купольных ханака: центрические** (Баха ад-Дина Накшбанда, Яр-Мухаммад Аталык и др.); **фронтальной композиции** – (ханака в Файзабаде) и **продольно-осевые** (Надир Диван-беги) (10, с. 130).

Ханака в Файзабаде (1598 г.), выстроенное суфием Шохи Ахси, отличается наличием арочно-купольной галереи с двух сторон здания и великолепным декором купола в бело-серой технике «кырма» в интерьере.

Наиболее крупным в Бухаре было ханака у могилы Баха ад-Дина Накшбанда – почитаемого шейха, основателя суфийского ордена Накшбандия. Это портално-купольное здание с крупным ритуальным залом в центре было выстроено в 1544 -1545 гг. Абдулазизханом I. Примерно через сто лет при Надирхане (1642-1645) к зданию с тыла были пристроены худжры и портал. В результате здание получило центрическую композицию, где к центральному залу с четырех сторон примыкают худжры в два этажа, раскрытые на фасадах арочными лоджиями. На оси фасадов возвышаются одинаковые порталы. Крупный купол (диаметр 16 м) зала пронизывают, как бы армируя его, четыре мощные пересекающиеся арки, которые эффектно просматриваются

снаружи здания. В интерьере зала плафон декорирован в технике двухцветного ганча – "кырма", где по терракотовому фону прорезан белый узор.

Таким образом можно заключить, что:

- наиболее характерно региональные особенности исламской архитектуры Бухары были проявлены в зданиях медресе, раскрытых на фасадах арочными лоджиями и закрепленных на углах башнями-гулдаста;
- особенно статичным осталось развитие минаретов, ибо все они в Бухарском оазисе, с конца XII в. стилизовали архитектуру минарета Калян 1127 г. с выразительной локальной формой и декоративным оформлением фонаря;
- своеобразием мемориального зодчества здесь было распространение погребальных дворигов - хазира с захоронением в крупных дахмах;
- эволюционное развитие и кристаллизацию типологических особенностей получили все типы рассмотренных культовых сооружений, и наиболее ярко среди них – здания медресе и суфийских ханака.

АХМЕДОВА Шахло Иргашбаевна
Тошкент давлат шарқшунослик университети,
Иқтидорли талабаларнинг илмий-тадқиқот
фаолиятини ташкил этиш бўлим бошлиғи,
филология фанлари номзоди, доцент

КУВАЙТ АДИБИ СУЛАЙМОН ШОТИЙ АСАРЛАРИДА БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ ТАСВИРЛАНИШИ

Аннотация: В данной статье отмечается, что Персидский залив (у арабов «Халидж») имеет свое политическое, экономическое значение на международном политическом уровне с древних времен, и его географическое положение также имеет стратегическое значение. Это также торговый путь, соединяющий Восток и Запад, ветвь Великого шелкового пути, который тянется вдоль Персидского залива и служит торговым путем на берегах арабских стран. С одной стороны, он посвящен судам, проходящим через залив, а с другой - каравану верблюдов, загруженному товарами на пустынной дороге, примыкающей к берегу. В статье также показано, что Сулейман Шотий, блестящий

представитель кувейтской литературы из стран Персидского залива, ассоциировал изображения в своих произведениях, прежде всего, с живой природой, верблюдом, заливом и прибрежным миром, которые нашли свое художественное выражение в рассказах «Руль», «Новости», «Внутреннее чувство» и «Верблюд».

Ключевые слова: Великий шелковый путь, Персидский залив, Сулейман Шотий, Кувейт, пустыня, море, «Верблюд», восток и запад, национальные ценности, торговая дорога.

Annotation: This article notes that the Persian Gulf (Khaleej Arab countries) has its political, economic importance at the international political level since ancient times, and its geographical location is also of strategic importance. It is also a trade route linking East and West, a branch of the Great Silk Road that stretches along the Persian Gulf and serves as a trade route on the shores of Arab countries. On the one hand, it is devoted to the ships passing through the Gulf, and on the other hand, a camel caravan loaded with goods on a deserted road adjacent to the shore.

The article also shows that Suleiman Shotiy, a brilliant representative of Kuwaiti literature from the Arabian Gulf countries, associated images in his works, primarily, with wildlife, a camel, a bay and the coastal world, which found their artistic expression in the stories «Rudder», «News», «Inner Feeling» and «Camel».

Key words: Great Silk Road, the Persian Gulf, Suleiman Shotiy, Kuwait, desert, sea, «Camel», East and West, national values, trade road.

Форс кўрфазининг ғарбий соҳилларида қатор араб давлатлари жойлашган бўлиб, улар Шимолда Кувайтдан, жанубда то Уммонгача боради. Бу ерларда Кўрфаз Араб денгизини Ҳинд океани билан бирлаштиради.

Бутун араб оламида аҳолиси иқтисодий ва моддий томондан яхши таъминланган, ривож топган мамлакатлардан бўлган Кувайт, Баҳрайн, Қатар, Уммон, Бирлашган Араб Амирлиги каби араб мамлакатлари Арабистон ярим оролида жойлашган бўлиб, соҳиллари Форс кўрфазидан чиқади. Шунинг учун мазкур давлатларни Форс кўрфази атрофида жойлашган араб мамлакатлари деб номлашади, лекин араблар бу номни тан олмасдан, “ал-Халиж (Кўрфаз)” мамлакатлари деб аташади.

Мазкур минтақа кўп қисмларга бўлинишга қарамай жуғрофий, диний ва тарихий бирликни ташкил қилади. Шунинг билан бирга уларнинг ҳаётида маънавий-маданий бирлик ҳам кузатилади.

Тадқиқотчилар ва олимлар мана шу яхлитликни яхши англаб ва у тарихий ҳодиса сифатида ўзаро боғланган яхлитлик эканини тушуниб унга “маданий кўл”⁵⁵¹ номини беришган.

Сиёсий, жуғрофий томондан Халиж қадимдан халқаро сиёсий, иқтисодий мезонда катта аҳамиятга эга бўлиб келган. Унинг жуғрофий нуқтаи назардан жойлашиши стратегик аҳамиятга эга, чунки у Шарқ ва Ғарбни боғловчи савдо йўли бўлиб келган. Биз бу тўғрисида, замонавий Кўрфаз адиблари ижодида кўп маълумотларни кузатганмиз.⁵⁵²

Халиж араб мамлакатларидан бири бўлган Кувайт адабиётининг ёрқин намояндаси Сулаймон Шотий асарларининг образлар дунёси ҳам бой ва кўп маънолидир. Улар, энг аввало, саҳро, туя, денгиз ва соҳилбўйи дунёси билан боғлиқ ҳаётнинг бадиий ифодасидир.

Унинг ёзиш маҳорати ўнга яқин ҳикоялар тўпламларида намоён бўлди, булар , Рул (دقة) (1962) “Бўғиқ овоз”(الاصوت الخافت) (1970) , “Юқори мартабага эришган одам”(دجل الرف العالي) (1982) ва “Мен ...бошқа” (1995) (انا الآخر)⁵⁵³ каби ҳикоялар тўпламидир.

Сулаймон Шотий замонавий Кувайт ҳикоянависларининг иккинчи авлодидир. У адабиётга 70-йилларда кириб келди ва ўзининг кувайтликлар ҳаётининг турли жабҳаларини тасвирловчи реалистик ҳикоялари билан тезда танилди. Сулаймон Шотий туғма истеъдод эгаси бўлгани учун унинг ҳикоялари бошидан анча сайқалланган, конкретлашган бўлиб яратилди. Ёзувчининг бадиий маҳорати замон ўзгаришларини илғаб олишда ва нозик дид билан асарда ғоявий-эстетик мақсадга кўра ифода этишда билинди. Унинг дастлабки ёзилган ҳикояси “Руль” (دقة)⁵⁵⁴ деб номланиб, 1962 йили “Савт Халиж” журналида нашр қилинди. Бу ҳикоя истеъдодли ҳикоянавис дунёга келганлиги тўғрисида башорат қилган эди. “Рул” ҳикояси юк ташийдиган кемада сузувчи денгизчиларнинг меҳнатини тасвирлайди. Бўронда қолган кема туғён ураётган тўлқинлар орасидан келаётганда туби қояга тегиб тешилади ва сув киришини тўхтатиш мақсадида кемадаги денгизчилар жасуруна курашиб бир амаллаб тешикни ёпишади. Бу 20 соатлик курашда рул бир одам кўлида - ёш йигит Абу Аҳмадда қолиб кетади. Бир қадам ҳам рулдан

⁵⁵¹ Abdulloh Ahmad Shubat. Fors ko'rfazidagi arab mamlakatlari adiblari. Kuvayt, 1986.

⁵⁵² Abdulkarim Miqdar. Sulaymon Shotiy va bayonchilik masalasi. Kuvayt jurnali, №108. Kuvayt, 2015.

⁵⁵³ Muhammad Yosir Sharaf. Fors ko'rfazidagi arab mamlakatlari qisqa hikoyasi. Qiroat. Kuvayt, 1994

⁵⁵⁴ Ibrohim Abdulloh G'alum. Fors ko'rfazidagi arab mamlakatlarida qisqa hikoya. Kuvayt va Bahrayn. Bag'dod, 1981.-B.127

силжимаган ва уни қўлдан қўймаган Абу Аҳмад бор кучини кемани бошқаришга қаратиб, охири совуқда қотиб қолади ва вафот этади. Денгиз навбатдаги қурбони жасадини ютади. Ўша кеманинг денгизчилари бошқалар учун жонини фидо қилган дўстларини доимо ёдга оладилар. Бу ҳикоя оддий денгизчилар хотирасига бағишланиб, уларнинг қаҳрамонона жасоратини тараннум этади.

Денгиз кувайтликларга балиқ, марварид ва бошқа тирикчиликка ярайдиган неъматлар берган, аммо қанча-қанча умрларга завол ҳам бўлган. Денгиз соҳилида яшаш ҳам осон бўлмаган. Энг катта муаммо бу ичиш учун сувнинг йўқлиги. Ичимлик сувини Халиж орқали бошқа жойлардан кемаларда етказишади.

Баъзида кемалар ҳалокатга учраб, юкидан мосуво бўлишади, соҳилдагилар сувсиз қолади. Мана шу муаммо Сулаймон Шотийнинг “Янгилик” ҳикоясида юз берган. Соҳилда жойлашган қишлоқдаги одамлар умид билан денгизга тикилишмоқда, узоқдан сув ортилган елканли кема яқинлашмоқда. Аммо кема сув остидаги қояга урилиб, ағдарилади. Сувли идишлар қулаб тушиб чўкади. Одамларнинг умиди сўнади. Ёзувчи персонажларни нутқлари, ҳаракатлари, ўзаро муносабатлари орқали вазиятга худди моҳир рассомдек сўз билан чизиб чиқади. Бу ҳикоя орқали китобхонга ер юзида шундай жойлар борлиги, яъниунда бир қатра ичимлик сув қиймати бебаҳо эканлигиаён бўлади. Ҳикояни мутолаа қилган ўқувчи асар қаҳрамонлари билан биргаликда гўё ўзини сувга ташна бўлгандек ҳис қилади ва “олдингдан оққан сувни қадри йўқ” мақоли қанчалик халқ тажрибасиданкелиб чиққанини тушунади ва сувнинг қадри тўғрисида мулоҳаза қилади. Ҳикоя ниҳоясида ёзувчи умидга жой қолдиради - узоқдан сув ташувчи бошқа кема елканлари кўринади, бу янгилик қишлоқдагиларга янги умид бағишлайди.

Агар бу икки ҳикоя Кувайтни яқин ўтмишидан реалистик лавҳалар, яъни нефть пуллари ёпирилиб тушгунча бўлса, адибнинг бошқа бир “Ички сезиш” ҳикояси Кувайтда жўшқин иқтисодий ўзгаришлар, катта қурилишлар бошланган даврни қамраб олади. Бу ўзгаришларни ҳамма кувайтликлар ҳам хуш кўриб қабул қилишмайди, чунки баъзиларда янгиликлар қандайдир хавотир ва шубҳа уйғотади. Ҳикоя қаҳрамони 70 ёшли Абу Модий ана шундай инсонлардан биридир. Унинг касби устачилик, аксарият ҳолда эски уйларни таъмирлаш билан шуғулланади. Кетма-кет барпо бўлаётган кўп қаватли уйлар унга ёқмайди, улар гуёки оддий қутиларни эслатади. Умуман атрофдаги қурилиш жунбушлиги уни

кўрқитади. Бузилаётган эски уйларни кўриб унинг кўнгли бузилиб, худди ҳаётини бир қисми йўқ бўлиб кетаётгандек туюлади. Бу уйлар ҳар бири ўз шакли-шамойилига, ўз қиёфасига эга бўлиб, бир биридан ажралиб турар эди. Қурилаётган кўп қаватли бинолар эса қаровсиз, рангсиз бир шаклдаги унга ёт бир нарсдек кўринади. Ўзи ўтмишда таъмирлаган, энди бузилаётган уйларга бориб ўз ишини томоша қилишга одатланган Абу Модди ҳалокатга учрайди. Бу эски уйларда ҳеч ким йўқ деб ўйлаган бульдозер ҳайдовчиси Абу Модди бўлган хонанинг деворини бузади ва чол унинг тагида қолиб вафот этади.

Бу ҳикояда қувайтликларни ўтмиши билан видолашуви бор. Бир томондан янги ҳаётни шовқин сурони олдида ўтмишни кўмсаш, уни сокинлигини, ҳаётни секин аста ўтишини, кам бўлса ҳам ризқ насибани топилиши. Иккинчи томондан бу ўзгаришларга зарурият сезилади. Катта кўчалар, осмонўпар чиройли бинолар, ярқираган ойнали дўконлар, катта шаҳар шукуҳи мозий устидан ғалаба қилиши аниқ ва қатъийдир. Қаҳрамон ҳам ич ичидан шуни ҳис этиб, саросимага тушади. Бежиз унинг номи Абу Модди-ўтмиш мозий отаси, аммо келажак янги авлодлар қўлида. Ҳикояда ҳам енгил қайғу, ўтмишни романтик руҳда тараннум этиш, ҳам уни вақти ўтганлиги ҳиссиёти мавжуд.

Сулаймон Шотийнинг юқоридаги ҳикоялари анъанавий реалистик услубда ёзилган. Композицияси тўғри, изчилликда сабаб-оқибат чизигида шаклланган, хотималари мантиқий исботланган. Сюжет тузилиши персонажлар ҳаракатига асосланган, ҳодиса-воқеалар бирин-кетин ҳаётий тарзда шаклланади. Бу дастлабки ҳикояларда Шотий сўнгги ижодида рўй берган психологизм таҳлили ҳали деярли кўринмаган, фақат Абу Моддийнинг шуурларини ва изтиробларини тасвирлашда ёзувчи психологик унсурлар киргазиб, озгина руҳий ҳолати таҳлилига тўхтаган.

Охирги иккита ҳикоялар тўплами орқали “Юқори мартабага эришган одам” ва “Мен ...бошқа” асарларидан Қувайт ҳикоянавислигида ва нафақат Қувайт, балки бутун араб ҳикоянавислигини кузатувчиси, Шотийни ўзи учун ўзига хос янги услуб яратганини кўради, бу услуб уни бошқа ҳикоянавислардан ажратиб турди. Унинг услуби анча мураккаб бўлиб у ҳикоянависликда янги шаклларни қўллади. У таянган асосий ёзиш техникаси бу ёзувчини ҳозирдан ўтмиш майдонига кириб бориши ва бу ҳозирги давр ўша ўтмиш сирларини очишга калит бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги кун (давр) унда чегарланган ҳикояни бир лавҳасини ташкил қилади ва ўтмишга қаратилиб эсдаликларга йўл очади. Ёзувчи

фрагментарлик ва ассоциатив боғлаш усуллари техникасини ишлатиб ва ҳозирги кундаги баъзи вазиятларга жуда қисқа тўхтаб ўтмиш билан боғлиқ асарнинг мақсадини очиб беришга ҳаракат қилади.

Масалан, адибнинг “Мен...бошқа” (انا الآخر)⁵⁵⁵ ҳикоялар тўпламини олсак, бу ерда ҳам шубҳасиз ўша техникани кўрамиз. Мазкур тўпламдан ўрин олган “Туя” (جمال)⁵⁵⁶ номли ҳикояда ҳозирги бўлаётган вазиятда бемор отанинг муолажаси учун туя сути даво сифатида таъкидланади, аммо ота негадир туя билан она туяни олибкелишга кескин норози бўлади. Туя билан боғлиқ образ, отанинг эсдаликларини очиб беради ва ҳикояни бутун сатҳини эгаллайди.

Сулаймон Шотийнинг “Туя” ҳикоясида икки макон кўринишини - саҳро ва денгиз муҳитини кузатса бўлади. Ҳикояда ота саҳрони эслайди, бу хотиралар унинг юрагига жуда яқин ва азиздир. Чунки, саҳрода катта бўлгани учун ўша муҳитни яхши билади. Ҳикоя қилувчи ота саҳронинг ошиғи эканлиги, у тўғрисида сўзлаётганида ҳаяжонланиб кетиши, жунбушга келишида билинади. Ёзувчи диёри аҳолисини ўтмишдаги ҳаёти тўғрисида шундай дейди:

*“Халижлик инсон ҳаёти мобайнида, саҳро билан курашади. Денгиз Халижлик учун кўпроқ саҳро машаққатларидан ҳоли қилувчи макон, лекин денгиз ҳам хавфсизмакон эмас. Дарҳақиқат, Халижлик инсон сув ва саҳро орасида анча машаққатли драматик ҳолатда яшаган бўлиб, бу икки олам билануларнинг ҳаёти ва мамоти масаласи боғланган. Аммо саҳрода ўлим топиш очикроқ ва сукунатда ўтади. Денгиз билан эса, алоқаси билим ва ҳаракатга асосланган эди.”*⁵⁵⁷

Шундай қилиб, Сулаймон Шотий учун саҳро хавфли бўлса ҳам одатий табиий муҳит, унда ҳамма нарса аёндир. Лекин ёзувчи шаҳарга нисбатан бошқача фикрда.

Сулаймон Шотийнинг мазкур “Туя” ҳикояси қаҳрамони – отада - шаҳарга нисбатан маъюслик аломатини кўрамиз. У шаҳарда кўп кадриятлар йўқолишини ва одамлар орасида тарқоқликни борлигини таъкидлайди, эркинлик чегараланишини, шаҳар одамларида баракасизликни кўради (сайлов номзодлари қилмишлари, сафсатабозлик ва ҳ.к.).

⁵⁵⁵ Sulaymon Shotiy. Men... boshqa. Hikoyalar to'plami. Kuvayt, 1995

⁵⁵⁶ O'sha asar.-B.90

⁵⁵⁷ O'sha asar.-B.92-93

*“Сенга айтсам, шаҳарда йиллаб низо тўс-тўполон бўлмайди, лекин у кенгайиб эриб бормоқда, шакли йўқолиб бир хиллик ҳукм сурмоқда”*⁵⁵⁸

Умуман олганда Халиж адиблари шаҳар билан мураккаб муносабатда - бир томондан ундаги ўзгаришларни, кенгайишларни, безатилишларни кўриб ажабланадилар, иккинчи томондан унда кўп иллатларни кўришади ва қишлоқ ҳаётини, олдинги кунларни қўмсаб, хотираларга берилишади ва кўпинча бу нарса ретроспектива орқали ўз ифодасини топади.

Аммо буни романтик кайфият намойиши десак ҳам бўлади, чунки ўтмишдаги халижликни қишлоқдаги оғир ҳаётга ҳақиқатдан қайтиши, назаримизда ҳеч кимни ақлига келмайди. Эски саҳровий ҳаётга сиғиниш катта шаҳардаги рўй берадиган ёлғизлик, тарқоқлик ва бошқа шаҳарга хос иллатларга норозиликдан бошқа нарса эмас.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Халиж араб мамлакатлари ҳикоянавислиги шакллариининг янгиланиши, мавзулар доирасининг кенгайиши, саҳро, туя, денгиз ва соҳилбўйи дунёси билан боғлиқ образлар ва ифода воситалариининг изчиллашувида Сулаймон Шотий миллий ижтимоий ҳолатларнигина эмас, балки, умуминсоний қадриятлар асосида инсонни идрок этишда ўзига хос янги қарашлар олиб кираётганини кузатишимиз мумкин.

АБДУЛАҲАТОВ Нодиржон Урайимович
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси докторанти,
тарих фанлари номзоди*

КОСОНСОЙНИНГ XII-XV АСРГА ДОИР ЭПИГРАФИК ЁДГОРЛИКЛАРИ ТАДҚИҚИ

Аннотация: В данной статье описываются эпиграфические надписи XII и XV веков, которые были обнаружены в ходе исследований в мазарах “Садтири комил” и “Соғал мазар” в Касансайском районе Наманганской области.

Ключевые слова: история, эпиграфика, памятник, паломничество, святой, гробница, шейх, ученый.

⁵⁵⁸ Sulaymon Shotiy. “Men... boshqa”. Hikoyalar to‘plami. Kuvayt, 1995.-B.95

Annotation: *This article describes epigraphic inscriptions of the 12th and 15th centuries that were discovered during studies in the mazars "Sadpiri Komil" and "Sogal Mazar" in the Kasansai district of the Namangan region.*

Key words: *history, epigraphy, monument, pilgrimage, saint, tomb, sheikh, scientis.*

Маълумки, қадимги обидаларда акс этган эпиграфик битиглар бошқа ёзма манбалардаги тарих ва тарихда ўтган воқеа-ҳодисаларни ойдинлаштиришга, уларни тушунишга ва ҳатто қайта кўриб, янги фикр, мулоҳаза ва тасаввур олиб келиши мумкин.

Одатда улуғ зотлар фаолиятини ўрганиш чоғида асосий эътибор, аввало улар билан боғлиқ қўлёзма манбаларга, қаратилади. Бироқ бундай ёзма манбалар, айниқса, эпиграфик маълумотлар ҳар доим бўлавермайди. Чунки турли сабаблар туфайли бундай нодир ёдгорликлар бугунги кунимизгача етиб келмаган. Шундай бўлсада, Наманган вилоятининг Косонсой туманида жойлашган “Садпири комил”, “Гўри мирон”, “Гўзапоя мозор”, “Сўгал мозор” сингари зиёратгоҳларда олиб борилган изланишлар давомидда 30 га яқин XII – XV асрларга мансуб қабртошлари мавжудлиги аниқланди. Мазкур мақолада фақат икки зиёратгоҳдаги қабртошлар юзасидан олиб борилган дастлабки тадқиқотларнинг натижалари ўрин олган.

“Садпири комил” зиёратгоҳидаги қабртошлар

Юртимиз тарихига оид ёзма манбаларни кўздан кечирганимизда, албатта, азиз-авлиёлар ва улар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар тўғрисидаги маълумотларга дуч келамиз. Зотан, ҳар бир муаррих мамлакатда содир бўлган воқеалар тафсилоти ва шаҳарлар тарихини баён этар экан, диққат-эътиборини, шак-шубҳасиз, азиз-авлиёлар ва уларнинг номи билан боғлиқ муқаддас мозорларга ҳам қаратади. Бу борада XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Марғилонда яшаб, фаолият олиб борган буюк аллома, тасаввуф шайхи Муҳаммад Юсуфхон Хонақоҳий ҳазрат Ҳазин Марғинович (1840–1918) ижодида Косонсой⁵⁵⁹ зиёратгоҳлари ҳақидаги таърифларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.⁵⁶⁰ Ҳазин Марғиновичнинг Косонсой зиёратгоҳларига бағишланган битилган ушбу шеърида “Садпир комил” мозорига алоҳида таъриф берилишининг

⁵⁵⁹ Ҳозирги Наманган вилояти Косонсой тумани.

⁵⁶⁰ Abdulakhatov N. U. Pilgrim tourism // Proceedings of the International Conference “Tourism and education: ways of their interaction and development”/ Samarkand, 2019.P. 248-250.

боиси, ушбу зиёратгоҳнинг Фарғона водийси халқлари орасида машхурлиги сабаб бўлган⁵⁶¹.

Ривоятларга кўра, Косон шаҳари худудидаги “Садпири комил” қабристонининг пайдо бўлиш тарихи арабларнинг водийга дастлаб кириб келиш даври билан боғлиқдир. Айнан мазкур қабристон эски Косон шаҳри ўрнидаги Муғқалъа харобалари яқинида, яъни ҳозирги Косонсой шаҳрининг шимолий қисмида жойлашган.

Нақл қилишларича, айнан мазкур қабристонга илк маротаба юртимизга ислом динини олиб кирган уламолар дафн этилган бўлиб, уларни маҳаллий аҳоли пирлар деб атаган экан. Шу боис ушбу мазор уларнинг номи билан боғлиқ бўлиб, “сад пир” – “юз пир” деган иборадан келиб чиққан, деган қараиш бор. Лекин бу мазор тарихи ва унинг номланиши борасида бошқача қараиш ҳам мавжуд. Чунончи, “Косонсой ва косонсойликлар” китобининг муаллифлари Мамажсон Умаралиев ва Жамолиддин Мамажоновларнинг фикрига кўра мазор номи бошқа маъно ҳам билдириши мумкин. Чунки “садд” сўзи арабчада “девор” мазмунини ҳам англатади, “пир” эса “уста, устоз” демакдир. Мазор деворини урган уста вафот этиб, уни яқиндаги энг баланд тепаликка қўйишган. Бу кимнинг мазори деган саволга “Мазори садди пир” дейилган бўлиб, шу ном пайдо бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас⁵⁶². Бироқ XIX асрга мансуб вақфномаларда зиёратгоҳ “Садпири муришиди комил мазори” деб қайд этилган. Шундай экан чиндан ҳам мазор юздан ортиқ муришиди комиллар дафн этилган деган маъно англатишига шубҳа қолмайди⁵⁶³.

XIX аср охирида Косонсойга келган рассом Шербина Крамаренко Косонсойдаги зиёратгоҳлар ва уларда зиёратчиларнинг кўплигидан таажжубга тушган эди. У мазкур зиёратгоҳлар тўғрисида кўрган ва эшитганларини 1896 йили чоп этилган “Самарқанд вилояти бўйича кўрсаткичлар” тўпламида нашр эттириб, Косонсой обидалари тўғрисида, жумладан, “Садпир мазори” хусусида қуйидагиларни келтиради: “Уезд бошлиғи бу ердан мени Косонсойнинг чиройли водийси бўйлаб Тўрақўрғон орқали Сафит булонга юборди. Косон қадимий шаҳар бўлиб, гўзал гўшада жойлашган, одамлари ҳам шундай бўйдор ва чиройли. Мен

⁵⁶¹ Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний). – Т.: “Ўзбекистон”, 2014. –Б.414-415.

⁵⁶² Умаралиев М., Мамажонов Ж. Косонсой ва косонсойликлар. – Н.: “Наманган” нашриёти, 2015. –Б.47.

⁵⁶³ ЎзМДА, И-19, 1-рўйхат, иш-34900, в. 27.

учратган ёдгорликлардан биринчиси, бу “Садпир мазор” бўлиб, қадимги иншоотлар қолдиқлари ерга сочилиб кетган, фақат қабр устига ўрнатилган қабртошлар қолган. Мулла Мўминжон Ортиқовнинг айтишича, бу мазорнинг ёши 700 йилга тенг, буни у ўзида сақлаётган қандайдир китоб маълумотлари билан тасдиқлади. Қадимги Муғ ўрдаси харобалари бу ердан қимматли маълумот олмоқчи бўлганларга фақатгина археологик жиҳатдан аҳамиятли, холос. Сочилиб ётган лой девор қолдиқлари ва чиқиндилар менда шундай таассурот қолдирди. Маҳаллий аҳолининг айтишича, ёмғирдан сўнг бу ердан тангалар ва ҳар хил металл тақинчоқлар топишган”.⁵⁶⁴

XX асрнинг бошларида Косонда бўлиб қайтган зобит П.Е.Кузнецов ҳам ўз мақоласида Косон тўғрисида ёзар экан Садпири комил ва бошқа зиёратгоҳлар тўғрисида жумладан қуйидагиларни келтиради: “Айни вақтда Косон уч қисмга бўлинган: Юқори Косон, Қуйи Косон ва Қорасу Косон. Косон таркибига шунингдек, қўшни Юмалоқ шайх ва Хитой Косон (Хитой) қишлоқлари ҳам қўшилган. Фақат Косонга келибгина В.Бартольднинг Косон VIII аср охири IX аср бошларида Фарғона водийсининг пойтахти бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар нақадар тўғри эканлигига амин бўласан... Косон чор атрофдаги қишлоқлар учун маърифат маркази бўлиб ҳам хизмат қилади. Чунки унда тўққизта мадраса ва ўнлаб мактаблар мавжуд. Уларнинг дастлабки бино бўлган даври номаълум (уларнинг тарихи билан боғлиқ ёзма манбалар мўғуллар босқини даврида йўқ қилинган эмиш). Косон зиёратгоҳлари хусусида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Улар ичида энг машҳур зиёратгоҳлар Султон Жалолиддин Сомоний (741 ҳижрий йилда – милодий 1341 йилда вафот этган) мазори, Султон Малик Зарбахш (Олтин бахшида қилувчи), Садпир мазорларидир. Улардан иккитаси гумбазлидир⁵⁶⁵. Барча мазорларда қабрлар мавжуд (уларнинг аксариятининг тарихи номаълум). Мазорлар устида куфий ёзувлари туширилган қабр қайроқтошлари ҳам учрайди. Қабртошларида 400-700 йил илгари вафот этган кишилар ҳақида маълумотлар учрайди. (мусулмон вақти бўйича 594-910 йиллар). Бундай қабртошларнинг асосийси Садпир мазорида аниқланган. Қабристон атрофида 43 та, қабристонинг ўзида 36 та, жами 79 та қабртош мавжуд. Мазкур тошларнинг бирида мусулмонча бўлмаган ёзув қуйидаги ёзув

⁵⁶⁴ Щербины-Крамаренко Н. По мусульманскимъ святынямъ Средней Азии (Путевыя заметки и впечатления) // Справочная книжка Самаркандской области на 1896 г. Выпуск IV.С. 49.

⁵⁶⁵ Ушбу гумбазларнинг қурилган даврини Абдуллахон ҳукмронлиги билан боғлайдилар.

туширилган: “Т⁰ Т”. Маҳаллий аҳолининг сўзларига қараганда бу ёзув руслар томонидан туширилган. Бироқ биз шахсан бу фикрдан йироқмиз”⁵⁶⁶.

Таъкид жоизки, Фарғона водийсининг қадимги шаҳарлари, жумладан, Косонсойдаги “Садпир мазор” қабр тошлари тўғрисидаги маълумотлар XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида яшаб ўтган хорижлик тадқиқотчиларнинг эсдаликларида ҳам учрайди. Масалан, француз тадқиқотчиси Мари Бурдон ўзининг 1880 йилда Парижда чоп этилган “Париждан Самарқандгача” номли китобида Фарғона водийсининг қадимги шаҳарлари, Қўқон, Марғилон ва Косон билан боғлиқ қизиқарли маълумотларни келтиради. Тадқиқотчи Косонда бўлган чоғи Садпир мазор хусусида тўхталиб қуйидагиларни келтиради: “Маҳаллий жаноб Юсуфалини айтишича... 670 йил олдин қалмоқлар, мўғул халқлари, бу ўлкани босиб олиб, ўт қўйганлар ва қонга ботирганлар. Бу кулфатни бошдан ўтказган Косон халқи ҳалок бўлганлар шарафига ёзувли тошлар билан безатилган, “Садпир” (юз авлиё) деб номланган улкан мақбара қурадилар.

Мақбара Косондан унча узоқда бўлмаса-да, биз у ерга отда бордик. У ерда тахминан 70 тақа қабр бор эди. Жаноб Юсуфий ва жаноб Муллер ўзларининг диққатини тортган 30 тақа ёзувни тозаладилар ва қабристон шайхи, мулла ҳам бу ёзувларни уларга тушунтириб бера олмади...Биз “Садпир” мазори мулласига қанд ва шамлар совға қилдик: бу ҳеч қандай ҳазил ва шамасиз ёритиш эҳтиёжи учун эди. У жуда хурсанд бўлди ва боши ерга еткудек 3 маротаба эгилиб, миннатдорлик билдирди⁵⁶⁷.

Маълумотларга кўра “Садпири комил” мазорининг умумий майдони 158 гектар бўлиб, ҳозирда деярли учдан бир қисмини қабрлар эгалланган⁵⁶⁸. П. Е. Кузнецовнинг маълумотларидан келиб чиқиб, 2016 йилдп Садпири комил” қабристонини майдондаги қабртошларини ўрганиш юзасидан изланишлар олиб борилди. Маълум бўлишича, “Садпири комил” қабристонидаги ўнлаб бундай қабртошлар қору ёмғирдан емирилиб кетган ёки икки-уч метрлар ер остида қолиб кетган. Баъзан янги қабр учун қабр қавлаш чоғида ана шундай тошларга дуч келинар экан.

⁵⁶⁶ Кузнецов П.Е. О таджиках Наманганского уезда // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского Географического Общества. Том XI. Вып. 2, часть I. 1915.С.4-6.

⁵⁶⁷ Ujfalvy-Bourdon, . De Paris a Samarkand. Le Ferghanah, le Kouldja et la Siberie occidentale. Impressions de voyage d'une Parisienne. Paris, Librairie Hachette 1880. P. 355-357.

⁵⁶⁸ Дала тадқиқотлари. 2016 йил. Косонсой шаҳри Гулистон м.ф.йда яшовчи Умархон Саййид Ином ўғлидан (1944 йилда туғилган) ёзиб олинди.

“Садпири комил” зиёратгоҳидаги қабртошлардаги битиклар орасида бир вақтнинг ўзида чиройли хуснихат билан битилганлари ҳам ва бирига номутаносиб хунук хат билан ўйиб ишланганлари ҳам мавжуд. Бундай ҳолат тасодифий эмас. Мутахассисларнинг фикрига кўра қабртош ва унинг ёзуви сифати даражаси билан марҳумнинг жамиятдаги тутган мавқеи, унинг ўлими, ҳаттоки уни дафн этиш шарт-шароитлари орасида алоқа борлиги сезилади⁵⁶⁹.

Изланишлар натижасида қисман бўлсада, ўнга яқин ёзув туширилган қабр қайроқтошларини аниқлашга муяссар бўлинди:

1-қабртош. Тошнинг ҳажми 48x47x4см. Қабристонинг тўртинчи бўлими ҳудудида №1363 рақамли қабрнинг ғарб томонидан тўрт метр узоқликда жойлашган. Ёзувлар ўн бир қаторни ташкил этади.

هَذَا مَرْقَدُ الْمَجْلِسِ الْعَالِي شَمْسِ سَمَاءِ الْمَعَالِي الصَّدْرِ الْقَاضِي الْإِمَامِ الْأَجَلِ الْأَفْضَلِ الْأَشْمَلِ الْجَامِعِ
بَيْنَ الْعِلْمِ وَالْعَمَلِ الشَّيْخِ الْكَبِيرِ الْمُعَمَّرِ الْمُقَدَّمِ الْحَجَّاجِ الْأُسْتَاذِ الْمُعَظَّمِ الْأَعْلَمِ فَخْرِ الْحَاجِّ وَالْحَرَمِ... اللَّهُ
الْأَعْظَمُ الْمُفْتَى الْمُصِيبِ وَالْمُنْقِي الْمُنِيبِ حُجَّةِ الْحَقِّ عَلَى الْخَلْقِ مُرْشِدِ الْخَلْقِ إِلَى الْحَقِّ مُقْتَدِي الْمَذْهَبَيْنِ
قُدْوَةِ الْإِسْلَامِ... أَعْلَمُ الْوَرَى قَانُونِ النَّظَرِ وَالْفَنُونِ مُظْهِرِ الْحَقَائِقِ كَاشِفِ الدَّقَائِقِ نِعْمَانِ الثَّانِي عُمَانَ
الْمَعَانِي مَلِكِ الْكَأَمِ...

أُسْتَاذِ عُلَمَاءِ الْأَيَّامِ شَيْخِ مَشَايِخِ الْإِسْلَامِ بَقِيَّةِ الْأَسْلَافِ الْعِظَامِ ثِقَّةُ أَخْلَافِ الْكِرَامِ مَوْلَانَا بُرْهَانَ
الْحَقِّ وَالْإِسْلَامِ...

الْكَاسَانِي خَصَّهُ اللَّهُ تَعَالَى بِغُفُومِ رَحْمَتِهِ وَ عَمَّةٍ بِخُصُوصِ مَغْفِرَتِهِ الْمُسَمَّى مُحَمَّدِ الصَّدْرِ الْإِمَامِ
الْأَجَلِ الْأُسْتَاذِ الْمُقَدَّمِ الْمُفْتَى الشَّرْقِ وَالصِّينِ ظَهْرُ الْحَقِّ وَ الدِّينِ الْأَشْيِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الشَّيْخِ الْكَبِيرِ الْإِمَامِ
الْأَجَلِ الزَّاهِدِ الْحَجَّاجِ الْهُدَامِ مُفْتَى الْأَنَامِ...

السَّنَةِ... أَسْتَاذِ الْأَنْمَةِ فِي الْعَالَمِينَ عَمْرُ بْنُ الْقَاضِي الْإِمَامِ الْأَجَلِ الْأُسْتَاذِ الْحَجَّاجِ سَفِيرِ دَارِ
الْخِلَافَةِ...

القَاضِي الْعَالِمُ الْمُتَقَنَّ الْمُحَقِّقُ الْحَسَنُ بْنُ الْأَمِيرِ الْعَادِلِ الْمُجَاهِدِ مُظْهِرِ كَلِمَةِ الْعِلْيَا ق...

... تَغْمِدُهُ اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ وَ رِضْوَانِهِ وَ أَسْكَنَهُمْ ... جَنَانَهُ

... وَ خَمْسِينَ وَ سِتْمَايَةَ

1. Ҳазо – марқад

2. ал-мажолис ал-оли шамсу само ал-маъоли ас-садр ал-қози ал-имом
ал-авҳаду ал-ашмал ал-жами

3. Илми ва-л-амали шайх ал-кабир ал-мужсам ал-муқтадо ал-
ҳажжжож устод ал-(?) ал-муаззам ал-алам фахр ал-ҳажж ...

4. Аллоҳул аъзам ал муфти ал мусиб вал мутаққи ал-муниб
ҳужжжатул ҳақ ала-л-ҳақ муришиди халқ илал халқ...

⁵⁶⁹ Шайбонийлар қабртошларидаги битиклар. Нашрга тайёрловчилар: Б. Бобожонов, А.Мўминов, О. Пауль. Висбаден.: Доктор Людвиг Райхерт нашриёти. 1997. –Б.5.

5. Аъламул варо қонун ан-назар ... мазҳар ал-ҳақойиқ кошиф ал-дақойиқ нуъман ас-сани

6. Устозу уламо ал-айём шайх машойих ал-ислом нақийу ас-салаф ал-иъзом сафату ахлаф (?)...

7. ал-Косоний Ҳизбатуллоҳ олий ... Умар би-хусуси мағфират ал- (?) мусаммо Муҳаммад

8. аш-шараф ... заҳир ал-ҳақ... Абдуллоҳ шайх ал-кабир ал-имом ал-ажалл ...

9. ... устод аиммат ал-оламин умарул қози... ал-имом ал-ажалл саййид ал-ҳужжэжэ

10. Қози ал-имом ал-олим ал-мутқин ал-муҳаққиқ ҳужжэжэ ал-Ҳасан мин ал-амир ал-ал олил мужоҳид... тағаммадаҳ Аллоҳ таъоло би-раҳматих ...

Таржимаси: Бу— олий мажлис (қозилар қозиси), юксаклик самоси, бош қози, буюк, афзал, кенг қамровли ва илм билан амалнинг ўртасини жам қилган имом, улуғ ва навқирон, ҳужжати ўткир пешқадам шайх, буюк ва энг билимдон устоз, ҳожилар ва ҳарамнинг фаҳри... фатволари тўғри чиқувчи муфтий, Аллоҳга тавбалар қилиб яшовчи тақво эгаси, Аллоҳнинг халоиқлар устидаги ҳужжати, халоиқларни ҳақиқат сарига далолат қилгувчи, икки мазҳабнинг етакчиси, ...нинг йўлбошчиси, халоиқларнинг энг билимдони, назария ва фанлар қонуни, ҳақиқатларни кўрсатиб бергувчи ва дақиқ маъноларни кашф қилгувчиси, иккинчи Абу Ҳанифа Нуъмон, маънолар уммони, ...нинг шоҳи,

Бугунги кун уламоларининг устози, исломдаги шайхларнинг шайхи, буюк салафларнинг давомчиси, улуғ халафларнинг ишончига эришган зот мавломиз ҳақиқат ва исломнинг ҳужжати ...

Косонийнинг қабридир. Аллоҳ таоло у зотни Ўзининг умумий раҳмати билан хосласин ва хос мағфирати билан у зотни қамраб олсин. У зотни Бош ва улуғ имом, пешқадам устоз, Шарқ ва Чин ўлкасининг муфтийси, ҳақиқат ва диннинг устуни Муҳаммад ал-Ўший Абдуллоҳ ибн буюк шайх, улуғ имом, зоҳид, ҳужжати ўткир, моҳир билимдон, халоиқларнинг муфтийси...

Суннат ... бу оламдаги имомларнинг устози Умар ибн қози, буюк имом, ҳужжати ўткир устоз, халифалик салтанатининг элчиси... қози, мустаҳкам олим ва муҳаққиқ Ҳасан ибн адолатли ва мужоҳид амир, Аллоҳнинг олий калимасини намойиш қилгувчи ... деб аталгандир.

Аллоҳ у зотни Ўзининг мағфирати ва розилиги билан ўраб олсин ҳамда уларни Ўзининг жаннатларининг ...га жойласин.

...олти юз эллик ...чи.

Ушбу битиклардан кўринадик, ушбу қабртош тахминан 1253 милодийда вафот этган машҳур аллома ўз даврида иккинчи Имоми Аъзам деб эътироф этилган Муҳаммад ал-Ўший Абдуллоҳ ибн... Косонийга тегишли бўлган.

2-қабртош. Тошнинг ҳажми 51x46x10 см. Қабристоннинг бешинчи бўлими ҳудудида, йўлак бўйида жойлашган. Ёзувлар беш қаторни ташкил этади.

هذا قبر الشيخ السيد الإمام الأجل الزاهد الحجاج المحدث ... استاد ...

Таржимаси:

Бу – шайх, Саййид, буюк имом, зоҳид, хужжати ўткир ва муҳаддис зот..., ...нинг устозининг қабридир.

3-қабртош. Тошнинг ҳажми 60x36x4см. Қабристоннинг тўртинчи бўлими ҳудудида жойлашган. Ёзувлар ўн бир қаторни ташкил этади.

4-қабртош. Тошнинг ҳажми 60x31x4см. Қабристоннинг тўртинчи бўлими ҳудудида жойлашган. Ёзувлар ўн қаторни ташкил этади.

5-қабртош. Пишиқ гиштга туширилган ёзув. Бешинчи бўлим ҳудудида жойлашган. Гиштнинг ҳажми 29x14x4 см. Гиштда “Уста Ҳошимхон 1203-1293” сана туширилган. Демак Уста Ҳошимхон саксон саккиз яил умр кўрган.(1789-1877)

6-қабртош. Тошнинг ҳажми 42x37x4см. Қабристоннинг бешинчи бўлими ҳудудида жойлашган. Ёзувлар уч қаторни ташкил этади.

7-қабртош. Тошнинг ҳажми 37x35x4см. Қабристоннинг (?) бўлими ҳудудида жойлашган. №335 рақамли қабрнинг устида жойлашган. Ёзувлар тўрт қаторни ташкил этади.

هذا قبر الأمير الإمام محمد بن مسعود المشتوقى ال...نكى رحمه الله

Таржимаси: Бу – амир, имом Муҳаммад ибн Масъуд ал-Маштувқий ал... раҳимахуллоҳнинг қабридир.

8-қабртош. Тошнинг ҳажми 39x22x3см. №813 рақамли қабрнинг жануб томонидан уч метр узоқликда жойлашган. Ёзувлар етти қаторни ташкил этади.

9-қабртош. Тошнинг ҳажми 44x31x9 см. Ёзувлар деярли ўчиб кетган. №1497 рақамли қабрнинг чап томонида жойлашган.

10-қабртош. Тошнинг ҳажми 36x35x8см. Тошнинг ярми, яъни тепа қисми сақланган, холос. №321 рақамли қабрнинг қуйи томонида, йўлак

бўйида жойлашган.

11-қабртош. Тошнинг ҳажми 64x52 см. Ҳозирда мазкур тош “Садпири комил” жомеъ масжиди ҳудудида сақланади.

12-қабртош. Тошнинг ҳажми 25x35 см. Қабр тошида “Ҳазо қабр” деган ёзувгина сақланиб қолган. Ҳозирда мазкур тош “Садпири комил” жомеъ масжиди ҳудудида сақланади.

13-қабртош. Косонсой тумани музейида “Садпири комил” қабристонидан олиб келинган қабртоши мавжуд⁵⁷⁰. Мазкур қабр тошини осори атиқи сифатида музейга олиб келиниши хусусида унинг тавсифида қуйидагича маълумот келтирилган: “Ушбу қабр тоши Зокиров Абдусатторхўжа бува томонидан музейга келтирилган. Улар ҳам бу қабр тошини кимга таллуқлигини билмайдилар. Улар бу тош азиз бир кишига тегишли деб ўйлайдилар. Музейга келтириб бердилар”.

Қабр тошининг ҳажми 40x35x8 см. бўлиб, унга қуйидаги сўзлар битилган:

- 1. Ҳазо марқад*
- 2. Шайх ал-имом аз-зоҳид ал-бориъ ал-муттақий, зайн ад-дин,*
- 3. воъиз ал-муслимин, имом аз-зоҳид фи-л-оламин.*
- 4. Ҳодака авлод ал-муминийн Муҳаммад-Амин ибн шайх ал-имом*
- 5. ал-муттақи Зайн ад-дин ал-Ҳасан ибн Олим, анор Аллоҳу*
- 6. маджа‘аху ва жа‘ала бухбұхат ал-жаннати манзилах!*
- 7. Тувуффия фи йавм ас-сабт ас-соби‘и ва-л-‘ишрун мин шаҳр рамазон мин шуҳур*
- 8. санат хамс ва арбаъун ва ситту миатин.”*

Таржимаси: “Бу - шайх зоҳид имом, ажиб иқтидорли, тақводор, динга зийнат берувчи ва дин зийнати, мусулмонлар воизи, оламдаги зоҳид имомлардан бири (Аллоҳ) унга (ва) мўъминлар авлодига (ўз тухфасини берсин) Муҳаммад Амин қабридир. Бу киши шайх ва тақводор имом Зайнуддин ал-Ҳасаннинг ўғлидир. Бу киши эса Олим исмли кишининг ўғлидир. Аллоҳ унинг қароргоҳини ёруғ қилсин ва унинг (охиратдаги жойини) роҳат-фароғатли жаннатда қилсин. 645-йилда, 27-рамазонда, шанба куни вафот этдилар”.

Мазкур қабр тошидаги алломанинг вафот этган санасини милодий йили билан ҳисоблаб чиқилса, 1248 йилнинг 25 феврал санасига тўғри келади.

⁵⁷⁰ Абдуллаев А. Ўчмас юртим зиёси. – Т.: “Наврўз” нашриёти, 2015. –Б.138.

Юқорида қабртошларда битилган ёзувлардан маълум бўладики, “Садпири комил” қабристониди асрлар давомида тақводорлар, Ислон динига зийнат берувчилар, воизлар, зоҳидлар, буюк шайхлар, садрлар, қозилар, валоят соҳиблари, тариқатнинг муршиди комиллари, Косонсой ҳимоясида жон берган марди майдонлар дафн этилган.

“Сўғал мазор” зиёратгоҳидаги қабртошлар

Мазкур зиёратгоҳ Косонсой тумани “Боғқўча” (аввалги номи “Мултон” ва “Девони зах” деб аталган) маҳалласида жойлашган. Айтишларича, зиёратгоҳга баданига сўғал тошган одамлар келиб, мазор ёнида ўсиб турган садда қайрағочнинг бир шохчасидан олиб кетган. Шох қуриб борган сари бадандаги сўғал ҳам қуриб охир оқибат йўқолиб кетар эмиш⁵⁷¹. Набот топилиши, шифо эканлиги мисоллар орқали келтирилади.

Мазор одам бўйи барабар хом ғишт билан ўрал қўйилган. Усти очик ҳолда. Ичкарида ўрта асрларга мансуб тўрт дона қабртошлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳажми қуйидагича.

1-қабртош. 47x39 см.

1. Ҳаза қабруш шайхил азиз...

2. Азъафул ибод, зокиру машойихил билод.

3. Доъил муслим ҳамидул миллати ваддин. Ваҳува ай самон.

4. Вас-самонийна ар-роҳий ила роҳмати роббиҳи. Муҳаммад ибн Али ибн.

5. Муҳаммад ал-Карвоний. Тувуффия фий лайлатил аҳади фий гиррати.

6. Зил қаъдати саната миата ва хомсийн ва...

Таржимаси:

Ушбу қабр шайхи азиз.....бандаларнинг заифроғи, шаҳар машойихларини (доим) ёдга олувчи, мусулмонларнинг даъватчиси, дину миллатнинг олқишлангани, у, яъни саксон саккиз (ёшда бўлиб) роббисининг раҳматини умид қилувчи Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад ал-Карвонийдир. У саккиз юз эллик биринчи йил зулқаъда (милодий 1447 йил январ)нинг бошида вафот этгандир.

2-қабртош 44x27 см.

هذا قبر ال... الأمير الإمام الأجل الزاهد العالم الأعز الأشرف منتخب الدين ... (فخر الملوك و السلاطين باب ... فى العالمين أحمد بن عثمان بن عدنان الملقب ب... غفر الله له و لمن زار قبره توفى ليلة الأربعاء التاسع و العشرين من جماد الآخر سنة

⁵⁷¹ 2015 йил. Дала тадқиқотлари. Наманган вилояти, Косонсой тумани Боғқўча маҳалласида яшовчи Ҳидоятхон Ҳасановадан (1949 йилда туғилган) ёзиб олинди.

ستمائة... اللهم اغفر لكاتبه عمر بن محمد (الحمامي)

Таржимаси:

Бу – ... амир, буюк имом, зоҳид, олим, энг муҳтарам ва шарафли олим, диннинг саралаб олинган шахси, ... шоҳ ва султонларнинг фахри, бу оламдаги ...нинг эшиги Аҳмад ибн Усмон ибн Адноннинг қабридирки, у зотга ... деб ном берилгандир. Аллоҳ у зотни ҳам, у зотнинг қабрини зиёрат қилганларни ҳам мағфират қилсин! У зот олти юз инчи йилнинг Жумодил охирнинг йигирма тўққизинчисида чоршанба кечаси вафот этди. Аллоҳим, бу ёзувларни ёзган Умар ибн Муҳаммад Ҳамомиёни мағфират қилгил!

Қабртошдаги ёзувлардан маълум бўладики, мазкур қабрда замонасининг машҳур алломаларидан бири тахминан XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Аҳмад ибн Усмон ибн Аднон исмли зот дафн этилган.

3-қабртош. 48x33 см. Қабртошда тўққиз қаторга ёзув туширилган бўлиб, фақат “ушбу қабр... шайхул жалил... шайх Умар ибн Муҳаммад” деган ёзувларни ўқиш имкони бўлди.

4-қабртош. 52x37 см. Қабртошда беш қаторга ёзув туширилган бўлиб, фақат “ушбу қабр... шайх Муҳаммад Кушкий... жумодил охирнинг” деган ёзувларни ўқиш имкони бўлди.

Учинчи ва тўртинчи қабртошлардаги битикларнинг ёзилиш усулига кўра ушбу қабртошлар ҳам XIII –XIV асрларда яшаб ўтган улуғ олимларга тегишли эканидан далолат беради.

Санъат ва маданият нуфузининг қадимий тараққиёти, ўрта асрларнинг ижтимоий-тарихий муҳити ғояларида давом этган бўлса, кейинги асрларда ҳудудий санъат ва маданият мактабларини ривожига туртки бўлди. Қадимий маданиятнинг илдизлари томир отган Наманган вилоятининг Чуст, Поп, Косон, Эйлатон, Аҳси каби тарихий манзилгоҳларида бу омилнинг ифодаси ўз аксини топган.⁵⁷² Бинобарин, Косонсой туманидан аниқланган ўрта асрга мансуб қабртошлари маълум бир санъат қирраларини даврий қиёфасида намоён этганлиги билан аҳамиятлидир.

⁵⁷² Аҳмадалиев Т. Наманганнинг ўрта асрдаги меъморий қиёфаси (Султон Саййид Жалолиддин мақбаралар мажмуаси асосида) // Марказий Осиё археологияси, тарихи ва маданияти халқаро илмий конференция маърузаларининг тезислари. Т., 2002. –Б.30.

РАҲМОНОВ Камол Жамолович
Бухоро давлат университети
“Жаҳон тарихи” кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди

“БУХОРО АХБОРИ” ГАЗЕТАСИНИНГ БИРИНЧИ
МУҲАРРИРИ САИД АҲРОРИЙИНГ “ИСМОИЛ СОМОНИЙ
САҒАНАСИ” МАҚОЛАСИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

***Аннотация:** В статье на имеющиеся сведения официальной печати XX века освещены своеобразные особенности архитектурного памятника мавзолею Исмала Самани, находящиеся в городе Бухара.*

***Ключевые слова:** пресса, редактор, исторический памятник, арабская и персидская архитектура, археологические исследования.*

***Annotation:** In the article the comments on the mausoleum of Ismail Samani which is the rare architectural monument in city of Bukhara based on the official media of the XX th centure are expressed.*

***Key words:** media, editor, historial monument, Arabic an Persian architecture, archeological excavations*

Бухоронинг моддий ва маънавий бой тарихи ўтмишнинг барча босқичларида муаррихларни ўзига мафтун қилиб келган. Айниқса, ўрта асрларда Бухоро шаҳри ва унинг атрофида бунёд этилган тарихий бетакрор обидалар, уларнинг мусулмон дунёсидаги ўрни ва роли беқиёс эканлиги исбот талаб қилмайди.

Х-ХII асрларда Бухоро нафақат Шарқда, қолаверса, бутун дунёда илм ва маданиятнинг улуғ бир масканига айланган. Бухоро “қуббатул ислом”, яъни “ислом динининг гумбази” ва буюк уламолар сўзи билан айтганда “қуввати дини ислом” деб тан олинган ҳам Бухоронинг жаҳонда, бугунги Шарқ минтақасида мусулмон дунёсининг мўътабар марказларидан бири бўлишидан эътирофдир⁵⁷³. Айни ушбу асрларда иқтисодий тараққиёт, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, сомонийлар ва қорахонийлар даври ҳукмдорларининг олиму фузалоларга ҳомийлик қилиши, улар томонидан яратилган илмий кашфиётларга ҳадя ва совғалар берилиши маданият ривожига кенг йўл очган. Нафақат Бухорода, қолаверса, мусулмон дунёсининг турли мамлакатларида олимлик рутбасига эришган илмли ва илмпарвар кишилар Бухоро ҳукмдорлари ҳимматидан баҳраманд

⁵⁷³ Қ.Ражабов, С.Иноят. Бухоро тарихи. –Тошкент: “Tafakkur”, 2016. –Б.6.

бўлишган. Бугунги кунда ўзининг қурилиш санъати ва бетакрор жамоли билан минг-минглаб сайёҳларни ўзига жалб қилаётган Бухоро ҳукмдорлари қароргоҳи- Арк, Исмоил Сомоний мақбараси, Минори Калон кабилар юқорида қайд қилинган асрларнинг меъморий гултожиларидир. Шунинг учун моддий ва маънавий тарихимиз ҳақида юртдошларимиздан қайси бири бирор-бир калом айтишга жазм қилар экан, ўз она юрти тарихий осори-атиқалари ҳақидаги фикрларни маржон шодаларидек оқ қоғозга туширар экан, мўъжизакор обидалар қурилиш санъати, тарихи, мусулмон ва Шарқ меъморчилигидаги мавқеи ҳақида фахр ва эҳтирос билан ёзади⁵⁷⁴.

Жумладан, Бухоро Халқ Совет Республикаси йиллари(1920-1924)да матбуот ходимлари сафида фаолият олиб борган, “биринчи муҳаррир” номи⁵⁷⁵ билан тарихга кирган Маҳмуд Саид Аҳрорий⁵⁷⁶ ҳам “Исмоил Сомонийнинг сағанаси (X аср ёдгорлиги)” номли салмоқли мақолани ёзган. Аввало, мақолани чоп этилиши билан боғлиқ масалага бир қадар аниқлик киритсак.

Саид Аҳрорийнинг мазкур мақоласи “Озод Бухоро” газетасининг 1924 йил 27 сентябрдаги 146-сониди, “Тарих ва осори-атиқа” рукни остида чоп этилган⁵⁷⁷. Ушбу мақолани ёзишга муаллифни айнан БХСР йилларида Бухоро тарихий обидаларини ўрганиш, асраб-авайлаш ва уларни келажак авлодга етказиш, бу борада таъмирлаш ишларини йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилганлиги ундаган. “Бухоро инқилоби” даврида шаҳар ичидаги тарихий обидаларнинг анчаси шикаст кўрган. Оғир иқтисодий аҳвол ва сиёсий вазиятга қарамай, БХСР Нозирлар Кенгаши Бухорони

⁵⁷⁴ Қаранг. Бухоро: тарих саҳифалари. Мақолалар тўплами. –Бухоро: Бухоро, 1999. – 184 б.; Сайид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги /Форс тилидан таржима, таржимон номидан сўзбоши ва айрим изоҳлар муаллифи Тўраев Ҳ. -Бухоро, 2004; Абдусаттор Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. –Тошкент. “Akademnashr”, 2017. -592 б.ва ҳоказо.

⁵⁷⁵ Ҳайитов Ш. Биринчи муҳаррир // Бухоронома. 2003 йил 10 сентябр; Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида (1920-1924 йиллар). - Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, 2012. – 25 б.

⁵⁷⁶ Маҳмуд Саид Аҳрорий -1895 йилда Арабистонда туғилган. 1920 йилнинг кузида Бухорога келади ва Ёш бухороликлар партиясига аъзо бўлиб киради. Шу вақтдан бошлаб, БХСРнинг ягона матбуот органи “Бухоро ахбори” газетасида муҳаррир вазифасида хизмат қилади. 1921 йил июнидан БХСРнинг Озарбайжондаги консули бўлиб ишлади. Бухорога қайтгач, 1923-1924 йиллар давомида “Озод Бухоро” газетасида муҳаррир ўринбосари ва давлат нашриёти раҳбари лавозимларида фаолият юритди. 1925 йилдан Саид Аҳрорий Самарқандда молия-иқтисод техникумида ўқитувчилик қилган. 1930 йил 12 ноябрда айнан шу ерда ҳибсга олинган. 1931 йил 23 майда Москва шаҳрида РСФСР жиноят мажмуасининг 58-моддаси 4-банди билан отувга ҳукм этилган. Ўлиmidан сўнг оқланган.

⁵⁷⁷ Саид Аҳрорий. Исмоил Сомонийнинг сағанаси (X аср ёдгорлиги) // “Озод Бухоро”. 146-сон. 1924 йил 27 сентябр.

кўрки бўлган обидаларни таъмирлаш ва янгидан тиклаш учун маълум миқдорда маблағ ажратган. Афтидан, қаламкашлик тажрибасига эга бўлган, ўтмишни чуқур билган шахслардан бири Саид Аҳрорий ҳукуматни ва жамоатчиликни эътиборини Исмоил Сомоний мақбарасига қаратган. Мақолада: “Исмоилнинг (ҳукмронлик йиллари: 874-907) буйруғи билан жуда яхши зийнатланган муҳташам, шоҳона бино солинғондур, тарихнинг гувоҳлигига кўра, бу жой чиройли боғлар, кўркем ҳовузлар, гулзор ва фонтанлар ҳамда доимо оқиб турғон ариқлар билан қуршалғон бўлиб, жуда жозибали кошона бўлғондур”⁵⁷⁸, - деб ёзади муаллиф.

Саид Аҳрорий Исмоил Сомонийнинг хўжалик ва ободончилик соҳасидаги хайрли ишларини бирма-бир санаб чиқади. Сунъий суғориш соҳасига алоҳида эътибор қаратилганлиги, шаҳар ободончилиги йўлида боғу роғлар барпо этилганлиги, мадрасалар, масчит ва хонақолар қурилганлиги ҳақида ғурур билан ёзади. “Бироқ, - дейди муаллиф, - уларнинг кўпчиликлари замонлар ўтиши билан тарих қаърига кетди. Бирдан-бир ўша давр ёдгорлиги Сомоний сағанаси ҳозиргача йўқолмаган бир атиқадур. У қиммати назар диққатларни жалб этғон, араб ва форс меъморчилигининг қўшилишидан пайдо бўлғон бир усул каби кўринсада, бутунлай бошқача бир кўриниш арз этадур”. Бу обида ҳақида ёзар экан, Саид Аҳрорий бундай меъморчилик санъати усули бетакрор эканлиги, ўзига хослиги, бино оддий бўлиб кўринсада, ғиштлари жуда санъаткорона, тўғри, текис ва залворли терилганлиги билан ажралиб туришига эътиборни қаратади. Ўрта асрларда пишиқ ғишдан бинолар барпо этиш анъанаси шаклланганлиги, ғиштларнинг девордан бир қадар чиқиб туриши, бу эса сояли чизиқлар ҳосил қилиши баробарида тамоман ўзгача латиф бир шакл беришини синчковлик билан илғай олган.

Мақола матни билан танишар эканмиз, С.Аҳрорий Сомоний мақбарасининг қурилиш усулини ундан икки аср кейин қурилган Минораи Калон билан қиёсий таҳлил қилади. “Исмоилнинг сағанасига қараганда минорнинг ғиштлари деворидан ташқариға жуда оз чиққондур. Исмоилнинг сағанасида эса бу ғиштлар жуда кўп илгари чиқиб, бундан ҳосил бўлғон сояли чизиқлар биноға тамоман бошқача бир шакл берадур”, -деб ёзади муаллиф. Бу ўринда таъкидлаш жоизки, минора “инқилоб даври”да кўп шикаст кўрган. Шунинг учун Саид Аҳрорий Сомонийлар

⁵⁷⁸ Ўша мақола.

мақбараси Минори Калонга нисбатан яхшироқ сақланганлигига алоҳида урғу беради.

Сомонийлар мақбараси тарихнинг нодир меъморий обидаси экан, унинг кўринишини сақлаш, кўзга яққол ташланиб туришига эришиш учун обиданинг латофатини янада жозибали қилиб кўрсатишга хизмат қиладиган тавсияларни ҳам мақола матнидан ўрин олганлиги унинг илмий қимматини оширган. С.Аҳрорий шахсий тавсияларига кўра, кейинги асрларда мақбара олдида бунёд этилган уй (бино)лардан бири тарихий обиданинг тўлалигича кўзга ташланишига тўсиқ бўлиб қолганлиги, ўша иморатни эҳтиёткорлик билан олиш кераклиги қайд этилади. “Шунда,- деб ёзади Саид Аҳрорий, - Исмоил сағанасининг кўрар кўздан яширинғон тарафи очилиб, бутун нафосатини арз эта оладур”. Иккинчидан, асрлар давомида сағана қанчалик мустаҳкам қурилган бўлмасин, унинг шикаста бўлган, сал нураган жойларини таъмир этиш ҳамда зах қумлардан тозалаш зарур деб таъкидлайди. Матбуотга мақола билан чиқиш орқали муаллиф бухороликларни умумхалқ хашарига чорлайди.

“Яна бир вазифа – бинони озода тутиб куббасининг устидаги лайлак уяси тездан кўтарилган тақдирда осори-атиқамизга ҳурмат этилғон бўлур эди”⁵⁷⁹, –деган фикрлар билан мақолага сўнгги нукта қўйилади.

Бундан бир аср муқаддам ёзилган С.Аҳрорийнинг мақоласи Сомонийлар мақбарасининг ўша даврдаги ҳолати ва кўриниши ҳақида маълумот бериши билан қимматли манбадир. Мақола матнининг чуқур таҳлили шуни кўрсатадики, у 3 қисмдан иборат.

Мақоланинг биринчи қисмида муаллиф И.Сомоний яшаган тарихий давр, ҳукмдорнинг моддий ва маънавий маданият ривожига қўшган беқиёс ҳиссаси, бунёдкорлик фаолияти ҳақида фикр билдиради.

Иккинчи қисмида эса мақбаранинг Бухоро тарихий обидалари орасидаги беқиёс ўрни, қурилиш услуби ва санъати, бундан юз йиллар олдинги аҳволи ҳақида фикр ва мушоҳада юритилади.

Ниҳоят, мақола сўнгги қисмида Сомонийлар мақбарасини асраб-авайлаш, бутунлиги ва жозибадорлигини сақлаш ҳақида аниқ тавсиялар берилади.

Афсуски, БХСР йилларида Бухородаги Сомонийлар мақбараси сингари тарихий обидаларни таъмирлашдек қутлуғ ишлар тўлалигича бажарилмади. Кейинчалик, 1925 йилда мақбаранинг гумбази таъмирланган. В.Вяткин бошчилигида археологик текширувлар олиб

⁵⁷⁹ Ўша мақола.

борилган. 1937-1939 йилларда Б.Засипкин ва Уста Ширин Муродов бошчилигида таъмирлаш ишлари олиб борилган⁵⁸⁰.

Ҳозирда Сомонийлар мақбараси шаҳар маданият ва истироҳат боғи ҳудудида жойлашган бўлиб, хорижий ва маҳаллий меҳмонлар учун зиёратгоҳ ҳисобланади.

Истиқлол туфайли моддий ва маънавий бойликларимиз халқимизга қайтарилди. Тарихий обидаларга қадриятларимизнинг муҳим бир бўғини сифатида қаралиб, Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси ва Минораи Калон Бутунжаҳон нодир обидалари рўйхатига киритилганлиги С.Ахрорий сингари аجدодларимизнинг орзу-умидлари амалиёт кўзини очганлиги билан бир асрлик тарихий доvon орқали бизни боғлаб турибди.

НАСРУЛЛАЕВ Неъматилла Ҳикматуллаевич
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”
кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди

ҚЎЛЁЗМА КИТОБЛАРНИ БАДИИЙ БЕЗАШДА ШАРҚОНА
УСЛУБ

***Аннотация:** В статье указано практическая важность библиотечного дела при копировании рукописи и создании ее в виде единой книжной форме. Также даны, содержания текста с украшение рукописей в восточном мире. Подчеркивается, важность абру и миниатюрного искусства в художественном оформлении рукописей. В заключение отметим, что неизучая художественных украшений, что невозможно освоить историю литературы и внутренние и внешние факторы письменных источников.*

***Ключевые слова:** копирование, создать рукописей, бумагарез, переписчик, музаххиб, лаввах, мусаввир, саххаф, переплетчик, абру, миниатюра.*

***Annotation:** The article points out the practical importance of librarianship when copying a manuscript and creating it in a single book format. It is also given the contents of the text with decoration of manuscripts in the eastern world. The importance of abru and miniature art in the decoration*

⁵⁸⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. –Тошкент, 2002. -Б. 248.

of manuscripts is emphasized. In conclusion, we note that written history cannot be perfectly mastered without studying the internal and external factors of the written sources, the artistic ornaments elaborated on them.

Key words: Copying, create a manuscript, paper cutter, calligraphy, muzahhib, lavvoh, musavvir, sahhof, cover, abru, miniature.

Кўчириб ёзиш, кўчириб олиш, китобдан нусха кўчириш китобатнинг аввалги маъноси бўлса, бошқа бири илгари оғзаки равишда яшаб келган ёки айрим бўлаклари хатга олинган бўлса ҳам, деярли тарқоқ бўлган асарнинг матнларини узил-кесил, яхлит бир китоб ҳолида ёзма шаклга келтиришга тушунилади⁵⁸¹. Масалан, ислом динининг муқаддас китоби – Қуръони карим хулафои рошидинларнинг учинчиси бўлган халифа Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу ташаббуслари билан китобат қилинди ва милодий 651 йилда ягона китоб ҳолига келтирилди. Бу нусха Қуръоннинг таянч нусхаси бўлиб қолди.

Шарқда китобатчилик иши қўлёзма яратиш билан боғлиқ барча жараёнларни ўз ичига олади. Бу ишда бир неча касб эгалари иштирок этади⁵⁸². Масалан: қоғозрез – қоғозлардан маълум ўлчамдаги варақлар тайёрлаб берган, хаттот – матнни кўчирган, музаҳҳиб – олтин суви бериладиган ўринларни афшонлаган, лаввоҳ – лавҳа, унвон, сарлавҳа ва жадвалларни зийнатлаган, мусаввир – белгилаб қўйилган саҳифаларга расм ишлаган, саҳҳоф қўлёзмаларни китоб ҳолига келтирган, мужаллид – китобга мато ёки чармдан жилд тиккан. Шундай қилиб китоб иши бир неча ҳунармандлар ҳамкорлигида ижодий ва амалий қўл меҳнати билан тайёрланган. XIV-XV асрлардан бошлаб Ўрта Осиёнинг йирик маданий марказларида кўпроқ бадиий китоблар яратиш тараққий этди. Худди шу даврдан бошлаб, китобат иши санъат даражасига кўтарилди⁵⁸³.

Қадимдан қўлёзмаларни безатиш санъати ўз даври ва матн мазмунига қараб турлича кечган. Айниқса, муқовасоз саҳҳофлар қўлёзмаларнинг устки қисмларини безатишга жуда катта эътибор берганлар. Чунки, у матн ҳимояси учун лозим бўлган бирламчи воситадир. Лекин шундай бўлса-да, китоб муқовачилигининг замонавий тарихи ҳақида ҳали махсус адабиётлар етишмайди. Масалан, 1799 йил Ибодуллоҳ ибн Султон Али

⁵⁸¹ Насруллаев Неъматулло. Кодикология ва текстология фанининг назарий масалалари. – Т.: “Musiq” нашриёти, 2019. – Б. 37-38.

⁵⁸² Муҳаммаджон Ҳакимов. Шарқ манбашунослиги луғати. – Т.: “Davr Press” нашриёти, 2013. – Б. 241-246.

⁵⁸³ Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1980. – 248 б., Бобохонов А.Ҳ. Асрлар ошган зиё масканлари. – Т.: “O’zbekiston” нашриёти, 2011. – 248 б., Глухов А. Асрлар қаъридан. – Т.: Ўзбекистон, 1979. – 184 б.

Балхий тарафидан таълиф этилган “Силсила-йи олийа-йи ҳазрат-и Хожагон – Нақшбандия” асари қўлёзмаси учун лакланган, нақшли муқова тайёрланган. Қўлёзманинг ички безаклари ҳам шунга мос. Шайхлар номи айлана диаграммалар ичига зарҳал ва оқ бўёқ билан ёзилган. Хошияларига гулдор безаклар чизилган. Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида бундай қўлёзмаларни кўплаб учратиш мумкин. Қўлёзмаларни тайёрлашда қадимдан унинг саҳифаларини безашда турфа ранглардан ҳам фойдаланилган. Кейинчалик эса унинг бир соҳа сифатида ривожланишига туртки бўлган. Қўлёзмаларни безашдаги мана шундай услублардан бири – абрудир.

Абру – қоғозга ишлов бериш санъати ҳисобланади. Унга кўра, маълум бир кўриниш дастлаб сувда акс эттирилади, кейин у қоғоз ёки матога олинади. Соҳа вакилларининг қайд этишича, абру санъатига оид энг қадимий расм XI асрга мансуб⁵⁸⁴. Лекин у топилманинг юксак дид билан яратилганлиги, абру санъати ундан ҳам аввалроқ мавжуд бўлганига далолат қилади. Олимлар орасида унинг айнан қаерда ва қачон яратилганлиги ҳақида ҳозиргача турфа хиллик тортишмалар мавжуд. Баъзилар унинг ватани Ҳиндистонда десалар, баъзилари уни Бухорода, бошқалар эса, Эронда ривож топгани ва кейинчалик туркларда ҳам тарқалганини эътироф этадилар. Мутахассисларнинг умумлашган фикрларига кўра – абру айнан Шарқ ўлкаларига хос бўлган бадиий санъат туридир. Абру – ранглар рақси бўлиб, улар ёнма-ён бир-бирини боғлаб ажойиб жиловларни гавдалантиради. Баъзида унинг – сувда чизилган расм экани ҳам кулоққа чалинади. «Абру»нинг қандай таржима қилинишидаги қарашлар ҳам турлича. Масалан: «ab-ru» сўзи (сув юзига) маъносини берса, чиғатойчада «ebre» сўзи (тўлқинсимон) дея таржима қилинади. Форслар эса, абрунинг фақат ўзларига хос эканлигини исботлашга уриниб, «ebri»нинг (булут) калимасидан олинганини қайд этадилар. Чунки, сувдаги ранглар бамисоли булутлар каби тусга киради. Абруни яна “булутлар қоғози”, “сузувчи қоғоз”, “рақсли бўёқлар”, “шамол ва булут”, “мрамор қоғозлар” деб ҳам юритилади.

Абру расмлари ўзига хос технологияда олиниб, бир қатор босқичлардан ўтади. Бу технология сирлари унинг усталари томонидан авлоддан-авлодга ўтиб келган. Абру тайёрлаш учун ишлатиладиган барча

⁵⁸⁴ Omer Faruk Dere. Devlet-i Aliyye'den gunumuze Ebru sanati. – Istanbul: Altinuluk Yay. San., 2011. – S. 21-23.

ашёлар фақат табиий бўлиши шарт қилинган⁵⁸⁵. Абру расмини яратиш учун, фақатгина бир оз сув аралашмаси зарур бўлади. Бундай қоришма тайёрлаш учун сувга гевен нектарини қўшиш зарур бўлади. Сув билан бу ўсимлик қоришмаси тайёрлангандан кейин у тўғри тўртбурчак идишга солинада ва ўзи ишлатмоқчи бўлган табиий бўёқлар қўшиб борилади. Сувда бўёқлар унинг сиртига кўтарилиб, ўзаро ҳаракатланиб суза бошлайди. Абру устаси уни эҳтиёткорлик билан иш қуроли ёрдамида ўзи мақсад қилган расмни сувда чиза бошлайди. Чизма тайёр ҳолга келганида устига керакли ўлчамдаги қоғоз қўйилади ва бир-неча сонияларда қайта кўтариб олинади. Тайёр бўлган абру бир оз қуритилади. Ана шундан кейин абру тайёр ҳолга келади. Абру олиниши устида тадқиқот олиб борган мутахассисларнинг таъкидлашларига кўра, ўз тарихи давомида усталар томонидан қатор абрулар олинган бўлса-да, лекин уларнинг бири иккинчисини асло такрорлай олмаган. Айнан шу кузатувни аксар соҳа усталари тан оладилар⁵⁸⁶.

Қаерда илк марта олинишига қарамай абру асосан туркларда ўзининг энг юқори босқичларига кўтарила олди. Ҳозирда бу давлат бетакрор абру олиш марказларидан бирига айланган. Турклар абрунинг асл ватани Ўзбекистон дея эътироф этмоқдалар. Ғарбда абру “турк қоғози” номини олган. Чунки бу санъат тури Европага XVI асрдан бошлаб Истамбул орқали кириб борган. XVII–XIX асрларга келиб эса, абручилик бу ерда анча ривож топди. Туркия абрусига мансуб қадимий нусха Истамбулда жойлашган Топкапи султон саройи музейида «Gay-i Çevgan» номли 1539 йилда ёзилган асарда абручиликка оид ноёб намуналар сақланиб келинмоқда⁵⁸⁷. Қўлёзмаларни безашдаги яна шундай услублардан бири – миниатюрадир.

Миниатюралар қўлёзма муқовасининг ташқи ва ички қисмларига, шунингдек асар матни ва унда илгари сурилган маълумотларга қараб ишланган⁵⁸⁸. Масалан биргина Низомий Ганжавийнинг “Хамса” асарига ишланган миниатюраларни олайлик. Маълумки, асарга “Махзан ал-асрор” (Сирлар хазинаси), “Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт

⁵⁸⁵ Omer Faruk Dere. Devlet-i Aliyye'den gunumuze Ebru sanati. – Istanbul: Altinuluk Yay. San., 2011. – S. 48-65.

⁵⁸⁶ Ўша жойда. – S. 72-77.

⁵⁸⁷ Ўша. – S. 83-106.

⁵⁸⁸ Мадраимов А. Шарқ миниатюра мактаблари (мақолалар тўплами). – Т.: Ғофур Ғулом номидади Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 183 б., Наим Нуркулов. Миниатюра тарихидан лавҳалар. (Темурийлар даврида нафис китоб санъати). – Т.: Ғофур Ғулом номидади адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – Б. 82-84.

пайкар” (Етти гўзал), “Ойнаи Искандар” (Искандар ойнаси) каби дostonлар киритилган бўлиб, унга бир-бирини такроламайдиган йигирма етти дона нодир ва нафис миниатюралар ишланган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ШИ, инв.№662). Бундай нусхаларга бошқа фондларда ҳам кўплаб деч келинади.

Закариё ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Камуний ал-Қазвиний (1204-1283)нинг “Ажойиб ал-махлуқот ва ғаройиб ал-мавжудот” асарида (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ШИ, инв.№3477) фаннинг космография, география, табиатшунослик ва бошқа соҳаларига оид жами бир юз етмиш тўртта жумладан, маъданлар, ўсимликлар, ҳайвонлар, одам физиологияси, ер юзидаги қабилалар акс эттирилади.

Ғиёсиддин ибн Али Амирон ал-Ҳусайний ал-Исфажоний (XIII-XIV)нинг “Донишнамойи жаҳон” (Жаҳонни билиш ҳақидаги китоб) асари тўрт бўлимдан иборат. Уларда борлиқнинг пайдо бўлиши, тузилиши, табиат ҳодисаларининг моҳияти, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси одам анатомияси ҳақида сўз юритилиб, қатор юқори савияли миниатюралар чизилган.

Бугун ўзбек халқи мустақил тараққиёт йўлини танлаб, жаҳон ҳамжамиятига ўзининг бой тарихи, туганмас маънавий хазиналари билан танилаётган экан, бу жараёнда ҳар бир соҳа вакили мутахассислик малакасини атрофлича эгаллаб олиши талаб этилади. Зеро, ўз тараққиётимиз учун курашаётган эканмиз, барча соҳа вакиллари каби манбашунослар олдида ҳам маънавий меросимизга оид ихтисослик йўналишларида кенг фундаментал тадқиқотлар олиб бориш вазифаси туради⁵⁸⁹.

Албатта манбаларни ички ва ташқи омиллари ҳамда уларга ишланган бадийий безакларни ўрганмасдан туриб китобатчилик тарихни мукаммал ўрганиб бўлмайди. Айниқса, илк ўрта ва ўрта асрларга оид манбалар тарихнинг энг кам ўрганилаётган ва муаммолари етарли даражада илмий асосланмаган даврлари бўлиб қолмоқда.

⁵⁸⁹ Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. (Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье). – М.: “Наука”, 1977. – 289 с.

دكتور رحيموف كاملجان رحمتاويتش
باحث كبير بمعهد البيروني للدراسات الشرقية
لدى أكاديمية علوم جمهورية أوزبكستان
دكتور الفلسفة في علوم التاريخ (PhD)

النقوش الكتابية المعمارية بجمهورية أوزبكستان
(النشأة والتطور والخصائص)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ARHITEKTURA YOZUVLARI
АРХИТЕКТУРНЫЕ НАДПИСИ В РЕСПУБЛИКЕ
УЗБЕКИСТАН
ARCHITECTURAL INSCRIPTIONS IN THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN

Аннотация: Ўзбекистон Республикасида меъморий мотивларга асосланган ёзувлар мавжуд бўлиб, шаклан ва мазмунан бойлиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида ёзувнинг келиб чиқишини ифодаловчи ёзма ёзувларнинг энг муҳим намуналарини ва ёзувларнинг ривожланиши ва уларнинг хусусиятларини кўрсатувчи бошқа моделларни келтирамиз.

Ушбу тадқиқотда, шубҳасиз, ёдгорликлар ва маданият тарихини ўрганишга ёрдам берадиган қўшимча маълумот ва далилларни юзага чиқариш учун тадқиқотчиларнинг эътиборини Ўзбекистон Республикаси хусусан ва умуман Марказий Осиёдаги меъморий битикларни ўрганишга йўналтиришнинг аҳамияти катта. Бу эътибор Ўзбекистон Республикасида меъморий битикларни тўплаш ва ҳужжатлаштиришнинг мукамал тажрибасида ўз аксини топган. Ўзбекистон Республикасининг турли ҳудудларидаги меъморий битикларни ҳужжатлаштириш учун 13 жилдли нашр қилинган илмий-тадқиқот ишларнинг қолган қисми ҳамон давом этмоқда.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, ёзувлар, архитектура, безаклар, қўлёзмалар, Ислом.

Аннотация: Республика Узбекистан содержит надписи по архитектурным мотивам, характеризующимся богатством и разнообразием как по форме, так и по содержанию. В этой статье мы представляем наиболее важные примеры письменных надписей, которые представляют происхождение письменности в Республике Узбекистан, и

другие модели, которые иллюстрируют развитие надписей и их характеристики.

Это исследование также подчеркивает важность направления внимания исследователей на изучение архитектурных надписей в Республике Узбекистан в частности и в Центральной Азии в целом, чтобы раскрыть больше информации и фактов, которые, несомненно, помогают изучать историю памятников и культуры. Этот акцент отражен в прекрасном опыте сбора и документирования архитектурных надписей в Республике Узбекистан. Во время научного коллектива, который уже выпустил 13 томов для документирования архитектурных надписей в различных регионах Республики Узбекистан; остальные все еще идут.

Ключевые слова: Узбекистан, надписи, архитектура, орнаменты, рукописи, ислам.

Annotation: The Republic of Uzbekistan contains inscriptions in architectural motifs, characterized by richness and diversity, both in form and content. In this paper we present the most important examples of the written inscriptions that represented the origin of writing in the Republic of Uzbekistan, and other models that illustrate the development of inscriptions and their characteristics.

This research also emphasizes the importance of directing the attention of researchers to study architectural inscriptions in the Republic of Uzbekistan in particular and Central Asia in general to reveal more information and facts that undoubtedly help to study the history of monuments and culture. This emphasis is reflected in the wonderful experience of collecting and documenting architectural inscriptions in the Republic of Uzbekistan. During the scientific team that has already produced 13 volumes to document architectural inscriptions in different regions of the Republic of Uzbekistan; the rest are still coming.

Key words: Uzbekistan, inscriptions, architecture, ornaments, manuscripts, Islam

لا يزال تاريخ النقوش المعمارية في جمهورية أوزبكستان حتى الآن بمنأى عن التناول بطريقة علمية منهجية منظمة؛ وربما يفسر هذا كون الغالبية العظمى من الباحثين المتخصصين والمتقنين ليس لديهم خلفية علمية واضحة عن النقوش الكتابية في جمهورية أوزبكستان، وكذلك الخصائص المميزة للشكل والمضمون. وفي رأيي أن سلسلة الكتب التي تم نشرها⁽⁵⁹⁰⁾ سوف تسد هذه الفجوة إلى حد كبير

⁵⁹⁰) Architectural Epigraphy of Uzbekistan, 13 volume, "Uzbekistan Today", Tashkent, 2012-2017.

وتسهم بجدية في إرساء قواعد علم دراسة النقوش المعمارية بجمهورية أوزبكستان، مما يساعد بلا شك في دراسة التاريخ والفنون والآثار؛ ليس في نطاق جمهورية أوزبكستان فحسب وإنما في نطاق آسيا الوسطى قاطبة، بل وربما خارج نطاقها أيضاً.

وفي هذا البحث سنحاول وضع منهجية علمية لدراسة النقوش الكتابية، مع تسليط الضوء بصفة خاصة على شرحها من خلال الصور التوضيحية الخاصة وعرض كل المعلومات الخاصة بها؛ أملين أن تساعد ملاحظتنا وتعليقاتنا وأفكارنا بعض المتخصصين (الباحثين في مجال التاريخ والثقافة ومؤرخي الفنون، ودارسي الآثار والعمارة الإسلامية ... إلخ)؛ أو سوف تكون مصدر إلهام لأساس الكتب الخاصة ببعض مؤسسات العلوم الإنسانية؛ حيث يتم إجراء هذا البحث لأول مرة في جمهورية أوزبكستان على نطاق واسع وبمسح شامل لكافة النقوش الكتابية داخل نطاق الجمهورية، كما نعتز أيضاً بأن تساعد طريقة العرض البسيطة العامة على فهم واسع النطاق للنص؛ خاصة أولئك الذين يبدون اهتماماً بثقافة جمهورية أوزبكستان وآثارها المعمارية وفن نقوشها الكتابية الفريدة.

بعد الفتح العربي واستقرار أول سلالة مسلمة من سلالة الطاهريين والسامانيين (النصف الثاني من ق8-10م)، أصبحت الأنماط الزخرفية لنقوش الكتابة اليدوية على الفخار والزخارف والأدوات وغيرها من الأصناف منتشرة على نطاق واسع في آسيا الوسطى، وكذلك في الأقاليم المجاورة لإيران. ونود أن نلفت الانتباه إلى أن هذا الحدث قد حدث قبل ولادة ابن مقلة؛ ويعني ذلك أن الخط في ذلك الوقت قد تطور، وإلى حد كبير اعتمد على المواهب الشخصية للخطاطين، أو اعتمد على تقاليد مدرسة ما أو أخرى؛ والتي للأسف لم يُعثر على أي معلومات عنها حتى الآن.

ومن المؤكد أن أكثر أنواع الكتابة انتشاراً من حيث محتوى النقوش وخصائصها الزخرفية في ذلك الوقت كانت عبارة عن نقوش نقشت على أواني فخارية؛ وقد تفرد متخصصون من الخطاطين بمدارس كاملة (بخارى، سمرقند، خيوه، شاش (طشقند)، فرغانة، خراسان، إيران؛ ... إلخ)⁽⁵⁹¹⁾.

وفيما يتعلق بنقوش الآثار المعمارية في ذلك الوقت فقد حافظت أنماطها على كميات أقل بكثير، وذلك بسبب أن الكتابات الأثرية لم يتم تطويرها بقوة، ولعبت دوراً ثانوياً في زخرفة العماير؛ فقد تم الحفاظ على الآثار النادرة مع بقايا من النقوش من تلك الأوقات في منطقة آسيا الوسطى، وتشمل هذه النقوش، على سبيل المثال، بقايا من النقوش في أضرحة الساماني وعرب أتا (في الجنوب والجنوب الشرقي من واحة بخارى) (لوحة 1). لكن هذه النقوش قد تضررت في نهاية الأمر بشكل خطير؛ فعلى سبيل المثال، كان العتب الخشبي المستقيم أعلى مدخل مقبرة الساماني (لوحة 2) قابلاً للقراءة (قراءة V.I.Belyaev)، "نصر بن أحمد بن إسماعيل"؛ والآن لا يمكن للمرء أن يقرأ سوى الاسم "إسماعيل" (لوحة 3).

كما تم الحفاظ على أخبار قصيرة مشابهة عن الخطاطين في سمرقند؛ الذين كتبوا النقوش الكتابية للآثار المعمارية، وكانوا ذوي قيمة عالية (سواء بالمعنى الحرفي والمجازي) بعيداً خارج حدود بلادهم. وتقع بداية النقوش التذكارية للآثار المعمارية في آسيا الوسطى في فترة حكم السامانيين والقراخانيين وخوارزمشاهيين (القرن 11م حتى الغزو المغولي في الفترة 1220-1221م). واكتسبت

⁵⁹¹) Б. М. Бабаджанов. Эпиграфика самаркандского медресе Улугбека (XV в.) // Ars Islamica. Москва: "Наука", 2016. С. 819-829.

الكتابة على الآثار في ذلك الوقت أهمية كبيرة في زخرفة الآثار مثل أي أنماط أخرى، على الرغم من أن النقوش قد تغطي في بعض الأحيان وتستهلك مساحة أكبر في الزخرفة مقارنة بأنماط أخرى⁽⁵⁹²⁾.

ويمكن الاطلاع على نقوش على مئذنة كلان (1127م) (اللوحتان 4، 5)، ورباط ملك (اللوحتان 7، 8)، ومئذنة في وابكينت (1189-1199م) (اللوحتان 8، 9) وغيرها من الآثار، كأقدم نماذج من الأنواع الضخمة من الكتابية اليدوية⁽⁵⁹³⁾ في ذلك الوقت.

وتوجد نماذج فريدة من النقوش الكتابية لعصر الخوارزمشاهيين (النصف الثاني من القرن 10م - أوائل القرن 11م)، أبرزها اللوحة التي كانت مثبتة على مئذنة أبو العباس بن مأمون والمحفوظة الآن في المتحف الدولي لتاريخ أوزبكستان في طشقند. إن هذا النقش فريد من نوعه ليس فقط لأن اللوحة المنفذ عليها النقوش مصنوعة من الرصاص - وهي الحالة الوحيدة في الشرق - ولكن أيضاً في أصالة النص الكوفي (لوحة 10). هذا النمط المؤطر المزوي يحمل تأثيراً نابضاً لكتابة النسخ على الرغم من غياب علامات التشكيل هنا.

وقد نشأت سلالة الخوارزمشاهيين في آسيا الوسطى مباشرة قبل الفتح المغولي في 1211-1220، وضمت ممتلكاتهم من بين الأراضي الأخرى إقليم ما وراء النهر (ترانسوكسانيا Transoxania). وقد استخدم الزخرفة المعماري الضخمة (أولاً وقبل كل شيء في الكتابة) في ذلك الوقت الطلاء أحادي اللون؛ الذي أضاف إليه منظرًا فنيًا عاليًا إلى حد ما. وأحد الأمثلة الأكثر دلالة على هذه النقوش هو نقش كتابي بخط الثلث بعمارة چشمه أيوب في منطقة وابكينت ببخارى. إن النقش المكتوب يتضمن جزءاً من حديث نبوي شريف بصيغة: "قال النبي عليه السلام كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها. قامت هذه العمارة سنة خمس وستمئة" (506هـ/1208م) (لوحة 11). وهناك مثال آخر فريد من نوعه تقريباً عن الفترة نفسها يتمثل في النقوش المؤطرة لمحراب مسجد (لوحة 12) وقبة الكورخانة خانة (لوحة 13) في مجمع حكيم الترمذي.

كان الغزو المغولي وقت محنة وإبادة خطيرة لأسلافنا، وكانت فترة لم تشهد فيها الجيوش والاستراتيجيات العسكرية لعالمين وحضارتين صراعاً مجرداً فحسب؛ وإنما كانت فترة صراع من أجل البقاء، وخاصة بقاء العلماء والحرفيين والفنانين والخطاطين المبدعين من الإنجازات في مجال تخطيط المدن والحرف اليدوية والفنون.

وكانت الآثار المعمارية أيضاً - إلى حد ما - إحدى ضحايا هذه الصراعات. لكن الغزاة كانوا غير قادرين على إعادة الإحياء. ووفقاً لرأي الخبراء، فإن إعادة تأهيل الحرف والهندسة المعمارية بما في ذلك فن الخط، سارت بسرعة كبيرة منذ أن تحول الغزاة في بضعة عشرات السنين إلى الديانة المحلية، ثم قاموا بتقدير كل الإنجازات الثقافية والفنية والإدارية لأهمهم المُحتلة التي تتمتع بمزايا حيوية للحضارة المغيرة لهم سابقاً.

وتحتوي سلسلة المجلدات التي يتم تقديمها لاهتمامكم على أهم الأمثلة - آثار فترة الجغتائيين (ما قبل التيمورية) لمحلة شاه زنده⁽⁵⁹⁴⁾ الجنائزية مثل نقوش مقبرة خواجه أحمد (لوحة 14) ونقوش الزيارة خانة

592) Pugachenkova G.A., Rempel L.I: Outstanding architectural monuments of Uzbekistan. P. 68, 79; Rempel L.I. The Arts of the Central East. Moscow: "Iskusstvo" Publishers, 1978, P.P. 55-56.

593) Nilsen V.A. Mir-Seyyed-Bakhrom Mausoleum in Kermin // Materials on the history and theory of architecture of Uzbekistan. № 1. 1950. P. 54; Rempel. The Art of Central East. Pp. 57, 130, 135-136.

بمجمع قثم بن العباس رضي الله عنهما (لوحة 15). كذلك تُنشر أيضاً نماذج عديدة من الآثار الكتابية في فترة ما بعد المغولية في المجلد المخصص لنقوش جمهورية كاراكالباكستان (المجلد الثامن من هذه السلسلة). هذه النقوش الرائعة في مقبرة وخانقاة نارنجان بابا (لوحة 16) وبقايا نقوش مقبرة مير سيد بهرام (لوحة 17) وغيرها من النقوش الرائعة.

وفي عهد الأمير تيمور وخلفائه تبوأ جميع أنواع الخطوط مكانة رفيعة متميزة. لقد كان عصرًا مليئًا ومثمرًا بالمزج بين جميع أنواع الفنون، بما في ذلك فن الخط ولا سيما أنواعه الضخمة؛ أي النقوش الكتابية المعمارية. كما أشارت نتائج الأبحاث العلمية المؤكدة من خلال أنشطة فريقنا العلمي، أنه في ذلك الوقت تحولت المدن التيمورية ومدن أوزبكستان (تحديدًا سمرقند) إلى نقطة محورية للأعمال الفريدة للمعماريين والفنانين وصنّاع البلاطات الخزفية، وقبل كل شيء كان الخطاطون الذين كتبوا خط النقوش الكتابية المعمارية، ومن المعروف أن الخطاطين من جميع أنحاء العالم الإسلامي قد اجتمعوا في البلاط التيموري⁽⁵⁹⁵⁾. وقد حوّل أمير تيمور وبعض التيموريين العاصمة سمرقند إلى مركز للخط المعماري بكل ما تحمله الكلمة من معنى. وقد حدد فريقنا العلمي حوالي 20 نوعاً ونمطاً من النقوش التذكارية على الآثار من هذه الحقبة. وبصرف النظر عن النصوص الكلاسيكية (الكوفي، الثلث، النسخ ... إلخ) لاحظنا هنا عدداً من الأساليب المختلطة والخطوط اليدوية الفردية تحديداً على بعض العمارات بمحلة شاه زنده الجنائزية، ولا يُعرف على الأرجح مثل هذا التنوع والوفرة في الكتابة الأثرية في أي بلد من بلدان العالم الإسلامي قاطبةً.

ومن الأمثلة الرائعة الأخرى لفن الخط والزخرفة الغنية بالألوان الأثر التذكاري لضريح غور أمير (لوحة 18). ووفقاً لروايات مختلفة، كانت هذه المنطقة أو المجاورة موقع مدرسة حفيد الأمير تيمور المفضل محمد سلطان. وبعد وفاة محمد سلطان المفاجئة بمرض في 12 مارس 1403م شرع الأمير تيمور في بناء مقبرة خاصة؛ ومن أجل زخرفته وعمل مصابحه أمر بإذابة قدر كبير من الذهب⁽⁵⁹⁶⁾. وخلال البناء أشرف الأمير شخصياً على بناء المقبرة. وكان من المرجح بعد ذلك أن تكون المدرسة قد أعيد بناؤها وتعديلها لتشكل مع الضريح مجعاً جنائزياً، وقد تم تشييد المقبرة التي ظلت باقية وقائمة حتى الآن، وبعد عام واحد من اكتمال بنائه كان مقدرًا للأمير تيمور أن يدفن فيه بجوار حفيده. ويعد الضريح الداخلي بنقوشه من أروع أمثلة الزخرفة والنقوش في زمانه. ومن المهم أن اكتمل هذا العمل وأصبح من المعالم الأثرية التي تمت بناء على تعليمات أمير تيمور. وقد أسهم طموحه الخاص في النشاط الإبداعي بشكل مباشر في تعزيز ازدهار الثقافي والفني، وأضحى في السنوات التي تلتها مثلاً لراعي الفنون الذي يُحتذى به.

كما أثر ازدهار الثقافة والفنون على مدن الإمبراطورية التيمورية الأخرى. وقد لوحظ التطور السريع في جميع أنواع الخطوط (بما في ذلك الخط التذكاري، أي بالآثار المعمارية) على وجه الخصوص في مدينة هراة؛ التي كانت عاصمة ميرزا شاهروخ ابن أمير تيمور (1405-1437م)؛ الذي أسس مكتبة، وعمل عشرات الخطاطين المعروفين ومصوري المنمنمات بشكل إبداعي في هرات خلال

(594) محلة شاه زنده: من أشهر المناطق الجنائزية في آسيا الوسطى بل والعالم الإسلامي أجمع؛ وفي الواقع كان الباحث كريم كمال هلال أول من قدّم هذه التسمية في الدراسات الأثرية على الإطلاق في أطروحته لنيل درجة الماجستير مستنداً على الشواهد الأثرية والنصوص التاريخية؛ فضلاً عن تناول عمارة المحلة بشكل شامل؛ للمزيد انظر: - كريم كمال هلال: العمارات الدينية والجنائزية بمدينة سمرقند في العصر التيموري، دراسة أثرية معمارية، كلية الآداب، جامعة حلوان، 2013، ص 69.

595) Masterpieces of architectural epigraphy of Uzbekistan. Tashkent, 2011, p.p. 67-88; See also: "Shahi-Zinda", Vol. I, book 2 of this series.

596) Bartold V.V. On the burial of Temur. Selected works, Vol. II, part 2. P.P. 435-439.

فترة حكمه وتحت رعاية مباشرة مثل الشاعر والخطاط البارز على شيرنوائي (ت. 1501م). وقد ارتبطت هذه الفترة من الازدهار الفني باسم على شيرنوائي والذي كان واحداً من رجال السلطان حسين ميرزا بايقرا أبرز الحكام السلطان التيموريين. واشتهر نوائي بكونه راعياً للفن والأدب والعلوم، وكان هو نفسه أستاذاً لعدة أساليب من الكتابة الخطية. وبفضل جهودهم وتحت رعاية مباشرة من البلاط؛ تم إنشاء مدرسة هرات للخط العربي. وقد اشتهر عدد من أحفاد البيت التيموري بكونهم خطاطين ممتازين (بابيسنقر ميرزا، وبديع الزمان، وميرزا غالب وآخرين). ولم يتمكن التيموري البارز ميرزا بابر (1483-1530) من تكييف الخط العربي للغات التركية فحسب؛ بل صمم أيضاً خطأ خاصاً لكتابة النصوص وقراءتها بسهولة وبسرعة. وفي وقت لاحق تم تسمية هذا النوع من الخط باسم مُبتكره (خطي بابر) "Khatt-i Boburi" أي الخط البابرّي أو الحروف البابرية (Bobur's letters/ script)⁽⁵⁹⁷⁾. في كل من هرات وسمرقند (ما وراء النهر بشكل عام) برز الاهتمام المتزايد للخطوط؛ ليس فقط ضمن دائرة كبار المسؤولين أو المفكرين ولكن أيضاً في دائرة الحرفيين وصغار التجار في عهد التيموريين. صحيح إنه في وقت لاحق عندما تم الاستيلاء على مدينة هرات من قبل الشاه إسماعيل الصفوي (1509م) الذي فرض المذهب الشيعي بالقوة؛ هرب معظم الخطاطين والحرفيين وغيرهم من العاملين في المجال الثقافي من البلاد وانتقلوا إلى ما وراء النهر (بشكل رئيسي إلى سمرقند، وبخارى، وطشقند)؛ حيث انضموا إلى صفوف الصنّاع المحليين وأسهموا في إثراء المدارس المحلية. وفي ذلك الوقت هاجر الخطاط البارز پورانّي إلى بخارى وأصبح خطاط النقوش الرائعة في مسجدي كلان (اللوحات 19، 20، 21، 22، 23) في بخارى⁽⁵⁹⁸⁾.

وقد أعطى العصر التيموري دفعة قوية لتطوير تقاليد العمارة، بما في ذلك أنواع النقوش التذكارية وأساليبها. يمكن رؤية الأساليب والخطوط الكتابية التي تم تقديمها خلال العهد التيموري في معظم المعالم الأثرية لجميع السلالات اللاحقة تقريباً. ومن ثم يعتقد المتخصصون أن عهد التيموريين أنجب أنواعاً كلاسيكية مميزة من النقوش الكتابية المعمارية؛ فعمائر بخارى، على سبيل المثال، حتى نهاية آخر سلالة المنغيت حافظت في زخارفها على الكتابات نفسها والأساليب التي شاعت خلال فترة حكم التيموريين؛ مثل نقوش جامع بالاي حوض (اللوحتان 24، 25)، ونقوش مدرسة عبد الله خان (لوحة 26)، ونقوش مدرسة عبد العزيز خان (لوحة 27)، وخانقاة نادر ديوان بيكي (لوحة 28) وكلها في بخارى، ونقوش مدرسة شيردار (اللوحتان 29، 30) التي بناها يالانكتوش بهادر في سمرقند وغيرها من النقوش.

كما يرتبط ذلك أيضاً بتقنيات تنفيذ النقوش؛ فعلى سبيل المثال، كانت النقوش على جدران المباني مرسومة بأنواع مختلفة من الألوان الطبيعية ممثلة بشكل خاص على نطاق واسع في المعالم الأثرية بمحلة شاه زنده (اللوحتان 31، 32). وتم استخدام التقنية نفسها في تنفيذ نقوش بمسجد بي خانوم (لوحة 33) الذي شيده أمير تيمور، وفي ضريح گور أمير (اللوحتان 34، 35)؛ الذي استخدمت فيه أنماط وتقاليد استمرار استخدامها في الزخارف المعمارية حتى أوائل القرن العشرين (أحدث مثال على ذلك هو لوحة لمسجد بالاي حوض في بخارى) (اللوحتان 24، 25).

وفي وقت لاحق من القرن 19م، تطورت هذه الأساليب في جميع أنحاء منطقة آسيا الوسطى، ولا سيما في جمهورية أوزبكستان الحالية. ومن الأمثلة الأكثر دلالة على ذلك هي آثار "القلعة الداخلية" (إتشان قلعة Ichan-qala) في مدينة خيوه؛ حيث يمكننا ملاحظة النتائج الرائعة لتجربة جريئة؛ عندما أثبتت الأنواع المذكورة من "النصوص غير البارزة" أنها ناجحة من حيث اللدائن وتناسيبية الحروف،

597) A. Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент: "Фан", 1971. Б. 13.

598) Shishkin V.A. Architectural monuments of Bukhara, Tashkent, 1936. P.P. 11-12.

خاصة عند النظر إليها من أسفل إلى أعلى مثل النقش أعلى مدخل مدرسة محمد أمين خان (لوحة 36). وكانت تجربة الأستاذة (الأستاذات) الخوارزميين المبدعة والشاقة لها صدى في مناطق أخرى من آسيا الوسطى؛ مثل إمارة بخارى وخانية قوقند وفي البلدان المجاورة، على سبيل المثال في بلخ. علاوة على ذلك، بدأت هذه الأنواع نفسها من الخطوط على ألواح الرخام (أو الألواح)، التي تضمنت نصوصها معلومات شاملة عن الآثار والأشخاص وأشعار الشعراء البارزين والنقوش، وما إلى ذلك). وكقاعدة عامة لم يكن تثبيتها عالياً جداً؛ بل على مستوى نقطة مرئية للخط البصري. وكانت نقوشهم مصحوبة بعلامات تشكيل منتظمة؛ مما جعلها مقروءة بالكامل حتى من قبل الأشخاص الذين لديهم معرفة أولية.

ويجب الاعتراف بأنه لا توجد حدود سياسية أو جغرافية للخطاطين والرسامين؛ ففي سياق عملنا وقراءة أسماء الأستاذة، صادفنا كثيراً من الأمثلة؛ عندما عمل الخطاطون من مناطق أخرى من العالم الإسلامي مع أساتذة محليين. وبالمثل عمل أساتذة من آسيا الوسطى أبعد من حدود وطنهم الأم؛ فمن المعروف عموماً أن أساتذة بارزين من بخارى وسمرقند (نظام الدين بخاري وصلاح الدين السمرقندي) والذين عُرفوا "بصفوة الخطاطين في زمانهم"⁽⁵⁹⁹⁾ عملوا في مرسوم الخطاطين والرسامين المشهورين في مشهد تحت إشراف مكتبة الخط والشاعر والموسيقيار الشهير أبي الفتح بهرام ميرزا (1517-1593م).

وهكذا؛ ففي عملية جمع المواد الكتابية ومعالجتها، نجحنا في الكشف عن أصالة المدارس والأساليب الفنية في كل مجال، وهذا لا يتعلق فقط بالأنواع أو النصوص أو الخصائص الخطية لكل واحد منها. لقد أظهرنا أيضاً الأصالة في مضمون النقوش، وفي طرق تأليف النقوش، والأنواع، وما إلى ذلك؛ مما يبرهن على أن جمهورية أوزبكستان تملك وعاءً واسعاً وكبيراً من النقوش الكتابية شديدة التنوع قلما تملكه دولة أخرى، بعضها - كما هو موضح - مميزة فقط لمناطق فردية أو حتى مدن. وبعضها ببساطة فريدة من نوعها ولا توجد في أي مكان آخر في العالم. لذلك يمكننا بالتالي أن نتحدث عن تنوع تراثنا الروحي وثنائه، متمثلاً في نماذج النقوش المعمارية الرائعة.

وختاماً تؤكد النقوش الكتابية المعمارية بجمهورية أوزبكستان، مرة أخرى، فرضية أننا ورثة القطع الأثرية الفريدة والنماذج البارزة لتألف الثقافة الإسلامية المشتركة والتراث الروحي مع التقاليد المحلية في الفن والعمارة الضخمة. ومن ثم، يحق لنا أن نقول: إن آثارنا تمثل جزءاً أصلياً لا يضاهي من الثقافة المشتركة بين جميع البشر؛ وبعبارة أخرى، فإن أهمية النصب التذكارية لأوزبكستان تتجاوز بكثير حدود التراث الثقافي والروحي لبلدنا أو المنطقة. وهذا يعني أن آثارنا هي مصدر معترف به لمعرفة الفنون الزخرفية التذكارية وثقافة شعوب المنطقة، وفي الوقت نفسه تُعد جزءاً كبيراً من العالم الإسلامي وروحانيته السامية.

599) Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. М.-Л., "Искусство", 1947. С. 15.

МИРЗАЕВ Авазбек Толибжонович
Андижон давлат университети “Жаҳон тарихи”
кафедраси катта ўқитувчиси

**МУСТАМЛАКА ДАВРИДА САМАРҚАНД ТАРИХИЙ
ЁДГОРЛИКЛАРИГА МУНОСАБАТ МАСАЛАЛАРИ (АРХИВ
ҲУЖЖАТЛАРИ МИСОЛИДА)**

***Аннотация:** В статье на материале архивных документов 88-фонда Туркестанского Контрольной Палаты с источниковедческой точки зрения проанализированы отдельные вопросы истории реставрационных работ архитектурных памятников в Самаркандской области в колониальный период.*

***Ключевые слова:** архив; архитектурный памятник; реставрация; арка; алебастр; комиссия; расписка; акт; постановление; купол.*

***Annotation:** In article on material of archival documents 88 of fund Turkestan Control Chamber from the source study point of view single questions of history of restoration works of architectural monuments in the Samarkand region during the colonial period are analysed.*

***Key words:** archive; architectural monument; restoration; arch; alabaster; commission; receipt; act; resolution; dome.*

Ватанимизнинг бой тарихини ўрганишда меъморий обидалар ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг барпо этилиши тарихи масалалари тарихчи-олимлар томонидан батафсил ўрганилиб, атрофлича ёритилган. Тарихимизнинг турли даврларида меъморий обидаларга бўлган муносабат масалаларини ўрганиш ҳам ўзига хос ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: «Барчамизга маълумки, ҳар бир суверен давлат ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эгадир. Бу тарих, бу маданиятнинг ҳақиқий ижодкори, яратувчиси эса ҳақли равишда шу мамлакат халқи ҳисобланади»⁶⁰⁰.

Подшо Россияси томонидан 1868 йилда Самарқанд босиб олингач, Самарқанд ва Каттақўрғон бекликлари бирлаштирилиши натижасида Туркистон генерал губернаторлиги таркибига кирган тарихий округ - Зарафшон округи (1868—1886) тузилган. Кейинчалик Зарафшон округига

⁶⁰⁰ Шавкат Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2016, 5-бет

Панжикент ва Зарафшон водийси шимолидаги тоғли районлар қўшилган. Зарафшон округини бошқариш генерал-губернатор К. П. фон Кауфман томонидан тасдиқланган «Муваққат низом» асосида амалга оширилган. 1886 йил 12-июнда «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида Низом»нинг қабул қилиниши билан Зарафшон округи Самарқанд вилояти (области) га айлантирилган⁶⁰¹.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг 88-фонди Туркистон Назорат Палатаси деб номланиб, ушбу фондда чор мустамлакачилиги даврида Туркистон ўлкасининг ижтимоий – иқтисодий ҳаётига доир ҳужжатлар ҳам сақланади. Мазкур ёзма манбаларнинг орасида Самарқанддаги меъморий обидалар – масжидлар ва мадрасаларга ўлка маъмурияти қандай муносабатда бўлгани тўғрисидаги маълумотларни мавжудлиги алоҳида аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, Собиқ Иттифоқ даврида ҳам Самарқанддаги Гўри Амир мақбараси, Бибихоним масжиди, Регистон ва Шоҳи Зинда ансамбллари ва бошқа шу сингари машҳур архитектура ёдгорликлари ҳам Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланадиган халқаро ҳукуматлараро ташкилоти - ЮНЕСКО нинг ҳисобида турган⁶⁰².

Мазкур мақолада, Туркистон ўлкаси маъмурияти томонидан Тиллақори, Шердор, Руҳобод, Нодир девонбеги мадрасалари ҳамда Намозгоҳ масжидида олиб борилган таъмирлаш ишлари, архив ҳужжатларидаги қарор, далолатнома ва тилхат сингари ёзма манбалар орқали таҳлил этилади.

Зарафшон округи Самарқанд бўлими бошлиғининг 1885 йил 27 апрелда № 2179 рақами билан чиқиш ҳужжатларини қайд этиш китобида рўйхатга олиниб, Туркистон Назорат палатасига жўнатган ҳисоботида, 1884 йилда Самарқанд шаҳрининг эски шаҳар қисмида меъморий обидаларни таъмирлаш юзасидан олиб борилган ишлар бўйича 1885 йилда қабул қилинган қарорлар, ҳаражат ва штат бирликлари учун 3160 рубл сарфлангани тўғрисидаги ҳужжатлар илова қилинган⁶⁰³.

Самарқанд шаҳрининг эски шаҳар қисмидаги меъморий обидаларни таъмирлаш юзасидан олиб борилаётган ишларни назорат қилиш учун

⁶⁰¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-жилд, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2002, 43-бет.

⁶⁰² Кары-Ниязов Т.Н. Охрана и изучение памятников культуры Узбекистана. Издательство «Фан», Ташкент, 1971, стр. 13.

⁶⁰³ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 1-варак.

Самарқанд бўлими бўйича чиқарилган № 27 сонли буйруққа асосан тайинланган комиссиянинг 1884 йил 7 июндаги № 1 рақамли қарорига кўра, Тиллакори ва Руҳобод мадрасаларини таъмирлаш ишлари Самарқандлик энг яхши усталарга топширилган.

Самарқандлик усталар, Мирзабой Носирбоев, Турсунхўжа Юсуфов, Отаулла Абдуллинов, Абдурасул Мирзаев, Абдушукур Муҳаммадкаримов, Назар Нодиров, Абдусаматмулла Одинаев, Умур Нодирбоев, Эгамберди Хожиматов, Зоид Юнусов ва Абдураим Ризаевларнинг ҳар бири томонидан имзоланиб, 1884 йил 18-июнда таъмирлаш бўйича тузилган комиссияга тақдим этилган тилхатга биноан Тиллакори ва Руҳобод мадрасаларида 985 рубллик барча таъмирлаш ишларини, жорий йилнинг 26-июлидан кечиктирмасдан, муддатида тугаллашни ва усталарнинг барчаси мазкур келишув бўйича барча ишларни аниқ ва эҳтиёткорлик билан бажариш юзасидан масъулиятни зиммаларига олишган ҳамда ўзларининг мол-мулклари билан жавоб беришларини билдиришган⁶⁰⁴.

Архив ҳужжатларига кўра, Тиллакори мадрасасини равоқини тепасидаги 11/2 аршин жой бузиб ташланиб, пишиқ ғиштдан қайтадан қурилган; аркани устидаги томни сирти алебастр ёрдамида пишиқ ғишт билан қопланиб, чап томондаги устун янгиланган. Бу ишлар учун жами 2000 та ғишт, 15 батмон Самарқанд алебастри сарфланиб, 15 нафар уста ва 55 нафар ишчилар меҳнат қилишган ҳамда 88 рубл маблағ харажат қилинган. Шунингдек, хужра⁶⁰⁵нинг бир бурчагидаги бузилган гумбазли шифти янги ғиштдан қайтадан қурилиши учун 1000 дона пишиқ ғишт ва 25 батмон Панжикент алебастри ишлатилган. Мазкур таъмирлаш ишида 15 нафар усталар ва 30 та ишчилар меҳнат қилиган ҳамда 59 рубл маблағ сарфланган.

Шунингдек, архив материалларидан маълум бўлишича, Тиллакори мадрасасини таъмирлаш ишлари учун, тузилган сметадан ташқари ишлар бўйича, 113 нафар усталар ҳамда 311 нафар ишчилар меҳнат қилишган. Жами бўлиб эса Тиллакори мадрасасини таъмирлаш ишларига 683 рубл чиқим қилинган⁶⁰⁶.

Таъмирлаш Комиссиясининг 1884 йил 26-июлдаги 5-сонли қарорига асосан, Руҳобод мақбарасини таъмирлаш ҳисобидан, усталар Абдушукур

⁶⁰⁴ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 28-29 varaқлар.

⁶⁰⁵ Хужра - мадраса, қорихона ва масжидда шогирдлар, домуллалар яшаши ажратилган кичик хона.

⁶⁰⁶ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 7-10 varaқлар.

Муҳаммадкаримов ва Мирзамуҳаммад Носирбоевларга тилхат орқали 185 рубл, 7-ва 8-сонли қарорларга биноан эса, айнан мазкур усталарга Намозгоҳ масжидини таъмирлаш ҳисобидан 530 рубл ажратилган.

Намозгоҳ масжидини таъмирлаш жараёнида 12 та гумбазининг сирти алебастр қоришмасида пишиқ ғишт билан янгидан қопланиб, хонақонинг томида тўпланиб қолган тупроқ олиб ташланиб, томнинг сиртини четлари алебастр қоришмасида пишиқ ғишт билан янгидан қопланган. Масжиднинг ички қисмини баъзи жойларида деворнинг алебастрли сувоғи тузатилган. Жами бўлиб эса ушбу таъмирлаш ишларига 950 рубл харажат қилинган⁶⁰⁷.

1884 йил 15-сентябрдаги 9-сонли қарорга кўра, Шердор мадрасасидаги таъмирлаш ишлари учун, усталар Абдушукур Муҳаммадкаримов ва Мирзамуҳаммад Носирбоевларга, 600 рубл берилган. Барча қарорлар комиссия раиси, подполковник Тверитинов ҳамда аъзолари: Самарқанд қозиси ва маҳалла қозиси томонидан имзоланган⁶⁰⁸.

Шердор мадрасасида етмиш нафар усталар ва 280 нафар ишчилар томонидан мадрасанинг юқори қаватини фасадининг тепа қисмини равоғи ва зинаси тузатилган. Бунинг учун 8000 дона пишиқ ғишт, 100 батмон Панжикент алебастри, 12 дона арчанинг ходаси ишлатилган. Шунингдек, ўттиз нафар усталар ва 75 нафар ишчилар томонидан, дарсхонада алебастрдан лой қилиниб, пишиқ ғишдан пол ётқизилган, шунингдек, хонани айланаси бўйлаб 5 аршин баландликда девори сувоқ қилинган; дахлизни шифти кўтарилиб, поли тузатилган, девори сувоқ қилиниб, янги эшик ўрнатилган. Бунинг учун 2000 та пишиқ ғишт, 30 батмон Панжикент алебастри, 8 дона теракни ходаси, бир дона теракдан ясалган эшик, 500 дона таёқ ишлатилган. Бундан ташқари, 45 нафар усталар ва 100 нафар ишчилар томонидан, бутун мадраса биносини атрофи бўйлаб деворларни сиртини сувоғи ҳамда пастки қалин қисмини қопламаси тузатилган, бунинг учун 1000 дона пишиқ ғишт, 50 батмон Панжикент алебастри ишлатилган⁶⁰⁹.

Шунингдек, таъмирлаш комиссиясининг 1884 йил 4-октябрдаги 11-сонли ва 1884 йил 17-октябрдаги 12-сонли қарорларига биноан, Нодир девонбеги мадрасасидаги таъмирлаш ишлари учун, усталар Абдушукур

⁶⁰⁷ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 10-13 varaқлар.

⁶⁰⁸ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 33, 36-38 varaқлар.

⁶⁰⁹ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 17-18 varaқлар.

Муҳаммадкаримов ва Мирзамуҳаммад Носирбоевларга 425 рубл берилган⁶¹⁰.

1885 йил 24 январь куни Самарқанд шаҳрида тузилган далолатномага кўра, Зарафшон Округи бошлиғининг 1885 йил 16 январдаги № 242 сонли фармойишига кўра, Самарқанд бўлимининг бошлиғи, подполковник Арендаренко – раис ва аъзолари: кичик ёрдамчи капитан Кулчанов ва котиб Введенскийдан иборат тайинланган комиссия, Самарқанддаги меъморий обидаларнинг биноларида 1884 йилда амалга оширилган таъмирлаш ишларини кўздан кечириб, ҳисоботда кўрсатиб ўтилган барча ишлар ҳалол, виждонан, яхши бажарилганини қайд этиб, сарфланган харажатлар ҳисоботдаги маблағ миқдорида мос келишини аниқланганини далолатномада баён этишган⁶¹¹.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ушбу мақолада, Туркистон Назорат Палатаси фонди ҳужжатларини ҳолисона ўрганиш орқали, мустамлака даврида Самарқанд шаҳридаги тарихий ёдгорликларга чор ҳукуматининг муносабати, масжид ва мадрасаларнинг таъмирлаш учун маблағ ажратилиши, таъмирлаш ишларига айнан маҳаллий усталарни жалб этилгани сингари масалалар манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил этилиб, тарихий манба сифатида илмий муомалага киритилди.

РАЖАБОВ Ойбек Искандарович
Бухоро давлат университети
“Бухоро тарихи” кафедраси ўқитувчиси

БУХОРО МУҚАДДАС ҚАДАМЖОЛАРИ: ҚИЗБИБИ МЕЪМОРИЙ МАЖМУАСИ

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются вопросы касательно строения и исторического-научного значение исторического памятника-святыни Кызбиби.*

***Ключевые слова:** священное место, памятник, святой, Огайи Бузург, мечеть, священный камень, келья, каморка, колодец, место поминичество.*

⁶¹⁰ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 43-44 варақлар.

⁶¹¹ ЎзР МДА, И-88 фонд, 1-рўйхат, 30а-йиғма жилд, 2-варақ.

Annotation: *This article talks about sacred buildings which called “Qizbibi” that situated in Bukhara region and describes its architecture style and historical and scientific role in history.*

Key words: *sacred buildings, monument, saint, mosque, holy stone, cells, water hall, shrines.*

Табаррук Бухоройи шариф етти иқлимда маълуму машхур. Асли арабча “шариф” сўзи “шарафли”, “азиз”, “қадрли”, “муқаддас” деган маъноларни билдиради. Шариф, шарафланган деган улуғвор номга, унвонга эга бўлган шаҳарлар сирасида Шоми шариф, Бағдоди шариф, Қуддуси шариф, Мозори шариф, Бухоройи шариф алоҳида эҳтиром қозонган.

“Қуббат ул-ислом”, “Мадинаат ул-ислом” номи билан шуҳрат қозонган Бухоройи шариф кўплаб азиз-авлиёларнинг ҳам ватанидир. Бухоро заминидagi азиз-авлиёларни, ислом дини тараққиётидаги буюк илм соҳиблари, сўфийлар, тариқат асосчиларини дунёга келтирган зотлар, шубҳасиз, покдомон, ҳалол ва оқила аёллардир⁶¹².

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, «Мовароуннаҳр гўзал ва бетакрор шаҳарлари Самарқанд, Бухоро. Тошкент, Хива кўп асрлар давомида ислом илм фани, маданияти ва бутун мусулмон цивилизациясининг марказлари сифатида шуҳрат қозонган. Бу саховатли заминдан Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Могуридий, Абу Муин Насафий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд каби кўплаб буюк аллома ва азиз-авлиёлар етишиб чикди. Инсоният тарихидаги ноёб ҳодиса бўлган мусулмон ренессанси буюк аجدодларимизнинг диний бағрикенглик ва инсонпарварлик борасидаги эзгу ғоялари билан йўғрилган эди. Бу ғоялар бизнинг давримизда Ўзбекистон мустақиллиги йилларида алоҳида, янада теран маъно-мазмун касб этиб бормоқда»⁶¹³.

Ҳазрат Қизибби меъморий мажмуаси тарихий обида сифатида ҳанузгача тўлалигича тадқиқ этилмаган. Бу муқаддас масканнинг меъморий мажмуаси ҳақидаги дастлабки маълумотларни 1938-1939 ҳамда 1947 йилларда Бухоро воҳасида кенг кўламдаги археологик

⁶¹² Т.Раҳмонов. Қизибби-ҳазрат оғойи бузург. Т. 2017. –Б.5., Садриддин Салим Бухорий Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари.Т.2015. –Б.219., Нарзулла Йўлдошев. Бухородаги айрим авлиёлар тарихи.Бухоро. 1993.-Б.32-37., Ҳ.Асадов. Беш мўжиза – беш тарих. Бухоро. 2008. – Б.35-48. Шу муаллиф. Аждодлари қимматли юрт. Бухоро. 2011.-Б.5-20.

⁶¹³ Шайх Умар Форук сайдо ал-Жазарий-Нақшбандий. Ўзбекистон авлиёлар ватани. Т.,2019. –Б.3.

тадқиқотларни олиб борган рус олими Василий Афанасьевич Шишкин берган⁶¹⁴. Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ва археология институти илмий ходимлари Я.Ғуломов, К.В.Тревер, С.П.Толстовлар ҳам мазкур тадқиқод ишларида иштирок этганлар. В.А.Шишкин олиб борган археологик тадқиқотлари натижаси сифатида 1963 йилда Москвада “Варахша” деган китобини нашр қилдиради. Бу китобда Варахша шаҳри ва унинг атрофидаги тепаликлар ҳақида батавсил ва кенг илмий маълумотлар берилган. Шу билан биргаликда, мазкур китобда Варахша шаҳрининг атрофида жойлашган тарихий масканлар, азиз-авлиёлардан Ҳазрат Хўжа Уббон ҳамда Ҳазрат Оғойи Бузург ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Археолог олим мазкур азиз-авлиёларнинг илоҳий-руҳий жиҳатларини эмас, балки улар туфайли ҳудудда барпо этилган иншоотларнинг тарихий обида, архитектура мажмуаси сифатидаги ҳолати ҳамда тарихи ҳақидаги маълумотларни баён этган. Жумладан, “Ҳазрати Қизбиби мозори Қалъайи Маллабекдан уч километр шимолда жойлашган. Бу бионинг қурилиши Ҳазрати Хўжа Уббон мозори биносига ўхшайди, ҳар иккала бино чиройли ва қизиқарли архитектура ёдгорлиги мажмуасидир. XVI-XVIII асрларда бунёд этилган бу мажмуанинг кенг ҳовлиси, деворлари пишиқ ғиштдан қурилган хужра-хоначалари билан жануб, ғарб ва шимол томондан ўраб олинган, хужралар гумбазли, эшиклари ташқарига очиладиган, аркали пештоқчалардан иборат. Мажмуанинг олд томони “гулдаста” шаклидаги икки минорача билан безатилган. Масжид биноси чиройли елкан шаклидаги гумбаз билан ёпилган. Масжиднинг жанубида ёғочдан қилинган айвон мавжуд. Масжиднинг қарама-қаршисида ҳамма томонлари ёпиқ мазор биноси, бу бино ўзига хос кўринишга эга бўлиб, тепаси ғишт билан туташтирилган масжид.

Айвон шипи ёғоч ўймакорлиги билан ишланган йиғма бўлаклардан иборат, йиғма бўлаklar ойна билан безатилган. Унда мармар тош ҳам бўлиб, тошга “Оят ул-курси” ва “Ихлос” суралари битилган ёзув бор. “Бу муқаддас Улуғ Оғойи Бузург қабри. 1231. (1815-16) Оллоҳнинг қули, Ниёз Муҳаммад котиб томонидан ёзилди”, деб рақамланган”, дейилади В.Шишкиннинг “Варахша” китобида.

Ҳозирда Бухоро вилояти Жондор туманининг шимоли – шарқида, Бухоро шаҳрининг ғарб томонида 30 километр узоқликда жойлашган мазкур меъморий мажмуа улуғ зиёратгоҳ сифатида халқ томонидан

⁶¹⁴ В.А.Шишкин. Варахша.М.,1963.

кадрланиб келинмоқда. Мажмуанинг майдони 0,5 гектардан ортиқроқ бўлиб, мажмуанинг умумий тарҳи тўртбурчакка яқин. Мажмуа дарвозахона, хужралар, айвонли масжид-хонақоҳ, мақбара, қудуқ, ҳаммом, ва шимолдаги бинолардан иборат: ҳовли сатҳи пишиқ ғиштлар билан қопланган. Мажмуага пештоқ - гумбазли дарвозахона (тарҳи 4,3х3,1 м.) орқали кирилади; дарвозахонанинг икки томонида ёрдамчи хоналар (2,1х1,8 м.) қурилган; дарвозахона йўлак (0,8х3,1 м.) орқали ғарбий томондаги хоналар билан боғланган, уларнинг бири мақбара, иккинчиси чиллахона вазифасини ўтаган; дарвозахонадан кенг ҳовли (19х17 м.)га ўтилади. Дарвозахонанинг чап томонида хужралар (7 та), шимол томонида эса кичик хужралар (21 та) жойлашган. Ғарбий томондаги хужралар олдида кенг супа, унинг шимолида, масжиднинг орқасида ҳаммом ва қудуқ мавжуд.

Ҳовлида мажмуанинг маҳобатли биноси масжид-хонақоҳ (8,2х8,2 м.) пештоқ гумбазли бўлиб, унинг бош пештоғи ҳовлининг шарқ томонига Қизбиби мақбарасига қараган. Ташқи тарафдан масжид-хонақоҳнинг бурчакларига гулдасталар ишланган. Масжид-хонақоҳнинг жанубида 9 устунли айвон (10,7х11,6 м.) жойлашган. Мажмуанинг шимолидаги ҳовли (33х9 м.) сатҳи масжид сатҳи билан баробар. Масжид билан мақбара ўртасидаги ҳовли (23х9 м.) шимолий ҳовлидан 60 сантиметр пастроқ.

Ҳовлининг шарқий томони масжид рўпарасида қурилган Қизбиби мақбараси икки хонадан иборат: шимолдаги хона (4х2,8 м.) балхий гумбаз, сағанали хона (4,8х4,9 м.) оддий гумбаз билан ёпилган, безаксиз. Мақбаранинг шимол томонида айвон мавжуд. Мажмуа биноларидан масжид айвони ёғоч ўймакорлиги, йиғма бўлақлар орасига қадалган шишалар, текис шифтдаги гириҳ нақшлар билан зийнатланган. Мажмуанинг шимоли-шарқида дарвозахона билан мақбара оралиғида кейинчалик ошхона, отхона ва бошқа ёрдамчи бинолар қурилган, аммо бу бинолар бизнинг давримизгача сақлаб қолинмаган. Мажмуадан ташқарида, дарвозахонага бормасдан олдинроқда бинолар бўлган, улар чиллахона вазифасини ўтаган, унда руҳий хасталикка чалинганлар шифо топган. Мазкур мажмуа Қизбиби зиёратгоҳига дардларига даво излаб, асосан, аёллар келишган⁶¹⁵. Моҳият-мазмунига кўра қадамжога фақат аёлларгина (хусусан, чиллахонага) кириши мумкин бўлган. Ҳазрат Қизбиби муқаддас қадамжоси XX асрнинг 20-йилларидан 1997 йилга қадар маданий меърос обидаларини муҳофаза қилиш ва ундан

⁶¹⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. –Б.122.

фойдаланиш давлат инспекцияси назорати остида бўлган. 1997 йилдан бошлаб эса Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан кадамжо рўйхатга олинб, аҳолига фойдаланишга топширилган. Бу азиз авлиёга XX асрнинг 50-70 йилларида муқаддас кадамжонинг ободлигига ҳисса қўшган шахслар Усто Обид Жўраев, Машариф Хусенов, мулло Эргаш Жўраев, Ҳамро бобо Турдиев, Толиб Жўраев, Истам Шарипов, Фузайл Афзаловларнинг хизматлари бениҳоят каттадир. Бугун мазкур муқаддас манзилнинг ободлиги учун имон-эътиқодли инсонлар Тошпўлат Эргашев, Икром Норовлар беминнат хизмат қилмоқдалар⁶¹⁶.

1998 йилдан Ҳазрат Қизбиби кадамжосининг имом-хатиби лавозимида Ҳожи Собир Рахимов, 2010 йилдан имом-хатиб лавозимида Ҳожи Асқад Раҳмонов, 2018 йилдан бошлаб ҳозирга қадар Ҳожи Собир Рахимов ишлаб келмоқда. Ҳар икки имом-хатиб ўз бошқарув даврларида муқаддас кадамжонинг ободлиги учун кўплаб хайрли ишларни амалга оширди⁶¹⁷.

Ҳазрат Қизбибининг ҳозирги мақоми, унинг обод қилинганлиги, қайта таъмирланганлиги, ҳамма учун очиқлиги, бу ерга ташриф буюрувчи зиёратчилар учун барча шароитларнинг яратилганлиги, масжидда ҳамиша намоз ўқилиши, жума кунларида имкониятлар яратилганлиги, хайит кунлари байрамларининг ўтказилиши бу мустақилликнинг буюк неъматидир.

МАТЧОНОВ Баходир Гаиббаевич
Старший преподаватель кафедры
«Градостроительство и ландшафтная архитектура»
ХАЛМУРАТОВ Уткир Хаджикурбан угли
Студент Ташкентского института архитектуры и
строительства

АРХИТЕКТУРНАЯ СРЕДА ХИВЫ – КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

***Annotatsiya:** Ushbu maqola Xiva me'morchiligi tarixi qanday rivojlangani va aks ettirilganligini ko'rsatib beradi. Xiva me'morchiligining o'sha davrdagi*

⁶¹⁶ Дала материаллари. Ҳожи Собир Рахимов, 2019 йил сентябрь.

⁶¹⁷ Дала материаллари. Т.Раҳмонов, 2019 йил октябрь.

xalq me'morchiligining o'ziga xos va mos uslub uslublari bilan rivojlanishi Xorazm me'morchilik maktabining shakllanishiga olib keldi. Shu tufayli Xivada ushbu yodgorliklar bugungi kungacha saqlanib qolgan davrga mos keladigan ko'plab me'moriy ansambllar barpo etildi.

Kalit so'zlar: *shahar, qal'a, arxitektura, yodgorlik, ansambl, majmua, saroy, inshootlar, binolar, uy, aivan, portal*

Annotation: *This article shows how to develop and reflect the architectural history of Khiva. Development of architecture with inherent Khiva and relevant methods of traditional style architecture of that time, leads to the formation of School of Architecture in Khorezm. Because of the numerous architectural monuments those were built in Khiva, its history has been survived to the present day.*

Keywords: *city, fortress, architecture, monument, ensemble, complex, palace, buildings, house, portal.*

Республика Узбекистан является одним из древних очагов всемирной цивилизации, где сохранились уникальные памятники археологии и архитектуры. Особый интерес, в том числе и для мирового туризма представляют средневековые памятники архитектуры с причудливым облицовочным убранством.

Узбекистан по своим туристическим ресурсам занимает в Центральной Азии одно из ведущих мест и входит в число 10-15 стран мира, обладающих уникальным потенциалом в этой сфере. В городах, через которые в древности проходил Великий шелковый путь, связывавший Китай со странами Европы, сохранилось большое количество архитектурных памятников различных исторических эпох, которые, несомненно, вызывают огромный интерес у туристов в том числе историко-архитектурный заповедник Ичан-кала (внутренний крепость) в городе Хива.

История Хивы насчитывает тысячу лет, но архитектурный облик города оформился в основном с конца XVI до начала XX в. Хива – это даже не столько собрание выдающихся архитектурных памятников, сколько замечательных ансамблей. В сущности, весь этот старинный город представляет собой целостный и компактный архитектурный ансамбль, подобного которому в Средней Азии нет.

Если окинуть взглядом центральную часть Ичан-калы с гребней крепостных стен, в ритмическом повторение жилых домов с квадратными колодцами внутренних дворигов и возвышенными объёмами

одноколонных высотными (уллу)-айванов, как правило, обращенных на север. Среди этого конгломерата жилищ, слагающих плоть самого города, вздымаются глухие стены и высокие порталы, купольные «скуфьи» и арочные ниши монументальных зданий в поразительном разнообразии объёмно-пространственных композиций. Хивинские здания всегда рассматривались в общем градостроительном контексте.

С XVI века возрастает политическое значение Хивы и она становится центром самостоятельного Хивинского ханства и главным городом над пятью другими укрепленными городами области южного Хорезма, именовавшейся Беш-кала (пять крепостей). Но, несмотря на это, строительная деятельность в столице ограничивается в основном поддержанием в хорошем состоянии ирригационных систем и оборонительных сооружений и возводится лишь несколько далеко не первоклассных монументальных зданий ⁶¹⁸.

Общий вид ансамбля у западных ворот Ичан-калы.

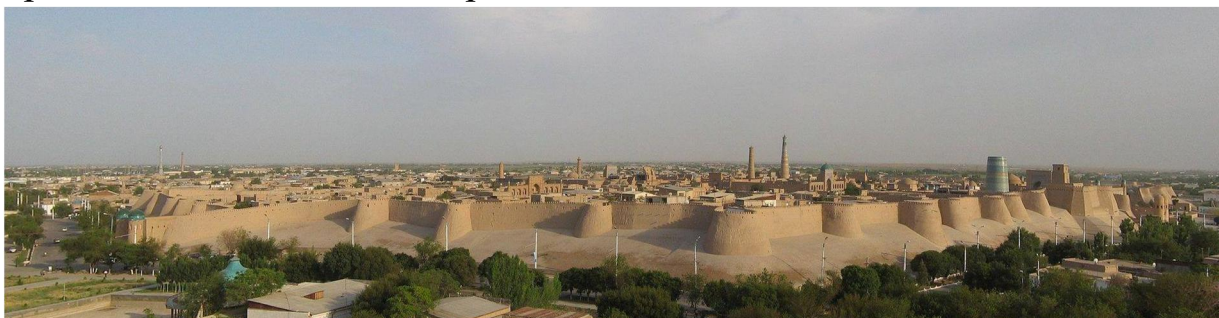
С приходом к власти ханов из династии Кунградов и известной стабилизации при них политической жизни и экономики, положение изменилось. Эти перемены ознаменовались подъёмом активной

⁶¹⁸ Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948.

архитектурной деятельности. Весь XIX век проходил в Хиве под знаком бурного строительства⁶¹⁹.

Внутри Ичан-калы выделяется и окружается укреплениями цитадель Куны-Арк, внешняя зона города–Дишан-кала также обводится особым кольцом крепостных стен. Наряду с фортификационными сооружениями в Хиве по распоряжению ханов возводятся монументальные здания-дворцы, мечети, медресе, рыночные постройки, причём строительство ведётся и вне городской черты, в ханских предместьях и в усадьбах богатых землевладельцев.

В силуэте Хивы господствует её изначальное историческое ядро, Ичан-кала, обнесенные стены в основном глинобитные, они укреплены отлогими башнями полукруглой формы. На скате южной стороны Ичан-калы когда-то было устроено кладбище. Ичан-кала в плане прямоугольная, её пересекают две главные магистрали, идущие с некоторыми изгибами от одних городских ворот к другим. Ворота были выделены укрепленными приворотными постройками; северные именовались Бахча-дарвоза; восточные - Палван-дарвоза; южные -Таш-дарвоза и западные - Ата-дарваза.

Фортификационное сооружение Ичан калы.

Ичан-кала окружается укрепленным пригородом Дишан-кала. Стена, опоясывавшая её, сохранилась лишь кусками; когда-то в ней располагалось 11 ворот, из которых шесть были укреплены башнями «гульдастами» (букетами) и имели крытые купольные проходы. За стенами Дишан-калы тянулась сельская зона, но и здесь помимо аристократских усадеб и крестьянских домов высились крупные архитектурные сооружения⁶²⁰.

Все эти уникальные памятники архитектуры, которые достались от предков, имеют историко-культурное достоинство великого народа.

⁶¹⁹ Хива минг гумбаз шахри. Т., Шарк, 1997.

⁶²⁰ Салимов О.М. Основы принципы организации охранных зон памятников архитектуры и градостроительства. Т.,1994.

В 50-х годах XX века началось серьезное изучение архитектурного наследия Узбекистана. На свет появились научные труды М.С.Булатова, П.Ш.Захидова, Л.И.Ремпеля, Г.А.Пугаченковой, И.И.Ноткина, Л.Ю.Маньковская, В.Булатова, В.А.Лавров и других⁶²¹. Эти работы дали возможность научно обоснованно проводить реставрацию памятников, восстанавливать их утраченные части. Но, несмотря на эти реставрации, работы не всегда проводились на достаточно обоснованном научном уровне. О некоторых ошибках этого времени пишет народный мастер-реставратор А. Хаккулов в своём книге «Таъмир санъати» (Искусство реставрации)⁶²².

После обретения независимости Республики Узбекистан народу возвращается забытая историческая память. В этот период с первых дней начались широкомасштабные реконструктивные и реставрационные работы в исторических городах. Несмотря на небольшой отрезок времени на этом поприще достигнуты значительные успехи.

В то же время немало памятников которые необходимо исследовать с использованием научных методов современного реставрационного искусства. Одной из злободневных задач в исторических городах нашей республики, таких как Бухара и Хива является проблема нейтрализации подземных вод. Высокий уровень грунтовых вод, оказывает разрушительное воздействие на памятники. В этом деле как нам кажется, могут оказать помощь растения, в частности тутовник. Также современные технологии позволят скачивать подземные воды, и таким образом снизить уровень воды.

В заключении, необходимо констатировать необходимость более углубленного исследования архитектурно-градостроительного наследия среды исторических районов и городов региона с целью сохранения исторических памятников и их ансамблей как неопенимого источника познания зодчества и, в целом, общей культуры древних народов Средней Азии.

⁶²¹ Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.

Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. -М., 1950.

Маньковская Л., Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. Т.,1978.

⁶²² Хаккулов А. Таъмир санъати. Т., 1991.

АБДУЛЛАЕВА Дилфуза Абдужалиловна
Бухоро давлат университети
“Бухоро тарихи” кафедраси ўқитувчиси

БУХОРОДА МАДАНИЙ МЕРОС АНЪАНАЛАРИНИ ТИКЛАГАН МЕЪМОР

***Аннотация:** В нижеследующей статье раскрываются деятельность выдающихся архитекторов, сформировавшие значение реставрации исторических памятников и связанных с ними традиций, в частности Очила Бобобмуродова. На основе документов о его личных данных, хранящихся в Государственном архивном фонде Бухарской области, анализируются его жизнь и сохранение исторических орнаментов древней Бухары, украшений в многовековых украшениях, древних и разнообразных мозаик и писем, выполненных им с искусством и мастерством, его новаторство в искусстве резьбы по дереву в Бухаре, его опыт труда по их применению и формированию особых традиций специфической школ.*

***Ключевые слова** Исторический памятник, реставратор, архитектор, архитектура, реставрация, мозаика, композиция, научно-реставрационная мастерская, общество охраны памятников*

***Annotation:** In the following article the prominent architects who had formed the significance of the restoration of the historical monuments, and the the traditions related with them, particularly Ochil Bobobmurodov is revealed. Based on the documents on his personal data conserved in the Bukhara region state archive fund, his life, and his conservation of the historical ornaments of ancient Bukhara, embellishments in the centuries old decorations, ancient and diverse mosaics and writings made by him with art and mastery, his pioneering in the of art of woodcurving in Bukhara, his experience of labor by their application and formation of the special traditions of schools are analysed with essential data.*

***Key words:** historical monument, repairing person, architecture, repairing, mosaics, composition, architectural sites, scientific-repairing workshop, society of conservation of historical monuments.*

"Архитектура ҳам давр йилномаси... Ҳатто нақл ва афсоналар унут бўлиб сукут этганда, архитектура сўзлайди...". Дарҳақиқат, аждодлар ҳаётидан сўзловчи "тош китоблар" - маданий ёдгорликлар, инсоният

тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлган манбадир. Тарихий ёдгорликлар ёзма манбалардан етиб келган маълумотларнинг кемтик ёки баҳсли томонларига ойдинлик киритадиган, ўтмиш халқларнинг цивилизацияон тараққиёт даражаси, урф-одатлари, эътиқодлари ва бошқа муҳим маълумотлардан хабар берувчи тирик тарихдир.

Бугун биз ана шундай бебаҳо ёдгорликларни юртимизнинг ҳар бир минтақасида учратишимиз мумкин. Ўрта Осиё меъморчилигининг ноёб, бебаҳо намуналарини асрлар оша ўз бағрида асраб турган навқирон Бухоро ҳам бой тарихий архитектура ёдгорликлар шаҳридир.

Табиат ва тарихнинг турли таъсирларига қарамасдан ўз салобати ва асл қиёфасини асрлар давомида йўқотмай келаётган ушбу бинолар сирли тарихнинг ажралмас қисми. Тарихий обидаларимиз "саломатлиги" қўли гул халқ амалий санъати "шифокорлари" ғамхўрлиги натижаси эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Турли даврларда биноларнинг таъмирга эҳтиёжи сезилганда ўзига хос йўллар билан таъмирланган. Шу мақсадда 1967-йил март ойида "Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларини муҳофаза қилиш жамияти" ташкил этилган⁶²³. Жамиятнинг асосий вазифаси халқнинг тарихий ва маданий бойликларини асраш ишига жамият кучларини жалб этишдан иборат бўлган. Мазкур ташкилот Республика Маданият вазирлиги ва унинг маҳаллий органлари, Архитекторлар кенгаши ва бошқа ижтимоий ташкилотлар билан ҳамкорликда фаолият юритган⁶²⁴. 1974-йил феврал ойи маълумотига кўра ушбу жамиятга 6000 га яқин корхона, ташкилот ва ўқув юртлари қўшилган. Жамият ўз сафига тарихчилар, архитекторлар, санъатшунослар, археологлар ва бошқа мутахассисларни бирлаштирилган⁶²⁵. Унинг аъзолари бўлмиш моҳир таъмирловчи-усталарнинг аждодларимизнинг асрий ёдгорликларига умрига умр қўшиш, уни келажак наслларга етказиш борасида хизматлари бениҳоя катта.

Ёдгорликларни реставрация қилиш тарихига оид ҳужжатларда меъмор уста-реставраторлар Усто Бақо, Усто Ширин Муродовлар қаторида Уста Очил Бобомуродов ҳам бот-бот тилга олиними алоҳида аҳамиятга эга. Ўз даврида "Кекса обидалар табиби" деб ном олган устанинг Бухоро вилоят давлат архивида шахсий фонди сақланилиб, унда

⁶²³ Бухоро вилоят давлат архиви 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 5-йиғмажилд, 13-варақ

⁶²⁴ Матчонов Н.М. Тарих ва маданият ёдгорликлари-умумхалқ мулки. // Гулхан, Т.1976. № 6. –Б.3.

⁶²⁵ Шомуротов А. Дурдоналар. // Совет Ўзбекистони, 1974-йил 8-феврал, № 33. –Б.2.

уста-меъморнинг кўхна Бухоро тарихий ёдгорликларини таъмирлаш, ундаги неча асрлик нақшларга, қадимий ранг-баранг мозаикаларга ва ёзувларга зўр санъат ва маҳорат билан зеб берганлиги тўғрисидаги фаолиятига оид ҳужжатлар мавжуд⁶²⁶.

Очил Бобомуродов 1971-йилдан бошлаб Архитектура кенгаши аъзоси, Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими, III даражали Меҳнат Шухрати ордени нишондори, Тарихий ёдгорликларни тиклаш жамияти аъзоси бўлиб фаолият юритган Уста - реставратор ўзининг бутун умрини ёдгорликларни қайта тиклаш ва мустаҳкамлашга сарфлаган⁶²⁷.

О.Бобомуродов 1922-йилда Бухоро шаҳридаги Шаҳада гузарида темирчи-косиб оиласида дунёга келган. Отаси - Бобомурод Турдиев 1877-йилда туғилган. Темирчи бўлиб ишлаган. Онаси - Воҳидова Шарофат, 1891-йилда Когон туманида дунёга келган. 1932-йилда отаси вафотидан сўнг, тоғаси Воҳидов Қодир хузурига, Когон тумани Қўнғирот қишлоғига боришган. Ўрта мактабни 1938-йилда битириб, Бухоро Давлат Педагогика институтининг тарих-адабиёт факултетига ўқишга кирган. Таълимнинг 3 курсини битиргач, 1941- йилда фронтга хизматга чақирилади. У жуда кўп жанговар йўлларни босиб ўтган. Днепр дарёсидан кечаётганда белидан ўк тегиб каттиқ яраланади, Саратов шаҳридаги госпиталда даволаниб, 1946-йилда Бухорога қайтади⁶²⁸. Шундан сўнг унинг ҳаётида бутунлай янгича босқич бошланадики, Бу ҳақида устанинг ўзи шундай таъкидлайди:

"1946-йили фронтдан қайтдим. Уста Мажид Солиҳов деган таъмирчи қариндошимиз бўларди. Ўша киши мени хузурларига чорлаб, меъморчилик санъати сирлари хусусида гапирдилар. Айни пайтда Бухоро бундай касб усталарига муҳтожлиги ва бу бутун умрни бахш этса арзигулик хайрли иш эканлигини англагач, уста Мажидга эргашиб, таъмирлаш идорасига ишга бордим. Аминжон Саломов, Раби Қурбонов каби уста таъмирловчилар билан ҳамкорлик қила бошладим. Нурай бошлаган обидаларга сайқал берган сайин унинг жилосидан кўнглим завқланар, касбимга меҳрим ортиб борарди..."⁶²⁹

Очил Бобомуродовга 1949-йилда олий тоифали уста номи берилгандан сўнг Бухородаги ажойиб тарихий обидаларни мустақил равишда таъмирлашга киришган. Касб-корига чин дилдан эътиқод қўйган Очил Бобомуродов тез орада кишилар диққатини ўзига жалб этди.

⁶²⁶ Бухоро ВДА 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 2-йиғмажилд, 4-варақ.

⁶²⁷ Бухоро ВДА 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 5-йиғмажилд, 2-варақ.

⁶²⁸ Бухоро ВДА 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 3-йиғмажилд, 25-варақ.

⁶²⁹ Ҳамидов М. Нақшларга жило бериб. //Бухоро ҳақиқати, 1986 йил 15-ноябр. №221

XX аср Шарқ ўймакорлик санъатининг машҳур намоёндаси уста Ширин Муродов унга ўз санъатининг кўпгина сирларини ўргатганлигини Очил Бобомуродов ўз таржимаи ҳолида фахр билан эслайди. Унинг меҳнат фаолиятига назар соладиган бўлсак: 1949-1953-йилларда Мирзо Улуғбек мадрасаси; 1950-йилда Тоқи Заргарон (савдо гумбази); 1969-1970-йилларда Мир Саид Баҳром мақбараси; 1970-1972-йилда Чор Минор мадрасаси таъмирланишида иштирок этган.

Бундан ташқари уста томонидан Мири Араб, Масжиди Калон, Қаршидаги Кўкгумбаз масжиди, Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаларининг кўпрангли мозаикалар композициясидан иборат безаклари билан безатилганлиги учун 1971-йилда "Ўзбекистон ССР маданият ходими унвони" берилган⁶³⁰.

Уста таъмирлаган қадимий ва меъморий обидалардан яна бири Абдулазизхон мадрасаси ҳисобланади. Бу бино Улуғбек мадрасаси қаршисида шу мадрасадан уч аср кейин 1652-йилда қурилган бўлса ҳам, уларнинг ҳар иккаласи бир-бирига мутаносиб архитектура ансамблини ташкил этади.

Улуғбек мадрасаси қурилган даврдан то Абдулазизхон мадрасаси қурилган давргача орадан анча вақт ўтган, қурилиш техникаси, санъат ва рассомчилик, кошин-сирчиликда кўп ўзгаришлар содир бўлганига қарамай ҳар иккала бино ўзининг нафис архитектураси, нақш ва безаклари жиҳатидан бир-бири билан рақобат қилган.

Очил Бобомуродовнинг фикрича, Улуғбек мадрасаси ўз нақшларининг бир-бирига мослиги, геометрик шаклларининг аниқлиги, деворлар ўлчамларининг мослиги, техник тузилиши тўғри ўлчаб олинishi билан бошқа мадрасалардан фарқ қилиб турса, Абдулазизхон мадрасасида бу услублар кузатилмайди. Унинг безаклари йирик, дабдабали ва серҳашамдир..⁶³¹.

Вақт ўтиши билан бинонинг ташқи томони икки ярим метрдан кўпроқ тупроқ остида кўмилиб қолган. Бу архитектура ёдгорлигининг бузилиб кетган қисмлари, жумладан 1930-1931-йилларда уста Ширин Муродов томонидан бош пештоқининг бузилаётган муқарнаси қайтадан тикланган. 1960-1961-йилларда эса моҳир таъмирчи уста Очил Бобомуродов ва унинг

⁶³⁰ Бухоро ВДА 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 3-йиғмажилд, 2-варақ.

⁶³¹ Рашидова О., Аббосова С. Бухоро тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш тарихидан. /Тарих фани ва архив иши: интегратсия муаммолари. Т.: Фан, 2010. -Б.187-194.

шогирдлари томонидан ҳовлининг пештоқидаги муқарнас асл ҳолига келтирилди.

Устанинг энг асосий ишларидан бири архитекторлар билан ҳамкорликда катта сув йўли Шохруд каналининг 1972-1974-йилларда таъмирлаш ишларини амалга оширганлиги бўлди. Минорайи Калоннинг шарқ томонидан оқиб ўтган бу канал бутун Бухоро шаҳрини сув билан таъминлаб турганлигини ҳисобга олганда ишнинг аҳамияти нечоғлик эканлигини англаш мумкин⁶³²

Уста реставраторнинг фаолият доирасини безатган яна бир муҳим иши 1974-йилнинг куз фаслида XII аср ёдгорлиги бўлмиш Минорайи Калонни таъмирлаши бўлди. Тошкент Политехника институти қурилиш факултети ўқитувчиси муҳандис Ефим Новик билан биргаликда Очил Бобомуродов 58 см ёнбошига оғган Минорани ортиқча техникаларсиз ўзига хос усул билан таъмирни амалга оширган⁶³³.

Очил Бобомуродовга тегишли жамғарма(фонд) ҳужжатлари орасида унинг биринчи бўлиб Бухорода ёғоч ўймакорлиги санъатини ташкил қилиб, ундан амалиётда фойдаланиб ўзига хос мактаб шакллантирганлигини тасдиқловчи ҳужжат, яъни газетада чоп этилган эълон тарихий реставрация ҳужжатларини ўзига хос тарзда бойитади:

Унда Ўзбекистон тарихи ва маданият ёдгорликларини қўриқловчи жамияти Бухоро вилояти Совети ҳузуридаги тарих ва маданият ёдгорликларини таъмирловчи ёғоч ва ганч ўймакорлиги бўйича усталар тайёрловчи “Очил Бобомуродов мактабига” ўқувчилар қабул қилиниши билдирилган. 25 ёшгача бўлган ўқувчилар мактабга аъзо бўлиш учун директор номига ариза, маълумоти ҳақида ҳужжатдан кўчирма, тиббий маълумотнома (086 У шаклда), 3х4 ўлчамдаги 4 дона фотосурат ва меҳнат дафтарчасидан кўчирма (агар олдин ишлаган бўлса)каби керакли ҳужжатлар ҳар йили 15-декабргача тақдим этишлари белгиланган⁶³⁴.

Мактаб тингловчиларига ўқиш таълими давомида стипендия ажратилган. Унинг миқдори - 70 сўм. (қўшимча тарзда амалиёт даврида бажарилган иш ҳақининг 20 % миқдори берилади). Мактабда анъанавий ҳунармандчилик, амалий санъат касбини севувчи тарих ва маданият ёдгорликларини таъмирлаш борасида тушунчаси бор талабаларга алоҳида имтиёз берилган. Кўкалдош мадрасасида жойлашган мазкур мактабнинг

⁶³² Бухоро ВДА 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 1-йиғмажилд, 1-варақ.

⁶³³ Хўжаев Е. Минора тикланди. // Совет Ўзбекистони, 1974 йил 13-декабр. № 289.

⁶³⁴ Меъморчилик мактабига таклиф қиламиз. //Бухоро ҳақиқати, 1989 йил 22 ноябр, №222

ташкил этилиши Бухорода азалдан мавжуд уста шогирд таълимининг мантикий давоми сифатида намоён бўлган.

Мактабда ўқувчилар араб графикаси асосидаги форс-тожик тилини ўрганишлари ҳам Очил Бобомуродовнинг ўз ишига нақадар фидокорона ёндашганлигини тасдиқлайди.

Шу ўринда, Бухоро махсус илмий-таъмирлаш устахонаси директори Исмат Мухсиновнинг уста ҳақидаги фикрлари алоҳида эътиборга лойиқ: "...Очил Бобомуродовнинг нозик иш услуби бор. Уста таъмирланаётган жойга кошинни қўймоқчи бўлса, аввал уни юраги устига ишқалаб, кейин ўрнига қўяди. Бунинг боисини у ўз шогирдларига "юрақдан қўр олган кошиннинг умри боқий бўлади", деб изоҳлайди.." ⁶³⁵

Уста қирқдан зиёд шогирдлар тайёрлаган, шулардан: А.Боймуродов, А.Ҳайитов, И.Маҳмудов, Ғ.Муҳаммедов, С.Норов, И.Аббосов, А.Обидинов, Б.Бобомуродов, К.Раджабов, З.Фаттоҳов.ва бошқалар устозининг ишини давом эттираётган қўли гул усталар бўлиб етишишган⁶³⁶. Устанинг- Баҳодир, Ботир, Баҳром, Бахтиёр каби ўғиллари ва қизи Шоира ҳам қўли гул уймакор⁶³⁷.

Бугунги кунга келиб уста яратган моҳирона услубларни давом эттираётган барча издошлари ва унинг келажак авлод учун қолдирган фидокорона меҳнат намуналари халқимизнинг энг ноёб мулки бўлган, асрлар давомида ўзида мамлакатимиз тарихининг барча жиҳатларини жамлаган тарихий ёдгорликларимиз ва қолаверса, Очил Бобомуродовнинг номини барҳаётлигини таъминлайди. Зеро, халқ манфаати учун қилинган ҳар бир иш абадий таҳсинга лойиқдир.

⁶³⁵ Аҳмедов Т.Кекса обидалар табиби. // Бухоро ҳақиқати. 1986 йил.1-ноябр. № 212.

⁶³⁶ Бухоро ВДА 1294-жамғарма, 1-рўйхат, 4-йиғмажилд, 7-варақ.

⁶³⁷ Ҳафиза Аҳмад қизи. Сизни тавоф айлагим келди. // Бухоро ҳақиқати. 1990-йил. 2-ноябр. №127.

ҲАЁТОВА Нафиса Закировна
Бухоро давлат университети
“Миллий ғоя, маънавият асослари ва
ҳуқуқ таълими” кафедраси ўқитувчиси

“МИР - АРАБ” МАДРАСАСИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИСЛОМ ИЛМИНИНГ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

***Аннотация:** В этой статье содержится информация об истории строительства медресе Мир-Араб в Бухаре, его влиянии на развитие исламской науки, а также о его текущей деятельности*

***Ключевые слова:** медресе, шаҳристан, мечеть, тариқат нақшбандия, оползень, купол, право*

***Annotation:** This article provides an overview of the history of the construction of the Mir Arab Madrassah in Bukhara, its impact on the development of Islamic science, as well as its current activities.*

***Key words:** madrassah, town, mosque, Naqshbandi Tariqat, kennel, dome, the right*

Бухоро — Марказий Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, Буюк Ипак йўлидаги энг йирик ва машҳур савдо марказларидан биридир. Шаҳар умумжаҳон тамаддуни ривожланишининг энг муҳим босқичлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ўзининг минг йиллар давомида шаклланган бой ва ноёб тарихи билан маданий-маърифий ва маънавий-диний қадриятларнинг ривожланишига улкан ҳиссасини қўшиб келгани билан бутун дунёда шуҳрат қозонган. Шу қатори Бухорони бутун дунёга машҳур қилган жиҳатларидан бири бу унинг илм маскани бўлмиш Мир Араб мадрасасидир.

Мир Араб мадрасаси шаҳар марказида, қадимий Шаҳристонда жойлашган бўлиб, икки улкан гумбази билан бошқа тарихий бинолардан ажралиб туради. Мадрасанинг кириш қисми кунботар томонда. Дарвоза улкан пештоқ остида жойлашган. Бино тўрт қаватдан иборат бўлиб, унда Қуръони Карим суралари сонига мувофиқ 114 та ҳужраси бор. Мадрасанинг ички қисми ҳам ажойиб тарзда лойиҳалаштирилган. Ҳужраларни тўртта улкан пештоқ ажратиб туради. Мадраса биносини милодий 1530–1536 (ҳижрий 936–942) йиллари шайх Мир Араб қурдирган. Халқ орасида “Мир Араб” номи билан машҳур бўлган бу олимнинг асл исми Саййид Абдуллоҳ Яманийдир. У йигирма икки ёшида

илм излаб Самарқандга келади ва Хожа Аҳрор Валийга шогирд тушади. Хожа Аҳрор Валий вафотидан сўнг унинг ўғли Муҳаммад Бакр Саййид Абдуллоҳни Бухоро амири Убайдуллоҳхон билан таништиради. У нақшбандия тариқатининг ривожланишига катта ҳисса қўшган ва тез орада у илм-маърифати билан эл орасида танилиб, пирлик мартабасига эришган.

Саййид Абдуллоҳнинг ташаббуслари билан Убайдуллоҳхон инъом қилган маблағ ҳисобига 1530 (ҳижрий 936) йил Масжиди Калоннинг шарқий томонида мадраса қурилиши бошланган. Бироқ қурилиш ниҳоясига етмасдан Саййид Абдуллоҳ ал –Яманий оламдан ўтиб, васиятларига кўра куёвлари Шайх Закариё 1536 (ҳижрий 942) йилда қурилишини охирига етказган. Шу аснода Мир Араб мадрасаси Минораи Калон ва Масжиди Калон билан гўзал меъморий мажмуани ташкил этди.

Мадрасага кириш эшиги ғарб томонида бўлиб, ўнг томондаги гумбаз остида масжид, чап томондаги гумбаз остида мақбара жойлашган. Мақбарада Саййид Абдуллоҳ ал-Яманий, Бухоро хони Убайдуллоҳхон ва хон қариндошлари дафн этилган⁶³⁸.

Мадрасанинг умумий тарҳи 68,5х51,8 м, ҳовли 35,4х31,3 м, дарсхона 8х8 м. Ҳовлиси тўртбурчак шаклида бўлиб, атрофини олди равоқли, икки ошёнли 114 хужра ўраб туради. Томонлар ўртасидаги 4 баланд пештоқли дарсхона — айвон ҳовли маҳобатини оширади. Тузилиши жиҳатидан нақшинкор пештоқнинг дастлабки қиёфаси сақланиб қолган, бу нақшларнинг таркибий қисмида юлдузсимон безаклар учрайди. Ундаги безакларнинг сақланиб қолган айрим парчаларидан нақшлар ғоят нафис ва нозик бўлганлигини билиш мумкин. Ривоятларга кўра, мадраса асоси чуқур қилиниб, тоғ тошлари билан мустаҳкамланган, қор, ёмғир сувини қочириш учун тазарлар ишланган, улар орқали сувлар шаҳар кўрғонидан ташқарига чиқарилган.

Мадраса дарвозасига форсий тилда, хаттот уста Мирали Фатҳободий томонидан қуйидаги сўзлар ўйиб ёзилган:

Мазмуни: Мир Араб Ажам фахридир, ул солмиш жуда ажойиб олий мадраса.

Кизиғи шуки, унинг тарихи бўлди: “Мадрасаи олии Мир Араб”.

Мир Араб мадрасаси ислом дини ва маданияти равнақиға муносиб ҳисса қўшган илм даргоҳлари орасида энг маълум ва машҳурларидандир.

⁶³⁸ Ж.Баркаев, Й.Ҳайдаров. Бухоро тарихи. Т.: “Ўқитувчи”. 1991 й, 132-бет.

Бу улуг илм даргоҳида Бухоро амирларидан амир Шохмурод, Амир Хайдар ва бошқа буюк зотлар ҳам таҳсил олганлар. XIX аср нақшбандия тариқати етакчи намояндаси Қози Асқар, Шаҳобиддин ал-Маржоний, Сиддиқ Ҳасанхон, таниқли муфассир ва муҳаддис Миён Малик, ёзувчи Садриддин Айний, ўлканинг деярли барча муфтийлари мазкур мадраса талабалари бўлишган.

Мадраса қарийб беш асрдан буён Шарқу Ғарбга илм нурини таратишдек эзгу йўлда хизмат қилмоқда. Жумладан, Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон, Россия, Кавказ, Озарбайжон, Доғистон каби давлатлар мусулмонлари ҳаётида ҳам муҳим ўрин эгаллаб келган ва диний ходимлар тайёрлашда катта аҳамият касб этган. Мадраса узоқ йиллар давомида олий даражада диний таълим беришни тўхтатмаган, ҳатто динга ошкора қарши бўлиб турган Совет тузуми даврида ҳам Марказий Осиёда, балки бутун Совет Иттифоқида якка-ю ягона диний ўқув даргоҳи сифатида фаолият юритиб келган. Зероки, Собиқ Совет Иттифоқи даврида мадрасалар фаолияти яъни 30-йилларида тўхтатиб қўйилган бўлсада, Мир Араб мадрасаси 1945 йили Ўрта Осиё мусулмонлари диний идорасининг муфтийси Эшон Бобоҳон Шўро ҳукумати билан узоқ музокаралардан сўнг "Мир Араб" мадрасаси очилишига эришади⁶³⁹ ва СССР Халқ комиссарлар советининг 1945 йил 10 октябрдаги №Р 4808-р рақамли буйруғига биноан Тошкент ва Бухоро шаҳарларида диний билим юртларининг фаолиятига рухсат берилади⁶⁴⁰.

Бу илм масканидан ислом дини равнақига сезиларли ҳисса қўшган машҳур уламолар етишиб чикган. Улар орасида россиялик Равил Гайнутдин, бошқирдистонлик Талгат Тожуддин, чеченистонлик Аҳмад Қодиров, озарбайжонлик Оллошукр Пошшозода, қирғистонлик Кимсанбой Абдурахмонов ҳамда туркманистонлик Насруллоҳон Ибодуллоев кабилар илм олганлар. Шунингдек, замонасининг етук олимларидан Миён Малик, у кишининг шогирди, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати асосчиси Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон, Қози Асқар, Домла Икромча, Сулаймон Хўжа, Домла Изомий, Домла Қосим, Мухторжон Абдуллаев, Абдуғани Абдуллаев, Юсуфжон Шокиров ва бошқалар шу мадрасанинг талабалари бўлишган. Илм масканида қўшни Афғонистон, Эрон, Марказий Осиё мамлакатлари,

⁶³⁹ muslim.uz

⁶⁴⁰ Э.Халилова. "Ўзбекистонда диний таълимнинг ташкил этилиши тарихидан" (1945-1990 йиллар мисолида). Тарихий хотира-маънавият асоси. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Б. 2016 й, 354-бет.

Россия ва Хитойдан ҳам жуда кўп талабалар таҳсил олишган. Улар орасида замонасининг етук олимлари бўлиб етишганлари оз эмас.

1976 йил 8 апрель ва 17 майда бўлиб ўтган қаттиқ зилзиладан сўнг мадраса гумбазлари, пештоқи, ҳовли ичидаги пештоқ ҳам шикастланади. Шундан сўнг 1976-1977 йиллар давомида катта гумбазлар ва ички ҳовли пештоқлари қайтадан таъмирланди. Гумбазнинг ички ва ташқи қовурғали темир бетон конструкцияси мустаҳкам қилиб боғланди⁶⁴¹.

1997 йилда Бухоронинг 2500 йиллиги байрами арафасида Мир Араб мадрасасининг бош фасади, олдинги қисми қайта таъмирланди. Мадраса пештоғи ва гумбазларидаги тўкилиб кетган кошинкори нақшлар ва ёзувлар қайта тикланди.

Бугунги кунда мадраса Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфида бўлиб, барча таълим ва тарбиявий ишлар идора ҳамда вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг таълим бўлими томонидан бошқарилади.

Таълим маскани – 4 йил давомида диний фанлар билан бир қаторда умутаълим фанлари ҳам ўқитилади. Ҳозирги кунда мадрасада 30 нафар маълумоти олий ва малакали ўқитувчи мударрислар, 152 нафар талабаларга дарс бериб келмоқдалар. Талабаларга араб, инглиз, рус ва форс тиллари ҳам ўргатилади. Дарслар ўзбек ва араб тилларида олиб борилади.

Мадрасада қабул жараёни 2019-2020 ўқув йилида биринчи марта Давлат Тест Маркази томонидан ташкиллаштирилди. Абитурентлар 3 та фан, чет тили, маънавият асослари ва ўзбекистон тарихи фанларидан тест синовлари асосида қабул қилинди. 2019-2020 ўқув йилида мадрасага ўқиш истагини билдирган абитурентлардан 398 та ариза келиб тушган бўлса, шундан 30 нафар абитурент имтиҳонлардан юқори баллар асосида қабул қилинди. 7 нафар абитурент орттирилган контракт тўлов асосида ва 3 нафар мақсадли йўлланма асосида ўқишга қабул қилинди. Ўқиш муддати тўрт йил бўлиб, мадрасани битирувчиларга исломшунос, имом-хатиб ва араб тили ўқитувчиси мутахассисликлари бўйича диплом берилади. Ўқув дастури Давлат таълим стандарти талаблари асосида ташкил этилган. Талабалар Қуръони Карим, ҳадис, фикҳ, Ислом тарихи, араб тили, сарф ва наҳв, шунингдек, она тили ва адабиёт, инглиз тили, физика-математика, жуғрофия, астрономия ҳамда информатика каби фанларни ўрганишади.

⁶⁴¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, биринчи жилд. Тошкент, 2000-йил, 217-бет.

Замон талабларига жавоб берадиган синфхоналар, интернетга уланган компьютер хоналари ташкил қилинган.

Мадраса кутубхонасида йигирма мингдан ортиқ китоб бор. Айниқса, кутубхонанинг нодир қўлёзмалар бўлимида сақланаётган манбалар маънавий меросимиз дурдоналари саналади.

Мадрасада талабаларнинг илм олиш ва яшашлари учун барча шарт-шароитлар яратилган. Ҳар бир гуруҳда жами 11-12 талаба таҳсил олади. Узоқ туман ва бошқа вилоятлардан келган талабалар ётоқхона билан таъминланади. Талабалар ётоғи мадрасанинг ўзида 2 қаватда жойлашган бўлиб 120 та талабага етарли хоналар мавжуд. Билим юрти талабалари компьютер хонаси, фан кабинетлари ва мадраса кутубхонасида сақланаётган қадимий, бой, маданий ва маънавий меросимиз ҳисобланган қўлёзма ва тошбосма китоблардан фойдаланадилар. Мадрасани битирганларга исломшунос, имом-хатиб ва араб тили ўқитувчиси мутахассислиги бўйича шаҳодатнома берилади. Ўз илм савиясини оширишни истаган ва ўқишини давом эттирмоқчи бўлганларга Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамасининг қарори (2003йил 22 август)га асосан давлат олий таълим тизимида ўқишни давом эттириш ҳуқуқи берилган.

Президент Шавкат Мирзиёев 2017 йил 10-11 март кунлари Бухоро вилоятига ташрифи чоғида Бухоро вилоятида Мир Араб олий мадрасасини ташкил қилиш бўйича кўрсатмалар берган эдилар. Берилган

кўрсатмаларга асосан Ўзбекистон мусулмонлари идораси томонидан Мир Араб олий мадрасаси ташкил қилиниб, 2017 йил 7 июнь куни Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан қисқа муддатда давлат рўйхатидан ўтказилди. Эндиликда Мир Араб ўрта махсус ислом билим юртини тугатиб талабалар Баҳоуддин Нақшбанд мажмуасида жойлашган Мир Араб олий мадрасасида ўқишларини давом эттириш имкониятига эга бўлдилар.

Хулоса, истиқлол йилларида халқимиз диний соҳада ҳам эмин-эркин ибодат қилиш имкониятига эга бўлди, минглаб масжидлар очилиб, мўмин-мусулмонлар ихтиёрига топширилди ва ўнлаб диний таълим муассасалари барпо қилинди, у ерда талабалар диний ҳамда дунёвий фанлардан таҳсил олаётганлари барчамизни учун қувонарли ҳолдир. Келгусида чуқур билимли имом-хатиблар, исломшунос мутахассислар, уламолар тайёрлашда, энг муҳими, фарзандларимизни буюк аجدодларимизнинг бебаҳо мероси руҳида, соғлом эътиқод руҳида тарбиялашда бу илм даргоҳлари таянч бўлиб хизмат қилишига ишонамиз.

MAHMUDOV Nasimbek Odilbekovich
Farg'ona politexnika institute o'qituvchisi

FARG'ONA VODIYSI CHOYXONALARINING ARXITEKTURAVIY KOMPOZITSION YECHIMI

Аннотация: В этой статье вы узнаете о быстром развитии и обслуживании традиционной чайханы в Центральной Азии, а также о новых подходах к бытовым и сервисным услугам. И дается архитектурное решение с учетом современных, национальных и климатических, функциональных и традиционных факторов.

Ключевые слова: Чайхана, Чайхана, Ферганская долина, Андижанская чайхана, Рынок Чайхана, Шейх Ислам, Исфара Гузари, Парк Худоярхон, Коканд, Узбегим, Фергана, Афросияб.

Annotation: In this article, you will learn about the rapid development and maintenance of traditional chaykhana in Central Asia, as well as the new approaches to household and service facilities. And an architectural solution is given, taking into account modern, national and climatic, functional and traditional factors.

Key words: *Chaykhana, teahouse, Ferghana Valley, Andijan chaykhana, Market chaykhana, Sheikh Islam, Isfara Guzari, Khudoyarhon Park, Kokand, Uzbegim, Ferghana, Afrosiyab.*

Farg'ona vodiysi qadimiy shahar hisoblanib, uning choyxonalar arxitekturasini tarixi juda ham uzoq davrni o'z ichiga oladi. Vodiy choyxonalar tarixini o'rganish axoli-ijtimoiy hayotining madaniy-maishiy asoslari haqida nisbatan to'liq tushuncha shakllantirish imkonini beradi. Vodiyni qadimiy shaharlari: Qo'qon, Marg'ilon hamda Andijonda choyxonalar o'zni katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ota-bobolarimiz davrida choyxonalar asosan bir funksiyani bajaradigan, ya'ni milliy taom bilan ovqatlanishni tashkil qiladigan muassasa sifatida foydalanilgan. Ular asosan qishloq, bog'lar, bozor va mahallalardagi xushmanzara joylarga qurilgan. Choyxonalar asosiy axborot almashuvi joyi hisoblangan⁶⁴². Jumladan Qo'qon choyxonalari qadimdan ota bobolarimizdan saqlanib qolgan "Yalong'och ota", "ShayxIslom", hamda "Isfara guzari" choyxonalaridir. Yalong'och-ota choyxonasi Rimqulibek ko'chasida, ikki soy o'rtasida so'lim joyda joylashgan. Yalang'och ota choyxonasi ikki qavat bo'lib, arxitekturaviy kompozitsion yechimi murakkab shaklda. Bu choyxona qadimiy hisoblanib, hovlisi salqin, soy bo'yiga so'rilar qurilgan bo'lib, landshaft bilan boyitilgan. Choyxona binosida xo'randalar uchun xordiq chiqarish xonalari, choy qaynatish xonasi, oshxona, ichki hovli hamda yordamchi xonalar mavjud. Shayx- Islom choyxonasi Hoqandiy ko'chasida joylashgan. Shayx-Islom choyxonasi ota-bobolarimiz davridan saqlanib qolingan bo'lib, o'sha davrning manzarasini beradi. Choyxona Г-shaklida bo'lib, oddiy kompozitsiya yechimiga ega. Choyxona bir qavatdan iborat bo'lib, xo'randalar uchun xordiq chiqarish xonasi, choy qaynatish xonasi, oshxona, omborxona hamda yordamchi xonalar mavjud. Choyxona hovlisida majnuntol daraxtlarining quyuq va yoqimli soyalarida so'rilar joylashtirilgan bo'lib, dam olish hamda estetik xordiq chiqarishga mo'ljallangan.

Isfara choyxonasi Qo'qon shahrining Isfara guzari mahallasida joylashgan. choyxona binosi avval kinoteatr binosi bo'lgan, keyinchalik mahalla oqsoqollari choyxona binosi sifatida foydalanishgan⁶⁴³. Bu bino bir qavatdan iborat bo'lib, oshxona, omborxona hamda binoning old qismida ayvon loyihalangan. Oshxona hamda omborxonasi binoning orqa qismida joylashgan. Binoning kiraverishida ikki tomonga simmetrik shaklda ayvon

⁶⁴² R.J Asomov. "Современные типы чайханы для республик средней Азии" Toshkent, str.34, 1983 y.

⁶⁴³ Velyaminov-Zernov V.V "Сведения о Кокандском Ханстве" Туркестанский сборник Т, стр.383.

qurilgan. Binoning ichki qismi Qo'qonning mashhur ganch oymagorlik san'atidan hamda milliy ustunlardan mohirona foydalanilgan. Bundan tashqari Xudoyorxon bog'ining yon qismida, Navoiy ko'chasida "Milliy "choyxonasi joylashgan. Choyxona binosining arxitekturaviy badiiy ko'rinishi milliy uslubda shakllantirilgan. Milliy choyxonasining arxitekturaviy kompozitsiyasi an'anaviy Qo'qon me'morchiligi prinsiplariga asoslangan ya'ni binoning perimetri bo'ylab markazda ichki hovli loyihalangan. Binoning fazoviy-badiiy yechimi nihoyatda chiroyli, nafis ishlangan. Ushbu bino arxitekturasiga nazar solsak, zamonaviy va milliy arxitekturaviy kompozitsion yechimini ko'rishimiz mumkin. Binoning fasad qismi judayam hashamat bilan ishlangan bo'lib, kirish qismi katta arkasimon arxitekturaviy yechim topgan. derazalar uzun arkali kompozitsion yechimga ega. Binoning tarzi musulmon pishshiq g'ishtdan ishlangan va unga Qo'qonning nafis o'yma ganchkor ustunlaridan mohirona foydalanilgan. Milliy choyxonasi ikki qavatdan iborat bo'lib, birinchi qavatida vestibyl, qabulxona, oshxona, yordamchi xonalar hamda xorandalar uchun xordiq chiqaradigon xonalar joylashgan. Ikkinchi qavatida esa xordiq chiqaradigon xona, oshxona hamda yordamchi xonalar joylashgan. Binoning ikkinchi qavatiga minora ichidagi aylana zinapoya orqali chiqiladi. Ikkinchi qavatda ayvon loyihalangan bo'lib, yozning salqin kunlarida xordiq chiqarish uchun judayam qulay hamda Qoqon shahri manzarasini ko'rishga mo'ljallangan.

Farg'ona shahridagi "O'zbekim", "Farg'ona", "Afrosiyob", "Qo'qon" choyxonalari o'zgacha uslublarda loyihalanib qurilgan.

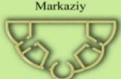
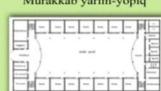
O'zbekim choyxonasi Bahor ko'chasida katta yo'lning yuzi bo'ylab joylashgan. Choyxonaning tarxiy loyihasi yopiq kompozitsiya asosida loyihalangan. O'zbekim choyxonasi bir qavatdan iborat bo'lib, tog'ri to'rtburchak shaklda. Binoning arxitekturaviy kompozitsiyasida milliy va zamonaviy arxitektura uyg'unligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu choyxona yopiq kompozitsiya loyiha yechimiga ega bo'lib, xonalar simmetrik holatda joylashgan. Farg'ona bog'ini ichida Qo'qon choyxonasi qurilgan bo'lib, to'g'ri to'rtburchak shaklida. Qo'qon choyxonasi bo'g'ning ichida joylashganligi sababli landshafti judayam boy ishlangan. Bino bir qavatdan iborat bo'lib, oshxona va yordamchi xonalar yerto'la qismi joylashtirilgan. Oshxonaga tushish uchun binoning ikki tomondan zinapoya loyihalangan. Choyxonada xordiq chiqarish xonasi (10x10m) mavjud bo'lib, atrofi ochiq ayvon bilan o'ralgan. Bu choyxonada derazalar musulmon arkasimon shaklga ega bo'lib, hashamatli qilingan. Qo'qon milliy uslubida ishlangan ustunlarni, naqshli so'rilarni

ko'rishimiz mumkin. Xonaning ichki interyeri ham o'zgacha milliy uslubda ishlangan. Afrosiyob choyxonasi Toyxona–choyxonasi hisoblanib, Farg'ona shahrida mustaqillik mahallasida joylashgan. Bu choyxona to'yxona bilan birga qurilgan bo'lib, to'yxonaning o'ng yoniga uzun parallel shaklida qurilgan. Afrosiyob choyxonasi tarxiy kompozitsiyasi oddiy yechimga ega. Choyxona binosida xo'randalar uchun xordiq chiqarish xonalari, qabul xona, oshxona, yordamchi xonalar hamda omborxona mavjud. Bu choyxonaning arxitekturaviy kompozitsion obrazi, badiiy bezaklari nozik did va mahorat bilan ishlangan. Fasadda qo'llanilgan bo'yoqlar nafis, bezak buyumlaridan foydalanilgan. Choyxonaning landshafti judayam boy, to'yxona bilan birga uyg'unlashib, hashamatli qurilgan. Kafe-choyxona Farg'ona shahrining markazida joylashgan bo'lib, zamonaviy uslubda qurilgan. Kafe-chayxonaning tarxiy yechimi oddiy yechimga ega, to'g'ri to'rtburchak shaklda. Bu choyxona o'z nomi bilan Kafe-chayxana, ya'ni kafe xizmatlari bor zamonaviy choyxona. Bu choyxona yopiq kompozitsiya shakliga ega bo'lib, bitta umumiy xona zaldan iborat, sahna hamda zalning burchak qismida bar joylashgan. Binoning fasadi kirish qismida siniq ko'za qurilgan bo'lib, kafe-choyxonani no'anaviy uslubdaligini ifodalaydi. Binoga siniq ko'za orqali kiriladi. Bu kafe-choyxona bir qavat bo'lib, bitta umumiy zal, oshxona, omborxona, yordamchi xona, xodimlar xonalaridan iborat.

Milliy choyxona Farg'ona shahar Bexbudiy mahallasining markazida joylashgan. Bu choyxona tarxiy kompozitsiyasi oddiy, to'g'ri to'rtburchak shaklda bo'lib, bir qavatdan iborat. Choyxonada xo'randalar uchun xona, oshxona, yordamchi xona, omborxona mavjud. Milliy choyxonaning badiiy bezaklari zamonaviy ruhda ishlangan, hovli qismi landshaft bilan boyitilgan. Fasadda qo'llanilgan bezak buyumlaridan mohirona foydalanilgan.

Istiqlol choyxonasi Andijon shahrida Marxamat kochasida tog'li hududda joylashgan bo'lib, tarxan II shaklida. Kirish qismi hududning yuqori sathidan pastki sathiga qarab pastki birinchi qavatga 2 ta zina orqali tushuladi. Binoning kirish qismining chap qismida dam olish xonalari va ko'ngil ochar xonalari joylashgan bo'lib, binoning o'ng tarafida tantanalar o'tkazish zali, savdo do'koni, buyurtmachilar uchun xona, xoll hamda omborxona, xodimlar xonasidan iborat. Chap va o'ng qismidagi bloklarni issiq sex, omborxona, ayvonlar bog'lab turadi. Kompozitsion tarxiy tuzilishi hudud reylefiga mos ravishda joylashgan va reylefdan yaxshi foydalanilgan. Hovli qismi yaxshi obodonlashtirilgan bo'lib, reylef sathi bo'yicha murakkab zinasimon strukturaga ega. "Andijon" choyxonasi Andijon shahrining Mustaqillik

ko'chasida joylashgan. "Andijon" choyxonasi toyxona choyxonasi hisoblanib, markazda choyxona, o'ng va chap yon tarafga simmetrik holatda toyxona binolari loyihalangan bo'lib, badiiy obrazi yaxshi topilgan. Ushbu choyxona arxitekturaviy kompozitsion yechimi murakkab bo'lib, ikki qavatdan iborat. Choyxona tarxi to'g'ri to'rtburchak shaklda, markazida hovli, xorandalar uchun xonalar esa o'ng va chap tarafga simmetrik holatda loyihalangan. Choyxona hajmi bo'yicha katta bo'lib, xorandalar xonasi, qabulxona, oshxona, omborxona, yordamchi xona hamda tantanalar uchun katta hajmli xonalar loyihalangan. Bundan tashqari mijozlar xordiq chiqarishi uchun sauna, sataroshxona, magazin, billiardxona mavjud. Choyxona loyihasi murakkab bo'lganligi uchun ikkinchi qavatga chiqish uchun 4 ta zinapoya loyihalangan. Binoning fasad qismi hashamatli, badiiy arxitekturasini mukammal darajada ijodiy ishlangan va binoda qo'llanilgan bezak-materiallari, tanlangan ranglar mutanosibligi uyg'unlashib, o'z o'rnini topgan. Ichki hovli arxitektura kompozitsiyasi ham o'z yechimini topgan bo'lib, markazda favvora joylashgan, atrofini landshaft bilan boyitilgan.

Farg'ona vodiysi choyxonalarining klassifikatsiyasi						
Choyxona turi	Choyxona nomi	Joylashgan yeriga ko'ra	Arxitekturaviy kompozitsiya ko'ra	Sig'imi (o'rin)	Hovlisiga ko'ra	Rasmi
Mahalla-choyxona	Yalong'och-ota	Tarixiy shahar mahalla hududida	Markaziy 	75-o'rinli	Tashqi hovlisi bilan	
Ko'cha-choyxona	O'zbekim	Bahor ko'cha yuzi bo'ylab	Murakkab yopiq 	200-o'rinli	Ichki hovlisi bilan	
Bog'-choyxona	Qo'qon	Bog' ichida joylashgan	Markaziy-yopiq 	36-o'rinli	Tashqi hovlisi bilan	
Choyxona-to'yxona	Afrosiyob	Maxalla ichida	Chiziqli 	100-o'rinli	Tashqi hovlisi bilan	
Kafe-choyxona	Kafe-choyxona	Farg'ona shahri markazida	Yopiq 	70-o'rinli	Ichki hovlisi bilan	
Choyxona-xizmat ko'rsatish obyektlari bilan	Andijon-choyxona	Andijon. Mustaqillik ko'chasi bo'ylab	Murakkab yarim-yopiq 	360-o'rinli	Ichki hovlisi bilan	

1-rasm

АСҚАРОВА Зилолахон Абдумавлоновна
Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик
ва дизайн институти таянч докторанти

ШАРҚ МИНИАТЮРАСИДА АЁЛЛАР ТАСВИРИ

Аннотация: В этой статье рассматривается о зарождении и развитии искусства восточной миниатюры и интерпретации образ женщины которые созданных художниками этим уникальным искусством. Роль женщин в исламе и их отношение к женщинам определяются принципами сострадания и гуманности мусульманского сообщества, великой роли женщин в исламе, высокое уважение и уважение к женщинам в исламе, положение женщин, их роль в жизни, подробное описание женщин, усилия поэтов и художников изобразить всю вселенную через образ прекрасной женщины. Есть идеи, что он стал символом божественного проявления.

Ключевые слова: женщина, восточная, миниатюра, художник, мистицизм, эмоция, божественное, видение, поэт, фигура, примитив, лирика, примитив.

Annotation: This article presents the emergence and development of Oriental miniature art, as well as the interpretation of female artists created by this unique form of art.

Also, the role of women in Islam and the attitude towards women is determined by the principles of compassion and humanity, the great role of women in Islam, the high regard and respect for women in Islam, the status of women, their role in life, there is an opinion that the detailed detailing of the rights of women, the poets and artists trying to show the harmony and beauty of the whole universe through the image of beautiful women, is that the image of women has become a symbol of the divinity in real life.

Keyword: female, Oriental, miniature, artist, Sufizm, emotion, divine, vision, poet, figurative, primitive, lyrical.

Эрамизнинг VII асри ва VIII асри бошида Ўзбекистон худудида тасвирий ва амалий санъатнинг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатган ислом дини кенг тарқала бошлади. Марказий Осиёда шу муносабат билан антик ва ўрта асрлар бошидаги меросга муносабат ўзгарди. Бу даврда мусулмон дини тамойилларига асосланган ва айни пайтда Араб

ҳалифалиги таркибига кирган турли халқлар санъати анъаналарини ўзида мужассам этган янги эстетика шаклланди.

XI аср ўрталарига келиб, санъатда нақшли-безакли негиз тўла устунлик қилади. Рассомлар ҳиссиётлар ифодасини ошириш мақсадида кўпроқ нақшлардан фойдаланишган. Илоҳий ва аёлга хос гўзалликнинг бир-бирига ўхшашлиги, нафақат, тасвирий санъатда, балки шеърятда ҳам вужудга келган. Темурийлар даврига келиб сарой маданиятининг юксалиши, унда тантана ва ҳашамдорликка берилиш натижасида қўлёзма китобларда, миниатюра асарлари ва деворий суратларда ўйин-кулгуга тўла маиший ҳаёт ифодаси ўзининг яширин ва анъанавий талқинини йўқотмаган ҳолда намоён бўлди⁶⁴⁴.

Ўрта Шарқда фан, санъат ва маданият ривож топди. Шу даврда ажойиб саройлар, масжид ва мадрасалар, кошинкор мақбаралар қурилди. Буюк олиму фозиллар бу давлат шуҳратини оламга танитдилар. Буюк Улуғбек, Алишер Навоий, Абдурахон Жомий, Камолиддин Бехзод каби олимлар, шоирлар ва миниатюра ижодкорлари шу даврда яшаб ижод қилдилар.

Шарқ миниатюра санъатининг маъноли дунёқараши ва расман шаклий тавсифининг ўрганилиши, маҳаллий мактаблар ва турли мамлакатларнинг етакчи усталарининг изланишларига қарамай, ҳали хануз бадиий ижодни билишнинг янги чегараларини очаётган соҳа бўлиб қолмоқда. Дунёни билишнинг ноёб, мураккаб тизими бўла туриб, Шарқ миниатюра санъатида объектив мавжудот ва маросимлар, яширинлилик ва воқеалилик, инсоннинг жамиятдаги ва бутун дунёдаги ўрни, ҳаётий реалликка муносабатдаги фалсафаси мужассамдир. Қози Аҳмад ўзининг “Ҳаттотлик ва рассомлар ҳақидаги трактати”да айтиб ўтадики, миниатюра санъатида мавжуд бўлган “ҳайратланарли фикрлар ва лол қолдирувчи ғоялар” билим даражаси юқори бўлганларнинг эътиборига лойиқдир.

Ўрта аср миниатюрасининг ўзига хос дунёси тасвирий элементларнинг шакл ясовчи тизимидан яъни образ ва сюжетлар, композициянинг қурилиши ва колоритнинг уйғунлиги, рамз ва белгилардан иборат. Юз йиллардан бери сайқалланиб келаётган муайян қоидаларига бўйсунса ҳам, машҳур усталар Камолиддин Бехзод, Султон Муҳаммад, Ризойи Аббоси ва бошқа уларнинг издошларига хос бўлган, қонуний бадиий тафаккур доирасидаги профессионал мукаммаллик, поэтик эркинликни қайд қилмай иложи йўқ.

⁶⁴⁴ Лелеков Л. Искусства Древней Руси и Восток. Москва 1978г 48 б.

Шарқ миниатюраси санъати ўз даврининг тасаввури ва маънавий изланишларини намоён қилади. Унинг ажойиб намуналарида аёллар тасвири ҳам ўз аксини топади. Уларни шартли равишда икки дунёқарашли қатламга ажратиш мумкин: муқаддас (анъанавий) ва реал. Муқаддас қатламда шоир ва рассомлар айнан гўзал аёлларнинг образи орқали бутун коинотнинг уйғунлиги ва чиройини кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Тасаввуфда айнан аёллар образи реал ҳаётда илоҳийликни намоён қилишнинг рамзига айланди. Ибн ал-Арабий ўзининг “Донишмандликнинг чегараси” номли асарида айтиб ўтадики, Аллоҳни қайсидир номоддий шаклда кўришга интилиш шарт эмас. “Аллоҳни аёлда кўриш энг мукаммалдир” дейди буюк шайх. Худонинг атрибути сифатида юзага чиқувчи севги-муҳаббатни тушуниш билан гўзаллик тушунчасининг уйғунлашувидир. Тасаввуф тушунчасида Аллоҳ томонидан яратилган дунё юксак даражада ажойиб ва гармониядадир. Аллоҳ гўзал ва гўзалликни яхши кўради. Гўзалликни севувчи Аллоҳни севади. Дунёда гўзалликнинг юқори даражадаги ифодаси аёллардир. Айнан шу жиҳати билан аёллар Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Алишер Навоий, Рудакий, Воқиф шеърлятида гавдаланади.

Аёллар образининг талқини кўп қиррали ва кенг қамровли, уларда илоҳийликдан дунёвийликкача бўлган маънолар ўз ифодасини топган. Миниатюрага қараган ҳар бир одам аёллар образида ниманидир топа олган.

Миниатюра устаси рассом Камолиддин Беҳзод асарларида аёллар образи кам ишланган бўлса-да, улар ўзгача талқин қилинган. Беҳзоднинг 1480 йилда яратган “Гуллаетган новдалар орасидаги қиз” асари фигурали ва безакли ибтидо уйғунлигига мисол бўла олади. Тилларанг сариқ фонда қора кўйлакли ой юзли қизнинг танаси учиб юргандек. Унинг кўйлагида кенг япроқли новда тасвиридаги безаклар маъноли кўриниб турибди. Тана безак билан уйғунлашиб, мангу гўзалликни куйлаётгандек тасаввур уйғотади⁶⁴⁵.

⁶⁴⁵ Пугаченкова. Г. “Беҳзод ва Ўрта Шарқ миниатюрасида портрет жанри”. Санъат, 2 сони. Т, 2000 й.

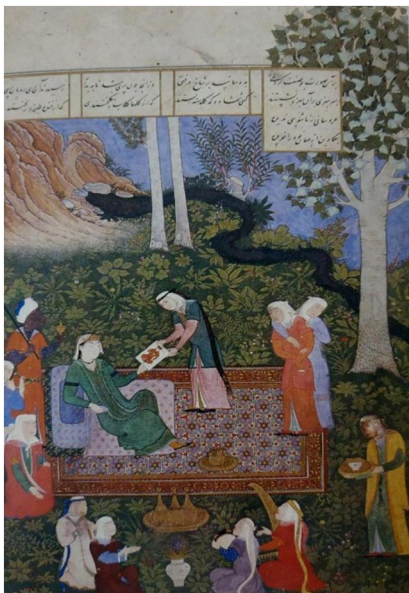

***Гуллаетган новдалар Малика портрети.
орасидаги қиз 1480-05 Ҳирот XV аср охири***

Беҳзоднинг яна бир асари “Маликанинг портрети” ҳам шундай камёб асарларидан бири саналади. Бу портрет натурага яқинми, деган савол туғилади. Айтиш мумкинки, бу ой чехра гўзалнинг қайрилма қошлари остидаги мафтункор кўзлари ёниб туради. Унинг оғзи бежиримгина ишланган. Либослари гулдор, нақшли, байрамона. Бошида тож сингари хошияланган кўркам қалпоқ. Қўлларида нафис гуллар тутган. Умуман малика шоирона қиёфада гавдалантирилган. У шарқ шеъриясида минглаб маротаба тараннум этилган гўзалга ўхшайди⁶⁴⁶.

Шарқ рангтасвирида аёллар тасвири шартли равишда ифодаланишига қарамай, этник қиёфа, характери, шарқона романтикани, лирикани портретларга примитив равишда жо эта олинган. Шунингдек ушбу миниатюра тасвирларида аёллар образида уларнинг психологик кайфиятлари ҳам қисман очиб берилган. Тасвирланувчилар бир образда гарчи улар шартли тарзда ифодаланишига қарамай, ҳаракатлар бирлиги орқали ҳарактерлар барқарорлиги, маънавий юксак тимсоллар умумлашмасини кўриш мумкин. Рангларнинг жонли, ҳаракатларга тўла бетартиблик билан берилиши, мусаввирнинг колоритни ва шарқона шакл пластикасини чуқур ҳис этиши натижасида ифодавий таъсирчан қиёфалар акс эттирилган.

⁶⁴⁶ А.Ҳакимов. “Беҳзод – Ғарб-Шарқ мулоқоти”. //Ж.Санъат, 23-бет 4-сони. Т.:2000й.

***Ширинга Хусрав расмини
кўрсатмоқдалар***

***Хусрав чўмилаётган Ширинни
кўрмоқда***

Ислом динида аёллар мавқеи ўзига хос ўрин эгаллаган. Бундан ташқари, аёлларга бўлган муносабат мусулмон жамиятининг раҳмдиллик, инсонпарварлик принциплари асосида белгиланган. Исломда аёлларнинг ўрни буюк бўлган.

Аёлларга ислом динида юксак ҳурмат ва эътибор билан қаралиши Қуръони каримнинг 35 та сура ва 102 та оятида аёл сўзининг ишлатилиши, суралардан бири айнан «*Нисо*» – яъни, «Аёллар» деб номланиши, унда аёл мавқеи, унинг ҳаётдаги ўрни, ҳақ-ҳуқуқлари батафсил баён этилиши аёлларга бўлган эътиборнинг ёрқин ифодасидир.

Шарқ аёли, хусусан ўзбек аёлининг шаклу шамойили, сийрати, маънавий оламининг шаклланишида ислом динининг таъсири беқиёс.

Айнан ислом даврида, кейинчалик эса Темурийлар уйғониш даврида ҳиссиётлилик мавзуси сарой санъатида маълум гуруҳга мансуб шахслар орасида аёлнинг эътибор топгани кишини ҳайратга солади⁶⁴⁷.

⁶⁴⁷ Санъат тарихининг муҳим даврлари”. Санъат. 1-сон. 2017 й.

***Низомий Ганжавийнинг
«Хамса» қўлёзмасидан
миниатюра «Хусрав ва
Ширин» поэмаси***

***Низомий Ганжавийнинг
«Хамса» қўлёзмасидан
миниатюра «Хафт
пайкар» поэмаси***

Шарқ миниатюра санъатида бошқалар учун ёпиқ бўлса-да, лекин тўлиқлигича яшаган ва миниатюра каби юқори даражадаги санъат турида ўз аксини топган аёллар, уларнинг ҳаёт тарзи ва маънавий қадриятлари, вазифалари ва ҳуқуқлари, жамиятдаги мавқеи ва бой ички дунёси ҳақидаги ўрта аср мусулмон маданияти тушунчаси кузатилган. Шарқ миниатюрасидаги аёллар образи ҳақида нима дейиш мумкин?

Биринчидан, кўзга ташланадиган нарса бу – аёлларнинг қонунларга бўйсунган тарзда ишланган гўзаллиги. Ўрта аср миниатюраларида усталар аёлларнинг терисини ёрқин, юзини думалоқ овал, бодомқовоқ, тўғри бурун ва кичик оғиз қилиб тасвирланган. Шарқ маданиятида гўзаллик тушунчаси билан яқин уйғунликда бўлган идеал аёл образи айнан шундай бўлган. Элита санъат сифатида миниатюра шу тушунчаларга эътибор қаратган. Ислом маданияти изланувчиларидан бири Фарид Алекперлининг ёзишича: “Гўзаллик, гўзаллик ва яна бир бор гўзаллик!” – қадимий ва ўрта аср Шарқ маданиятининг шиори шундай бўлганди. Ташқи гўзаллик билан ички гўзаллик бир-бири билан боғлиқ бўлган. Миниатюралардаги аёллар образи нафақат ўзининг ёқимлилиги, балки ички юмшоқлиги, ўзига хос назокати, садоқатлилиги билан ўзига жалб қилади.

Иккинчидан, исломда аёлларнинг ички маънавий бой дунёсини айтмасликни иложи йўқ. Миниатюраларга ишланган иллюстрациялардаги севги лирикаси асарларида аёллар образи кўпқиррали, ички маънодорлиги билан намоён бўлади⁶⁴⁸.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, шарқ миниатюраси санъатида аёллар образи ушбу нодир санъат турининг маъноли дунёқарашига эга бўлган асосий образ ҳисобланади. Шунингдек ўрта аср ислом маданиятининг ўзига яраша кичик модели бўлиб, шу давр шоирлари ва рассомларининг диний, фалсафий, эстетик ва бошқа кенг миқёсдаги қарашларини намоёиш этади. Улардаги аёллар образи талқини илоҳий тушунчадан кундалик, дунёвий, реал тушунчага қадар ишланган. Шарқ миниатюраси ўзида яширин ва мавжуд икки дунёни акс эттирган. Бу эса аёллар талқинида ўз аксини топган.

ЖУМАЕВА Шоира Бердияровна
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат
педагогика институти таянч докторанти

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ТУРМУШ ТАРЗИДА ЗИЁРАТГОҲЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

***Аннотация:** Данная статья посвящена одной из актуальных проблем современности – значение место паломничества в жизни народов Центральной Азии. Автор предоставляет информацию о происхождении, классификации и популярное место паломничества в Центральной Азии.*

***Ключевые слова:** Место паломничество, менталитет, национальная ценность, исламская религия, святое место, Занги-ата, патриотизм, культура, ритуал, природа*

***Annotation:** This article is about one of the most burning issues. It is written about importance of sacred places in the lifestyle of nations of Central Asia. It is given information of famous sacred places and their classification by author.*

***Keywords:** Place of pilgrimage, mentality, national value, Islamic religion, holy place, Zangi-ata, patriotism, culture, ritual, nature*

⁶⁴⁸ Санъат тарихининг муҳим даврлари”. Санъат. 1-сон. 2017 й.

Марказий Осиё халқлари ўзининг буюк тарихи ва ўтмиши, бой маданий мероси, бетакрор урф одат ва анъаналари билан ажралиб туради. Асрлар давомида шаклланиб, сайқал топган моддий ва маънавий бойликлар инсон ақл-идроки ва тафаккурининг буюк ютуғидир. Жумладан, зиёратгоҳлар, зиёрат маросимлари ва урф-одатлари ҳам мана шу заминда яшаб келаётган халқларнинг диний дунёқараши асосида шаклланиб, Марказий Осиё халқлари менталитетининг ажралмас қисмига айланган десак хато бўлмайди. Зиёратгоҳлар, мақбаралар ва қабристонлар оммавий эътиқодни ифода этувчи муқаддас жойлар маънавий озуқа берувчи омиллар бўлибгина қолмай, узоқ-яқиндан зиёрат қилиш учун келган инсонларнинг учрашиш, маданият алмашиш маркази сифатида ва ёш авлод тарбиясида олий туйғуларни шакллантиришда жуда муҳим роль ўйнайди.

Зиёрат–диний маданиятнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, барча динларда асрлар давомида сақланиб келаётган диний маросимлардан бири ҳисобланади. Масалан, христианлар Фаластинда жойлашган муқаддас жойларни, мусулмон зиёратчилар Маккани, Будда динига эътиқод қилувчилар баланд тоғли Лхасани зиёрат қилишади. Дунё бўйлаб муқаддас кадамжо ва зиёратгоҳлар кенг тарқалган.

“Зиёрат”, “Зиёратгоҳ” атамалари арабча сўз бўлиб, “бирор ерга бориш” маъносини билдиради. Зиёрат Ислом динида муқаддаслаштирилган мазорлар ва кадамжоларга бориб сиғиниш демакдир⁶⁴⁹. Зиёратгоҳларнинг барчаси олдин қайсидир авлиёнинг қабри (мақбараси) ёки “қадамжой” (Авлиёни қадами етган жой) ҳисобланган, халқ бу муқаддас жойларга эътиқод қилиб, зиёрат қилиши натижасида аста-секин аҳолининг муқаддас зиёратгоҳларига айланган.

Илмий тадқиқотларда зиёратгоҳлар шаклланишига кўра 2 турга бўлинади:

1. Табиий равишда мавжуд бўлган зиёратгоҳлар.
2. Антропоген, яъни инсон қўли билан яратилган, меҳнати орқали вужудга келган муқаддас жойлар⁶⁵⁰.

Мовароуннаҳрда VIII асрга келиб Ислом дининг қарор топиши муҳим сиёсий, ижтимоий ўзгаришларни вужудга келтирди. Чунки ислом динининг

⁶⁴⁹ Усмонов М.А. Ислом.-Т., “Шарқ”, 1986. 85-бет.

⁶⁵⁰ Огудин В. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: Автореф. дис... докт. истор. наук. – М., 2003. – С.6.

кириб келиши ўзи билан янги мафкурани ҳам олиб келган. Натижада аҳоли ўртасида мавжуд бўлган диний қарашлар, урф-одатлар исломий удумлар билан қоришиб кетган.

Марказий Осиёда жойлашган ислом дини билан боғлиқ “муқаддас” жойлар антропологлар, тарихчилар ва исломшунослар томонидан ўрганилиб, классификация қилинган. Илк бор, 1969 йилда совет этнографи Г.П.Снесарев Марказий Осиёда жойлашган зиёратгоҳларни авлиёлар билан боғлиқ афсона ва ривоятларга кўра тўртта гуруҳга ажратган:

1. “Тасвири, туғилган жойи ва исми тўлиқ аниқ бўлмаган авлиёлар” билан боғлиқ зиёратгоҳлар;
2. “Библия–Қуръонда келтирилган илоҳий шахслар, авлиёлар” ҳамда “исломдан олдин яшаган авлиёлар” билан боғлиқ зиёратгоҳлар;
3. “Ўрта асрлардаги суфизм авлиёлари”, маҳаллий ва умумэътироф этган суфизм номоендалари билан боғлиқ зиёратгоҳлар;
4. “Маҳаллий ҳокимият вакиллариининг авлиё даражасида улуғланиши”, улар вафотидан сўнг бунёд этиган мақбаралар⁶⁵¹.

Бухоро зиёратгоҳларини ўрганган Н.Йўлдошев зиёратгоҳларни қуйидаги гуруҳларга ажратган:

- 1.Исломгача бўлган оташпарастлик ва мажусийлик давридан қолган, ислом дини айрим руҳонийлар томонидан ўз манфаатларига мослаштирилган кадамжо, авлиё ва уларнинг мазорлари;
- 2.Сўфизм-тасаввуф диний оқим номоендаларини айримларини муқаддаслаштириш ва уларни қабрлари;
- 3.Айрим ҳукмдорлар ва уларнинг амалдорларини авлиё даражасига кўтариб, уларнинг мазорларида бунёд этилган мақбаралари;
- 4.Ҳунармандчилик билан шуғулланган, кейин “авлиё” даражасига кўтарилган кишиларнинг қабрлари;
- 5.Ҳукмронларнинг сиёсий-диний ҳокимиятига қарши кураш олиб борган кишиларни меҳнаткаш ҳалқ томонидан авлиё даражасига кўтарилиш тарихи ва уларнинг мазорлари⁶⁵².

1996 йил қозоғистонлик исломшунос А.Мўминов зиёратгоҳларни икки хусусиятига кўра – “машхурлик даражаси” ва “таркибий қисми”

⁶⁵¹ Г.Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма – М,1969. Сс.277-279

⁶⁵² Йўлдошев Н. Бухородаги айрим авлиёлар тарихи.-Бухоро, 1993.10-б.

қайсики, зиёратгоҳ атрофида жойлашган объектларга қараб классификациялаш таклифни киритди. Биринчи хусусиятига кўра:

- 1) Марказий Осиёга машҳур;
- 2) фақат вилоят ёки айнан бирор регионда машҳур;
- 3) фақат битта чекланган маҳаллий ҳудудга маълум.

Зиёратгоҳнинг таркибий қисмига кўра:

- 1) бир қисмли (фақат муқаддас жой-сув манбаи, дарахт, мўжизавий шакл ва хусусиятга эга тош);
- 2) икки қисмли (рамзий ёки ҳақиқий қабр билан);
- 3) мураккаб (мақбара билан);
- 4) хоноқо билан;
- 5) мақбара ва қабристон;
- 6) мақбара ва масжид билан;
- 7) мақбара масжид билан ҳамда вақфга эга мадраса билан ⁶⁵³.

Ўзбек этнографи И. Жабборов ўз асарларида авлиёлар культини тадқиқ қилар экан, жумладан шундай дейди: “Ўтган аждодлар арвоҳга сажда қилиш, уларни хотирлаш, табиат кучларига сиғиниш натижасида жуда кўп муқаддас жойлар ва авлиёлар вужудга келган”⁶⁵⁴.

Муқаддас мазорлар ва улар билан боғлиқ муқаддас буюмлар ҳақидаги қарашлар асрлар давомида бирга яшаб келаётган туркий халқларнинг диний ҳиссиётларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Шу сабабли Марказий Осиё халқлари орасида орасида азалдан улуғ мазорларни зиёрат қилиш ярим ҳаж қилиш баробар сифатида қараб келинган. Жумладан, Самарқанддаги Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат қилиш Каъба зиёрати билан тенглаштирилган. Шу сабабдан зиёратчилар Каъба атрофида етти марта айланганларидек, бу мазор атрофида етти бор айланганлар. Хуросонда эса Имом Ризо мазори⁶⁵⁵, Қозоғистонда Хожа Аҳмад Яссавий мақбарсини зиёрат қилиш ҳаж билан тенглаштирилган⁶⁵⁶.

Марказий Осиё халқлари ўртасида зиёратгоҳларга оид ўзига хос қарашлар ҳам шаклланган. Жумладан, қирғизлар “соғлиқ сўрасанг Иссиқ Отага, бойлик ва чорвага барака истасанг Чўпон Отага, фарзанд тиласанг

⁶⁵³ А.Мўминов. Святые места в Центральной Азии (Взаимодействие обще исламских и местных элементов), Маяк Востока.Т.1996.№1-2, с.15.

⁶⁵⁴ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 236.

⁶⁵⁵ Камолов Х.Ш.История мазаров Северного Таджикистана.Автореферат.

⁶⁵⁶ Иманалиев К. Кыргызстан: национальный путь (в поисках самоидентификации). Адаты. Кодекс чести. Идеология кыргызов / К. Иманалиев. Бишкек, 2009. С.25.

Манжилли Отага бор” деб қадимдан ишонишган⁶⁵⁷. Туркистон чорвадорлари “Арслонбоб мазорида тунаб, кейин Хўжа Аҳмаддан сўра” нақлига амал қилишган. Яъни биринчи Хўжа Аҳмад Яссавийнинг устози Арслонбобни зиёрат қилиб, кейин Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасига бориш лозимлиги назарда тутилган [9]. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси Марказий Осиёдаги энг машҳур зиёратгоҳлардан бири бўлиб, меъморий мажмуа Буюк Соҳибқирон Амир Темур томонидан бунёд этилган. Чорвадор қабилаларда қабила задогонларини вафотидан сўнг, машҳур авлиёлар дафн этилган мазорларга қўйиш одати мавжуд бўлган. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасига Амир Темур эвараси, Мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Султон Бегим дафн этилиб, XV асрда “Робия Султон Бегим” мақбараси бунёд этилган. Қозоғистон тарихчилари фикрига кўра бу ерга қўплаб қозоқ хонлари, шунингдек таниқли давлат арбоблари дафн этилган. К.Байпаков таъкидлаганидек, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси “дунё мўжизаларидан бири бўлиб, мусулмонлар учун иккинчи Макка ҳисобланади”⁶⁵⁸.

Марказий Осиёда муқаддас мазорлар ва зиёратгоҳлар савдо марказлари, халқ сайллари ўтказиладиган жой вазифасини ҳам бажарган. Сиёсий жиҳатдан эса, халқ ва хон ўртасида мулоқот учун муносиб жой ҳисобланиб, ҳукмдорлар муқаддас жойларни зиёрат қилиш орқали жамиятда юқори мавқега эга бўлган дин пешволари ва халқнинг ишончини қозонишга ҳаракат қилган. Шу сабабли зиёратгоҳларга берилган вақф ерлари хирож солиқларидан озод қилиниб, хонлар томонидан мазорлар ва зиёратгоҳларни таъмирлаш, хонақоҳлар қурилиши каби ишларга ҳомийлик қилинган⁶⁵⁹. Айниқса, Қўқон хонлигида Умархон, Шералихон, Мадалихон, Худоёрхон ва Маллахонлар даврида Фарғона водийсидаги Подшоҳ Искандар, Сафед Булон, Ҳазрати али, Мўйи муборақ, Ҳазрати Аюб, Хўжа Туроб, Тахти Сулаймон мазорларини зиёрат қилиш хонларнинг оилавий анъанасига айланган эди. Тарихий маълумотларга кўра, Сафед Булон зиёратгоҳида Шералихон (1842-1845)ни оқ кигизга ўтқазиб, оқ туя ва оқ от қурбонлик қилиб тахтга

⁶⁵⁷ Бакина Н.С. История средневекового Казахстана / Н.С. Бакина. Алматы, 2012. С. 56–57.

⁶⁵⁸ Байпаков К. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана) / К. Байпаков. Алматы, 2007. С.477.

⁶⁵⁹ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства-Б.220.

ўтказиш маросими ўтказилган⁶⁶⁰. Айнан шу жойда, 1873 йилда Пўлатхон Қўқон хони деб эълон қилинади⁶⁶¹.

Хива хонлигида ҳам зиёратгоҳлар ҳар бир тахтга чиққан хоннинг ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб келган. Қолаверса, Пахлавон Маҳмуд (1247–1326), Султон Увайс, Исмамут ота, Нажмиддин Кубро, Шайх Жалил ва Саид Мохрўйи Жаҳон сингари зиёратгоҳлар ҳам сайилгоҳ сифатида маҳаллий халқни хонлар билан мулоқотда бўлиши учун ўзига хос қароргоҳ вазифасини ҳам ўтаган.

Марказий Осиёнинг қайси ҳудудига ташриф буюрманг, ўзига хос зиёратгоҳ ва муқаддас қадамжоларни кўриш мумкин. Қадамжо ва зиёратгоҳларнинг ҳар бири маҳаллий аҳоли турмушида ҳамда уларнинг диний қарашларини ифодаловчи маскан сифатида муҳим ўрин тутади. Аммо, Собик Иттифоқ даврида мавкуравий босим туфайли барча диний қарашлар ва урф-одатлар ҳаётга татбиқ этилмади: сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган большевиклар динга қарши кенг қамровли ҳужум бошладилар. Кўп сонли мусулмон олимлар отиб ташландилар, Сибирь ёки собик Иттифоқнинг бошқа минтақаларига сургун қилдилар. Ўтган асрнинг 30-йилларида диний муассасаларнинг (мақбара, зиёратгоҳ, мадраса, масжид ва мактаблар) вақфлари тамомила тугатилди, уларнинг ўзлари эса тамомила ёпиб қўйилди. Бинолари эса турар жойлар, омборхоналар, устахоналар ва ҳоказоларга айлантирилди⁶⁶². Мақбара ва зиёратгоҳларга диний эксплуатация куроли, хурофот ўчоғи сифатида қаралиши оқибатида қаровсиз ҳолатга келиб, тарихий-меъморий кўринишини йўқотди, айрим муқаддас жойлар вайрон қилиниб, халқ хотирасидан ўчириб юборишга ҳаракат қилинди. Биргина мисол: Самарқанддаги машҳур авлиёлар кўмилган “Чокардиза” қабристони ўтган асрнинг 40-йилларига қадар деярли тўлиқ сақланган. Аммо 1946-1955 йилларда қабристон суриб ташланиб, уй-жой қуриш учун бериб юборилган. Айнан шунга ўхшаш даҳшатли воқеани Бухородаги “Гулобод” (Колобод) қабристонига бўлган муносабатда ҳам кўриш мумкин. Марказий Осиёда муҳим диний марказлардан бўлган Зангиота зиёратгоҳи фаолияти ҳам тўхтатилиб, атеистик музейга айлантирилди. 1957 йил ёзига келиб, Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Диний ишлар қўмитаси зиёрат

⁶⁶⁰ Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства.....-Б.146.

⁶⁶¹ Кененсариев Т. Феномен Курбанджан датки... / Т. Кененсариев // Курбанджан датка – выдающийся политический и общественный деятель кыргызского народа. Материалы Международной научной конференции 25 октября 2011 г. Бишкек, 2011. С. 71.

⁶⁶² Ислом ва ҳозирги замон. Ўқув қўлланма. Т. 2010. 35-36 б.

анъаналарининг оммавий тусга киришини “дин пайдо бўлишининг хавфли белгилари” ва “диндорларнинг норасмий тўпланиши” деб баҳолаб, барча зиёрат объектларини ёпиш ҳақида расмий қарор чиқарилишига эришилди.

Сиёсий зуғум ва қувғинларга қарамасдан Марказий Осиё халқлари ота-боболаридан мерос анъана ва қадриятларни асраб-авайлаб, авлодларга етказиб бера олди. Совет давлатининг парчаланиши Марказий Осиё халқларига эътиқод эркинлигини қайтариб берди. Сунгги йилларда зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш, қайта тиклаш борасида улкан ишлар амалга оширилиб, бу борада Ўзбекистон Республикаси етакчилик қилмоқда. Бу эса ўз навбатида Марказий Осиёда зиёрат туризмининг ривожланишига ижобий таъсир қилмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Марказий Осиё халқлари турмуш тарзи, қадрият ва анъаналарида тизимида зиёратгоҳлар ҳамда муқаддас қадамжолар муҳим аҳамиятга эгадир. Айниқса, глобаллашув жараёнлари кучли кетаётган даврда зиёратгоҳлар миллий урф-одатлар ва маросимлар қўриқхонаси вазифасини бажариб келмоқда.

RAKHMATULLAEVA Asalkhon Ghayratovna

*The National Institute of Arts and Design
named after Kamoliddin Bekhzod, Tashkent
Basic Doctorate (PhD)*

A BRIEF OVERVIEW OF MINIATURES TO THE WORKS OF AMIR KHUSRAW DEHLEVI

***Annotatsiya:** Maqolada buyuk shoir va mutafakkir Amir Xusrav Dehlevining she'rlari ijodi, asarlari, qo'lyozmalari va miniatyuralari haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Bu asosan shoirning O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozma fondida saqlanadigan qo'lyozmalari va miniatyuralari haqida.*

***Kalit so'zlar:** she'r, adabiyot, divan, qo'lyozma, miniatyura, tarix, syujet, rasm.*

***Аннотация:** В статье дается краткий обзор творчества, произведений, рукописи и миниатюры к поэмам великого поэта и мыслителя Амира Хусрава Дехлави. Речь идет в основном о рукописях и*

миниатюрах поэта, хранящихся в рукописном фонде Института востоковедения Академии Наук Республики Узбекистан.

Ключевые слова: поэма, литература, диван, рукопись, миниатюра, история, сюжет, образ.

Amir Khusraw Dehlevi, a great Indian poet writing in Persian in the Middle Ages. His poetry was a link in the chain of literary contacts of various times and peoples. As it is impossible to imagine Dehlevi's "Khasht behisht" without Nizami Ganjavi's "Khamasa", one cannot conceive the works of Abdurakhman Djami, Alisher Navoi and other poets who wrote in Persian and Turkic without the epic works of Amir Khusraw Dehlevi. His works led to the foundation and golden age of Indian literature in the Persian language, and favored the development of literary contacts between the peoples of Middle and Central Asia and propagating on a large scale epic poetry of romantic and realistic trend in the Persian language.

Khusraw Dehlevi's literary heritage is great and diverse – from the traditional casids, ghazels, rubais and other rhymes to major epic poems, historical prose and treatises on poetry, the science of style and music, written in Persian, Arabic and Hindawi. Davlatshah Samarqandi, a passionate admirer of Amir Khusraw Dehlevi, affirmed that Timurid Prince Mirza Baysunqur strove to bring Dehlevi's poems together and collected 120.000 beits. After he had found another 2.000 beits from ghazels not met with in the poet's divans, Baysunkur realized how futile his aim was and gave up the venture as being impracticable. According to Iranian scholars Khusraw produced about one million lines of verses. Abdurakhman Djami imparted that Khusraw Dehlevi was a prolific writer, having produced 99 books.

Among the poems Amir Khusraw Dehlevi wrote in Persian five were divans, each of which he entitled with accordant series of years: "Tukhfat as-sigar" ("The gift of youth"), which included verses written by the poet before he had reached the age of 19; "Vasat al-khayat" ("Mid life") with verses made when the poet was between the ages of 20 and 34; "Gurrat al-kamal" ("The beginning of perfection") – from 34 to 40 to 64 years; "Nikhayat al-kamal" ("The end of perfection") written from the time the poet was 64 up till the end of his life. Among the divans "Gurrat al-kamal", which was the largest in size, deserves special attention. It has a preface with autobiographic information and the poet's views on the history and theory of literature.

Amir Khusraw Dehlevi's poems are a model of the singular style which took shape in poetry written in the Persian language in India in the XIIIth-

XIVth centuries. It became known as the Indian style later on. This style is notable for the wide-scale use of subtle and intricate metaphors, allegories, similes, plots and folklore characters.

Following the “Khasht behisht” of Nizami Ganjavi (1141-1209), the great Azerbaidjanian poet, Amir Khusraw Dehlevi made his epic series “Khamisa”, in which he developed Nizami’s notions of goodness, intelligence, justice, fidelity and love: “Matla al-anvar” (“Ascent of the heavenly bodies”), “Shirin and Khusraw”, “Majnun and Leili”, “Aiinai Iskandari” (“Iskandar’s mirror”) and “Khasht behisht” (“The eight gardens of heaven”). Making epic “Khamisa” series became traditional in literary productions of the Middle and Near East. However, Amir Khusraw Dehlevi was the first oriental poet of the Middle Ages to have the power of competing with such a great poet as Nizami Ganjavi. Dehlevi did not follow Nizami but based his works on the latter’s plot which he enriched as to form and content. Besides, Dehlevi’s masnawi poems were original and presented a literary reflection of their time.

The work of “Khamisa” from the Institute of Oriental Studies consists of five poems in response to “Five poems” created by Nizami Ganjavi. The copy of the manuscript was made in the XIVth century in Shiraz (?). The manuscript was copied in typical Naskh script, in black Indian ink. The titles are written in cinnabar and sometimes in blue ink. The paper is old, thick and white. Some folios were added later (the text is copied in classical Nasta’liq style). The colourful lines (djadval) frame the text written in two columns. The manuscript deserved to be decorated splendidly. There are 37 miniatures being copied in the typical Shiraz style and six spare spots for miniatures. The cardboard binding of the XIXth century is of light green colour and covered with lacquer and patterns. The edge of the binding is of light brown leather. The manuscript could be the earliest illustrated copy of “Khamisa” by Khusraw: it was found at the bottom of a well. The paper has suffered from dampness; it has been damaged by water and mould stains. The manuscript is in a bad condition and the end is missing. During restoration the poems were not replaced in the correct order: “Laili wa Majnun” f. 1r-54r, “Matla al-anvar” (The ascent of heavenly bodies) f. 64r-101r, “Aina-i Iskandari” (Iskandar’s mirror) f. 102r-179r, “Khusraw wa Shirin” f. 195b-279b and “Hasht behisht” (Eight paradise gardens) f. 280r-347r. The beginning of the poems is decorated with headpieces.

The work of “Divan-I Muntahib” (“The selected Divan”) (Inv.No.2196) is a perfect manuscript with selected ghazals from divans of the poet remains. The

date of copying is 959/1551-52. The calligrapher is Sultan Muhammad Handan, a student of Sultan Ali Mashhadi. The manuscript is copied in beautiful Nasta'liq style on oriental paper of ivory colour. The text is copied in Black Indian ink and framed by blue and gold lines. The titles of verses are written in gold and illuminated with ornaments. The presence of two colophons in the manuscript provides evidence that the second unvan has been lost. The binding is of stamped leather. The inside of the binding is decorated with gold application. Four miniatures decorate the Divan, one of which was glued on the paper at the time of restoration.

The most of the manuscripts of the poem of Amir Khusraw Dehlevi, in particular those that were illuminated, were made in second half of the XVth and turn of the XVIth centuries, when culture in Central Asia was at its height.

Khusraw Dehlevi rose to become the King of Poets of his time not because of the rulers to whom he dedicated his works, but because of his humane ideas which were peculiar to the poet's world outlook and creative work, and thanks to his belief in the greatness of man and his intelligence.

Manuscripts of the works of Amir Khusraw Dehlevi were copied out numerous times in Iran, Khorasan, Mavara al-Nahr and India in the XIV-XVth centuries and in Bukhara and Khiva in the XVIth-XVIIth centuries. "Khamasa" and "Dovalrani and Khizr Khan" were copied and magnificently illuminated more often than others. At present they are kept in various collections of manuscripts in different parts of the world: in the British Museum, La Bibliotheque Nationale in Paris, the Chester Beatty collection in Dublin, the Frir Gallery in Washington, the Topkapi Palace Museum in Turkey, the Vienna National Library as well as in collections in India and the Russia. Many of them are embellished with gorgeous, intricate ornaments with gold spray and illuminated with fine miniatures.

The miniatures illuminating Khusraw Dehlevi's poems reproduce the most dramatic situations (the death of Farhad, Bahram shooting a deer, Iskandar and the Khakan locked in battle) and scholarly talks, the scene of battle, a chase, a feast, landscapes and a lover's tryst.

In the second half of the XVth century, when the art of miniature-painting had reached an unprecedented height, the works of Firdawsi, Nizami, Amir Khusraw Dehlevi, Djami and Navoi were reproduced in scores of copies by renowned calligraphers and illuminated by artists under the direction of Bekhzad. In conformity with the methods of composing "Khamasa" traditional subjects and compositions of miniatures were elaborated to illuminate poems,

which served as a model in centuries to come. These included: “Farhad borrowing through a canal”, “Khusraw comes to Shirin”, “Majnun among beasts and animals in the wilderness”, “Suffering because of his son, the father comes to Majnun”, “Bahram and Dilorom at the chase”, “The seven palaces and the seven beauties in them”, “Iskandar in battle”, “Iskandar among sages”. For the most part illuminations of Khusraw Dehlevi’s poem “Khamisa” were made on the basis of these accepted forms.

**SA’DULLAYEVA Zamira Ravshan qizi,
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik
va dizayn instituti tayanch doktoranti (PhD)**

O‘ZBEKISTON ZAMONAVIY NAQQOSHLIK VA XATTOTLIK SAN’ATIDA ISLOM ESTETIKASI

Аннотация: В статье автором исследуется творчество малоизвестного ташкентского каллиграфа и наккаша Низомжона Турсуналиева. Автором определяется художественное своеобразие процесса в изысканиях мастера. Также выявляются некоторые проблемные вопросы. В заключение автор предлагает методические рекомендации для их устранения.

Ключевые слова: каллиграфия, наккаш, Ассоциация «Хунарманд», «куфик», «наسخ», «тулут», «насталик», «руках», «дивани», «таълик», мураккаъба, мастер, арабское письмо, латинский алфавит.

Annotation: In the article, the author explores the work of a little-known Tashkent calligrapher and nakkash Nizomzjon Tursunaliev. The author determines the artistic originality of the process in the research of the master. Some problematic issues are also identified. In conclusion, the author offers methodological recommendations for their elimination.

Key words: calligraphy, nakkash, Association “Hunarmand”, “kufic”, “naskh”, “thuluth”, “nasta’liq”, “ruqa’h”, “diwani”, “ta’liq”, murakkaba, master, Arabic letter, Latin script.

Zamonaviy naqqoshlik va xattotlik – O‘zbekiston milliy madaniyatning ajralmas qismi. Afsuski, bu sohalarda, ayniqsa xattotlikda soha bo‘yicha chuqur bilimga ega ustalar ko‘p emas. Masalaning boshqa jihati - ular ijodini farqlaydigan va qadriga etadigan iste’molchi kam. Asosiy haridor –

O'zbekistondagi mahalliy ziyolilar, davlat organlari (xorijlik hamkasblariga sovg'a sifatida sotib olishadi) va xorijliklar. Shu sababli ustalar tirikchilik ilinjida zamonaviy buyurtmachining didiga moslashishga, ularning talabi asosida ijod qilishlariga to'g'ri kelmoqda. Yevropaliklar milliy, mahalliy omma esa yevropacha bezaklarga talabgor.

Sohaning ilmiy tomonlari ham ancha oqsagan. San'atshunoslikda zamonaviy naqqoshlikning nazariy masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar deyarli yo'q, xattotlikda esa ayrim nashrlargina fanga ma'lum⁶⁶³. 2018 yilda Respublika "Hunarmand" uyushmasi tomonidan ikki tomlik Ensiklopediya nashr qilindi⁶⁶⁴. Lekin uning naqqoshlikka oid bo'limlarda ham bizga avvaldan ma'lum ma'luotlar qayta, yoki boshqacharoq tahrirda chop qilingan. Amaliy san'atda bugungi kunda muomalada bo'lgan yangi naqshlarning nomi va mazmuni haqida ma'lumot yo'qligi – achinarli xol. Ustalar o'zlari qo'llayotan ornamentlar nomini bilishmaydi. Bilishgani - "o'simlik", "geometrik" naqsh atamalari xolos.

Tursunaliyev Nizomjon Yunusovich 1979 yil 22 noyabrda Toshkent shahrida tug'ilgan. Kasbi - xattot-naqqosh usta. Toshkent Davlat pedagogika universitetining "*Chizmachilik, tasviriy va amaliy san'at*" yo'nalishining bakalavr bosqichini (2000), "*Amaliy san'at*" mutaxassisligi magistraturasini (2002) tamomlagan. Ustozlari – Salimjon Badalboev (xattot), p.f.d. professor Saidaxbor Bulatov, Ne'mat Inog'omov (naqqosh), Bahrom Nig'monov (naqqosh).

2016 yildan buyon O'zbekiston Badiiy ijodkorlar uyushmasining a'zosi. Hozirgi kunda K.Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutining "*Miniatyura va kitob grafikasi*" kafedrasida talabalariga husnixatdan, xattotlik (*arab yozuvining turlari*) va badiiy xattotlikdan (*arab xatini naqqoshlik kesimidagi ko'inishi*) dars bermoqda.

Usta naqqoshlikka o'rta maktabning 6-sinfida o'qib yurgan paytidan qiziqqan.

⁶⁶³ X.Сулаймон. Темурийлар даври бадий қўлёзма ва хаттотлик санъатини ўрганиш масалалари. Монография. – Самарқанд, 1969; А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихи. – Тошкент: Фан, 1971; X.Солих. Алифбо. - Тошкент, 1989; С.Булатов, Ў.Мансуров. Миллий меъморчиликда амалий санъат фалсафаси. – Тошкент: Фан, 2005; А.Шоюнусов. Араб хаттотлиги. – Тошкент: Шарқ, 2007; А.Р.Бухорий. Хуснихат дурдоналари. – Тошкент: Мовароуннахр, 2008 ва бошқалар.

⁶⁶⁴ Ўзбекистон ҳунармандчилиги ва амалий санъати. 2 томлик Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1-том 2016, 2-том 2017.

Xozirgi kunda N.Tursunaliyev pedagogik faoliyat bilan birgalikda ijodiy ishlarni quyidagi yo‘nalishlarda olib bormoqda: 1) *zamonaviy turarjoylardagi bezaklar*; 2) *masjidlardagi arab xatidagi tarbiyaviy oyatlar*; 3) *ko‘rgazmalar va shaxsiy kolleksiyalar uchun ramkaga solingan kartina ko‘rinishidagi arab xatida yozilgan iboralar*. Aytish kerakki, ustada har vaqt ijodiy ish qilishga imkon yo‘q. Chunki, bugungi kunda ustalarni moddiy tomondan shaxsiy buyurtmalar taminlaydi. Shu sababli bozordagi iste‘molchining talabi asosida ishlashga ham to‘g‘ri keladi.

Zamonaviy turarjoylardagi bezaklarning asosi – milliy va yevropacha naqshlar. Chunki, bugungi talab shunday. Qanchalik azaliy milliy an‘analarga asoslangan naqqoshlikni asrab-avaylashga harakat qilinmasin globalizatsiya shiddat bilan an‘anaviy xalq hunarmandchiligi rivojlangan hududlarni domiga tortmoqda. Bu vaziyatda klassik andozalarga payvand zamonaviy naqshlarni kashf qilish – muammoli masala bo‘lib qolmoqda.

Nizomjon Tursunaliyevning katta ob‘ektdagi debyuti 1996 yilda – o‘zining shaxsiy uyining xonalarini bezash paytida *“pechak islimi”* naqshini turli variantlarini chizishida bo‘ldi. Bundagi bezaklarni usta har bir xonaning o‘lchamidan kelib chiqib tanlagan. Yosh, usta uchun bu ilk saboq bo‘lgan. Unda an‘anaviy Toshkent naqqoshligida ilgari qo‘llanilgan oq rangli yirik novda va tanoblarning ikki tarafiga qora chiziq (kontur) tortilgan. Chunki, *“oq rang baxt va omadni bildirgan, zangori rang – oliy e‘tiqodni, qizil rang – xushchaqchaqlik va shodlikning”* ramzi deb tushunilgan⁶⁶⁵.

Elementlar orasidagi bo‘sh joylarga kiritilgan to‘ldiruvchi novdalar yonidagilarga o‘xshab yo‘g‘on emas, jigar rangda ingichka egiluvchan chiziqlarda chizilgan. Ular shakli bo‘yicha an‘anaviy milliy naqshlarga o‘xshasada, lekin talqini jihatidan yevropacha usulda bajarilgan. Tushunish mumkinki, ilk qadamda yosh usta an‘anaviy naqshlarning ayrim fragmentlarini yevropacha usulga payvandlab, bir ishda katta ustalar ilgari qo‘llamagan ikki madaniyatga xos usullarni qo‘llaydi.

N.Tursunaliyevning turarjoy ob‘ektlaridagi naqqoshlikdagi ijodi 2010 yilgacha ayrim sabablarga ko‘ra to‘xtab qolgan. Faqat 2011 yildagina, oradagi o‘n besh yil tanaffusdan so‘ng, Toshkent shahrida arxitektorning maxsus loyihasi asosida zamonaviy tipda qurilgan shaxsiy xonadondan buyurtma olgan. Bu ob‘ektda usta faqat shiftni bezagan. Gipskarton bilan qoplangan shift, *birinchidan*, o‘lchami va fazo kengligi bo‘yicha katta bo‘lmagan xonalarni

⁶⁶⁵ И.Азимов. Ўзбекистон нақшу-нигорлари. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.7.

shinam ko'rsatadi; *ikkinchidan*, unga chizilgan naqsh yalt etib ko'zga tashlanib turadi. Shift tekis va yaltirab turishi uchun gipskartonning yuzasi qo'shimcha (S-01 Eleron) ashyo bilan qoplanadi. Keyin unga ingichka mo'yqalamda qo'lda naqsh chiziladi. Ustalar naqshni asosga gohida trafaretda tushirishlari ham mumkin. Shunday bo'lsa, avval naqshning konturlari ko'lda ohista chiziladi, keyin bo'yaladi. N.Tursunaliyev naqshni tayyor rangli kolerni vodoemulsiya bo'yog'iga aralashtirib ishlatadi. Zamonaviy dizayndagi uylar uchun kompozitsiyalar yaratishda, gohida tarxni chizib bergan me'mor bilan maslahatlashishga ham to'g'ri keladi. Masalan, Shayxontoxur tumanidagi shaxsiy turarjoyda, bunday ob'ektlarda usta Nizomjon xona bezaklari yaxlit ko'rinishi uchun devor yuzasiga yopishtirilgan gulli qog'ozning (oboy) rangi va naqshlarini, qandilning shaklini ham inobatga oladi.

Ilk naqqoshlik ishlarida usta "*yedirma gul*" usulidan foydalangan. Bu nom zamonaviy ustalar tilida ko'p uchraydi. Bunda naqsh avval sariqqa bo'yaladi. Keyin gulning kerakli yaproqlari qovoqsariq rangida pastdan tepaga borgan sari qovoqsariq ocharib boraveradi. Shu usulda ustalar xajmni (ob'yomni) hosil qilishadi.

Keyingi paytda usta an'anaviy naqshlardagi gullarni masofadan qaralganda ifodali bo'lib ko'rinishi uchun naqqoshlikda an'anaga kirib ulgurgan ikki usuldan foydalanmoqda. *Birinchisida*, novda dastlab bir rangga bo'yalib, keyin ikki chetiga qizil rangda taroq (chiziq) tortiladi. *Ikkinchisida* novda, gul, g'unchalar, avvalgisi kabi, dastlab bir rangga bo'yalib, keyin faqat bir tomoniga to'qroq rangda taroq tortiladi. Taroq iloji boricha bir tekis va nafis chiqishi kerak. Shunda naqsh yuzasida nur-soya hosil bo'lib, bezak xajmli (ob'yomli) bo'lib ko'rinadi. Bu ish pardozning oxirgi bosqichida bajariladi. Aynan shu detalda ustalar mahoratlarini namoyon qiladilar.

Bu usulda avval eski ustalar ham ishlashgan. Masalan, XX asrning 70-80 – yillarida toshkentlik naqqosh - O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi Komil Karimov ham ko'pqavatli uylardagi xonadonlarni milliy naqshlar bilan bezashda shu usulni ko'p qo'llagan. Chunki, ularda xonalar balandligi 2,80-3,0 metrdan oshmagan. Lekin yirik binolarda (masjid, madrasa, saroylar) o'sha vaqtlarda muomalada bo'lgan tizim mavjud bo'lgan. Unga ko'ra me'morlikda qo'llaniladigan naqsh maishiy buyumlarga chiziladigan naqshlardan keskin farq qilgan va naqqoshlikdagi an'analar shu tajribalar asosida yaratilgan.

XX asrda o'zbek jamiyatida sodir bo'lgan o'zgarishlar, mahalliy aholini asta-sekin ko'pqavatli turarjoylarga ko'chirilish - naqqoshlarning oldilariga yangi vazifani – an'anaviy naqsh bezaklarini katta va baland bo'lmagan

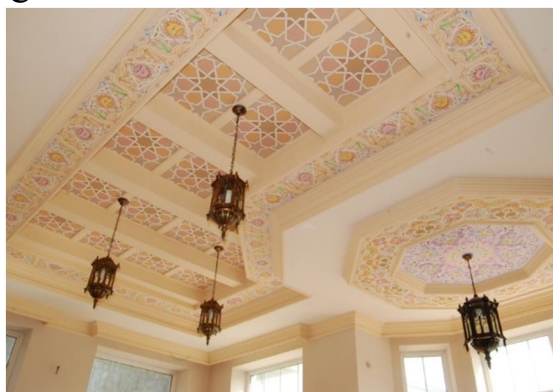
xonalarda yangicha talqin qilishni qo'ygan. Agar XX asrning boshidagi mahalliy arxitektura xona balandligi 3,0 metrdan yuqori bo'lgan bo'lsa, endilikda kvartiralarda 3,0 metrdan oshmaydi.

Shuning uchun pastdan tepaga qaraganda tomoshabin ko'ziga chiroyli ko'rinishi uchun naqshlarda o'lchov nisbati ishlab chiqilgan va bu yozilmagan qoidaga hamma avlod ustalari amal qilishgan. Bunda devor sathining pastiga mayda gulli naqshlar chizilib, bezaklarning mantiqiy davomi yuqoriga borgan sari yiriklasha borgan. Rang tanlash ham shu qoidadan kelib chiqilgan: pastda sovuq, tepada iliq. Bunday tartib pastdan tepaga qaragan tomoshabinga intererning obrazli tizimini yaxlit qilib ko'rsatadi.

Kvartiralar uchun yaratilgan naqshlarda ataylab nur-soya hosil qilingan. Bu xol bizningcha XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston madaniyatiga shiddat bilan kirib kelgan Yevropa naqqoshligi ta'sirida paydo bo'lgan. Shu sababli, toshkentlik ustalar baland va keng bo'lmagan kvartiralar uchun milliy naqshlarni yevropachalariga payvandlashgan.

Usta Nizomjon ham turarjoylarni bazayotganda shu amallarga rioya qiladi. Lekin masalaning boshqa tomoni - xonadon egasining didi. Aksariyat xollarda ularda badiiy saviya etishmayotgani sezilib qolmoqda. Uylari boshqalarnikidan chiroyli bo'lishini xoxlashadi. Lekin qanday bezaklar evaziga? – bu haqida ularda tassavvur yo'q.

Toshkent shahar, Shayxontoxur tumani, "Ipakchilik" maxallasi dagi uyda ob'ekt tarhini chizgan me'mor milliy ruxdagi zamonaviy dizayn yaratmoqchi bo'lgan. Buning uchun O'zbekistondagi milliylik kasb etgan barcha san'at sohalarini bir erga qamrashga harakat qilgan. Shiftda an'anaviy naqshlardan lavhalar, devorlarda esa o'rta asarlarda musulmon Sharqida rivojlangan qo'lyozma miniatyuralari an'analari asosida yaratilgan devoriy suratlarni ko'rishni tasavvur qilgan. Devoriy suratlarni rassom Nozimxo'ja Abdusalomov yaratgan.

Toshkent shahrida arxitektorning maxsus loyihasi asosida zamonaviy tipda qurilgan shaxsiy xonadon. 2011 yil.

2015 yildan usta Nizomjon ustoz Salimjon Badalboev bilan aloqa o‘rnatib, arab xattotligi bilan astoydil qiziqqa boshlaydi. Chunki, usta Nizomjon S.Badalboevning farzandi bilan yoshlikdan do‘st bo‘lishgan. Arab tili bo‘yicha boshlang‘ich bilimga egaligi, qolaversa naqqoshlikdan ham habardorligi usta Nizomjonga xattotlikni tez o‘zlashtirishga sabab bo‘lgan. Arab xattotligida “kufiy”, “nasx”, “suls”, “nasta’liq”, “riqa”, “devoniy”, “taliq” va boshqa xat turlari bor ⁶⁶⁶bo‘lib, xattotlar orasida “*etuk xattot kamida beshta xat turida yozishni bilishi shart*” – degan naql bor. Usta Nizomjon masjidlarda “suls” “kufiy”, “nasx” xatlaridan foydalanadi.

Usta asosan buyurtma asosida ishlaydi va buyurtmalarning asosiy qismini turli oyatlar tashkil etadi. Buyurtmachilar tomonidan ko‘pincha “Yosin”, “Oyatal kursi” sur‘alarini yozib berishga buyurtma berishadi. Usta nafaqat yurtimizdagi masjidlariga, qolaversa qo‘shni Qozog‘iston Respublikasida qurilayotgan masjid uchun ham yozuvlar yozib bergan.

Usta ijodini bugungi kunda nafaqat me‘morlik ob‘ektlarida, balki boshqa yo‘nalishlarni kashf qilgan xolda kengaytirish, arab xatining jozibasini boshqa ijodiy ishlarida ham namoyish qilish tashvishida. Chunki, me‘morlikda arab xatini talqin qilish usullari azaldan ishlab chiqilgan qat‘iy kanonlar asosida amalga oshiriladi. Lekin usta Nizomjon ko‘rgazmalar uchun tarbiyaviy ahamiyat kasb etgan ibratli satrlardan iborat mustaqil kompozitsiyalarni ham yaratadi. Me‘morlikdagi yozuv faqat arab tilida bo‘lsa, bunisidagi satrlar arab imlosida. Lekin tili - o‘zbekcha. Bu novatorlikni aslida ustози Salimjon Badalboev boshlab bergan. Usta Nizomjon uni o‘zining qarashlari bilan davom ettirmoqda.

Bundagi ijodiy ishlar qog‘ozga guashda, suvbo‘yoqda (akvarel) va temperada ishlanadi. Agar xat siyohda qamishdan yasalgan xatcho‘pda yoziladigan bo‘lsa, buning uchun Turkiyadan olib kelinadigan “*murakkaba*” nomli maxsus siyoh bor. Sotuvda uning har xil ranglari bo‘ladi. O‘zbekistonda yashil va qizil rangdagilari is‘temolda ko‘p ishlatiladi.

Umuman olganda mumtoz xattotlik namunalari azaldan qamishda yoziladi. Faqat “kufiy” xati yirik va yo‘g‘on harflardan tashkil topib, harflar bir tekis chiroyli chiqishi uchun xattotlar harflar konturini chizib olib, keyin ular ichini tempera bo‘yog‘ida ohista bo‘yab chiqishadi. Bitta harfni yozishda ikkita har xil qamish qalam ishlatiladi. Birida yoziladi; ikkinchisida (uchi ingichka qamish) harflarning chetlari bir tekis qilib to‘g‘irlab chiqiladi. Agar yozuvni

⁶⁶⁶ А.Казиев. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII вв. – М.,1977.

yozishga bir soat sarflansa, uning chetlarini to'g'irlab chiqishga bir kun vaqt ketadi.

Bularni ustaning quyidagi ishlarida ko'rish mumkin:

1. "O'zbekiston vatanim manim!" (2016) nomli panno. ("*suls*" va "*nasx*" xatlari). Yozuvda O'zbekiston Respublikasining davlat bayrog'idagi uchta asosiy ranglar ishlatilgan – oq, moviy, yashil. Satrning tepasi moviyda, o'rtasi oqda, pasti yashil ranglarda yozilgan. Mazkur ish ilk bor "Amaliy san'at festivali" (2017, Toshkent shaharda) doirasidagi ko'rgazmada namoyish qilingan.

2. "O'zbekiston kelajagi buyuk davlat!" (2017). Kompozitsiya uchta arab xatidan tashkil topgan: "*suls*", "*nasx*", "*nastaliq*". Matnidagi "buyuk" so'zi nastaliqda yozilgan. Ustaning shaxsiy dastxati esa "*riqa*" xatida yozilgan. Usta N.Tursunaliyev bir vaqtning o'zida naqqosh ham bo'lgani bois ishga ijodiy yondashib, xatning u-bu eriga naqsh bezaklarini ham ohista kiritib qo'yadi. Mo'yqalam yordamida, tempera bo'yoqlarini ishlatgan. Yozuvni ikkita juft qalamni birlashtirib xosil qilgan. Keyin mo'yqalam yordamida rang bilan bo'yagan. Bo'yashda gohida bir qatlam, agar rang qog'oz satxiga yahshi yotmasa, ikki qatlam bo'yoq beriladi. Ushbu ijodiy ish ilk bor ommaga 2018 yil Toshkent shaharda bo'lib o'tgan 1-xattotlik festivalida namoyish qilingan va "Xattotlikda tasviriy vositalar uyg'unligi" nominatsiyasida birinchi o'rinni qo'lga kiritgan.

***"O'zbekiston vatanim manim!"
nomli panno. ("*suls*" va "*nasx*"
xatlari. 2016 y.)***

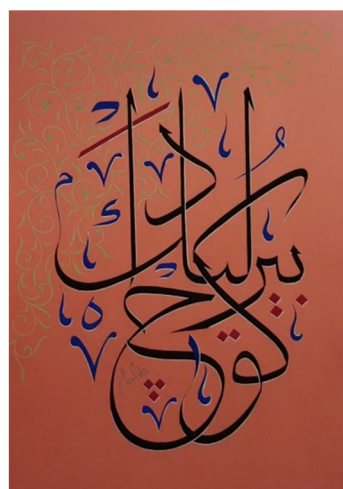
***"O'zbekiston kelajagi buyuk
davlat!". Kompozitsiya uchta arab
xatidan tashkil topgan: "*suls*",
"*nasx*", "*nastaliq*". 2017 y.***

3. Yuqoridalarga hamohang “Tinchlik bebaho ne’mat” (2016, “suls” xatida), “O‘zbekiston Vatanim manim!” (2016, “suls” va “nasx”), “Kuch birlikda” (2016, “suls” xati). Bulardan oxirgi ikkitasi ikkita qalamni birlashtirib yozilib, keyin harflarning ichi mo‘yqalamda badiiy ishlarda ishlatiladigan guash bo‘yog‘ida bo‘yab chiqilgan.

Usta Nizomjon “kufiy”dan boshqa xatlarni qamish va yog‘och qalamlarda yozadi. Agar kompozitsiyada “kufiy” xatini ishlatlsa, oldin qog‘ozga harflarning konturini yozib oladi. Keyin harflar ichini mo‘yqalamda bo‘yab chiqadi. Chunki, “kufiy”ni qamish qalamda yozib bo‘lmaydi. Lekin ayrim ustalar, maslan, toshkentlik mashhur hattot, ustoz Habibulla Solih bu yozuvni ham qamishda yoza oladi.

“Tinchlik bebaho ne’mat!”
(“suls” xatida, 2016 y.)

“Kuch birlikda!”
(“suls” xati, 2016 y.)

Bu xatda yozilayotganda chizmachilikning muqim qoidalariga amal qilishga to‘g‘ri keladi. Chunki harflarni bir simmetriyada yozilishi kerak.

Xattotlikda maxsus qog‘ozdan foydalaniladi, ya’ni qog‘oz siyohda yozishga qulay bo‘lishi lozim. Usta bunday qog‘ozlarga qamishda yozadi. Chunki, xat bir tekis chiqadi. Afsuski, bunday qog‘ozlar yurtimizga Dubaydan olib kelinadi va ko‘pincha usta bunday qog‘ozni Qur’oni Karimdagi “Oyatal kursi”ni yozishga ishlatadi. Bunday ijodiy ishlarga talabgorlar ko‘p.

Aytish kerakki, o‘rta asrlarda, Temuriylar davrida ijodning boshqa sohalari qatorida xattotlik ham baland rivojlangan. Saroylardagi kutubxonalarda qirqdan ortiq xattot faoliyat olib borib, ularning har birini o‘z vazifasi bo‘lgan. Masalan, “nasta’liq” va “nasx” xatlarida tazkiralar va tarixiy voqealarni yozishgan bo‘lsa, hukumronning farmonlarini “devoniy” xatida yozishgan. Badiiy asarlarni esa ko‘pincha “nastaliq” xatida yozishgan. Ish jarayonida xattotga siyohdon (“davot”) va qamishdan yaratilgan qalam cho‘plar kerak bo‘lgan. Siyoh uchun zamonaviy pardozlashda keng tarqalgan surma yahshi asos

bo'lishi mumkin. Surma tunka idishga solinadi, suv qo'shiladi, harflar yaltiroq tusga kirishi uchun va qog'ozda o'chib ketmay, uzoq turishi uchun aralashmaga o'rikning elimi qo'shiladi va qaynatiladi. Siyoh tayyor bo'lganida unga mushk-anbar ham qo'shilishi mumkin. U mutoala paytida xonaga muattar xidni taratadi.

Qalamlarning o'lchami va uchining kengligi turlicha bo'ladi. Ular xatning mazmuniga qarab tanlanadi: sarlavhalar uchun yo'g'on, matn uchun esa ingichkalari (*"misriy" qalamlar*) ishlatiladi. Qog'ozlar Samarqand va Buxoroda tayyorlangan. Ularning sifati juda baland bo'lib, xattot bir sahifaning ikki tarafiga yozuv yozishi mumkin bo'lgan. Bunda siyohlar bir tarafdin ikkinchisi tomonga o'tib ketmagan. Bu qalamlar bilan xozirgi daftarlarga yozib bo'lmaydi. Faqat A3 o'lchamdagi vatman qog'ozlardan foydalanish mumkin.

Yog'och qalamning uchi 5 mm.gacha. Bu muqovalar uchun mo'ljallangan. Kitobning asosiy matni uchun (boblari uchun) boshqa xil qalamlar ishlatiladi. Ular bambukdan va qamishdan tayyorlanadi va uchining o'rtasida kovak bo'ladi. Yog'ochdan ishlangan qalamda esa bunday kovak bo'lmaydi. Sarlavhalar uchun yo'g'on xat (*"qalami jaliy"*), matn uchun esa uchi ingichka qalamdan (*"qalami xatiy" yoki "misriy"*) foydalanishgan.

Kovak qalamda siyohni muddatli saqlanishiga va yozuvni davomiyligini oshirishda ko'l keladi. Xattotlikda o'n to'rtta xat turi bor. Demak, ularning har biri uchun xarflarning o'lchamiga qarab, alohida qalam tayyorlanadi. Masalan, me'morlikdagi yozuvlar uchun andoza yaratishda, xattot ikkita uchi qalin qalamdan bir vaqtning o'zida foydalanadi. Lekin zamonaviy jarayonda bu ish kompyuterda bajariladi. Dastlab yozuv yozilib, keyin kerakli nisbatga (masshtabga) aylantiriladi. So'ng printerdan chiqarilib, listlar bir-biriga elimlanadi. Trafaret (*"axta"*) Shunday ketma-ketlikda tayyorlanadi.

Qamish qalamlar uchun 25-27 sm. uzunlikda qamish olinadi. Uchi (qalamning uyasi) qamishning diametri o'lchamida qiya qilib kesiladi. Uchi qiyshiq qilib, 37-45 gradusda kesiladi. Keyin qumqog'ozda silliqlab, yozish mumkin. Agar arab alfaviti arablarda paydo bo'lgan bo'lsa, arab xatining xillari bizning ajdodlarimiz tomonidan kashf qilingan. "Xat tozaligi – rux tozaligi" (Sulton Ali Mashhadiy, XV asr).

Professional usta sifatida Nizomjon Tursunaliyev naqqoshlik san'ati ancha muomaladan chiqayotganini, xattotlik san'ati esa aksincha, taraqqiy etayotganini ta'kidlaydi. Ilgari mavjud bo'lgan hunarmandchilik sohalarini tiklash masalalariga ijobiy fikr bildirib, *"bizni bu ma'naviy boyligimiz; ularni rivojlantirib, bu orqali nafaqat yosh avlodni, qolaversa chet elliklarni ham*

san'atimizdan habardor qilishga harakat qilishimiz kerak" deb, javob berdi. Usta ijodiga qizqquvchilar asosan mahalliy aholi bo'lib, ularning o'rtacha yoshi 40-45 yoshdagilarni tashkil etadi. Ularni arab yozuvi qiziqtiradi va arab yozuvida yozilgan asarlarni qadrlashadi.

Usta Nizomiddin ta'kidlashicha, xattotlik san'ati bizning yurtga qaraganda Turkiyada ancha ravnaq topgan ekan. Bunga sabab, ularda xattotlik san'atida azaldan to xozirga qadar uzilish bo'lmagan. Bizda esa Rossiya bosqini davrida xattotlik tushkunlik pallasini boshdan kechirgan. Boshqa Sharq mamlakatlarida institutlar qoshida xattotlikni o'rgatuvchi yo'nalishlar mavjud. Lekin bizning oliy ta'limda xattotlik "Miniatyura" yo'nalishini ichida predmet (fan) sifatida o'tiladi.

Yuqoridagi kartinadan ko'rish mumkinki, xattotlikda o'ziga xos jadal ijodiy jarayon ketmoqda. Me'morlik va amaliy-bezak san'ati sohalaridan tashqari, zamonaviy interyerlarni bezash uchun kartina ko'rinishidagi dunyoviy mazmundagi xat namunalari ham urfga kirayapti. Bu esa hattotlikka insoniyatning qiziqishini orttirmoqda.

ГАФУРОВА Иродахон Мухтаровна,
Международная исламская академия Узбекистана, соискатель

К ИСТОРИИ ИСЛАМСКИХ ПАМЯТНИКОВ БУХАРЫ

Аннотация: Бухоронинг исломий тарихий обидалари, Самарқанддан фарқли ўлароқ, кўпроқ ва яхши ҳолатда сақланиб келинмоқда. XX аср бошларига қадар Бухорода олиб борилган тиклаш ишлари Бухоро ёдгорликларини яхшироқ сақлаб қолиш, шунингдек, general-губернатордан сиёсий мустақиллик туфайли руслар ўзларининг энг яхши илмий кучлари - реставратор ва тарихчиларни қўллаб-қувватлашлари туфайли тизимли характерга ега бўлмаган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Бухкомстарис ва Средазкомстарис томонидан XX асрнинг 20-йилларида олиб борилган таъмирлаш ишларига қўшилган улкан ҳисса исломий обидалар бугунги кунгача асл қиёфасида сақланиб қолишига хизмат қилган.

Калит сўзлар: Бухоро, тарихий обидалар, таъмирлаш ишлари.

Annotation: Islamic historical monuments of Bukhara, in contrast to Samarkand, are preserved in more and better condition. Until the beginning of the twentieth century, the restoration work in Bukhara was not systematic due

to the better preservation of Bukhara monuments, as well as political independence from the governor-general and the support of the Russians for their best scientific forces - restorers and historians. It should also be noted that the huge contribution made by Buxkomstaris and Sredazkomstaris to the repair work carried out in the 1920s served to preserve the Islamic monuments in their original form to this day.

Keywords: *Bukhara, historical monuments, repair works*

Междуречье⁶⁶⁷ – регион с древнейшей историей и культурой. Археологи установили, много десятков тысячелетий тому назад в горных пещерах, на склонах предгорий, на берегах рек и озер жил первобытный человек. Самые первые точные исторические известия, которые дошли до нас в трудах греческих и китайских историков⁶⁶⁸, говорят о том, что еще несколько тысячелетий назад культурная жизнь в Узбекистане, достигала достаточно высокого уровня. Открытые археологами руины городов и памятников свидетельствуют о том, что в этих городах находились пышные дворцы и храмы, памятники ислама, а также о высоком мастерстве их строителей⁶⁶⁹.

На изучение исламских памятников на территории Средней Азии с давних времен было обращено пристальное внимание. Люди, посещавшие Среднюю Азию, удивлялись богатому наследию, оставленному от прошлых веков.

Во второй половине XIX века Туркестан был завоеван царской Россией. В 1865 году ими был занят Ташкент; через три года, в 1868 году, русский войска разбила эмира Бухары под Самаркандом и Зерабулаком. Кокандское ханство было подчинено и стало вассалом Санкт-Петербурга. Бухарский эмир и хивинский хан, сохранив власть внутри своих ханств, становятся подданными русского императора, Самарканд отходит к русскому Генерал-губернаторству⁶⁷⁰.

Бухара, исторически тесно связанная с Туркестаном, до событий 1920 года находилась вне границ Туркестанской республики. Произошедший переворот, окончившийся низвержением эмира и установлением в Бухаре

⁶⁶⁷ Регион находящийся между реками Сырдарья (Сайхун) и Амударья (Джайхун). Также известный как Мавераннахр, Туркестан, Средняя Азия.

⁶⁶⁸ В трудах историков Геродота, Ксенофонта, Страбона, Сыма Цяня, Сюна Юэ не мало фактов о культуре и жизни народов, проживавших на этих землях.

⁶⁶⁹ Шишкин В.А. Города Узбекистана. – Т.: УзФАН, 1943. – С. 3.

⁶⁷⁰ Там же. – С. 28.

Народной республики, побудил Цуардел⁶⁷¹ организовать междуведомственную Комиссию для содействия бухарскому революционному Комитету в деле охраны архивных документов, рукописей, памятников старины и искусства. Эта Комиссия осмотрела и приняла некоторые меры для охраны рукописей и документов, собранных В.Л. Вяткиным совместно с представителями Назирата Просвещения, и для исправления пострадавших памятников в Бухаре⁶⁷². Во время существования Бухарской Народной республики, в Бухаре произведены некоторые исправления пострадавших в 1920 году памятников старины. Было отремонтировано самое высокое сооружение в городе – большой минарет (1127 г.), именуемый русскими “башней смерти”⁶⁷³.

Минарет был отреставрирован местными мастерами с некоторым искажением внешнего облика: его верхушка теперь украшена не пятью рядами сталактитов, как это было раньше, а тремя⁶⁷⁴. В цитадели, где почти все здания в 1920 году были разрушены или сгорели, были убраны груды развалин и произведен ремонт уцелевших построек. Частично сремонтированы Кок Гумбаз соборной мечети Калян (XVI в.), медресе Мир-Араб (1535 г.) и другие памятники. На площади Регистан были убраны развалины зданий и разбит небольшой садик. Ремонтировались стены и ворота города и прочее.

Бухара – один из немногих городов Центральной Азии сохранившая свой облик в том виде, какой она имела несколько веков назад; в этом смысле в целом имеет значение исторического памятника⁶⁷⁵. Если по тем или иным соображениям нельзя остановить дальнейшее переустройство города, то предоставлялось бы весьма желательным сохранить наиболее старую возвышенную часть города – шахристан, расположенный к

⁶⁷¹ Центральное Управление Архивным Делом в Туркестане.

⁶⁷² См.: Известия Российской Академии истории и материальной культуры. Т.1, 1922. – С.14.

⁶⁷³ Местное население никогда этот минарет «башней смерти» не называло; впервые это название, как передавали в Бухаре мусульмане услышали от европейцев после революции. Передают, что в Бухаре при Мангытах были один, два случая сбрасывания преступников с этого минарета, но письменные известия об этом ничего не говорят. Смотрите рассказ под названием «На башне смерти», приведенный Д.Н. Логофетом в Кауфманском Сборнике. – Москва, 1910.

⁶⁷⁴ Денике Б.П. Искусство в Средней Азии. – М., 1927. – С. 14.

⁶⁷⁵ Семенов А.А. Таджикистан. – Т., 1925. – С. 139; Бартольд В.В. О памятниках Бухары и их судьбе//Правда Востока. 25 август 1925.

востоку от цитадели⁶⁷⁶. К этому с сожалением следует добавить, что по распоряжению Бухарского окружного исполкома, не смотря на протесты Средазкомстариса, 1927 году была совершенно разобрана на Регистане мечеть Паянда (1614 г.) и начата разборка там же медресе Абдулазизхана (1670 г.): было разобрано 9 арок западной стороны медресе.

После национально-государственного размеживания Средней Азии, когда Бухара вошла в состав Узбекской республики, Средазкомстарисом была образована в 1925 году в Бухаре специальная Комиссия (Бухарстарис), по образцу Самаркандской, которой была поручено наблюдение и охрана исторических памятников Бухары и бывших эмирских дворцов.

В Бухаре сохранились интересные и важные памятники культуры караханидского времени. В первую очередь можно назвать высокий, господствующий и теперь над всем городом минарет, построенный в 1127 г. нашей эры при новой соборной мечети, возведенной здесь взамен разрушенной, находившейся рядом с цитаделью. Вторым интересным памятником является мечеть Намозгох, находящаяся в пятиста метрах к югу от города. К тому же весьма интересный мавзолей Чашма-Аюб, с высоким коническим куполом, так же как Намозгох, неоднократно ремонтировался и перестраивался⁶⁷⁷.

Начало систематического обследования бухарских памятников было положено еще в 1923 году, когда Д.А.Морозов по поручению Комитета по охране памятников, произвел подробную фотосъемку бухарских памятников и пересоставил план города и окрестностей. В 1924 году там работала экспедиция под руководством архитектора Гинсбурга, снаряженная по инициативе Средазкомстариса на средства бухарского правительства, которой было технически обследовано, обмерено и зарегистрировала 32 памятника Бухары. Кроме того, были составлены планы и чертежи этих памятников.

При осмотре памятников главное внимание было обращено на состояние крыш и конструктивных частей зданий. В 1925 году Бухарстарисом были начаты ремонтные работы в Бухаре. Прежде всего было обращено внимание на угрожающее состояние мавзолея XIV века Баянкулихан (что находится в местности Фатхабад в окрестности города).

⁶⁷⁶ См.: Умняков И.И. Сборник Туркестана Восточного института в честь проф. А.Э.Шмидта. – Т., 1923. – С. 150-152.

⁶⁷⁷ Шишкин В.А. Города Узбекистана. – Т.: УзФАН, 1943. – С. 13.

Памятник был очищен со всех сторон от слоя земли и векового мусора, покрывавших как наружную, так и внутреннюю часть памятника; были снесены могилы, непосредственно примыкавшие к стенам мавзолея. Во время ремонта было найдено в стенах большое количество фрагментов резной глазурированной майолики. При дальнейших работах было открыто облицованное майоликовое надгробие с сильно пострадавшей поливой⁶⁷⁸. Инженеру В.А. Красильникову, обследовавшему этот памятник, удалось установить, что мавзолей подвергался неоднократному ремонту, свидетельством этому служат несколько кладок кирпича на стене⁶⁷⁹. Не имея возможности произвести полную реставрацию купола, выложенного «сложной кладкой» и испорченного трещинами, экспедиция ограничилась расчисткой трещин и заливкой их алебастром. Низ купола стянут железным хомутом. Исправлены стены, крыши мавзолея и лестницы, ведущие на крышу; заложены туземным кирпичом углы здания; закреплены алебастром изразцы на портале мавзолея. Этот памятник интересен тем, что является единственной сохранившейся до нас постройкой в Бухаре до тимуровской эпохи, на которой уцелели великолепные майоликовые украшения; по характеру орнамента постройка эта действительно относится к более ранней эпохе, чем большинство зданий в Бухаре.

Древнейшим памятником в Средней Азии принято считать мавзолей в Бухаре, где по преданию похоронен Исмаил Саманид. Можно сказать, без преувеличения, что этот мавзолей, простоявший в прекрасном состоянии уже больше тысячелетия, заслуживает включения в число памятников архитектуры мирового значения. Он представляет собою произведение вполне сложившейся художественно-архитектурной школы, возникшей на почве Средней Азии и развивавшейся там на протяжении столетий⁶⁸⁰. Этот памятник датируется X веком, предполагая, что он дошел до нас в своем первоначальном виде. В родословной саманидов о мавзолее Исмаила сказано следующее: «он умер 14 сафара 295 г., славная могила его находится в Бухаре в западной части города»⁶⁸¹. В вакуфном документе сказано, что в 254 году Исмаил пожертвовал земли в пользу

⁶⁷⁸ Окраска.

⁶⁷⁹ Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. – Т., 1929. – С. 17.

⁶⁸⁰ Шишкин В.А. Города Узбекистана. – Т.: УзФАН, 1943. – С. 9.

⁶⁸¹ Саиджанов М.Ю. Город Бухара и его старые здания//Маърифат ва уkitувчи. №9-10. 1927. – С. 53-54. По Наршахи смерть произошла 15 Сафара.

мазара своего отца⁶⁸². Далее в вакуфнамэ указано, что мазар эмира Ахмада, сына эмира Асада Саманида, находится вне древней крепости Бухары, на улице «Чехар гумбезин»⁶⁸³, в западной части города.

Известно, что первый мавзолей халифов возник в IX веке в Самарре. Не исключена возможность, что эмир Исмаил, подражая халифам, воздвиг на могиле своего отца мавзолей, в котором впоследствии и сам был похоронен.

С 1925 года этот памятник был объектом ремонтно-реставрационных работ Бухарстариса. Данные работы были необходимостью предохранить памятник от попадания во внутрь атмосферных осадках. В 1926 году работы была продолжена под руководством архитектора М.М. Логинова. Памятник был освобождён от верхних слоев окружающих его могил на расстоянии 2 сажен в окружности. Выемка земли вокруг памятника обнажила низ здания, облицованного фигурной кладкой.

Произведено архитектурно-художественное обследование памятника, для чего было необходимо разобрать примыкающую к мавзолею с северной стороны небольшую мечеть. В юго-восточном углу мавзолея, рядом с саганой⁶⁸⁴, были произведены небольшие раскопки под наблюдением археолога В.Л.Вяткина. в 1927 году М.М. Логиновым были доложены два угла южной стороны мавзолея в восстановлении прежних мотивов орнамента.

В медресе Надир-Диванбеги (1029-1920) произведен ремонт комнат для сдачи в наем; укреплены стены здания; ветхие части крыш заделаны кирпичом и залиты алебастром.

Еще один памятник медресе Гаукушан (970-1562) был заново переложен весь северо-восточный угол, отошедший очень сильно от массива здания; переложены часть купола, подпружные арки и два свода с наружной стороны.

В медресе Кукальдаш (986-1578) заделаны туземным кирпичом и залиты алебастром отверстия и трещины крыши, исправлены дымоходы, отремонтирована бывшая при медресе мечеть, предназначенная для нужд бухарского музея. Европейская постройка, находящаяся во дворе медресе, приспособлена под музей, открытый 22 июня 1927 года.

⁶⁸² Дата 254 не соответствует действительности, так как Исмаил был назначен в Бухару своим братом Насром и прибыл туда в в 260 г. Этот вакуфный документ несколько раз переписывался, скорее всего из-за этого произошла ошибка.

⁶⁸³ Четыре купола.

⁶⁸⁴ Мавзолей, надгробие.

С 1928 года ремонтные работы в Бухаре продолжил новый руководитель архитектор П.С. Касаткин. В медресе Кукальдаш установлены к деформировавшемуся portalу (с северной стороны) временные деревянные опоры из бревен во избежание возможного падения портала на здание музея. В медресе Абдуллахана (998-1589) производились работы по укреплению облицовки наружного портала, на лесах в три яруса было разобрана и вновь выложена на алебастровом растворе кирпичом на ребро обе половины большой арки.

В мечети Намазгах (XVII век, за городом) произведены работы по восстановлению стен западной стороны и там же подведен цоколь двух круглых пилонов, частично отремонтированы подпружные арки большого центрального купола, начаты работы по укреплению северо-восточного угла здания. В мавзолее Саманидов, как и на других памятниках, были установлены маяки; преступлено в выстилке кирпичом плашмя дно котлована у памятника и к устройству лотка для стока воды; вырыто два временных поглощающих влагу колодца.

Нет города в Средней Азии, который был бы так богат памятниками старины, как Бухара. Кроме перечисленных памятников, медресе Модарихан (974-1566 г.); тот же Абдуллахан в 966-1558/9 г построил в честь Ходжа Ислама Джуйбари в Сумистане (возле города) ханаку, мечеть и медресе около мазара Абу Бакра Саада, предка Ходжа Джуйбари; мечеть Магаки Аттари (949-1542)⁶⁸⁵; медресе Кеялбад (1017-1608/9)⁶⁸⁶; медресе Абдулазиза (XVII в.) и другие⁶⁸⁷.

В Кермине отремонтирована мечеть Касым-Шейха (XVI в.) сильно пострадавшая во время событий 1920 г. Заделаны пробоины в куполе и в основании минарета; частично исправлена крыша мечети; в цоколе памятника произведена новая кладка кирпича.

Другим памятником вблизи Бухары, на который впервые обратила внимание Бухарская комиссия, является минарет в селении Вабкент. Этот минарет весьма похожий на большой минарет возле мечети Калян в

⁶⁸⁵ Засыпкин Б.Н. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации. – Москва, 1928. – С. 15.

⁶⁸⁶ По преданиям, первоначально на этом месте было построено медресе при Арсланхане в 523-1129 г; вторично на этом месте было построено медресе на средства христианина; возможно здесь речь идет о постройке медресе «Ханийя» на средства монгольской царицы, христианки, матери монгольских ханов Мункэ и Хубилая. Своему современному виду медресе обязано некому Низамиддину сыну Абдурахмана Ходжи, построившему медресе (по вакуфным данным) в 1017-1608/9 г.

⁶⁸⁷ Подробнее: Известия Средазкомстариса. Вып. I. – С. 47-49; Вып. III. – С. 272.

Бухаре, как было выяснено не сохранившейся на нем надписи построен в 593-1196/97 г. Строитель этого минарета бухарский садр Бурханиддин Абдулазиз сын Садра Бурханиддина Мухаммада. Об этом написано в нижнем поясе надписи.

В заключение следует отметить, что исламские исторические памятники Бухары в отличие от самаркандских сохранились в большем количестве и лучшем состоянии. Реставрационные работы, проводимые в Бухаре до начала XX века, не носили системного характера в связи с их лучшей сохранностью памятников Бухары, а также политической независимостью от Генерал-губернаторства где русские и держали свои лучшие научные силы – реставраторов и историков. Следует также отметить, что сделанный огромный вклад Бухкомстариса и Средазкомстариса в 20-е годы XX века в ремонтные работы послужили тому, чтобы исламские памятники дошли до наших дней в первоначальном облике.

МАМАТОВА Нигора Маъмиржановна
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
тадқиқотчи

НАВОИЙ ВИЛОЯТИДАГИ ҲАЗРАТИ МАВЛОНО ОРИФ ДЕГГАРОНИЙ МАЖМУАСИ

Аннотация: Это исследование о Мавлана Ариф Деггарани и их паломниках. Данные были собраны из следующих работ “Тухфат аз-зоирин” (“Подарок паломникам”) Саййида Мухаммада Носируддина, Фаридиддина Атторнинг “Тазкират-ул-Авлиё”, Фахриддин Али Сафийнинг “Рашахоту айнил-хаёт”

Ключевые слова: Деггарон, святыня, «Тухфат аз-зоирин», «Рашахоту айнил-хайот», Накшбанди, Амир Кулол.

Annotation: The main purpose of the research is study the shrine of Mavlono Orif Deggoroni in Navai region on the basis of historical places, ethnographic materials and reveal their ethnolocal characteristics.

Key words: Deggoron, shrine, “Tuxfat az-zoirin”, “Rashahotu aynil-hayot”, Naqshbandi, Amir Kulol.

Бугунги кунда барча соҳалар қатори маънавий-маърифий ва маданий соҳада ҳам улкан ўзгаришлар рўй бермоқда. Маданий соҳани янада юксалтириш мақсадида зиёратгоҳлар обод этилиб, аҳоли зиёрати учун маънавий масканга айлантирилмоқда. Собиқ иттифоқ даврида асарлари у ёқда турсин, ҳатто номлари қатағонга учраган алломаларимиз, авлиёларимиз шаъни шавкати қайта тикланиб, уларнинг мўътабар зиёратгоҳлари обод этилмоқда.

Ўз даврининг етук авлиёлари бўлган халқимизнинг буюк сиймолари яратган маданий мерос ҳамда ёзма ёдгорликлар қатори уларни номларини абадийлаштириш мақсадида қурилган тарихий қадамжо ва зиёратгоҳлар ўзбек халқининг жаҳон маданиятига қўшган улкан ҳиссаси десак муболаға бўлмайди. Айни замонда мазкур муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар ўзининг очилмаган янги қирралари билан бойимоқда.

Навоий вилоятида жойлашган муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар ҳам ана шуларнинг бир бўлагидир. Навоий вилояти Ҳазора қишлоғида жойлашган муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳ саналмиш Мавлоно Ориф Деггароний жоме масжиди ва мақбараси ана шундай нурли масканлардан биридир.

“Ўзбекистон саёҳат ва зиёрат учун қулай мамлакат ҳисобланади. Чунки она заминимизда бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган аجدодларимиз мангу қўним топганлар. Улар қолдирган бой маънавий-маданий меросга халқаро майдонда қизиқиш жуда катта”⁶⁸⁸. Шу боисдан ҳам Республикамиз ҳукумати томонидан ўзбек халқининг қадимий тарихи ва бой маданий меросини тиклаш ҳамда уни дунё жамоатчилигига етказиш борасида кўплаб амалий ишлар бажарилмоқда. Бу борада 2019 йил 22 февраль куни Бухоро шаҳрида “Зиёрат туризми бўйича биринчи халқаро форум”⁶⁸⁹нинг ташкил қилиниши ушбу масала юзасидан олға ташланган қадам ҳисобланади. Бугунги кунда Ўзбекистон этнологиясида Навоий вилояти зиёратгоҳларини халқ мероси объекти ва анъанавий маданиятнинг феномени тарзида тадқиқ қилиш, улар тўғрисида батафсил маълумотларга эга бўлиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ислом нуруни ёйган азиз авлиёларнинг зиёратгоҳлари бугунги кунда воҳа аҳолисининг фаҳри ва ғурури ҳисобланар экан, уларни зиёрат қилган ҳар бир мўмин–мусулмоннинг руҳи покланади. Муқаддас қадамжоларда

⁶⁸⁸Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистонда туризмни янада ривожлантириш масалалари ҳақида // Халқ сўзи. 2017 йил 4 октябрь. 199 (6893)–сон.

⁶⁸⁹“Зиёрат туризми бўйича биринчи халқаро форум”.–Бухоро, 2019 йил 22 февраль. <https://www.gazeta.uz>.

амалга ошириладиган маросимлар ва удумларнинг инсон маънавиятига, унинг тасаввур оламига, борлиқни қабул қилиш, рад этиш, англаш ва тушунишга ёрдам беради. Инсон қалбида унутилаёзган ҳайратлар, фазилатлар, умидлар беғубор гўдак сингари қайтадан туғилади.

Деггарон мажмуаси Кармана шаҳридан 30 км ғарбдаги Ҳазора қишлоғи ёнида жойлашган Мовароуннаҳрдаги энг қадимги масжидлардан бири. Маълумотларда келтиригшшича, масжид Бухоро шаҳридаги Исмоил Сомоний мақбарасидан ҳам қадимийроқдир. Адабиётшунос Н.Маллаев Деггарон масжидини XI аср обидаси деган фикрни билдириб: “Қорахонийлар ва хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида қурилган бинолардан бирмунча кўпроқ ёдгорликлар сақланиб қолган. Булардан бири Ҳазора қишлоғидаги XI асрда қурилган масжиддир”⁶⁹⁰, -деб айтиб ўтади.

Ёдгорлик қадимги шарқ меъморчилиги услубида қурилган. У ташқи кўриниши жиҳатидан унчалик маҳобатли эмас. Тўрт деворли иморат устида тўққизта гумбаз жойлашган. Қатор устунларга таянадиган тош ёйлар ичкари қисмини кичик-кичик хужраларга ажратади. Тарихий манбаларда келтирилишича, бу ерда хунаремандлар, хусусан, ўтга чидамли қозон таёрловчи чилангарлар яшаган. Шу боис уларни “Деггарон” - қозон қуювчилар деб аташган. Шуниси эътиборлики, Хожагон сулукининг машҳур суфийларидан бири Шайх Мавлоно Ориф Деггароний (1313-1376) шу қишлоқда туғилган ва шу ерда дафн этилган. Бу зот Нақшбандия тариқатидаги Хожагон Сулукининг буюк намояндаси Баҳоуддин Нақшбанднинг устозларидан бири ҳисобланган⁶⁹¹.

Амир Кулол тарбиясини олган Мавлоно Ориф Деггароний кейинчалик Ҳазрат Хўжа Баҳоуддин Нақшбандга устозлик қилиб, етти йил мобайнида унинг тарбияси билан шуғулланган. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳам ўз навбатида Мавлоно Ориф Деггаронийни жуда ҳурмат қилган, унга беҳад иззат-икром ва илтифотлар кўрсатган. У кишининг кароматлари ва мақомоти хусусида бир қанча тарихий манбаларда қимматли маълумотлар учрайди. Жумладан, Саййид Муҳаммад Носируддиннинг “Тухфат аз-зоирин” (“Зиёратчиларга совға”), Фаририддин Атторнинг “Тазкират-ул-Авлиё”, Фаҳриддин Али Сафийнинг “Рашахоту айнил-ҳаёт” (обиҳаёт томчилари), Муҳаммад Боқир-нинг “Мақомоти шоҳи Нақшбанд”, А.Жомийнинг “Нафосат ул инс”, Хожа

⁶⁹⁰ Иноятов С., Ҳайитова О. Кармана тарих кўзгусида. Т.: 2016.

⁶⁹¹ Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанд. Т.: 2017й. -Б.6.

Шоҳобиддиннинг “Мақомоти Мир Кулол”, Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ар-ризвон” (XVI аср), Ҳусайн Ас-Сарахсийнинг “Маноқиби Саъдийа” (XVI аср) каби асарларида Мавлоно Ориф Деггаронийнинг нақадар мўътабар ва улуғ зот эканлиги зикр қилинади. Бу тарихий манбаларнинг бир қисми Мустақиллик туфайли кейинги йилларда нашр этилди.⁶⁹²

Шунингдек, Мавлоно Ориф Деггаронийнинг ҳаёти ва фаолияти кейинги пайтларда маҳаллий тадқиқотчи ва олимлар томонидан ҳам ўрганилди ва қатор монография, рисоаларда ҳар томонлама баён этилди.⁶⁹³

Мавлоно XIV асрнинг буюк пиру авлиёси бўлиш билан бирга Ҳазора, Тошработ, Армижон, Арабсарой қишлоқларининг ҳакими сифатида ҳам ном чиқарган, табиблик қилиб касалманд кишиларни даволаган, бева-бечораларга меҳр-шафқат кўрсатган.

Шу ўринда қуйидаги ривоятни келтирамиз. Буюк пир Саййид Амир Кулолнинг тўрт нафар ўғиллари бўла туриб, 1372-йили бандаликни бажо айлаётганда қабрга ўнг томондан Мавлоно Ориф, чап томондан эса Баҳоуддин Нақшбанд қўйишини васият қилади. Чунки, уларнинг номи бутун ислом дунёсига ёйилган, юзлаб шогирдларга эга бўлишган. Тахминан 1375-йилда⁶⁹⁴ бандаликни бажо келтирган Мавлоно Ориф Деггароний ҳам қабрга ўғли эмас, Баҳоуддин Нақшбанд қўйишини ва қабри бошидан уч кун жилмаслигини васият қилади. Бу васият Баҳоуддин Нақшбанд томонларидан тўлалигича бажарилган. Тарикат пирлари, инчунин, Мавлоно Ориф Деггароний ҳам пайғамбаримиз Ҳазрат Муҳаммад с.а.в. шунингдек, саҳобаларнинг издошлари бўлган⁶⁹⁵. Бу зоти шариф ҳам ўзгаларнинг юкини кутариб яшадилар. Одамларни тўғри йўлга бошладилар, тариқату шариат ривожига муҳим ҳисса қўшдилар. “Рашаҳот”да мана бу ибратли воқеа келтирилган: нақл қиладирларки, бир кун Деггарон қишлоғига сел келди. Кўҳак дарёсида тошқин содир бўлди. Уй-жойларни, биноларни сел оқизиш хавфи туғилди. Ҳамма фиғону нола этиб кўчага чиққан асно Ҳазрат Мавлоно Ориф Деггароний ўзларини селнинг энг катта оқимиға, кучли тошқинига отдилар ва дедилар: “Агар қувватинг етса мени оқизгил!”. Шу дақиқадаёқ сел хомуш бўлди. Халқ

⁶⁹² Фариддин Аттор. Тазкират-ул авлиё (илмлар китоби). Т., 2017й.

⁶⁹³ Фаҳриддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳайт (обиҳаёт томчилари). Т.: 2017й.

⁶⁹⁴ Н.Сафарова. Амир Кулол ва Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий дуиё қарашлари. Бухоро-2016

⁶⁹⁵ Ҳайитова О. Карманалик буюк сиймолар ва муҳаддас қадамжолар. Т.; 2004

балою офатдан кутулди. Кўриниб турибдики, Ҳазрат Ориф Деггароний эл бошига тушган оғир юкни кўтарган эканлар⁶⁹⁶.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Навоий вилоятида бошқа вилоятлар қаторида авлиё-уламоларнинг қабрлари жойлашган. Бу нимадан дарак беради? Бунинг сабаби шундаки, тарихда Навоий вилояти Бухоро амирлиги таркибида бўлган ва бу ҳудуддан бир қанча алломалар етишиб чиққан. Шулардан энг машҳур ва ислом оламида анча ҳурмат эътиборга сазовор буюк алломалардан бири, Нақшбандия тариқатининг силсиласига киритилган авлийё зот Хожа Ориф Деггаронийдир. У киши тўғрисида кўплаб Шарқ олимларидан ташқари Ғарб олимлари ҳам асарлар ёзганлар. Шулар қаторида энг машҳур асар Олмон нақшбандийшунос олими Юрген Паулнинг “XV асрда Ўрта Осиёда нақшбандиянинг сиёсий ва ижтимоий аҳамияти” номли китоби. Мазкур асарда хожагон-нақшбандия, шунингдек, Яссавий тариқати пирларини номларини рўйхат билан келтирганлар. Етмиш тўққизта авлиёнинг номлари келтирилган рўйхатнинг олтмишинчиси Мавлоно Ориф Деггароний Ҳазратларидир. Мавлононинг шундай ҳислатлари бо эдики улар ниҳоятда саҳоватпеша инсон эдилар. “Рашаҳот”да ёзилишича, Амир Ҳамза дейдилар: “Ҳазрат Мавлоно Ориф Деггароний менга дедиларки, агар юкимни кўтарсин десанг, юкингни кўтаргувчи дўст топмоқ ниҳоятда душвордир. Ва агар юкини кўтаришни истасанг, бутун жаҳондагилар сенга дўст бўлгай!” Хўш, Мавлоно Ориф “юк” деганда нимани иазарда тутганлар? Бу қандай “юк”? “Юк» кўтариш дегани, бу - бировнинг ғаму кулфатига шерик бўлиш, камбағал-қашшоқ, бева-бечора, мусибатли, дардманд кишиларга ҳамдардлик изҳор қилиш каби инсоний фазилатлардан тортиб, то элу юрт, дину халқ йўлида фидойи бўлмоқни англатади. Мавлоно демоқчиларки, сенга бировнинг дардига шерик бўлиш, ўзгаларнинг оғирини енгил қилиш учун рағбат, холисанлиллоҳ, саҳифаамаъ хизмат қилиш фазилати бўлса, бутун бани башар сенга дўстдир. Зеро, бу хизмат Аллоҳ наздида ҳам яхшидир, савобдир. Аслида бу йўл барча пайғамбарлар жумладан, саркари коинот ҳисобланмиш пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.нинг равишлари ҳисобланади. Муҳаммад с.а.в. ҳеч қачон бировга юк бўлмаганлар, балки доимо ўзгалар юкини кўтарганлар. Толиби илмларга илм, камбағалларга молу давлат, дардмандларга тасалли берганлар, адашганларга тўғри йўлни кўрсатганлар. Охиратни барбод қилувчи тамаъ, ҳасад, гина, адоват,

⁶⁹⁶ Ҳайитова О. Карманалик буюк сиймолар ва муқаддас қадамжолар. Т.; 2004. Бухорий С.С. Икки юз етмиш етти пир. Бухоро – 2006.

жаҳолат, шуҳратпар астлик “юк”ларидан одамларни шу дунёнинг ўзидаёқ халос қилганлар.

ФАЙЗУЛЛАЕВА Нодира Наимовна
*Самарқанд давлат архитектура-қурилиш
институтини магистранти*

БУХОРО ТАРИХИЙ ТУРАР-ЖОЙЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИНГ ТАЪСИРИ

***Аннотация:** В статье автор выявляет особенности Бухарского традиционного жилого дома, которые основываются на философию Исламской религии. Автор отдельно раскрывает архитектурно-планировочные и декоративные особенности Бухарского традиционного жилого дома и связывает их с канонами Ислама.*

***Ключевые слова:** Исламская религия, зино, махрам, бирун, дарун, намаз, мадон, мехмонхона, кибла.*

***Annotation:** Some architectal particularity the Bukhara traditional vein opens in article which is founded on philosophy of Islamic religions. The author cites on canons Islamic religions which reflected on architectal plan of traditional vein of Bukhara.*

***Key words:** Islamic religion, zino, maxram, birun, darun, namaz, madon, guests room, kibla.*

Моварауннаҳрга ислом дини кириб келиши билан жамиятнинг ҳар бир жабҳасида ўз таъсирини кўрсатди. Илм-фан, инсонларнинг яшаш тарзи, кундалик юмушлари Ислом дини маънавияти асосида шакллана бошлади. Ислом дини дунёсида беқиёс ўринга эга Бухоро меъморлари Ислом дини маданиятининг тарғиботчилари сифатида турар-жой меъморчилигида ҳам Исломнинг канонларига таянган.

Бугунга келиб, 14 асрлик синовлардан ўтган эътиқод кучи Бухоро эски шаҳар туб аҳолисининг сўзлашувида, яшаш тарзида, тўй-ҳашамларда, марака-ю-аъзасида қанчалик мустаҳкам жойлашиб олганини кўришимиз мумкин. Қон-қонига жойлашиб, яшаш канонларига айланган Ислом маданияти турар-жой меъморчилигининг асосий композицион элементларидан тортиб, кичик деталларда ўз акси топган.

Қуйида Бухоро тарихий шаҳар марказида XIX аср охири ва XX аср бошларида қурилган турар-жойларда Ислом дини фалсафасининг таъсирини таҳлил қилиб чиқамиз.

Ҳадис. *Расулуллоҳ алайҳиссалом айтадилар: “Кўз ҳам зино қилади, унинг зиноси Аллоҳ ҳаром қилган нарсага қарашидир” “...Мўминларга айтинг, кўзларини номахрам аёлларга тикишдан тўссинлар”.* (Ғофур сураси, 19-оят).⁶⁹⁷

Юқорида келтирилган оятлар асосида Бухоро турар-жойига хос иккита хусусиятни келтириб ўтамиз:

1. Турар-жой ҳовлисининг эркаклар ва аёллар қисмига бўлиниши.

Юқоридаги оятларга асосан Бухоро турар-жойининг асосий композицион ечими шаклланган. Турар-жой эгасининг моддий имконияти етадиган даражада ҳовлилар эркаклар (бирун), аёллар (дарун) ва ишлаб чиқариш ҳовлиларига бўлинган. Аёллар ҳовлисига кўча томондан тўғридан-тўғри кириб бўлмаган. Аёллар ҳовлисига эркаклар ҳовлисидан ўтиб, тор коридор ёки эркаклар ҳовлисидаги тағхона орқали ўтилган.

Дарун ва бирун ҳовлилар хонадон эгасининг имконияти ва ижтимоий келиб чиқишига қараб ҳар хил ечимга эга бўлган:

А) Алоҳида турувчи, йиғиқ, ҳар бири ўзи мустақил ҳовли сифатида ишлатиладиган, ёнма-ён жойлашган ҳовлилар.

Б) Алоҳида турувчи, йиғиқ, битта ҳовли тархий-режавий ечимида иккита зонага бўлинган.

2. Турар-жой ҳовлисига долон, коридор, дахлиз орқали кирилиши.

Бухоро турар-жойларининг тарhini таҳлил қилсак, хонадонга кўчадан кирганда одам тўсиқ деворга тўғри келади. Кўчадан ўтиб кетаётган одам очиқ эшикка назар солган тақдирда, ҳовлида юрган одамни кўрмаслиги учун. Тўсиқ ҳам турли хил ечимлари мавжуд:

А) Катта бўлмаган дахлиз сифатида ишланган. Дахлиздан эркаклар ва аёллар ҳовлисига кириш учун алоҳида-алоҳида эшиклар қўйилган. Бир ҳовлили хонадонларда дахлизда битта эшик қўйилган.

Б) Коридор сифатида ишланган. Иккита ҳовлини бир-биридан ажратиб турувчи тор, ёритилмайдиган коридордан аёллар зонасига ўтилган.

⁶⁹⁷ Дилбар Ақобирова, “Юсуф Ҳамадонийнинг “Одоби Тариқат” асаридаги бунёдкор гоялар”, Тошкент, “Наврўз”, 2018, 54 бет.

В) Отлар сақланадиган сайсхона кўринишида ишланган. Кўчадан хонадонга кирганда тўғридан-тўғри сайсхонага кирилади. Сайсхонада иккита эшикдан эркаклар ва аёллар зонасига кирилади.

Г) Турар-жой ҳовлисига тағхона орқали кирилган. Кўчадан ўтиб кетаётган одам хонадон эшигига назар солса, қоронғи, ётилганлик даражаси жуда паст тағхонани кўрган, яшаш ҳовлиси тўсилган.

Д) Аёллар зонасига эркаклар зонаси орқали кириш ҳам, аёллар зонасига кириш учун қўйилган тўсиқ бўлган.

3. Яшаш хоналарининг ичида ёрдамчи хона – мадонларнинг жойлашиши.

Ҳадис. Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулуллоҳу соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ислом беш нарсага бино қилингандир: “Лаа алааҳа Иллаллоҳу Муҳаммадун Расулуллоҳ”, деб шаҳодат келтиришлик, намозни тўқис адо этишлик, закот беришлик, ҳаж қилиш ва Рамазон рўзасини тутиш”, дедилар. Бухорий ва Муслим ривоят қилишган.

Ҳадис. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Сиздан бирингиз тоҳаратсиз бўлиб қолса, то у тоҳарат қилмагунча, Аллоҳ унинг намозини қабул қилмайди”, – дедилар”. Бухорий ва Муслим ривоят қилишган⁶⁹⁸.

Юқоридаги ҳадисларга асосан айтиш мумкинки, мусулмон киши бир кунда беш марта намоз ўқиши, намозни таҳорат билан адо этиши лозим экан. Таҳоратни араблар «вузуъ» дейишади, ўзбекчада «покланиш, тозаланиш, озодалик» маъноларини билдиради. Ушбу амал уста-меъморларни бефарқ қолдирмаган. Бухоро турар-жойларида яшаш хоналари: ёзги ва қишки хоналар ичида ёрдамчи хона – мадонлар жойлаштирилган.

Мадон катта бўлмаган эни ўзи бирикиб турган хона энига тенг, узунлиги, 1 м дан 2.5 м гача бўлган, одатда иккита сатҳга бўлинган хона. Мадоннинг бир бурчагида ташнау бўлган. Ташнау атрофига мусулмонча ғишт терилган. Ташнау мадонинг полидан 20-25 см пастда бўлган. Мадоннинг бир қисми қуруқ зона бўлса, иккинчиси нам зона бўлган. Шу тариқа мадонда таҳорат олиш учун барча қулайликлар бўлган.

Турар-жойдаги ҳажман катта хона – меҳмонхона учун ажратилиши.

⁶⁹⁸ “РАСУЛУЛЛОҲ соллаллоҳу алайҳи васаллам”. Таржимон:Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, “SHARQ”, Тошкент 2011, 445 бет.

Ҳадис. *Абу Шурайх Ҳузоъий розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллалоҳу алайҳи васалламнинг қуйидагиларни айтаётганларини икки қулогим эшитган ва икки кўзим кўрган: “Ким Аллоҳга ва охират кунига иймон келтирган бўлса, меҳмонини икром қилсин, мукофотини берсин” – дедилар².*

Мусулмон аҳли хонадонидаги энг яхши хонани меҳмонга ажратишган. Иложи бўлса турар-жой ховлисида алоҳида меҳмонхона қурилган. Меҳмонхоналар бошқа хоналарга нисбатан кенг, ёруғ, баҳаво бўлган. Ташқи ва ички ҳовлиларга бўлинган хонадонларда ҳар бир ховли учун алоҳида меҳмонхона қилинган. Ҳар бир ҳовлида ҳам ёзги ҳам қишки меҳмонхоналар бўлган. Кичкинароқ хонадонларда иккита ҳовлида биттадан, битта ҳовлида кичкина хонадонларда битта, алоҳида меҳмонхонаси бўлмаган хонадонларда ҳовлидаги энг катта хонада меҳмон кутиб олишган.

Бухоро тарихий уйларини ўлчов амалиёти мобайнида битта ёзги ва битта қишки хонаси мавжуд хонадонни ўргандик. Ушбу турар-жойда ёзги хона катароқ ва баланд, одатдагидай шимолга деразалари билан қараб турибди, қишки хона эса ёзги хонага перпендикуляр равишда бирикиб, шарққа қараб жойлаштирилган. Энг қизиғи шуки, қишки хонанинг кўндаланг деворидан бири ёзги хонанинг бўйлама деворига бирикиб турибди ва шу деворда икки хона орасида 50х60 см ўлчамдаги икки табақали дарча жойлаштирилган. Бу дарча меҳмонга узатиладиган егуликни киритиш учун қўйилган. Хонадонга меҳмон келган тақдирда меҳмонни ёзги хонада қабул қилишган. Уй бекаси эса номаҳрамга кўринмаслик ёки овоз чиқариб чақирмаслик учун қишки хонадан дарча олдида чой, нон, ширинлик каби егуликларни қолдириб кетган. Шу тариқа бир ҳовлида хонадонга меҳмон келганда уй бекаларини ноқулай вазиятга солмасдик учун уста-меҳморлар шундай қизиқарли ечимларни тақдим этишган.

Меҳмонхоналарнинг ички декорига алоҳида эътибор берилган. Меҳмонхона бошқа хоналарга қараганда кўпроқ зийнатланган, меҳмонхонанинг ўзига хос эстетикаси бўлган. Мартабаси улуғ меҳмонларга алоҳида иззат-икром кўрсатиш учун меҳмонхона деворларига шохнишинлар ишланган. Бу сарой архитектурасидан олинган элемент. Меҳмонхонанинг кўндаланг ёки бўйлама деворларидан бирига 2,0 м дан ошмайдиган чуқурликда ниша ўйилади, нишанинг эни 2,5-3,0 м гача бўлиши мумкин. Шохнишин хона сатҳидан 30-40 см баланд бўлган.

Мартабаси баланд бўлган меҳмонлар чақирилган меҳмонлар ичида алоҳида давра қилиб ўтиришлари учун мўлжалланган.

5. Яшаш хоналарида эшикни қиблага қарама-қарши томонига жойлаштирилиши.

Бухоро тарихий турар-жойларинида ота-боболаримиздан қолган одат, ётган одам бошини эшик ёки дераза томонга қўйиб ётади. Бундай ҳолатда ётган кишининг боши қибла томонга қараб туради. “Қибла” луғатда қаршида, рўбарўда турган нарса, дегани. Намозда Каъбаи Муаззама намозхоннинг юзланадиган томони бўлгани учун қибла, дейилади⁶⁹⁹. Шунга кўра ётган ҳолатда қиблага оёғини узотмаслиги учун хонани жойлаштирганда ва уни дераза эшигини режалаштирганда қибла қайси томонда эканлиги меъморлар томонидан инобатга олинган.

6. Турар-жойнинг хоналарида болорлар сони, деразалар сони, нишалар сони каби элементларда тоқ сонини ишлатилиши.

Ҳадис. *Убода ибн Сомит розияллоҳу анҳудан ривоят қиладилар: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ким “Аллоҳдан ўзга илоҳу маъбуд йўқ, У Ўзи ёлғиздир, Унинг шериги йўқ...”²*

Аллоҳнинг ёлғизлиги, ундан ўзга илоҳий куч йўқлигини эътироф этган ҳолда меъморлар турар-жойларни лойиҳалаганда тоқ сонига эътибор беришган ва конструкциядан тортиб декорда ҳам шуни унутмасдан, лойиҳаланаётган хонадон эгаларини ҳам шуни унутмасликка чақиради. Тоқ сони ишлатилган айрим мисолларни кўриб чиқамиз:

А) Яшаш хоналарининг узунлиги 7, 9, 11, 13, 15 болорли бўлган, дахлизлар 5 болорли, мадонлар 3, 5 болорли бўлган;

Б) Яшаш хонани катта-кичиклигига қарамасдан учта деразаси бўлган;

В) Яшаш хоналарининг мадонга кирадиган девори 3 та нишага, даразага қарама-қарши девори 5 та нишага бўлинган;

Г) Токчабандонда токчалар сони тоқ сонда бўлган.

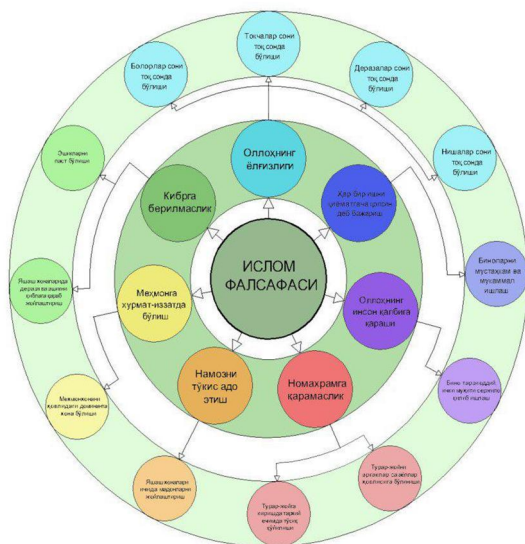
7. Турар-жой биносининг тарзи оддий, содда, ички ҳовли тарзи ва интерьер сержило нақшлар билан безатилганлиги.

Аллоҳ таоло марҳамат қилади: “... Албатта, Аллоҳ наздида (энг азиру) мукаррамрогингиз тақводоррогингиздир...” (Ҳужурот, 13). Ислом таълимоти инсоннинг жисмига ва сураатларига эмас, балки унинг қалбига ва амалларига боқади⁷⁰⁰.

⁶⁹⁹ www.savollar.islom.uz.

⁷⁰⁰ www.muslim.uz. Усмонхон Алимов “Оилада фарзанд тарбияси”, Ўзбекистон мусулмонлари нашриёти, Тошкент, 2014, 454 бет.

Камтарона кийиниш мусулмонларга суннатдир. Мусулмон инсоннинг намунавий образи – ташқи кўриниш оддий, камтарин, ички дунёси эса Оллоҳга муҳаббат ва илм олишга ташналик билан яшайдиган мўмин одам кўринишида гавдаланади. Шундай экан, уста-меъморлар ҳам, ўз санъат асарларини мўмин мусулмон образига яқин қилиб ишлаган. Яъни, Бухоро

тарихий турар-жойларини кўздан кечирар эканмиз, турар-жой хонадон эгасининг ижтимоий келиб чиқиши, моддий имконияти қандайлигида қатъий назар хонадонларнинг ташқи тарзлари жудда оддий ва ҳатто примитив кўринишда эканлигини кузатамиз. Лекин турар-жой ҳовлисига кириб боришингиз билан бутунлай бошқача манзара кўз олдингизда намоён бўлади.

Ҳовлининг ўзига хос эстетик кўриниши, меҳмонхоналарнинг сержилолиги инсонни ҳайратга соладиган даражада моҳирона ишланган. Интерьердаги ҳар бир детал мукамал ва катта эътибор бериб ишланган. Бу билан уста-меъмор гўё мусулмон инсоннинг қандай кўринишда бўлиши кераклиги кўрсатаётгандай. Демак, турар-жой ҳовлисининг экстерьер ва интерьери Ислом дини фалсафаси асосида тарбиявий аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Бухоро тарихий турар-жойларининг асосий композицион ечимларининг шаклланишида, конструкциянинг деталарида хоналарнинг жойлашувини аниқлашда, тархий ечимда, ҳажмий-фазовий ечимда, экстерьер ва интерьедаги деталларни ишлаганда уста-меъморлар Ислом фалсафасига асосланиб, шарият қонун-қоидаларига таяниб, Ислом маънавиятини тарғиб этувчи маданият намоёндалари сифатида хизмат қилишган.

IV ШЎЪБА: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ УРФ-ОДАТ ВА АНЪАНАЛАРИДАГИ УМУМИЙЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

АШИРОВ Адхам Азимбаевич
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти етакчи илмий ходими,
тарих фанлари доктори, профессор.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ТУРМУШ ТАРЗИДА ДИНИЙ ВА МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАР УЙЎНЛАШУВИ

Аннотация: В данной статье на основе этнографических материалов анализируется сочетание религиозных и национальных ценностей в традиционном образе жизни узбекского народа. Автор на научной основе анализирует исторические основы и этапы развития многих традиций узбекского народа, относящиеся к системе семейных и календарных обрядов.

Ключевые слова: узбеки, национальные, религиозные обряды, традиции, обычаи, выбор имени новорожденному, обрезание (суннат туй), свадьба (никах), поминальные обряды, праздник Навруз, цветочные гуляния, вода, гуляния, праздники, исламские праздники (Ийд).

Annotation: This article analyzes the combination of religious and national values in the traditional way of life of the Uzbek people on the basis of ethnographic materials. The author, on a scientific basis, analyzes the historical foundations and stages of development of many traditions of the Uzbek people related to the system of family and calendar rites.

Key words: Uzbeks, national, religious rites, traditions, customs, choosing a name for a newborn, circumcision (Sunnat tuy), wedding (Nikah), memorial rites, Navruz holiday, flower festivities, water, festivities, holidays, Islamic holidays.

Инсоният яратган моддий ва маънавий маданият яхлит бир бутунликни ташкил этади. Дин, тарих, фалсафа, қадриятлар, урф-одат ва маросимлар шу муаззам дарахтнинг шохлари, халқ ижоди, дунёқараши ва фикрий кашфиётлари эса унинг илдизидир. Машхур инглиз файласуфи К.Доусон ҳақли тарзда таъкидлаганидек, “дин тарих учун калитдир. Агар биз маданиятнинг диний илдизларини англамас эканмиз маданиятнинг

ўзини ҳам тушуна олмаймиз.”⁷⁰¹ Дарҳақиқат, ҳар қандай маданий тараққиёт замирида маълум бир диний ғояга бўлган эътиқод мавжуд. Фақат диний эътиқодларни англаш орқалигина цивилизациялар тараққиётини тушунишимиз мумкин. Чунончи, энг дастлабки маданият асарларининг аксарияти ҳам динга бағишланган бўлиб, улар диний ғоялардан илҳомланган тарзда яратилган. Қолаверса дин адабиёт, санъат ва фалсафанинг ҳам илк сарчашмасидир.⁷⁰²

Дунёдаги бошқа этнослар қатори ўзбек халқининг ҳам маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқнинг асосий маънавий ўчоқларидан бири бўлиб хизмат қилган. Бундан ташқари, биз яшаб турган ҳудуд ғоят хилма-хил динлар, маданиятлар ва турмуш тарзлари туташган минтақа бўлган. Тарихий манбалар ва археологик материалларнинг гувоҳлик беришича, Марказий Осиёга ислом кириб кириб келгунига қадар аجدодлар эътиқоди, табиат култи каби маҳаллий кулътлар билан бирга зардуштийлик, шомонийлик, буддизм, монийлик, христианлик каби динлар ҳам кенг тарқалган⁷⁰³. Мовороуннаҳр заминига ислом кириб келгандан сўнг ҳам ушбу эътиқодлар гарчи унитилиб йўқ бўлиб кетган бўлсада улар билан боғлиқ айрим маросим ва урф-одатлар маҳаллий аҳоли анъанавий урф-одатларида исломий анъаналар билан синкретлашган тарзида сақланиб қолган. Айнан мазкур хусусият, бир томондан, ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзининг тарихий асосларини тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этса бошқа томонидан маҳаллий аҳоли турмуш тарзида миллий ва диний қадриятларни уйғунлашувини ёритиш имконини беради.

Ўзбек халқининг анъанавий ҳаётидаги миллий ва диний қадриятлар уйғунлашуви борасида сўз юритишдан олдин шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ўзбек халқи ўзининг бир неча минг йиллик тарихи мобайнида қатор диний-мавқуравий босқичларни (зардуштийлик, будда, ислом, коммунистик) ўз бошидан кечирганлиги ва ҳар бир мафқуравий-

⁷⁰¹ Dawson Ch. God, History and Historians: an anthology of modern Christian views of history. New York, 1977. P.121.

⁷⁰² Dawson Ch. God, History and Historians: an anthology of modern Christian views of history. New York, 1977

⁷⁰³ Стависский Б.Я., Большаков О.Г., Мончадская Е.А. Пянджикентский некрополь//Труды таджикской археологической экспедиции, Т11(МИА, №37).М.;Л.,1953. С.64-95.: Белиницкий А.М. Вопросы идеологии и культав Тогда по материалам пянджикентских храмов//Живопись древнего Пянджикента. М.,1954. С.26-82.: Пугаченкова Г.А. О культах Бактрии в свете археологии.-ВДИ.1974.№3.С.127-128.:Сулейманов Р.Древней Нахшаб. Ташкент-Самарканд.,1999.

диний таъсирлар даври тугагунча неча авлодлар алмашганини ва бу жараёнларнинг миллат феъл-атворида маълум маънода из қолдирган..

Тарихдан маълумки, ўзбек халқида азал-азалдан оила муқаддас саналган. Ўзбек халқи анъанавий оилавий маросимларини этнографик аспектда тадқиқ қилиш асносида шу нарсага амин бўлиш мумкинки, инсон туғилгандан то вафот қилганигача бўлган даврда қатор расм-русуслар ўтказилган бўлиб, унинг ёши, маиший ҳаёти ва оилавий ҳолатида бирор бир ўзгариш юз берса, ана шу вазият муайян маросимлар воситасида рамзий ҳолда расмийлаштирилган. Ўзбекларга хос бўлган этнопсихологик қарашларни, маҳаллий анъаналарни исломий қарашлар ва анъаналар билан ўзаро уйғунлашувини кўплаб оилавий маросимларда кўриш мумкин. Жумладан, ўзбек халқи оилавий маросимлар туркумига кирувчи бола туғилиши ва тарбияси билан боғлиқ тарзда ўтказилувчи – **“болага исм қўйиш”, “ақиқа”, “бешик тўйи”, “тушов кесди”, “суннат тўйи”, “мучал тўйи”** каби маросимларда, ёки икки ёшни янги оила қуриши -никоҳ тўйи маросимлари билан боғлиқ – **“совчилик”, “нон синдириши”, “фотиҳа тўйи”, “никоҳ ўқитиш”, “юз очди”, “кўёв чақирди”** каби урф-одатларда, ёинки мотам маросимлари билан боғлиқ– **жсон ва руҳ тўғрисидаги қарашлар, мархумни дафн этиш ва уни хотирлаш билан боғлиқ тарздаги урф-одатларда** қадимий маҳаллий анъаналар ёрқин намаён бўлади.

Ўзбекларда таваллуд топган боланинг қулоғига дастлаб озон айтилади. Кекса ёшли ахборотчилармизнинг таъкидлашларича, айнан озон айтилганда боланинг қулоғи очилар экан.

Болага исм қўйишда ҳам исломий исмларга алоҳида аҳамият берилган. Шу боис ҳам ўзбеклар орасида фарзандга исм қўйиш кўпинча оиланинг ҳурматли кекса бобоси ёки бувиси зиммасига юкланади. Шунингдек бу маросимни бажаришни маҳлланинг кекса донишманд кишилари ёки боланинг қулоғига озон айтган одам зиммасига юкланади. Чунки исм боланинг келажакдаги ҳаётига таъсир қилади деган тасаввур бўлганлиги боис болаларга кўпинча исломий исмлар, жумладан, ўғил болаларга *Абдурасул, Абдугани, Абдунаби, Муҳаммадшариф, Муҳаммадносир, Акбар, Абдуллатиф, Абдубоқи* қизларга эса *Ошиа, Фотима, Омина*, Робия каби исмлар қўйилиши билан бирга оилада фарзанд бирин-кетин нобуд бўлаверса фарзандга *Турсун, Тўхтасин, Ўлмас, Турди, Турғун, Турғуной, Эргаш, Йўлдош, Маҳкам* каби исмлар қўйилган.

Ўзбек халқи тасаввурида чақалоққа мувафақиятли танланган ва берилган ном унинг тақдирини ўзида мужассам этади, киши ўз исмига ўхшайди, деб ишонилган. Натижада чақалоққа берилувчи исм одамни ўзаро фарқлаш, аташгина эмас, балки уни турли бало-қазолардан асрайдиган, муҳофаза этадиган, қутқарадиган воситага айланган.

Ўзбеклар орасида ҳам қатор бошқа мусулмон халқлар сингари ота учун уч нарса қарз саналган. Булардан биринчиси боланинг қўлини ҳололлаб ҳатна қилдириш. Иккинчиси, унга илм бериб, ҳунарли қилиш дунёни танитиш. Учинчиси уйлантириб, ҳовли-жой қўриб, мустақил ҳаётга йўлланма бериш. Айнан мазкур вазифаларни бажариш ҳар бир ота баҳоли қудрат ҳаракат қилган ва бу мақсад йўлида қатор урф-одатларга амал қилган.

Ислом дини ва ўзбек халқининг азалий турмуш тарзи билан боғлиқ анъаналарга назар ташлар эканмиз қариндош-уруғларга меҳрибон бўлиш, жамоа ва жамоатчилик анъаналарига ўзига хос эътиборда бўлиш уқтирилишини кўришимиз мумкин. Хадиси шарифда **“Қариндошларига оқибат қилмайдиган одам қариндош эмас, балки узилиб қолган қариндошлик алоқаларини тикловчи одамгина қариндошдир”** – дейилади. Шубҳасиз бу борада ўзбек халқи анъанавий ҳаётида ҳам азал-азалдан қариндош уруғчилик мунособатлари, жамоага эътибор кучли бўлган. Жумладан, ўзбекларда **“Қариндошинг– қондошинг”** деган нақл бор. Умуман олганда халқимизда оила қуриш анъаналарига риоя қилишда, қиз узатиш ёки куёв танлашда ҳам қуда бўлмиш томон хусусида маълумотга эга бўлиб, уларнинг ижтимоий келиб чиқишини жамоада тутган ўрнини ва обрў-эътиборини ҳисобга олади. Агар куёв ёки келин бўлмиш томоннинг ақли, одоби, ҳусни бир ҳисса бўлса, уларнинг қариндош-уруғлари, авлоднинг жамоадаги мавқеи ва бу хусусдаги яқин қариндошлар фикри иккинчи, аксарият ҳолларда ҳал қилувчи омил вазифасини ўтайди. Шу боисдан ҳам, жамоатчилик фикрининг шахс турмуш тарзи, тақдирини белгилашдаги устуворлик мавқеи бекиёсдир. Шу ўринда **«Ғарб қонунлар, шарқ урф-одатлар билан бошқарилади»** деган ибора эсламоқ жоиз. Дарҳақиқат шарқда, шу жумладан ўзбекларнинг турмуш тарзида ҳам кўплаб урф-одатлари қонунлар даражасида юқори туради. Жумладан, оила даврасида ёинки кенг жамоатчилик ўртасида ўтказиладиган барча маросимларимизда маҳалланинг бош-қош бўлиши, қўни-қўшничилик анъаналаримиз, оила-турмуш маросимларимиздаги кўплаб урф-одатлар қонун даражасида

бажарилади. Жамоа инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоадаги мунтазам иштироки унинг умумий ахлокий меъёрлар доирасида иш тутаётганининг исботи сифатида талқин этилади. Жамоадан ажралган ҳолда иш тутиш инсоннинг ижтимоий бегоналашуви сифатида баҳоланади.

Фарғона водийси ўзбекларида ҳам икки ёшнинг янги оила қуриши бошқа мусулмон халқлар сингари шариат қонун қоидалари асосида никоҳ ўқитиш орқали амалга оширилади. Бу ҳақда Муҳаммад Расулulloҳ салайллоҳу алайҳи васаллам айтадилар ***“Никоҳ ила турмуш қуриб кўпайинглар. Зеро, мен қиёмат куни бошқа умматлар олдида Сизларнинг кўплигингиз билан фахрланаман”.***

Водий ўзбекларида никоҳ одатда маҳалла имоми томонидан икки гувоҳ иштирокида амалга оширилади. Ахборотчиларимиз маълумотларига кўра, никоҳ **Ошибка! Закладка не определена.** ўқиётган пайтда ўртага дастурхон ёзилиб, унга нон **Ошибка! Закладка не определена.**, қанд, бир косада сув қўйилади. Никоҳдан келин-куёв сўнг косадаги сувдан бир хўпладан ичиб, бошқаларга ҳам берадилар. Ўртага дастурхон ёзиш, нон, қанд, сув қўйиш сабабини сўраганимизда, ёшларнинг умри, турмуши ҳамиша тўқлик, тўқинлик ва ширин ўтиши учун шундай қилинажаклиги ҳақида маълумот олдик. Дарвоқе, бу ўринда шуни ҳам эсга олиш жоизки, никоҳ маросимида келин-куёв олдида сув қўйиш одати ўзбеклар ва мусулмон аҳоли орасидагина эмас балки диний эътиқоди турлича халқларда ҳам кенг тарқалган бўлиб, тадқиқотчилар бу одатни *ёшларни бирлаштиришнинг рамзий акти, сифатида* талқин қиладилар

Водий ўзбеклари ва тожиклари орасида кенг тарқалган одатга биноан қизнинг ота-онасидан розилик аломатлари олингач, йигит томон бир неча кундан сўнг, кўпинча совчиларнинг учинчи марта келишларида алоҳида дастурхон ва совға-саломлар қилиб келадилар. Дастурхон атрофида ҳар икки томон тўй тўғрисида маслаҳатлашадилар. Шундан сўнг даврадагилар орасидан кекса ёшли, кўп фарзандли, бир никоҳли киши йигит ва қиз тақдирининг мустаҳкам боғланиши ҳақида дуои фотиҳа ўқиб, қўлига қиз томонидан дастурхонга қўйилган ва йигит томонидан олиб келинган нонлардан биттадан олиб жуфт қилади ва нонни юза тарафига қаратиб тенг қилиб синдиради. Ушбу удум халқимизда **нон синдириш**, деб номланган. Кекса ёшли онахонларимизнинг таъкидлашларича, нон тирикликнинг энг буюк неъматидир. Унаштирилаётган ёшларнинг нондай азиз бўлиб, ўз қадр-қимматларини йўқотмасин деган ният ушбу удумда

мужассамлашган⁷⁰⁴. Нонни жуфт синдиришда эса келин-куёвнинг қўша қариши ҳақидаги ўзига хос орзу-истак намоён бўлади.

Ўз ўрнида шуни таъкидлаш керакки, ўзбек оилаларида фарзандлар болалик даврида нонни эъзозлаш, уни исроф қилмаслик руҳида тарбияланган. Нон ҳеч қачон оёқ остига ташланмаган. Нонни босиш оғир гуноҳ ҳисобланган. Нонни пичоқ ёки бошқа кесувчи буюмлар билан ушатиш ушбу муқаддас неъматга ҳурматсизлик сифатида баҳоланган. Мотам маросимидан ташқари деярли барча маросимларга келган меҳмонлар ўзлари билан нон олиб борганлар ва ўз навбатида, ушбу тантаналардан нон олиб қайтганлар.

Фарғона водийси ўзбекларида келинни куёвникига кузатишда унинг бошига нон қўйиб локи боғлаш одати бўлган. Ахборотчиларимизнинг таъкидлашларича, нон бор жойга турли инс-жинсар ва ёвуз кучлар яқинлашмас экан⁷⁰⁵. Шу боис ёмон кўздан, ёвуз кучлардан асровчи восита сифатида, янги туғилган чақалоқ ёки хатна қилинган боланинг ёстиғи остига бошқа қатор магик хусусиятга эга буюмлар билан бирга нон қўйилган. Демак ,юқоридаги фикр-мулоҳазалардан нон ўзбеклар орасида энг тансиқ ва калорияли таом тарзида, шунингдек, энг муқаддас ва илоҳий неъмат сифатида ҳам эъзозланганини кузатиш мумкин. Қолаверса, маҳаллий халқ орасида нон турли бало-қазоларни, ёмонликларнинг олдини олувчи магик қудратга эга дейилган ҳамда бу билан боғлиқ қатор расм-русумлар ва урф-одатлар бажарилган. Косонсой тумани ўзбеклари ва тожиклари орасида оилада бирор бир нотинчлик юз берса ҳазрати Баҳоуддин ҳаққига деб 7 дона кулча пиширилади ва девоналарга садақа сифатида берилади. Чунки Ҳазрати Баҳоуддин 7 рақамини табаррук ҳисоблаб яхши кўрар экан. Ўзлари ҳам еттинчи ойда таваллуд топиб, етти ёшида Қуръонни ёд олиб, етмиш ёшида бу оламдан ўтган эканлар. Дарҳақиқат, водий ўзбеклари маросим таомларида ҳам рақамлар символикасига алоҳида эътибор берилган. Масалан, муқаддас жойларни зиёрат қилишда ёки оиладаги бирор бир диний тадбирлардан аввал чалпак пиширилган ва у доимо тоқ, 3, 5, 7, 11 та бўлиб, бу борада ўзига хос қараш бўлган. Жумладан, 3 рақами Хизр пайғамбар, 7 рақами Баҳоуддин

⁷⁰⁴ Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Олабуқа тумани Мозор (Сафед Булон) қишлоғи.

⁷⁰⁵ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Косонсой тумани Ровот қишлоғи.

Нақшбанд, 11 рақами эса Ғавсул Аъзам ва ўн бир Аҳмад култи билан боғлиқ деб қаралган⁷⁰⁶.

Энди эса ўзбек халқининг анъанавий этноэкологик маданиятидаги миллий ва диний қадриятлар уйғунлашувини бироз кенгроқ аспектда талил қилсак.

Ўзбек халқи миллий анъаналарини кузатар эканмиз Марказий Осиёда истиқомат қилган қадим аجدодларимиз ҳам минг йиллар мобайнида ер, сув, ҳаво, олов ва бошқа табиат инъомларини муносиб равишда эъзозлаб келганликларини ва уларнинг этноэкологик маданияти юқори бўлганлигини гувоҳи бўламиз. Жумладан, юнон тарихчиси Зеофилактос: *«Турклар тупроқ, сув, олов ва ҳаво (тўрт унсур)ни муқаддас ҳисоблаб, ер ва кўкнинг холиқи бўлган ягона Тангрига топинганлар ҳамда унга от, сизир ва кўй қурбонлик* *Ошибка! Закладка не определена. қилганлар..»*, деб ёзган⁷⁰⁷. Ўз навбатида ислом динида ҳам атроф муҳитга, табиатга ўзига хос мунособат ва қарашлар шаклланган. Қуръони каримнинг кўплаб ояти карималар (Моидаа сурасининг 1, 2, 95, 96-оятлари) ва Ҳадиси Шарифлар, соҳоболарнинг фикрлари, уларнинг фаолиятлари, шунингдек уломоларнинг сўзлари атроф-муҳитга эҳтиёткорона мунособатда бўлишликка, ҳайвонот ва набобат оламига зарар етказмасликка, тозаликни одат қилишга даъват этади.⁷⁰⁸

Шубҳасиз ислом кириб келгача маҳаллий аҳолининг атроф муҳитга бўлган мунособати исломий қарашлар билан ўзаро уйғунлашган ҳолда “халқона ислом” кўриниш олган ва бу анъаналарнинг аксарияти то бугунги кунгача давом этиб келмоқда. Жумладан, табиатнинг муҳим унсурлари бўлган ер, сув, олов ва ҳавога бўлган ҳурмат ва эътибор ўзбек халқи маросимлари ва урф-одатлари тарзида ҳозирги кунгача сақланиб давом этиб келмоқда. Водий ўзбекларида сувни бемаврид исроф қилиш, уни булғаш, сувга тупуриш ва нопок ифлос нарсаларни сувга ташлаш қатъий тақиқланган бўлиб, бундай ишларни қилиш оғир гуноҳ ҳисобланган. Туғилган болага атаб мевали дарахт ўтқазиш, атроф муҳитни тоза тутиб, мусаффа ҳаво ва тозалик учун қаратилган қатор маросимларимизда халқона ислом кўринишлари яққол намаён бўлади.

⁷⁰⁶ Дар байан-и Йаздах Аҳмад. – ЎзР ФА ШИ фонд ? № 3313/ХІІІ, лл. 113а-114^б; ЎзР ФА ШИ фонди-2, № 946/ІІ, лл. 9а-10а; № 3000/І, .1 б.

⁷⁰⁷ Osman Turan, Turk cinon hakimiyeti mefkurasi tarihi: GILD.1: – Istanbul, 1993. – P. 54.

⁷⁰⁸ Маҳкамов С. Ислом дини ва оила тарбияси.–Т.: “Адабиёт ва санъат”,2000 –Б.19.

Ўзбекларда сув келадиган ариқлар, каналлар ва зовурлар ҳар йили эрта баҳорда ҳашар йўли билан тозаланади. Янги каналлар, ариқлар қазииш эса энг савобли ишлардан бири саналган.

Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида эрта баҳорда суғориш тармоқларини лойқадан қишлоқ жамоаси томонидан ҳашар усулида тозаланган. Мазкур ҳашар Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон водийсида «лой тутиш», Хоразмда «қазув», Фарғонада «ҳашар» деб номланган. Ҳашар охирида ушбу ариқ, каналларга сой ёки дарёлардан сув очилиб, юқоридаги каби қурбонлик маросими ўтказилган.

Ўзбек деҳқонлари истиқомат қилувчи барча ҳудудларда янги йилнинг ҳамма учун хайрли келишини Аллоҳдан сўраб «худоийи», «дарवेशона» каби қурбонлик маросимлари ўтказилади ва маросимий таом «худоийи шўрва» ёки «ҳалим» пиширилиб, ҳаммага тарқатилган. Маросим сўнгида қишлоқ муллasi Қуръони Карим оятларидан тиловат қилган ва оқсоқоллар ушбу худоийи савобини «ўтганларнинг» руҳи покларига бахшида этишиб, келаётган йил хосиятли, баракали бўлишини ҳамда деҳқончиликда мўл ҳосил олиш ва бошқа эзгу ниятларни амалга ошириш учун худодан мадад сўраганлар.

Ўз ўрнида айтиб ўтиш керакки минтага ислом дини кириб келгандан сўнг ҳар бир соҳага бағишланган рисоалар вужудга келган. Мана шундай рисоалардан бири «Деҳқонлар рисоласи» «биринчи кўш» маросими кунги зиёфатларда деҳқонларга ўқиб берилган ва унда ёзилганларга амал қилиш кераклигини уқтирилган. Маълумки, бундай рисоаларда зироатчилик пири билан боғлиқ қарашлар акс этган.

Ўзбекларда табиатнинг муҳи унсури бўлган сувдан ташқари оловга ҳам алоҳида мунособат бўлинган. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, Мапказий Осиё худудида олиб борилган археологик тадқиқотларда милoddан аввалги IV мингинчи йилликда ушбу заминда яшаган аҳоли орасида ҳам олов култи бўлганлиги тасдиқланган. Қолаверса, қадимги туркий халқлар оловни аёл сифатида тасаввур қилганлар ва бу муқаддас илоҳани «ўт она» ёки олов аёл, Умай эна деб атаганлар. Айнан олов билан боғлиқ тасавурла ислом мафкураси ҳукмронлиги даврида сақланиб қолган. Жумладан, Фарғона водийсида олинган ёки ювилганда тўкилган сочлар ҳам ўтга, сувга ташланмайди. Шунингдек олов ёнган ўчоққа қалампир, нон, овқат қолдиқлари ташлаш, ҳар хил ахлат ёкиш ёки ўчоқдан чиққан кулни ахлатхоналарга ташлаш, сочни ўтга, сувга ташлаш чиқиндиларни ўчоқ оловида куйдириш гуноҳ

ҳисобланган..Водийда кул билан ахлатни бир бирига қўшиш қатъий тақиқланган.

Умуман олганда ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзини тадқиқ қилиш асносида биз шунга амин бўлдикки, халқона анъаналар ва маросимларнинг ҳар бирини ижтимоий-табиий шарт-шароит, халқнинг миллий руҳи, дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда таҳлил этмоқ лозим. Чунки, халқимизнинг маънавий қадриятларига айланган ҳар қандай маросим, урф-одатлар маълум бир тарихий асосга бўлиш билан бирга диний-фалсафий ҳамда ахлоқий аҳамият касб этиши билан ҳам аҳамиятли бўлиб, келгусида илмий-этнографик нуқтаи-назардан изоҳларга муҳтож мавзулардир.

ДАВЛАТОВА Саодат Тиловбердиевна
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти катта илмий ходими
тарих фанлари доктори

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИДА ЁШЛАРНИ КАСБ-ҲУНАРГА ЎРГАТИШ АНЪАНА ВА УРФ-ОДАТЛАРИ

Аннотация: В статье описываются традиции, обычаи и обряды профессиональной подготовки молодежи в ремесленничества народов Центральной Азии. Также значимость ремесленных рисала в обучении, система профессионального обучения, традиции отношение мастер-ученик правовая база связанная с профессией.

Ключевые слова: Центральная Азия, ремесло, ремесленники, традиция, обычаи, обряды, рисаля, мастер-ученик.

Annotation: The articles describe, traditions, customs and rites of professional training of young people in the crafts of the peoples of Central Asia. Also, the importance of handicrafts painted in training, the system of professional training, master-student, the legal framework associated with the profession.

Key words: Central Asia, crafts, artisans, tradition, customs, ceremonies, Risal, master-student.

Марказий Осиё ҳунармандчилигида бўлгани каби ўзбек халқ ҳунармандчилигида ҳам ўзига хос анъана, урф-одат ва маросимлар мавжуд бўлиб, уларни ўрганиш, бугунги кун замонавий ҳунармандчилиги кўринишлари билан солиштириш, қадимий анъаналарни модернизация қилиш ҳамда ёш авлод онгида миллий қадриятларга садоқат руҳини шакллантириш ҳамда касбий малака, маҳоратларни оширишда катта аҳамият касб этади. Ҳунармандчиликнинг ривожланишида инсон омили муҳим бўлиб⁷⁰⁹, у айниқса, уста-шогирд муносабатлари алоҳида ўрин тутган.

Маълумки, Марказий Осиёда ҳунармандчиликнинг мато тўқиш, каштачилик, зардўзлик, гиламдўзлик, бўёқчилик, мисгарлик, дегрезлик, темирчилик, заргарлик, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги ва бошқа бир қатор ҳунар турлари бўлган. Бу ҳунар турларида усталар узоқ ривожланиш йўлини босиб ўтган бўлиб, ўзига хос анъана ва ишлаб чиқариш усуллариининг бетакрор услуби, буюм шакллари, безаклари билан ажраб турадиган ҳунармандчилик мактабларини вужудга келтирган.

Ҳунармандчиликда мавжуд тартиб-қоидалар махсус ҳунармандчилик уюшмаларида амалга оширилган. Уюшмалар бошида бобо ва оқсоқол туриб, бирлашма фаолияти махсус ҳужжат, рисола асосида амалга оширилган⁷¹⁰. Ҳунармандчиликда мавжуд бўлган уста-ҳунармандларни тайёрлашнинг ижтимоий-педагогик тизими ва таълим технологиясига оид меъёрий ҳужжатлардан бири эканлигидан далолатдир. Рисола мазмун ва моҳиятига кўра, ҳар бир ҳунармандчилик турида мавжуд бўлган касбнинг ёки ҳунарнинг Низоми, трактати, яъни асосий қонун-қоидалар битилган ягона ҳужжат ҳисобланаши билан бирга ёшларга касб-ҳунар ўргатиш тизимида муҳим ўрин тутган. Бироқ, ҳозирги кунга келиб бу рисоалардан ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида фойдаланилмаса-да, ўзига хос ёзилмаган қоидаларга амал қилинади. Бу умумий жиҳатлар айниқса, уста-шогирд анъаналарида кўпроқ сезилади.

⁷⁰⁹ Тойнби А. Ж. Постигание истории. – М., 1991. – С.247.

⁷¹⁰ Рисола арабча сўз бўлиб, “хат”, “нозил этилган”, “тарғибот”, “ҳунармандчиликка бағишланган асар маъносини англатади. Комаров П.А. Несколько слов о рисола // ТВ, – №45.– 1901; Гаврилов М. Рисоля сартовских ремесленников. – Ташкент, 1912. – С.1; Самарканд и Ташкент. – М: “Рисоля”, 1922. –С.9; Ўша муаллиф. О ремесленных цехах Средней Азии и их статусах-рисола // Изв. Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. –Вып.ІІІ. –Ташкент, 1928. –С. 223-241; Сухарева О.А. Рисола как исторический источник // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. – М., 1984. –С. 201-215; Андреев М.С. По поводу процесса образования примитивных среднеазиатских древних цехов и цеховых сказаний (рисаля) // Этнография. –1927.– С. 2, 323-326.

Хунармандчилик рисоалари – уста-хунармандлар ва уларнинг шогирдлари фойдаланишлари учун мўлжалланган, катта ҳажмда бўлмаган (16-18 варақ) меъёрий ҳужжат бўлиб, хунармандларнинг маънавий ва меҳнат фаолияти мазмунини белгилаб берган. М.Ф.Гавриловнинг таъкидлашича, рисоаларнинг барчаси бир хил қолипда тузилган бўлиб: «Ҳар бир рисола Оллоҳга, унинг Пайғамбарига ва барча саҳобаларига ҳамду-сано айтиш билан бошланади, сўнгра имом ҳақ-Жафар номидан ушбу хунарнинг илоҳий вужудга келиши ҳақидаги ривоятлар баён қилинади (рисоаларда таъкидланишича, айнан Жафар барча рисоаларни тузувчисидир), сўнгра хунармандларга, улар ўз ишларини бажараётган пайтларида қандай ҳикматли гаплар, Қуръон оятлари ёки бошқа гапларни гапиришлари зарурлиги тўғрисида ўғитлар келтирилади ва ниҳоят, хунармандлар томонидан рисола қоидаларини бажарганлиги учун қандай мукофотлар ваъда қилиниши ва бу кўрсатмаларни бузганлиги ёки бажармаганлиги учун қандай жазо ваъда қилиниши келтирилади»⁷¹¹. Қолаверса, рисола касб-хунарга ўргатиш тизимида ҳам ўзига хос ўринга эга бўлиб, маълум маънода ўрта асрлардаги каби уста-хунармандлар тайёрлашнинг расмий меъёрий ҳужжати ҳисобланади.

Рисола ёшларнинг албатта билишлари зарур бўлган муайян касб-хунарнинг келиб чиқиш тарихи баёнини ўз ичига олган бўлиб, уста ва шогирд ўртасидаги ўзаро муносабатлар, шогирднинг усталикка бағишланиш қонун-қоидалар, шогирдлик регламенти, яъни ёши ва ўқув давомийлигини ҳам белгилаб берган. Шунингдек, рисоаларда маълум хунар соҳасига оид ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий нормалар шариат қонунларига асосланган ҳолда баён этилиши билан бирга, технологик жараёнлар, маҳсулот турлари, сифати, меҳнат қуроллари ва хунармандчиликнинг маълум соҳасига оид турли урф–одат ва маросимлар ҳам батафсил ёритилади. Бундан ташқари, рисолада белгиланган уста ва шогирд мажбуриятларига кўра уста шогирдига шариат, тариқат илмидан сабоқ бериши, уни тарбиялаши, ўз хунарини пухта ўргатиши лозим бўлган бўлса, шогирд ҳам устозини ҳурмат қилиши, унга самимий муносабатда

⁷¹¹ Гаврилов М.Ф. Рисола сартовских ремесленников.Ташкент,1912; Ўша муаллиф. О ремесленных цехах Средней Азии и их статусах- рисола // Изв. Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. – Вып.ІІІ. – Ташкент,1928. – С.354-357.

бўлиши ва устанинг рухсатисиз устахонани тарк этмаслиги керак бўлган⁷¹².

Хунармандлар уюшмасида устоз ва шогирдлар учун ўзига хос одоб-ахлоқ қоидалар, урф-одатлар, иримлар, дуолар ишлаб чиқилган ва уларга қатъий риоя қилинган. Устанинг ҳам, шогирднинг ҳам олдида қўйган ўзига яраша вазифалари, бурчи бўлган. Шогирд, уста ва устоз деган номни олиш учун кўп йиллар давомида мураккаб синовлардан ўтиш керак бўлган. Уста ишини муваффақиятли давом эттириши билан бутун куч-ғайрати, билими, тажрибаси ва маҳоратини шогирдининг ҳар томонлама камолга эришишига ҳаракат қилади. У аввало шогирдининг ҳар бир қадамини, юриш-туришини, маънавий муносабатини, ахлоқ-одобини, дўстларига эътибори, муомиласи каби фазилатларини ўрганиб тўғри йўлга солади ва шогирдининг қобилияти, қайси вазифани бажара олишига қараб топшириқ беради. Шогирд тайёрлаш устанинг энг муҳим ва машаққатли, олий даражали бурчи ҳисобланган. Рисолада кўрсатилишича, шогирд барча хунармандчилик авлиёлари – ҳомий-пирлари номини билиши, ишлаб чиқариш жарёнидаги ҳар бир ҳатти ҳаракат давомида ўқиладиган Қуръон сураларини бирма-бир айтиб бера олиши лозим бўлган. Ва шундан сўнггина у мустақил равишда ўз эгаллаган хунари билан шуғулланиши мумкин бўлган. Бинобарин, рисолалар хунармандлар муҳитида исломнинг моддий ифодачиси ва тарғиботчиси ҳамдир.

Рисолада кўрсатилишича, шогирд барча хунармандчилик авлиёлари – ҳомий-пирлари номини билиши, ишлаб чиқариш жарёнидаги ҳар бир ҳатти ҳаракат давомида ўқиладиган Қуръон сураларини бирма-бир айтиб бера олиши лозим бўлган. Ва шундан сўнггина у мустақил равишда ўз эгаллаган хунари билан шуғулланиши мумкин бўлган. Бинобарин, рисолалар хунармандлар муҳитида исломнинг моддий ифодачиси ва тарғиботчиси ҳамдир.

Хунармандчилик уюшмалари маълум тартибдаги хунармандлар гуруҳидан иборат бўлиб, *бобо* (кулолчилик, тўқимачилик, нонвойчилик, отбоқар), *оқсоқол* ёки *голиб* (темирчилик, дурадгорлик, кўнчилик), *устакор* яъни устахона эгаси ва унинг фарзандлари, қариндош-уруғлари, кейин халфалар, кейин шогирдларни ташкил этган. Четдан келиб ёлланиб ишлайдиган ишчилар *халфа* деб номланган. Уларнинг шогирдлардан фарқи шундаки, халфалар асосан шогирдликдан юқори даражага

⁷¹² Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2005. – №2. – С.82.

кўтарилган уста ҳунармандлар бўлиб, ўзларининг устахоналарига эга бўлмаганликлари учун ҳунармандчилик уюшмаларида ёлланиб ишлаганлар ва кўпинча ўз усталари қўлида меҳнат қилган ва иш ҳақи олишган.

Уюшма аъзоларининг қуйи табақаси вакили шогирд - маълум бир ҳунарни эгаллаш учун шу ҳунар соҳасида фаолият кўрсатаётган ҳунармандга шогирд тушган шахс ҳисобланади. Шогирдликка қабул қилиш томонларнинг ўзаро келишуви натижасида амалга оширилган. Шогирдга уста дастлабки йилларда ҳеч қандай ҳақ тўламаган, лекин озиқ-овқат ва кийим-кечаклар билан таъминлаб турган. Шогирдлар четдан устага ёшлигидан ҳунар ўрганиш учун ёлланиб, 5-15 йил давомида ёрдамчи ишларни, уй-хўжалик ишларини бажариб туришга мажбур бўлган. Уларга маълум иш вақти белгиланмай, тонг отгандан кун ботгунгача давом этган⁷¹³. Шунинг учун ҳам ҳунар сирларини устанинг рухсати билан секин-аста ўрганиб борган.

Заргарлар ва зардўз усталар четдан жуда кам ҳолларда шогирдликка олишган. Ҳунармандчиликнинг бу турида асосан касб-ҳунарни мерос қолдириш удуми мавжуд бўлиб, деярли барча заргар ва зардўзлар устазодалар ҳисобланишган. XVI асрда шогирдликка олиш тўғрисидаги шартномалар ёзма тузилганлиги ва шогирдлик муддати қисқароқ (5 йил муддатгача) бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд⁷¹⁴. Жумладан, XIX-XX аср бошларида Фарғона заргарлигида ҳам четдан шогирд олиш мавжуд бўлгани, ҳунар ўрганиш муддати эса 10 йилдан 15 йилгача чўзилган ва ёзма ҳужжатлар имзоланмаганлиги борасида маълумотлар учрайди⁷¹⁵.

Кулолчилик, чармгарлик, темирчилик, қурувчилик касблари оғир меҳнатни талаб қилганлиги учун шогирдликка 16-17 ёшдан, заргарлик, зардўзлик, кандакорлик, каштадўзлик, дўппидўзлик ҳунарларида 10-14 ёшли болалар қабул қилиниб, ҳунар ўрганиш устанинг хоҳишига қараб, касбнинг оғир-енгиллигига қараб, 4-7 йилдан 10-15 йилгача чўзилиши мумкин бўлган⁷¹⁶. XX аср бошларида шогирдларнинг аҳволи анча яхшиланган бўлиб, ҳунармандчилик корхоналарида ишлаётган 17 ёшгача

⁷¹³ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XIV веке...- С.154-157.

⁷¹⁴ Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана конец XV-XVI в. - Т.: Фан, 1985.- С.81.

⁷¹⁵ Сухарева О.А. Кўрсатилган асар... – Б.161; Гулямов Я.Г. Из истории организации ремесла в Ферганской долине.. – С.29

⁷¹⁶ Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик... –Б.34.

бўлган шогирдлар умумий овқатланиш вақтидан ташқари 3 соат мактабда ўқиб келишга ҳақли бўлган⁷¹⁷.

Шогирд йиллар давомида ҳунар ўрганиб, маълум даражага эришгандан кейин устози унга усталик учун фотиҳа ва ўрганган ҳунарига қараб унинг қўлига иш қуроли ҳамда бир марта бирор буюмни ишлаб чиқаришга етадиган хом-ашё берган. Шогирдлар устазода бўлса, фотиҳа олгандан кейин устози ёнида ёки бирор бир устахонасида келишув асосида ёлланиб ишлаган.

Ўзбекистоннинг Қашқадарё воҳасида устахонага бағишланган маросим *фотиҳа олиш*, яъни устознинг шогирдига берадиган дуоси ҳисобланади. Маросим Хоразмда “Патия палови”⁷¹⁸, Сурхондарёда “Белбоғ боғлаш” ва Бухорода “*миёнбанди/камарбанди*”⁷¹⁹ деб юритилади. Иккинчи маросим *камарбандон*, яъни, белбоғ тақиш ҳисобланади. Фотиҳа олган шогирд ўз иш фаолиятини халфалардек давом эттирган. Устози эса унга ўзини тутиб кетиши учун анча ёрдам берган ва шогирд дастлаб бирданига уста бўлиб ишлай олмаган. Бу қоида фақатгина четдан келганларга хос бўлиб, ўз шаҳридан чиққан устазода фотиҳа олгандан кейин ҳеч қачон халфа бўлиб ишламаган.

Халфа билан камарбандонлар орасида, деярли фарқ бўлмаган. Қачонки икки маросим ўтказилиб, устозидан ажраб чиққан шогирд ўзи алоҳида устахона очиб мустақил иш юритиши мумкин бўлган. Баъзи усталар шогирдлари учун талаблар ҳам ишлаб чиқиб, улардан покизалик, иш вақтида чалғимаслик, эгри ва номаъқул ишларга қўл урмаслик ва устози рухсатисиз бирон ножўя иш қилмасликни қатъий талаб қилганлар. Негаки ҳар бир ҳунарни ўрганиш ўта нозик дид, сабр- қаноат талаб қилган. Таълим муддатини ўтаган ҳар бир шогирд ўз устозидан “оқ фотиҳа” олган.

Шогирднинг уйига қайтишининг ўзи бир маросим бўлган. Уни касб- ҳунар ҳомийларининг руҳи қўллаб юрсин деб “*арвоҳи пир*” маросимини ўтказилган. Устанинг шогирдига фотиҳа бериш маросими аجدодлар руҳига миннатдорчилик билдириш кўринишида яққол намоён бўлади. Бу маросим шогирднинг зиммасига тушиб, уюшма аъзолари иштирокида унинг уйида ўтказилган. Маросимда уста шогирдининг белига белбоғ

⁷¹⁷ ЎзР МДА.И-1-жамғарма, 12-рўйхат, 1775-иш.

⁷¹⁸ Дала ёзувлари. Хива шаҳри. 2016 йил.

⁷¹⁹ Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунарымандчилик.... –Б.34.

боғлаб, мустақил иш бошлашга ижозат берган⁷²⁰. Маросим куни шогирд устозига бош-оёқ сарпо, тугун инъом қилган. Бу тугунлардан бобо, оқсоқол ва пойкорга ҳам берилган. Борди-ю фотиҳа олган шогирд иқтисодий жиҳатдан ночор бўлиб, мустақил иш бошлашга кўзи етмаса, устози уйида қолиб ишлашни сўраган. Бундай ҳолда унга халфа тарзида ишлаш ҳуқуқи берилиб, ҳар иккала томон ана шу шарт асосида иш ҳақини келишиб олган.

Ҳунармандчиликнинг ҳар бир соҳасида ҳунарнинг муқаддас ҳисобланиши ва авлоддан – авлодга ўтиб келиши маросимини ҳам аجدодлар култи билан боғлиқ. Жумладан, Бухорода зардўзлик ҳунарида бу касбни ўғил отадан ўрганиб ва у ўз навбатида фарзандларига ҳам ўтган⁷²¹. Ўғли йўқ оталар бу касбни энг яқин қариндошларига ўргатганлар. Зардўзликни ўрганиш учун 10-12, айрим ҳоллардагина ундан каттароқ ёшдаги болалар жалб этилган.

Касб-ҳунар ўргатиш тизимида ёш болани устани олдида олиб боришни ўзи анъана ҳисобланган. Уста болага ҳунар ўргатиш давомида уни озиқ-овқат билан таъминлаган ва ҳунар бепул ўргатилган. Иккала келишувчи томонлар ўртасида ёзма шартномалар бўлмаган. Янги шогирдга чинакам таълим бериш ишларини уста бирдан бошлавермаган. Дастлаб шогирд уй юмушларига қарашган, устахонани супуриб сидирган, сув ташиган, бозор-учар қилган, орадан бир йил ёки ундан сал кўпроқ муддат ўтганда унга тикиш сирлари ўргатила бошлаган. Шогирдга маблағ тўплаш борасида маълум қоида бўлмаган. Ҳунар ўргатиш муддати ҳам чекланмаган. Таълим бериш 4 йилдан 7 йилгача давом этган, бордию шогирд ўта қобилиятли чиқиб қолса, бундай малакали ишчисидан маҳрум бўлишни истамаган устоз уни 8-10 йилгача ҳам олиб қолган. Бундай пайтларда шогирд оқсоқолни ўртага солиб, устаси тезроқ рухсат беришини сўратган. Борди-ю шогирд талаби ҳақ бўлса, оқсоқол устандан шогирдига оқ фотиҳа беришни сўраган ёки бўлмаса меҳнатига яраша ҳақ тўлаши лозимлигини айтган. Албатта, шогирдига тўланадиган ҳақ халфаларга тўланадиган ҳақдан анча кам бўлган.

Ўзбек ҳунармандчилигининг барча турларида ҳунар отадан болага мерос қолдирилган ва уни давом эттирмаслик гуноҳ ҳисобланган. Халқона қарашларга кўра, ота ҳунари давом эттирилмаган уйда пирлар чироқсиз

⁷²⁰ Алтуянц С. И живет в них искра божья или как ремесло красит человека // Правда Востока. 2006. 26 апрель

⁷²¹ Гончарова П.А. Бухоро зардўзлик санъати.—Тошкент: Ғ.Ғулом, 1986.— Б.82.

қолган. Шунинг учун ўғил фарзанди бўлмаган уста қизини энг яхши шогирдига турмушга берган ва уни ўз ўғли сифатида кўрган[Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Шаҳрисабз тумани. 2007 йил]. Ҳозир ҳам замонавий ҳунармандлар орасида уста-шогирд анъаналари давом этиб, усталар ўз шогирдларига мустақил ишлашлари мумкинлигини эълон қилади ва унга миннатдорчилик ҳамда чопон кийдириб, белбоғ боғлайди. Бу одатларнинг барчаси рисоаларни яратувчилари орасида уста-ҳунармандлар бўлган деб хулоса чиқаришимизга асос бўлади. Рисола ҳунармандчилик устахоналарини ривожлантириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш технологиялари манбаси ҳам ҳисобланган⁷²².

Рисоаларда устахона оқсоқоллари ва усталарнинг манфаатлари яққол кўзга ташланиб туради. Ҳунармандчилик рисоаларида белгилаб қўйилгандек, ҳунар эгаллаган шогирд усталикка бағишланган маросимдан ўтмагунича мустақил иш бошлаши таъқиқланган. Рисола – “...хукмрон мафкурага айланган ва шу тарзда нафақат маънавий, балки иқтисодий, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини назорат остига олган Исломнинг Осиёда тарқалишининг биринчи мевасидир”. Рисоаларда инсонлар онгида «диний покликка риоя қилиш, намоз ўқиш, эътиқод, у дунёга тегишли бўлган нарсаларни бу дунё ишларидан афзал кўриш, ғайрат кўрсатиш, меҳнатсеварлик, хушмуомалалик, меҳмондўстлик, оқсоқол ва устозлар руҳини ёд қилиш, ахлоқий софлик ва олижанобликни сингдирар эди». Бу қоидаларнинг барчаси рисоаларда ҳунармандларнинг руҳий-маънавий фазилатларига нисбатан қўйилган талаблар кўринишида ўз ифодасини топган.

Демак, рисоалар нафақат ҳунармандчилик оқсоқоллари, балки дин вакиллари фаолиятининг ҳам маҳсули деб хулоса чиқаришга имкон беради. Хусусан, А.Ф.Миддендорф маълумотларига кўра: «Рисола деҳқон хотирасида маънавийлик ва соғломлик қоидаларини, муқаддас Қуръон китоби ҳикматларини қайта тиклашга мажбур қилади»⁷²³. Рисола кўрсатмаларига биноан, шогирд барча авлиёларни – ҳунар ҳомийларини номини, ишлаб чиқариш жараёнидаги ҳар бир ҳатти-ҳаракат давомида ўқиладиган Қуръон сураларини бирма-бир айтиб бермагунича ҳунармандчилик билан мустақил шуғулланишга рухсат ола олмаган. Бинобарин, рисоалар ҳунармандлар муҳитида исломнинг моддий

⁷²² Jeanine Elif Dag'yeli. Cott liebt das Handwerk.Moral, Identität und religiöse Legitimierung in der mittelasiatischen Handwerks-risala. Reichert Verlag Wiesbaden. – Berlin, 2011. –Z.333.

⁷²³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1920 году. – М.: Наука, 1875. – 182 с.

ифодачиси ва тарғиботчиси ҳамдир. Биз учун энг муҳими шундан иборатки, истисносиз барча рисоалар кучли руҳий-маънавият ғоялар манбаидир. Улар муайян бир касб-хунарга мансуб инсонни албатта риоя қилиши шарт бўлган маънавий қонун-қоидалар – мажбурий қарор, фармойиш, муқаддас бурч(фарзлар)ни белгилаб берадилар. Масалан, темирчи, «устахонада ўтириб, одобсиз ва бемаъни сўзларни гапирмасин, эҳтиром билан суҳбат қурсин».

Новвойчилик рисоласида хамир тайёрлашда бажарилиши мажбурий бўлган олтита қуйидаги фарзни белгилаб берилади: «тахорат олиш; ҳайр-эҳсон бериш; усталарга ҳурмат кўрсатиш; зиёлилар билан суҳбатдош бўлиш; мусофирларга нисбатан меҳрибон бўлиш; ҳар кунги даромадининг ярмисини ҳайр эҳсон қилиш; бошқа ярмини ўз тирикчилига сарфлаш». Нон ясаётган пайтда тўртта қоидага амал қилиш лозим бўлган: «тахорат олиш, такбир айта туриб ишни ўз тартиби ва назокат билан бошлаш; меҳнат фаолияти жараёнида хунароманднинг фикри олами «Неъматлантирувчиси»ни ёдда тутиш билан банд бўлиши лозим; устоз шогирдларига ушбу муқаддас рисола қоидаларни ёзиб бериб, уларга кун-у тун таълим бериши, касб-хунар сирларини эгаллаб бўлган хунаромандларга такбир бериш». Нон сотувчилар рисоласи эса тўрт мажбуриятни белгилаб беради: «тахорат олиш; шолчанинг устида ўтириб «такбир» ва «тасбеҳ» айтиш; нонни юқорироқ жойга қўйиш ва барчага ҳурмат-иззат кўрсатиш, энг яхши инсонларга итоатда бўлиш; дўконда ўтириб, доим «О, Марҳаматли, О, Марҳаматли», деб айтиш. Рисолада Нон ёпувчилар учун ўн бир қоида келтирилган: тахорат олиш; «такбир» айтиш; тўғри сўз бўлиш; жамоат билан ибодат қилиш; зиёли инсонларга чин кўнгилдан хизмат кўрсатиш; ўтган пирлар руҳига ибодат қилиш ва «такбир» айтиш; усталар буйруқларини бажариш; усталар ишини камситмаслик; устахонага тахорат олиб кириш; кираётганда «такбир» айтиш; марҳаматли, хушмуомала ва ёқимтой суҳбатдош бўлиш; ишнинг боши ва охирида пирларнинг руҳларини поклаш учун ибодат қилиш ва такбир айтиш». Шунингдек, рисоласида агар ҳар бир нонвой ушбу ўн бир қоида билмас, унинг қилган иши нопок бўлиши таъкидланади. Яна нон ёпувчиларнинг кийимлари учта нарса: тахорат олинмаса; хиёнат қилинса; ичкилик ичилса» қабилар билан ҳаром бўлади дейилган.

Дехқонларга мўлжалланган рисолада пок бўлиш, тўғрисўз бўлиш, саҳий бўлиш, такбир айтиш; забардаст инсонлар билан мулоқатда бўлиш; «такбир» ва «тасбеҳ» айтиш; Ҳақ Оллоҳ олдида ҳақгўй бўлиш каби еттита

“фарз” белгилаб берилган бўлса, сартарошлар эса қуйидаги ўн иккита қоидага риоя қилишлари лозим бўлган: таҳорат олиб жамоат билан ибодат қилиш; мулоқат қилишга интиланган инсонлар билан суҳбатдош бўлиш; дўкон ва асбоб-ускуналарни тоза тутиш; ташриф қилувчиларга илтифотли бўлиш; чоршанба ёки жума кунлари намозшомда пирларга атаб шам ёқиш; сочини олдирувчиларнинг ҳар бирига ёмон кўз билан қарамаслик; соч олдирганлари учун камроқ ҳақ тўлаганлардан норози бўлмаслик; сабрли ва ҳаққоний бўлиш; марҳаматли бўлиш⁷²⁴.

Юқорида қайд қилинганлардан кўриниб турибдики, рисоалар нафақат диний мазмунга эга, балки Шарқнинг ўрта асрлар касб-хунар таълими технологиясида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Қолаверса, Марказий Осиё халқларининг менталитети ва ижтимоий қадриятларини акс эттиради. Рисоалар жамиятда инсоний фазилатларни тарихан шакллантириш, инсонлар орасида вужудга келувчи турли хил муносабатларни англаш, ҳаётда ижтимоий қадриятларни ташкил қилувчи маънавий (кейинчалик эса ҳуқуқий), эстетик, диний ва бошқа меъёрлар, урф-одат ва удумларни келтириб чиқаради.

Рисоаларга амал қилиш бугунги кунда хунармандчиликда қўлланилмаётган бўлса-да, асрлардан бери авлодларга ўтиб келаётган қоидаларга ҳамон амал қилинмоқда. Бу эса ўзига хос маънавий қадрият ҳисобланади. Умуман олганда, ҳар бир хунар турини ривожлантириш ва ёш авлодни хунарга ўргатишда рисола ўзига хос меъёрий ҳужжат ҳисобланиб, таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган.

Ҳозирги кунгача етиб келган бу анъаналар ўзбек халқи томонидан қадрланиб келмоқда. Қолаверса, ҳар доим маълум бир хунарга эга бўлиш ғояси муқаддас китоб Қуръон⁷²⁵ да, ҳадислар⁷²⁶ да илгари сурилган ва буюк алломалар томонидан ҳам даъват қилиниб келинган⁷²⁷. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб “...темирчилар, тикувчилар, этикчилар, сувчи, тўқувчилар, эгарчилар, тошчилар, ўқчилар, камончиларнинг фойдаси каттадир. Улар зарур кишилар бўлиб, бу дунёда улар фақат яхшилик келтирадилар” - дея

⁷²⁴ Дехқончилик рисоласи // Туркестанская туземная газета. 1902, №22. С.4; Хунармандлар рисоласи / Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Қиличев Р. – Бухоро, 2007. – Б.7.

⁷²⁵ Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар, муаллиф Алоуддин Мансур. –Тошкент: Чўлпон, 1992.

⁷²⁶ Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. – Тошкент, 1997. – Б.607.

⁷²⁷ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Тошкент, 1993.–Б.224; Абу Райхон Беруний. Минералогия. Тошкент, 1968.–Б.68; Авлоний А.Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, 1992 ва бошқалар.

таъкидлайди⁷²⁸. Демак, бундан кўриниб турибдики, ҳунармандлар ўзига хос касб эгалари бўлиб, доимо халқнинг ҳурматига сазовор бўлишган. Жумладан, Марказий Осиёда қадимги даврларда дастлаб овчилик, балиқчилик, чорвачилик ва деҳқончилик пайдо бўлган бўлса, кейинчалик ота-боболаримиз конларда ишлаган, мис, темир эритиш, металлдан турли-туман қуруллар ясаш, кemasозлик, тўқувчилик, бинокорлик ва бошқа ишлар билан шуғуллана бошлаган. Мана шу аснода аجدодларимиз тилида айни шундай ишлар билан шуғулланган шахсларнинг изоҳловчи сўзлар ва шахс номлари қарор топа бошлаган. Жумладан, Маҳмуд Қошғарий томонидан XI асрда яратилган “Девону луғот-ит турк” асарида 500дан ортиқ шахс номи ўз ифодасини топганлиги бунинг ёрқин далилидир ва булар орасида ҳунармандчилик соҳасига оид шахс номларини ҳам учраши фикримиз далилидир. Масалан: Јічі- тикувчи (III 2356), ајақчі - кулол (III, 331), тэмурчі - темирчи(II, 284), этукчі – этикдўз (II,169) каби ҳунармандларнинг номлари учрайди⁷²⁹. Бундан кўриниб турибдики, қадимдан Марказий Осиёда ҳунармандчилик ва унинг қайси соҳалари қандай ривожланганлигини кўриш мумкин.

Бугун Ўзбекистонда миллий ҳунамандчиликни ривожлантириш мақсадида ёшларга касб, ҳунар ўргатиш учун “Усто - шогирд” мактаблари ташкил қилиниб ва уларни уюшмаларга бирлаштирилмоқда. Замонавий жамиятда ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар Россия, Франция, Германия, Жанубий Корея, Ҳиндистон, Япония давлатларида кўرғазмаларда қўйилиб, ўз харидорларини топмоқда⁷³⁰. Ҳозирги миллий ҳунармандчилик ривожланиб келаётган бир пайтда миллий анъаналар асосида устоз шогирдига ўз ҳунарини ўргатишга ҳаракат қилмоқда. Бу борада Республика “Ҳунарманд” уюшмаси ва унинг ҳудудлардаги бўлинмалари ҳунармандларни ўз фаолиятлари билан жамиятда тутган ўрни, моддий имкониятлари доирасида шаҳарлар ривожига, ҳудуддаги этномаданий жараёнлар тараққиётига муҳим ҳисса қўшишига кўмаклашмоқдалар. Ўзбекларга хос анъанавий ҳунармандчилик соҳалари орасида тўқувчилик (мато тўқиш, каштачилик, гиламдўзлик), металлга ишлов бериш (темирчилик, мисгарлик, заргарлик, чўян ишлаб чиқариш, поза қўйиш) ёғочга ишлов бериш, кулолчилик, бинокорлик каби ҳунар

⁷²⁸ Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг.(Саодатга йўлловчи билим). - Тошкент.: Фан, 1971. 964 бет.

⁷²⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девони луғот-ит турк // Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. Тошкент, 1960-1963. Т. I. – 500 б.; Т. II. – 427 б.; – III т. 406 б.

⁷³⁰ Ҳунарманд уюшмаси жорий архиви. 17-йиғмажилд. 2008 йил.

турлари қадимда маълум ва машҳур бўлиб, ўзига хос хонаки ҳунармандчилик сифатида тараққий этган ҳамда ҳунар мактабларининг яратилишига асос бўлган.

ФАЙЗУЛЛАЕВА Мавлюда Ҳамзаевна
*Термиз давлат университети,
“Жаҳон тарихи” кафедраси доценти*

ХАЛҚИМИЗ ДОНИШМАНДЛИГИДАН ДАРАК БЕРУВЧИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР (Соғлом авлодни шакллантиришда таом тановули)

***Аннотация:** В статье рассматриваются кулинария, потребление и связанные с ними традиционные обычаи, которые являются неотъемлемой частью материальной культуры, анализируются национальные ценности, отражающие мудрость нашего народа, и рассматривается еда как исцеляющий дар.*

***Ключевые слова:** Абу Али ибн Сина, «тепло», «холод», исцеление, еда, еда, сладости, напитки, диета, потребитель*

***Annotation:** The article examines cooking, consumption and related traditional customs, which are an integral part of material culture, analyzes national values that reflect the wisdom of our people, and considers food as a healing gift.*

***Key words:** Abu Ali ibn Sina, “heat”, “cold”, healing, food, food, sweets, drink, diet.*

Ўзбек халқи моддий маданиятининг таркибий қисмларидан бири бўлган анъанавий таомлар одамзод тирикчилигининг манбаи ва яшаш воситаси ҳисобланиб, у инсонларнинг жисмонан, ақлан ва руҳан камол топиб боришини белгилаб беради.

Анъанавий таомлар ҳақида гап кетганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек таомлари жуда бой ва хилма-хил бўлиб, уларнинг тайёрланиши ва истеъмол қилиш тартиблари ҳам ранг-баранг бўлиб, аждодларимизнинг бу борада катта амалий тажрибага эга бўлганлигидан дарак беради.

Маълумки, аждодларимиз инсон танасидаги тўрт унсур (тупроқ, сув, олов ва ҳаво)нинг ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қилишлари

натижасида вужудга келадиган мижоз (кайфият)га таомларнинг таъсир қилишини билиб, уларни “иссиқ” ва “совуқ” таомларга ажратганлар. Шу ўринда Абу Али ибн Синонинг қуйидаги таърифини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. “Биз биронта ичга қабул қилинадиган ёки сиртдан суртиладиган нарсга ҳақида гапириб, уни иссиқ ёки совуқ деганимизда, ўша нарсани амалда ва ҳақиқатда эмас, балки қувватда шундай эканлигини, яъни унинг қувватда бизнинг баданимизга нисбатан иссиқроқ ёки совуқроқ эканини назарда тутамиз. Бу қувватдан биз баданимиздаги ҳарорат таъсир қилиб турган шундай бир қувватни тушунамизки, у қувватнинг ташувчиси биздаги туғма ҳароратнинг таъсирига учрагандан кейин у қувват амалдаги нарсга айланади”⁷³¹.

Шунга биноан барча ширинликлар иссиқлик ҳисобланган. Ҳўл мевалардан иссиқликка – қовун, нок, анор, узум, анжир; совуқликка – шафтоли, олма, ўрик, тарвуз; қуруқ мевалардан иссиқликка – ёнғоқ, писта; совуқликка – бодом кирган. Кишилар истеъмол қилаётганда қайси мева мижозига тўғри келишини эътиборга олган, айниқса, беморларни даволашда бунга қатъий амал қилинган⁷³². Ўрта аср Шарқининг буюк шоири Юсуф Хос Ҳожиб “совуқмижоз эрсанг, иссиқликни бил, иссиқ бўлса, совуқ емишларни қил”, – деб ёзади⁷³³.

Шунингдек, анъанавий озиқ-овқатларнинг иссиқлик ва совуқликка бўлиниши уларнинг айрим ҳолларда тарқалиш ҳудудларига ҳам маълум маънода таъсир кўрсатаркан. Ўзбек халқининг бирор кунини чойсиз тасаввур қилиш жуда қийин. Эрталабки нонушта, тўй-ҳашам, меҳмондўстлик ва маросимлар чойсиз ўтмайди. Агар бирор хонадонга меҳмон келса, яқин кўни-кўшниларнинг меҳмонни навбат билан “чойга айтиш” каби ноёб удуми сақланиб қолган. Кўк чой “совуқлик” бўлганлиги боис, асосан иссиқ минтақаларда жазирама об-ҳавода фойдали ичимлик сифатида, қора чой эса нисбатан иқлими совуқроқ ҳудудларда совуқ ва намгарчиликдан ҳимоялайдиган восита сифатида ичилган.

Ўзбек халқида чорвачиликнинг қўй, эчки, қорамол, от, туяларни кўпайтириш каби турларига алоҳида эътибор берилган. Қадимги чорвадор халқлар уй ҳайвонларининг гўшти фойдали деб, уларни икки турга: қўй ва

⁷³¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси, 1992. 1-жилд. – Б. 47.

⁷³² Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972. – С. 116.

⁷³³ Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б. 102.

от гўшти “иссиқлик”, туя, эчки, сигир гўштарини “совуқлик”ка бўлишган⁷³⁴.

Сурхондарёда қорамол гўшти асосан кам истеъмол қилинган. Бойсун туманининг Мачай қишлоғида XX асрнинг 60-йилларигача қорамол гўшти умуман ейилмаган. Халқда “сигир гўшти совуқлик”, агар сигир гўшти истеъмол қилинса, инсонлар ўртасидаги меҳр-муҳаббат “совийди”, деган тасаввур ҳам мавжуд бўлган. Мол гўшти меъдани мустаҳкамлашини, аммо организмда савдо пайдо қилишини, шунинг учун таомга мурч қўшса нохушликлардан холи бўлишини аجدодларимиз яхши билганлар.

Аслида эса, қорамол, от, туядан кўпроқ хўжалик ишларида, қорамолдан эса кўпроқ деҳқончилик хўжаликларида ер ҳайдаш учун фойдаланилган. Ярим ўтроқ хўжаликларда яшовчи бойларнинг катта миқдорда қорамоллари бўлиб, нафақат хўжалик ишларида, балки товар сифатида қаралиб, бозорларда сотилган. От ҳам хўжалик ишларида энг катта хизматкор бўлиб, йиғиштирилган ҳосилни ташишда, уни янчишда, бозорга олиб чиқишда, каш-каш* ва жувозни ҳаракатга келтиришда катта ёрдамчи вазифасини ўтаган.

Жанубий Тожикистондаги лоқай-ўзбекларининг айтишича, от гўшти “иссиқлик” бўлиб, иссиқ ўлкада яшайдиган аҳолининг соғлиги учун ёмон таъсир қилар экан⁷³⁵. Ҳақиқатдан ҳам от гўшти организмда иссиқ қон пайдо қилади ва иссиқ ўлкада яшайдиганларнинг иссиқлиги ошиб кетиб, бавосир касаллигини келтириб чиқариши мумкин экан⁷³⁶. Сурхон воҳасининг ҳам иқлими иссиқлиги боис, от гўшти кўп истеъмол қилинмаган. Воҳада от билан шуғулланадиган катта хўжаликлар бўлиб, улар отларни товар маҳсулоти сифатида сотиш учун боққанлар⁷³⁷.

Шунинг учун воҳада қўйчиликка алоҳида эътибор берилиб, аҳолини гўшт билан таъминловчи восита ва ярим ўтроқ аҳолининг асосий бойлиги сифатида қаралган. Ҳар бир оила баҳоли қудрат қўй ва эчки сақлашга ҳаракат қилган, уйида кичик (ушоқ) моли (қўй-эчки) бўлмаган хонадон файзсиз ҳисобланган. Тўй-тантаналарда қўй-эчкилар сўйилиб, суннат тўйларида эса тўйга келган меҳмонларга кечаси тунайдиган алоҳида жой

⁷³⁴ Центральная Азия // Этнография питания народов стран зарубежной Азии: Опыт сравнительной типологии. – М.: Наука, 1981. – С. 121.

⁷³⁵ Кармышева Б.Х. Узбеки-лоқайцы Южного Таджикистана. – Сталинабад: Изд. Акад. наук Таджикской ССР, 1954. – С. 142-143.

⁷³⁶ @SoglomHayot

⁷³⁷ Шаниязов К. Основные отрасли животноводства в дореволюционном Узбекистане // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии Казахстана. – М.: Наука, 1975. – С. 188-193.

“қўшхона” белгиланган ва қўй-эчкилар улуш (сўйиш) га берилган.

Қўй гўшти соғлом одам учун жуда фойдали бўлиб, бироқ иссиқ мижозлар салбий таъсирини йўқ қилиш учун зирк билан пиширишни тавсия этганлар⁷³⁸. Барра гўшти ҳам соғлом, ҳам бемор учун бирдек фойдали бўлиб, ўзига тўқ бой хонадонларда доривор гиёҳлар қўшиб тайёрланган. Чунки у жуда майин ва иссиқ бўлиб, организмда хилтани оширган, шунинг учун зиравор ва гиёҳлар билан тайёрланган.

Сурхон-Шеробод воҳасида кўплаб эчки боқилган⁷³⁹ бўлиб, нафақат гўшти учун сути, жуни, терисидан ҳам фойдаланилган. Эчкилар кўп миқдорда сўйилган бўлиб, бу ҳақда халқ орасида “эчки юзга етса, кузга етмайди” деган мақол ҳам бор.

Эчки гўшти тез ҳазм бўлади. Эчки гўшtlари орасида энг лаззатлиси ва ширини, шунингдек, касалликларга шифо деб топилгани қирқилмаган саркач улоқ ва такага кетмаган урғочи улоқнинг гўшти ҳисобланган. Сарка гўшти ҳам яхши гўшт қаторига кириб, айниқса, чори ва панжи сарка гўшtlарини қўй гўшти қаторида баҳолашган. Энг поримсиз (ёқимсиз), қирқ йиллик касалликни ҳам кўзгаб ташлайдигани болалаб юрган эчки гўшти бўлган⁷⁴⁰. Шунинг учун шолғом ва ёғ қўшиб пиширилса, салбий таъсирлари бартараф этилган. Бироқ, эчки гўшtidан кабоб қилиб ейилса, ота-боболаримиз қуланж пайдо қилиш эҳтимоли борлигини ҳам айтиб ўтишган⁷⁴¹.

Юқоридаги эҳтиёжлар туфайли воҳа аҳолиси қўй ва эчки гўшtlарига нисбатан талаби катта бўлган ва жинсига, ёшига қараб фарқланган. Қўй гўшти ёшига қараб: барра (2-5 кунлик), ширвоз (сутдан ажралмаган), сароёқ (сутдан ажралган), тўхли (бир яшар), шишак (икки яшар), чори (тўрт яшар), панжи (бешга чиққан) ва монгги (беш ёшдан катта) қўй гўшtlарига ажратилган⁷⁴². Шулар орасида ширвоз, сароёқ қўзи ва қирқилмаган улоқ гўшtlари жуда фойдали бўлган⁷⁴³. Шунингдек, қўчқор гўшти ҳам жуда қадрланган.

⁷³⁸ @SoglomHayot

⁷³⁹ Шаниязов К. Основные отрасли животноводства в дореволюционном Узбекистане // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии Казахстана. – М.: Наука, 1975. – С. 188-193.

⁷⁴⁰ Дала ёзувлари. Бойсун, Шеробод, Шўрчи ва Қумқўрғон туманлари. 2000 й.

⁷⁴¹ @SoglomHayot

⁷⁴² Кичкилов Х., Қобилов Э. Сурхон воҳаси қўйчилигида аجدодларимиз анъанаси. – Термиз: Жайхун, 2005. № 3-4. – Б. 43.

⁷⁴³ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. ... – Б. 98.

Эчки гўштлиари ҳам жинсига қараб: така, сарка ва эчки гўштлиарига; ёшига қараб: улоқ, жолпиллоқ, шишак (шишак сарка, шишак така), чори (чори сарка, чори така), панжи (панжи сарка, панжи така) ва кўстам (кўстам сарка, кўстам така) ларга ажратилган⁷⁴⁴.

Етти хазинанинг бири парранда гўштлиари ҳам жуда фойдали бўлиб, товук гўшти уруғни кўпайтирувчи хусусиятга эга бўлиб, товук гўшти шўрваси кўпроқ тайёрлашни тавсия этганлар. Шунингдек, хўроз гўшти шўрваси қуланж касаллигида самарали восита эканлигини ҳам билганлар. Умуман, парранда гўштлиари майин бўлгани учун организмга яхши сингиган, роҳатланган, меъдани кўп қийнамаган, шунинг учун айникса, каптар гўшти юз рангини тиниқлаштириб, семиртириш хусусиятига эга эканлигини, бедана гўшти эса, бўғим оғриқларида наф беришини, кўкатлар билан истеъмол қилинса, фойдалилик жиҳатлари янада ортишини донишманд халқимиз яхши билган⁷⁴⁵.

Чорвадор аҳоли ҳаётида гўштли таомлар билан бир қаторда сутли таомлар ҳам муҳим ўрин тутган. Чунки, ҳамма хонадонларда ҳам гўштли таомлар истеъмол қилиш имконияти бўлавермаган. Аҳоли сигир, қўй, эчки, туя ва бия сутларида фойдаланган. Аجدодларимиз таомларнинг инсон вужудига таъсир этишига қараб сут маҳсулотларининг барчасини (сариёғдан ташқари) “совуқлик” таомларига киритган. Аммо, ушоқ мол ва қорамолларнинг аралашган сути энг мўътадил ҳисобланган. Бундан кўринадики, халқ анъанавий тажрибалари асрлар давомида ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳоли томонидан ўзлаштириб борилган. Жумладан, аҳоли сутдан хом ва пишган қаймоқ олишни, қатик уютини, қурт қилишни, сариёғ олиш ва сақлаш усуллари яхши ўзлаштирган ҳамда сут маҳсулотларидан турли хил таомлар тайёрлаш усуллари эгаллаганлар.

Инсон ҳаёти учун зарур бўлган озиқ маҳсулотни узоқ аجدодларимиз табиий ҳолда ишлатишдан ташқари, қайта ишлашни ҳам яхши билишар эди. Сутнинг инсон ҳаёти учун зарур бўлган озиқ маҳсулоти эканлигини ота-боболаримиз ҳам, табобат илми ҳам аллақачонлардан бери синовдан ўтказганлар. Одамлар сариёғ тайёрлашни ҳам жуда қадим замонлардан ўрганиб олишган ва инсон саломатлиги учун бунинг нақадар муҳим эканлигини билишиб, анъанавий равишда авлоддан-авлодга ўргатиб боришган. Дастлабки вақтларда уни озиқ сифатида деярли истеъмол

⁷⁴⁴ Дала ёзувлари. Шеробод тумани Хомкон қишлоғи. 2003 й.

⁷⁴⁵ @SoglomHayot

қилишмаган, балки бадан териси ва сочларга суриш учун ундан фойдаланишган, холос⁷⁴⁶.

Қаймоқни куйдириб сариёғ қилиш воҳанинг чўл ҳудудларига хос бўлса, тоғ ва тоғ олди ҳудудларда катикни кувида пишиб сариёғ олишган. Мой олишнинг бу икки хил усули, яъни куви пишиш ёрдамида ва қаймоқни куйдириб сариёғ қилиш бутун Осиё чорвадорларига хосдир⁷⁴⁷. Кувида пишиб олинган ёғ тайёрлаб қўйилган қўй ёки эчки қорнига солинганлиги учун *қоринмой* деб аталган. Шунингдек, *қоринёғ*, *сариёғ*, *шўрёғ* деб ҳам аталган⁷⁴⁸. Тожик миллатига хос аҳоли куви ёғини *равгани зард*, куйдириб олинганини *равгани сухтани* деб атаган⁷⁴⁹. Жанубий Тожикистоннинг ўзбек-лоқайлари эса *сарижов* деб атаганлар ва улар ҳам куйдириб қишловга олиб қўйишган⁷⁵⁰.

Куви мойини сақлашнинг ҳам тартиби бўлиб, сариёғ қоринга жойлангандан кейин унинг оғзини яхшилаб тикиб, ташқи томонига тузли айрон сузмаси чапланган ва сўнгра ийланган (ошланган) териларга ўраб ташланган. Ёз кечалари қорин мойлар ёйиб салқинлатилган. Шунингдек, қорин мойни салқин камарларга (ер ости ғорларига) ҳам қўйиб сақлаганлар. Чунки камарлар тоғлик жойларда бўлиб, ундан доим муздек сув томчилаб турган. Олти ой давомида қоринда тузини еб ётган сариёғ ўзига хос ёқимли ҳиди, шифобахшлиги ва ўта тўйимлилиги билан алоҳида ажралиб турган. Сариёғ бу усулда нафақат сақланган, балки унинг озуқалилик, шифобахшлилик сифати ҳам ортган.

Ўрта Осиё аҳолиси ҳам қадимдан сариёғдан табобатчилик мақсадида фойдаланиб келганлигини манбалардан кўриш мумкин. Жумладан, Бойсуннинг тоғли Хомкон қишлоғидан етишиб чиққан Абдуназар бахшининг “Давркул полвон” достонида Давркулнинг отаси Эшқурбоннинг қизил аскарлар томонидан ноҳақ калтакланиш эпизоди бор. Унда тасвирланишича, Эшқурбоннинг бадани қилич, қамчи билан урган жойлари шилиниб, тилиниб, қон изи тарам-тарам бўлиб шишиб кетади. Хотини Улдона саримойга юпқа қилиб эрининг орқасига боғлаб,

⁷⁴⁶ Панфилова Н.Е. Сут ва саломатлик. Тошкент, Меҳнат. 1991. – Б. 8.

⁷⁴⁷ Центральная Азия // Этнография питания народов стран зарубежной Азии: Опыт сравнительной типологии. – М.: Наука, 1981. – С. 125.

⁷⁴⁸ Обиддинов А. «Қоринёғ» ёки ўғриси йўқ юрт // Маърифат. 2006, 7 июн.

⁷⁴⁹ Кисляков Н.А. Сайробские таджики // Советская этнография. Материалы и исследования по этнографии и антропологии СССР. – М., 1965. – № 3. – С. 21.

⁷⁵⁰ Кармышева Б.Х. Узбеки-лоқайцы южного Таджикистана. – Сталинабад: Изд. Акад. наук Таджикской ССР, 1954. – С. 142.

бир ой деганда яралари қора қўтир бўлиб тузалиб кетади⁷⁵¹. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда ҳам куйган жойга, ярага сариёғ билан тухум сариғини қўшиб суртиб даволаш Сурхон воҳаси қишлоқларида сақланиб қолган⁷⁵². Демак, ота-боболаримиз сариёғдан нафақат озик, балки малҳам сифатида ҳам фойдаланишган.

Шунингдек, қорақалпоқлар этнографиясига бағишланган манбаларда ҳам шунга ўхшаган маълумотларни учратиш мумкин. Жумладан, янги туғилган чақалоқ етти кунлик бўлганда тузли сувга чўмилтирилгандан кейин баданига сариёғ суртилган⁷⁵³. Ҳаттоки, ҳомиладор аёлни тўлғоқ тутган пайтда ҳам тезроқ қутулиб олсин, деган мақсадда аёл баданининг орқа ва бел қисмлари сариёғ билан ишқаланган⁷⁵⁴. Чақалоқ туғилгандан сўнг онага сариёғдан тайёрланган махсус таом “мой сўк” (сариёғли қовурилган тарик) тайёрлаб берилган. Қорақалпоқ халқида бу таомга алоҳида магик кучга эга сифатида ҳам қаралганлиги учун туғилишдан ташқари, тўй ва инсон ҳаёти билан боғлиқ бошқа маросимларда ҳам тайёрланганлигини кузатиш мумкин⁷⁵⁵.

Бундан ташқари, халқимиз орасида сариёғдан қилинган атала ҳам қадимдан анъанавий равишда кўзи ёриган аёллар учун махсус тайёрланиб келинадики, бунинг боиси, аёлнинг белини мустаҳкамлаш билан бирга қувват бериш каби хислатларга эгадир.

Шунингдек, иштаҳа очар хушхўр таом *қуртава (қуртоба)* асосан қишда тайёрланган⁷⁵⁶. Бу таомни тайёрлаш учун қурут тол товоқда иссиқ сувга ивитиб қўйилган. Сўнгра у қошиқ билан эзилган ва устига иссиқ сув қуйилиб, атала ҳолига келтирилгандан кейин қозонга солиб қайнатилган. Қайнаб чиққан таом оловдан олиниб, устига куйдирилган сариёғ қуйилган ва дастурхонга тортилган.

Марказий Осиё халқлари ҳам шу усулда қурутдан таом тайёрлашган⁷⁵⁷. Бу таомнинг аҳамиятли томони шундаки, қатик

⁷⁵¹ Давркул полвон (достон). Айтувчи: Абдуназар бахши Поён ўғли. Тошкент. “Адолат”, 2003. – Б. 60-61.

⁷⁵² Дала ёзувлари, 2012.

⁷⁵³ Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус – 1975. – Б. 149.

⁷⁵⁴ Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков... – Б. 149.

⁷⁵⁵ Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков... – Б. 135.

⁷⁵⁶ Кармышева Б.Х. Традиционные формы бытового уклада в конце XIX – начале XX в. // Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969. – С. 120.

⁷⁵⁷ Центральная Азия // Этнография питания народов стран зарубежной Азии: Опыт

“совуқлик” бўлса, сариёғ “иссиқлик” ҳисобланади. Бу иккаласи уйғунлашиб меъёрлашган ва инсон танасига яхши сингиши ва фойдалилиги билан бирга, овқатнинг бундай тури тўйимли бўлиб, қиш мавсумида эрталаб еб, кечгача бемалол юриш мумкин бўлган. Ўзбек миллатининг лақай элатига хос халқларида қуртавага қовун ҳам қўшиб тайёрланиб, тўйимлилик жиҳати янада ортган⁷⁵⁸.

Демак, чорвадор халқлар ҳаётида сут муҳим ўрин тутиб, ундан тайёрланган сариёғ ҳам ўзига хос ёқимли ҳиди, озуқалилик сифати, ўта тўйимлилиги билан бирга шифобахшлиги билан ҳам ажралиб туришини кўриб, халқимиз донишмандлигининг унутилган жиҳатларини яна бир бор эсга оламиз.

Хулоса ўрнида айтиш керакки, аجدодларнинг бой ҳаётий тажрибаларини ва анъаналарини ҳамда бизга мерос қилиб қолдирилган билимларини шунчаки ўрганишнинг ўзи етарли эмас, балки шу билан бирга, халқимиз донишмандлиги тарихидан дарак берувчи миллий қадриятларнинг маъносини чуқур англаш ва келгуси авлодга етказиш ҳам долзарб масаладир.

Халқимиз моддий маданиятининг таркибий қисмларидан бири бўлган таом тайёрлаш, истеъмол қилиш ва у боғлиқ анъанавий удумларни ўрганиб, илмий хулосалар асосида қуйидаги таклифларни тавсия қилиш мумкин. Бугунги кунда унутилган ва йўқолиб бораётган ўзбек анъанавий таомларини комплекс тадқиқ қилиб, анъанавий таомлар ва улар билан боғлиқ урф-одат, удумларни келажак авлодга етказиш учун қўлланмалар чоп этиш, шунингдек, таомларга фақат биологик эҳтиёжни қондириш мақсадида эмас, таомларга ҳам шифобахш неъмат сифатида, ҳам маънавий-моддий қадрият сифатида қараш. Истеъмолдан чиқиб кетган ширинликлар ва шарбатларни тайёрлаш усулидан хабардор бўлган ширинпаз ва ҳолвапазларни ҳамда ҳунармандчилик турларини тиклаш, улар фаолиятини қўллаб-қувватлаш, ўқитиш курслари ташкил қилиш. Таомлар инсонларнинг турмуш тарзидан, ҳўжалик фаолиятидан, иқтисодидан, дунёқарашидан, эътиқодидан келиб чиқиб тайёрланган ҳамда уларнинг моддий ва маънавий маданиятидан дарак бериши сабаб, доимий равишда ўзбек миллий таомлари ва бошқа халқлар таомлари

сравнительной типологии. – М.: Наука, 1981. – С. 125-126.

⁷⁵⁸ Назаров Н. Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. Тошкент. “Тамаддун”, 2010. – Б. 40.

тарихи, тайёрланиш ва истеъмол услублари билан танишиб, моддий маданиятга оид билимларни бойитиб бориш керак.

САДИКОВ Юсуфжон Арифович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
«Араб тили ва адабиёти ал-Азхар»
кафедраси катта ўқитувчиси,

ТЎЙ МАРОСИМЛАРИ: ЎТМИШГА НАЗАР ВА ЗАМОНАВИЙ ТАЛҚИНДА

***Аннотация:** У нас в народе существует древняя традиция - отмечать счастливые моменты «свадьбой» в компании семьи, родственников, соседей, близких людей. В то же время «свадьба» - это реальность, в которой воплощены культура, обычаи, родственные и добрососедские отношения, менталитет, религиозные взгляды и идеи, традиционные обряды этноса.*

***Ключевые слова:** свадьба, обычаи, родство, менталитет, религиозные взгляды*

***Annotation:** It is an ancient tradition in our people to celebrate happy moments with a "wedding" in the company of family, relatives, neighborhood, close people. At the same time, the "wedding" is a reality that embodies the culture, customs, kinship and neighborly relations, mentality, religious views and ideas, traditional ceremonies of the ethnos.*

***Key words:** wedding, customs, kinship, mentality, religious views*

Халқимизда бахтли онларни оила, қариндош-уруғ, маҳалла, яқин инсонлар даврасида «тўй» бериб нишонлаш қадим замонлардан қолган урф-одатдир. Шу билан бирга «тўй» этноснинг маданияти, урф-одати, қариндош уруғчилик ва қўшничилик муносабати, менталитети, диний қарашлари ва тасаввурлари, анъанавий маросимларини ўзида мужассам этган воқелиқдир.

Маросим инсон ҳаётида муҳим ҳодисалар содир бўлганида вужудга келади ва кишилар ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни (масалан, туғилиш, уйланиш, ўлим) қайд этади, расмийлаштиради. Ўзбек оилаларида ёш оилаларни тарбиялаш учун ўзига хос маънавий «зина» сифатида хизмат этадиган, чақалоқ туғилгандан, то улғайиб, янги оила қургунгача бўлган

ҳаётий муҳим воқеаларни қайд қиладиган маросимлар тизими: «Чақалоқ дунёга келиши», «Исм бериш», «Чақалоқ чилла», «Бешик тўй», «Соч тўй», «Тиш тўй», «Биринчи қадам», «Суннат тўй», «Мучал ёш», «Никоҳ тўй» кабилар) вужудга келган.

Дарҳақиқат, оилавий маросимлар ва урф-одатлар Марказий Осиё халқлари учун, шу жумладан ўзбеклар учун, жуда аҳамиятли ва муҳим ижтимоий ҳодисадир. Унинг илдизлари узоқ замонларга бориб тақалади ва бу анъана, маросим ва урф-одатлар халқимизни бирлаштирувчи энг яхши сифатлардан бири ҳисобланади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги кунда аксарият юртдошларимиз ушбу маросимни исломий урф-одатлар, ўзбекона камтарлик ва андиша, оиланинг реал иқтисодий ҳолати ва бозор иқтисодиётига мос равишда нишонлаш ўрнига, маҳалла, кўни-кўшни, қон-қариндош қаршисида «ҳеч кимдан кам бўлмаган» (керак бўлса ортиғи билан, лекин асло кам эмас) қабилида нишонлашга тобора кўникиб бораётганлари ачинарли ҳақиқатдир. Бу трансформация сабабларини аниқлаш ва таҳлил этиш бугунги кунда долзарб масалалардан бирига айланди.

Тарихий манбаларда сақланиб қолган маълумотларга қараганда «тўй» – атамаси туркий сўз бўлиб, «той» ёки «қурултой» шаклида мўғуллар ва чиғатой хонлари даврида ҳам кенг қўлланилган. XIV асрда Мовароуннаҳр ҳудудига саёҳат қилган араб сайёҳи Ибн Баттута эсдаликларига асосан «той» – бу ҳар йили ўтказиладиган йиғин (қурултой) бўлиб, унда Чингизхон авлодлари, амирлар ва туркий беклар, обрўли аёллар ва лашкарбоши иштирок этган⁷⁵⁹.

«Тўй» – қадим замонлардан бери доимо катта жамоа, юқори мартабали зодагонлар, катта ҳажмдаги йиғин, чекланмаган миқдордаги зиёфат ва дабдаба билан узвий боғлиқ бўлган одат. Ҳукмдорлар, амирлар, хонзода ёки вазирлар, зодагон ва давлат амалдорлари томонидан никоҳ-тўй (фотиҳа, унаштирув), суннат-тўй, ғалаба ва турли бошқа байрамларни нишонлаши доимо бир неча кунлик, баъзан эса бир неча ойлик давомий зиёфатларга айланиб кетганлиги – тарихий ҳақиқатдир. Юртимизга турли даврларда ташриф буюрган саёҳатчи, элчи ёки савдогарлар ҳам саёҳат эсдалик, кундаликларида бу ҳодисани алоҳида қайд этишган ва тўй (никоҳ-тўй ёки суннат-тўй ва б.) ва мотам маросимлари катта миқдордаги маблағни талаб қилиши, уларни ўтказиш жуда дабдабали маросимга айланиб кетиши ҳақида тўхталиб ўтган.

⁷⁵⁹ Бартольд В.В. Сочинения. Том V. – М.: Наука, 1968. – С. 162-163

Битта никоҳ-тўйи тизимида бир қанча маросимлар мавжуд: уй кўрар (қиз кўрар), совчилик, сеп тахлар, тўққиз бериш (тўққиз тавоқ), қиз оши (қизлар мажлиси), келин тушириш, бақон тутиш, юз очди, келин салом, чорлар каби маросимлар ва улар билан боғлиқ расм-русумлар. Улар ҳозиргача сақланиб, амали қилиниб келинади.

XX асрнинг 80-90 йилларида Марказий Осиё халқлари тарихи ва этнографияси билан шуғулланган таниқли тадқиқотчи олимлар ўз тадқиқотларида ўзбек/тожик/туркман/қирғиз халқларида туй/мотам маросимларини ташкил этиш жараёни юзасидан ўз муносабатларини билдириб ўтишган. Мисол учун, улар ўзбеклар томонидан тўй маросимларини ўтказиш учун қилинаётган сарф-ҳаражатларни «рационаллик/иррационаллик» призмаси ёрдамида изоҳлашга ҳаракат қилиб кўришган. Рационаллик – «онгли равишда ёки тушунган ҳолатда» маъносини англатса, иррационаллик – «онгни инкор этган ҳолда ёки тушунарсиз равишда» деб таржима қилинади. Бу ҳақида О.А. Сухарева шундай ёзади: «Бугунги кунда тизимли равишда давом этиб келаётган маросимларга жуда кўп миқдорда пул сарфланиши, нафақат оила, балки бутун жамиятнинг иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатиб келмоқда, шу сабабли, бу сарфлар – иррационалдир (яъни тушунарсиз)»⁷⁶⁰.

Суннат-тўйнинг аҳамияти тўғрисида В.Н. Басилов шундай ёзган: «Ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқларда суннат маросими – никоҳ-тўйиданда аҳамиятлироқ асосий оилавий маросимдир»⁷⁶¹. Суннат-тўйни нишонлаш ҳам оиладан катта сарфларни талаб қилади, уни нишонлаш жуда оғир ижтимоий талофатларга олиб келади⁷⁶². Шунини тўғри англаб олган оилаларда суннат-тўйи оилавий байрам сифатида, кичик даврада нишонланиб келинмоқда.

Бугунги кунда ер куррасининг барча мамлакатларида кечаётган глобаллашув жараёни жаҳон халқлари учун умумий этикет, умумий феъл-атвор, умумий менталитетни шаклланишига олиб келмоқда. Бунга сабаб сифатида жаҳон ахборот воситаларида Ғарб ахлоқий нормаларининг доимий тарғиботи ва «реклама»сини кўрсатишимиз мумкин. Глобаллашув туфайли Ўзбекистон бир томондан иқтисодий жиҳатдан жаҳон ҳамжамияти таркибига кириб борса (бу ижобий ҳол), иккинчи томондан,

⁷⁶⁰ Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). – М., 1976. – С. 32.

⁷⁶¹ Басилов В.Н. Суннат-той в Ферганском кишлаке // Этнографическое обозрение, 1996. № 3. – С. 99-100;

⁷⁶² Джаббаров И. Узбеки. – Т.: Шарқ, 2007. – С. 167-168;

ўзбек халқига хос қадриятлар, маросим ва урф-одатлар секин-аста йўқолиб боришига сабаб бўлмоқда.

Бу муаммонинг нақадар муҳимлиги, унга катта эътибор қаратиш зарурлиги Ўзбекистон Президенти Ш.М. Мирзиёев томонидан ҳам бир неча маротаба таъкидлаб ўтилди⁷⁶³.

Маълумки, ўзбек халқи ўтмиши ҳақида ҳикоя этувчи 40 дан ортиқ дostonларимиз мавжуд. Бахшилар томонидан ижро этиб келинаётган дostonларда халқимизнинг бой маданияти, урф-одатлари, маросимлари билан биргаликда ватанга муҳаббат, мардлик, биродарлик, дўстлик, ростгўйлик ва тўғрисиўзлик, бурч ва масъулият каби инсоний фазилатлар мадҳ этилади⁷⁶⁴. Дoston – халқ ижтимоий-маънавий ҳаётини ўзида мужассам этган муҳим тарихий-этнографик манба бўлиб, йиллар давомида оғиздан-оғизга ўтган, уларнинг мазмуни эса турли сиёсий-иқтисодий факторларга қараб қисман трансформацияга учраган.

Юқоридаги берилган фикрларга хулоса сифатида, йиллар давомида бошқа ҳудудлар орқали кириб, халқимиз орасида ҳозирги кунда ҳам яшашда давом этаётган, глобаллашув ҳамда кенг қулочли интеграция сабабли пайдо бўлган баъзи чет «одат»лар, динимиз ва маънавиятимиз билан мутлақо боғлиқ эмас. Уларни «умрини узайтириш» – миллатимизнинг бой ва мураккаб тарихи, маънавий-ахлоқий ва фалсафий дунёқараши, ўзаро ижтимоий муносабатлари, иқтисодий ўсиш ва собит динига салбий таъсир кўрсатиши табиий.

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган оқилона сиёсат, доимий иқтисодий барқарорлик ва ривож, кучли ижтимоий ҳимоя, ёш авлоднинг таълим-тарбиясига доимий эътибор, тарихий ва маданий меросимизни қадрлаш, диний қадриятларимизни ҳурмат қилиш ва асраш, маънавий тарбияни мустаҳкамлаш, миллатимиз ҳақиқий урф-одат ва маросимларини сақлаб қолиш туфайли Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзига хос ўрнига ва эътирофига сазовор бўлиб келмоқда.

Бугунги ёшларимиз қалбида, онгида, тафаккурида муқаддас миллий ғурурни, Ватан туйғусини, инсонга, унинг оиласини, хонадони ва маҳалласини, киндик қони тўкилган азиз жой-она Ватанни қалбдан севишни англатиш керак. Буларнинг ҳамма ва ҳаммаси ўзбек миллий менталитетининг мазмун ва моҳиятини ташкил этади. Буларнинг ёрқин

⁷⁶³ Онлайн ресурс: <http://kun.uz/news/2017/08/03>

⁷⁶⁴ Джаббаров И. Ўзбеки. – Т.: Шарқ, 2007. – С. 244-248.

натижаси сифатида, мамлакатимизда ўз менталитетимиз, динимиз, қадимий урф-одатларимизга хос ва мос равишда ўтказилиб келинаётган тўй (никоҳ-тўй, суннат-тўй ёки хатна-тўй, бешик-тўй) ларни мисол қилишимиз мумкин. Ёшларимиз келажакка ишонч билан қараган ҳолда янги «муқаддас оила»ларни барпо этмоқда.

РАЗЗОҚОВА Гўзал Қодировна,
Жиззах давлат педагогика институти
катта ўқитувчиси

ХОРАЗМ ВОҲАСИГА ХОС ХАЛФАЧИЛИК УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАРИ

Аннотация: В данной статье описываются национальные традиции и обряды узбекского народа на примере Хорезмского калфачества, а также деятельность религиозных калифов на свадьбах и семейных мероприятиях.

Ключевые слова: национальный менталитет, Хорезмское калфачество, семейные обряды, «сози» калифы, сезонные обряды, религиозные калифы, обычаи на уровне законов, семейные обряды, махалля.

Annotation: This article describes the national traditions and rites of the Uzbek people on the example of the Khorezm caliphate, as well as the activities of religious caliphs at weddings and family events.

Key words: national mentality, Khorezm calfacy, family rites, “call” caliphs, seasonal rites, religious caliphs, customs at the level of laws, family rites, mahalla.

Тарихдан маълумки, дунёдаги ҳар бир миллат шу жумладан ўзбек халқи ҳам ўзига хос тарихий, этник-маданий, табиий-иқлимий шарт-шароитлар доирасида шаклланган менталитетга эгадир. Зеро, миллий ўзига хосликлар узоқ тарихий даврдаги ижтимоий – иқтисодий, сиёсий жараёнлар, табиий-географик ўрнашув, ўзаро этно-маданий алоқалар, диний мансубликлар асосида қарор топиб, халқнинг руҳий-психологик қарашлари негизида қадимий анъаналар, урф-одатлар ва маросимлар шаклланган.

Ўзбек миллий менталитетига хос жиҳатлардан яна бири жамият ҳаёти, инсонлар турмуш тарзини кўпроқ анъана урф-одатлар орқали бошқарилиши ҳамдир.

Ўзбек халқининг турмуш тарзида кўплаб урф-одатлар қонунлар даражасида юқори туради. Жумладан, оила даврасида ва кенг жамоатчилик ўртасида ўтказиладиган барча маросимларда маҳалланинг бош-қош бўлиши, қўни-қўшничилик анъаналари, оила-турмуш маросимларидаги кўплаб урф-одатлар қонун даражасида бажарилади.

Маросимларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Оилавий марсимлар – яъни, инсон ҳаётида муҳим ҳодисалар содир бўлганида вужудга келади ва кишилар ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни (масалан, туғилиш, уйланиш, ўлим) қайд этади, расмийлаштиради.

2. Мавсумий маросимлар – ўзбек мавсумий маросим фольклори йил фаслларида ўтказиладиган маросимлардан иборат. Яъни, баҳорги мавсум маросимлари лой тутиш, шох мойлаш, Наврўз, ёмғир чақириш, сумалак сайли, дарвишона; ёзги маросимлар чой момо; кузги маросимлар шамол чақириш; қишки маросимлар яс-юсунлардан иборатдир.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, оилавий маросимларнинг аксарияти Хоразм вилоятида бевосита халфаларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Ўзбек мусиқа маданиятининг ажралмас қисми бўлган халфачилик санъати фақат Хоразмгагина хос бўлиб, ўзида чуқур фалсафий мазмун касб этади ҳамда оддий ва халқчил оммавий санъат турига айланган.

Маълумки, халфачилик Хоразм воҳасида ўзига хос бўлган маҳаллий оғзаки ижод намуналари бўлиб, халфалар фаолият кўрсатиш шароитига кўра икки йўналишга бўлинади: тўй ва базмларда қўшиқлар ижро этувчи "сози халфа" ҳамда "китобий халфа" - таъзия ва маросимларда китоб ўқувчи аёл, отин (отинойи). Уларнинг иккаласи ҳам "ичкари"да аёлларга хизмат қилган.

Қадимдан воҳада халфачилик мактаби кенг ривожланган. Хоразмда ўтадган тўйу-томошалар, байрамлар халфа созандаларисиз ўтмайди. Хоним халфа Саид Аҳмад қизи, Анашжон Собирова, Аноржон ва Шириной Жуманиёзовалар, Онабиби Отажонова (Ожиза), Роҳатой Хўжаниёзова, Назира Юсупова, Холжон Ёқубова, Назира Собирова, Анабиби Аҳмедова, Зумрад Мадрахмова, Дилором Қурбонниёзова каби халфалар фаолияти диққатга сазовордир.

Хусусан, "Сози халфа"лар санъатида жўрнавозлик ва якка ижрочилик мавжуд бўлиб, ансамбль уч кишидан таркиб топади: халфа (гармон чалади ва кўшиқ айтади), доирачи (кўшиқларга жўр бўлади, баъзан рақс тушади) ва ўйинчи (рақс тушади ва лапар айтади). Улар халқимизнинг тўй-томошаларида ўз элига қадим-қадимдан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ кўшиқлари ва айтишувларини ижро қилиб, эл-юрт олқишига сазовор бўлиб келишмоқда.

XX аср бошларида Ожиза тахаллуси билан фаолият юритган Онабиби Отажонованинг Хоразм халфачилик тарихида алоҳида ўрни бор. У ўз фаолияти давомида Шукур халфа, Онабиби халфа, Рўзибека халфа, Онабиби Жуманиёзова, Назира Собирова, Робия Аҳмедова, Уллибиби Бойжонова сингари кўп шогирларни тарбиялади. Онабиби созанда ва кўшиқчи шоира сифатида ўзининг деярли барча шеърларини куйга солиб, халқ ўртасида куйлаган. Унинг "Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?", "Тунинай", "Ғайратим ғайрат устина", "Тарғунча", "Уяламан", "Қайдадур билмам дилдорим", "Ўлгунча сизни дерман", "Галмади-галмади" каби жуда кўп кўшиқлари ҳозиргача концерт дастурларидан тушмасдан халқнинг энг севимли ашулалари бўлиб келмоқда.

Онабиби Отажонованинг биринчи шогирди Ожиза тахаллуси остида фаолият юритган Холжон Ёқубова ҳисобланади. У 15 ёшидан то умрининг охиригача халфачилик билан шуғулланиб, хотин-қизларнинг ҳар хил давраларида, тўйларда, "қизийғин"ларда ўзининг ёқимли овози билан атрофдагиларни хушнуд қилган. У 1979 йилда вафот этган.

Назира Собировага ҳам Онабиби халфа халфачилик сирларини кунт билан ўргатган. Ҳатто ўз гармонини ҳам шогирдига берган⁷⁶⁵.

Халфалар фаолиятида асосан кўшиқлар ижро этилган, рақс кам бўлган. Агар раққоса бўлса унинг кўлига рўмол боғлаш одати бўлган ва пул берганлар шу тариқа кун кечиришган.

Шунингдек, тўйда иштирок этувчи халфалар суннат тўй, фотиҳа тўй, юбилей, лачак тўй, бешик тўй каби оилавий маросимларда иштирок этиб, ўз санъатини намоиш қилиб келишган.

Лачак тўй қадимдан қўлланилиб келинаётган маросим бўлиб, 12 ёш, 24 ёш, 25 ёш, 63 ёшларда аёл қизлар бошига солинган. Ҳозирги даврда эса 63 ёшда лачак солинади. Бу маросимда диний халфалар иштирок этиб, Йилли пир, Гавсил азам пиримизнинг насиҳатларини ўқиб эшиттирганлар. Бунда диний тарбия одоб-ахлоқ масалалари, савоб, гуноҳ, яхшилик-

⁷⁶⁵ Дурдиева Г. Хива аёллари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2002. –Б.100-102

ёмонлик ҳақида насихатлар берилган. Лачак маросими ҳозирги даврда Хазорасп, Хива, Ягарик, Хонқа туманларида сақланиб қолган.

Диний маросимларда халфалар иштироки динга оид урф-одат, анъана ва қарашларни ўзида жамул-жам этиб, кўпинча панд-насихат тарзида айтилган сўзлари хотин-қизларнинг дунёқараши, билим-савияси, ижодкорлигининг ошиб боришига ҳам ҳизмат қилган⁷⁶⁶.

Дафн маросимларида “Рисолаи рухнома”, “Охират озиғи” китобларидан ўқилиб, одамларни сабр-бардошли, меҳр-оқибатли ва бошқа инсоний фазилатли бўлишига чақиришади.

Шунингдек, ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабатлар, одоб-ахлоқ масалаларига доир мулоҳазалар, насихатлар ҳам тилга олинади. Диний халфалар онани рози қилиш ҳақидаги мавзулардан ҳам панд-насихатлар ўқийдилар. Масалан, Муовия ибн Ҳайида (розияллоҳу анҳу) айтадилар: Расулуллоҳдан “кимга яхшилик қилай?”, деб сўрадим. “Онангга”, дейдилар⁷⁶⁷. Шу саволимни 3 марта қайтарсам ҳам, Расулуллоҳ (с.а.в.): “Онангга”, деб жавоб қилдилар. 4 марта сўраганимда: “Отангга”, дедилар. Диний халфаларимиз бебаҳо насихатлари билан жуда кўп хонадонларга тинчлик, хотиржамлик, муросаи-мадорали бўлишга ундайдилар.

Дафн маросимларида иштирок этувчи диний халфалар асосан, Хоразм воҳасида ва Қорақалпоғистон Республикасининг Тўрткўл, Беруний, Элликқалъа туманларида кенг тарқалган бўлиб, улар, яъни диний халфалар таъзия бўлган хонадонда марҳум чиқиб кетганидан кейин “Учи” ва “Еттиси” каби маросимлар оралиғида диний китоблардан ўқилиб, шу хонадоннинг эгаларини сабр-бардошли бўлишига ундайди. Ислом таълимотидан бизга маълумки, инсон бу дунёни тарк этганидан кейин унинг орқасидан келган яқинлари дод-вой солиб, ғам-андухга тушиши мумкин эмас, чунки булар динда ман қилинган. Агарда бу кўрсаткич қоидаларига амал қилинмаса, “бу дунёдан ўтган одамнинг у дунёда руҳи азобланади”, деган фикрлар диний китобларда кўрсатилиб ўтилган. Таъзия-мусибат аҳлига тасалли бериш, мусибатга сабр қилишда ажр борлигини эслатиш, аҳолининг ҳукмига рози бўлишга тарғиб қилишдир. Унинг ҳукми эса, эр ва аёл кишига қуйидаги ҳадиси шарифга асосан

⁷⁶⁶ Раззоқова Г. Хоразм халфачилиги санъати тарихи. Рисола. –Тошкент, 2016. (Razzoqova G. History of the art of Khorezm caliphate. Risola. –Tashkent, 2016.)

⁷⁶⁷ Сараланган саҳифалар. Мусулмонлар тақвим китобларидан. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. (Sorted pages. From the Muslim calendar books. –Tashkent: Movarounnahr, 2003).

мустаҳабдир: Яъни, “кимки мусибат етган биродарига таъзия билдирса, мусибат етган кишига бериладиган савоб берилади”⁷⁶⁸.

Бундан ташқари, қироатхон-қиссахон халфалар “Мавлуд” маросимларида ҳам иштирок этадилар, Муҳаммад (с.а.в.) васиятларидан ўқиб, маросимни ўтказадилар.

Ислом дини эътиқодига кўра, Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбаримизнинг туғилган куни “Мавлуд” маросими сифатида нишонланади. Шу сабабдан, бу кунни “Мавлуд” (арабча, “мавлуд”-туғилиш), ёки “мавлуд ан-набий” (пайғамбар мавлиди), ёки мавлуд-ош-шариф (қутлуғ мавлид) деб аталади.

“Мавлуд” маросимида ҳам маълум тарихий-ижтимоий воқелик акс этган.

Бундан ташқари, “Мушкул-кушод” маросимларини ҳам диний халфалар ўтказадилар. “Мушкул-кушод”нинг маъноси “мушкуллари осон бўлсин, ишларининг омадини берсин” мазмунида бу маросим олиб борилади.

Умуман олганда, диний халфалар ўзларининг фаолиятлари давомида миллий-қадрият ва диний урф-одатларимизни авайлаб-асраш, одоб-ахлоқ масалаларига доир насихатлари билан Хоразм халфачилигида муносиб ҳисса қўшиб келишмоқда.

Халқимизнинг миллий менталитетини ўзида акс эттирувчи қадимий урф-одатларимизни, маросимларини сақлаб қолиш учун:

1. Қадимий урф-одатларимиз, фольклор намуналаримиз сақланиб келаётган минтакаларда халқ менталитетини сақлаш мақсадида этно-маданий жамғармалар, ташкилотлар тузиш ва уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқдир.

2. Ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясини кучайтириш, уларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялашда халқимиз миллий менталитетига оид энг қадимий урф-одат ва маросимларни оммавий ахборот воситалари орқали кенг тарғиб қилиш ҳаётий зарурият бўлиб қолмоқда.

Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, глобаллашув жараёни ўзбек миллий менталитетини тадқиқ қилиш, унинг нечоғлик умуминсоний қадриятларга мослигини кузатиш имконини беради. Шунингдек, халқимизнинг қадимий анъаналари, азалий урф-одат ҳамда маросимларига эга бўлиши билан биргаликда, ўзига хос ва ўзига мос миллий менталитетга эга халқ эканлигидан далолат беради.

4 Салоҳиддин Муҳиддин. Исломда ўлим ва жаноза масалалари. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. (Salohiddin Muhiddin. Issues of death and funeral in Islam. –Tashkent: Movarounnahr, 2000)

ХУДОЙБЕРГЕНОВ Ҳайитбой Сотимович
Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиали
“Ижтимоий - фанлар кафедраси” катта ўқитувчиси

**ХОРАЗМ ВОҲАСИ КУЛОЛЧИЛИГИДА АНЪАНА,
УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР**

Аннотация: *Керамика оазисной ремесленной культуры исторически глубока и древна. В частности, традиции, обычаи и обряды, связанные с глиняной посудой, имеют свои этно-локальные территориальные особенности. В данной статье описаны традиции, обычаи и обряды хорезмской керамики начала XX века на основе полевых этнологических исследований, основанных на исследованиях этнолога Исы Джабборова.*

Ключевые слова: *Традиционный, керамика, мастерской, ремесленник, ученик, благословения, обряд, обычай.*

Annotation: *Pottery of an oasis craft culture is historically deep and ancient. In particular, traditions, customs and rituals associated with pottery have their own ethno-local territorial features. This article describes the traditions, customs and rituals of Khorezm pottery of the early twentieth century on the basis of field-ethnological research, based on the research of ethnologist Isa Djabborov.*

Key Words: *Traditional, pottery, workshop, artisan, student, blessings, rite, custom.*

Кўп асрлик ривожланиш йўлини босиб ўтган ўзбек халқининг хунарамандчилик маданияти ўзига хос қадимий анъаналарга эга бўлиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида салмоқли ўрин эгаллайди.

Хоразм воҳаси Ўрта Осиёнинг энг қадимий тамаддун ўчоқларидан бири сифатида хунарамандчилик маданияти ўзига хос қадимий анъаналарга эга. У Амударёнинг қуйи қисмидаги қадимий воҳа ҳисобланади. Воҳада Ўзбекистоннинг Хоразм вилояти, Қорақалпоғистоннинг жанубий-ғарбий қисми ҳамда Туркманистоннинг Тошхөвүз вилоятининг шимолий-шарқий қисми жойлашган⁷⁶⁹. Шимолдан (шартли равишда) Қўнғирот кенглиги, ғарб ва жанубдан Устюрт платоси ва Қорақум чўллари, шарқда Қизилқум чўли билан чегарадош.

⁷⁶⁹ Хоразм воҳаси. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – Б. 479.

Хоразмда кулолчилик асосан, ўзбек ҳунармандчилиги негизиди ўзига хос мактаб ва марказларнинг вужудга келишига олиб келган. Тарихи неча минг йилларга бориб тақаладиган кўҳна Хоразм кулолчилиги анъаналари бетакрор ижод намуналари яратган усталар асарларида ёрқин из қолдирган.

Бу борада маҳаллий олимлар томонидан этнография, археология фанлари соҳасида олиб борилган тадқиқотларда Хоразм воҳаси аҳолисининг анъанавий ҳўжалиги тарихи, унинг ўзига хос ҳудудий хусусиятлари тўғрисида маълумотлар берилган⁷⁷⁰. Шулар жумласига, машҳур этнолог олим И.М. Джабборовнинг дала-этнологик тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади.

Машҳур олимнинг, олиб борган тадқиқотларида, асосан, Хоразм аҳолисининг анъанавий кулолчилик тарихи, урф-одатлари, анъаналари ҳамда маросимларига бағишланган бўлимлар мавжуд. Унинг Хоразм анъанавий ҳунармандчилиги тўғрисидаги дала таҳлиллари, воҳа билимдони ҳисобланган, академик, С.П. Толстовнинг 1959 йилда чоп қилинган, “Хоразм керамикаси” номли фундаментал асарда монография шаклида берилган.

И.М. Джабборов ўтган асрнинг 50-йиллар бошларида Урганч, Хива, Хонқа, Хазорасп ва Тошхоув шаҳарларига илмий-экспедиция сафари давомида соҳага оид кўплаб дала материалларини тўплаб, илмий мақолалар чоп эттирган. Хоразм анъанавий кулолчилигига оид урф-одатлар, анъаналар ва маросимлар, шунингдек, воҳадаги *уста ва шогирд* анъанаси, *патия олиш палови, чопон кийиш, бел боғлаш, ис чиқариш, пўссиқ, қатлама, бўғирсоқлар пиширилиши, хумбуз ва тандир* қуришнинг воҳага хос хусусиятлари дала-этнографик таҳлиллар асосида ёритилган⁷⁷¹.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида, воҳа ҳунармандлари орасида ҳар бир ҳунар тури билан боғлиқ ўзига хос одоб-ахлоқ қоидалари, урф-одат, маданият, ирим-сирим, дуолар ва анъаналар мавжуд бўлиб, ҳунар эгалари бу қоидаларига қатъий амал қилганлиги дала-этнологик маълумотлар асосида очиб берилган. Воҳа кулолчилигида булар алоҳида ўрин тутган. Айниқса, кулол-устанинг ҳам, шогирднинг ҳам ўз олдига қўйган вазифа ва бурчлари бўлиб, ҳунармандчиликнинг халқ амалий санъати даражасига кўтарилишида бундай анъаналар ҳозиргача ўз

⁷⁷⁰ Жабборов И. М. Ремесло узбеков южного Хорезма в конце XIX – начале XX вв / Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклуха-Маклая. – Л, 1971. Т.97. – С. 72–146

⁷⁷¹ Жабборов И. М. Ўзбек халқи этнографияси. –Т., 1994

мавқейини йўқотмаган. Қолаверса, ҳар бир ҳунарманд ўзи ясаган буюмга дунёқараши, ўзи яшаб турган муҳит нафасини сингдира олиши табиийдир. Айнан, шу сабаб, ота-боболардан мерос кулолчилик санъатини янада ривожлантириш муҳимдир. Хоразмда бу қадимий санъат тури авлоддан-авлодга анъана тариқасида ўтиб келган ва ҳозирги кунда ҳам ривожланиб, такомиллашиб келмоқда.

Профессор, И.М. Джаббаров томонидан тўпланган дала тадқиқотларига кўра, XX асрнинг бошларида, Хоразмнинг Каттабўғ қишлоғи (Янгиариқ тумани), Мадир қишлоғи (Хонқа тумани) ва Боғот туман кулолчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича йирик марказлар ҳисобланиб, юздан ортиқ моҳир кулоллар ўз устахоналарида фаолият юритишган⁷⁷².

Шу билан бирга Хоразм кулолчилик устахонасидаги мавжуд тартиб-қоидалар, ўзига хос одатлар, лавозимлар муҳим аҳамият касб этган. Воҳа кулолчилигида узоқ вақт “иерархик” устахона қуриш сақланиб қолган, шунингдек, ҳар бир устахона бошлиғи, “қалантор” деб юритилган, унинг қўл остида уста, ишчи (“халпа”) ва шогирдлар биргаликда фаолият юритишган⁷⁷³.

Унинг фикрича, қалонтар ёки устахонанинг бошлиғи умумий устахонанинг мажлисларида сайланган ва бу одатий маросим сифатида кулолчилик устахонасининг асосчисига бағишлаб ўтказилган. Бунда цех бошлиқларига халпа ва усталар томонидан бош уста номзоди кўрсатилиб, унга қалонтар номи берилган. Ўз даврининг машҳур Хивалик кулол Ортиқ Яқубовнинг⁷⁷⁴ маълумот беришича, қалонтарни сайлаш ва сайловларда унинг номзодини тайинлаш учун, ҳатто Хива хонлиги ҳокимиятининг тўғридан-тўғри таъсири бўлганлиги таъкидланади.

Хоразмда ҳунармандлар уюшмаси раҳбарлиги икки киши яъни, уюшма бошлиғи қалонтар ва унинг ёрдамчиси пейкал (пайкал) ҳисобланган. Ҳарротларда пейкал камарбаста маросимини амалга оширган. Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудлари ҳунармандчилик соҳаларида

⁷⁷² Жаббаров И. М. Антик маданият ва маънавият хазинаси. – Тошкент, 1999. – 231 б.

⁷⁷³ Жаббаров И. М. Из истории техники и культуры земледелия южного Хорезма (конеч XIX – начало XX века). / История материальной культуры Узбекистана. – Т., 1961.; Шаниязов К. Отгонное животноводство у узбеков. – Т., 1987;

⁷⁷⁴ Жаббаров И. М. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1972; История Хорезма (с древнейших времен до нашей дни). – Ташкент: Фан, 1976;

Қўшчанов О. Сапарбаев А. Буюк Хоразмшоҳлар даврида Хоразм. – Урганч: Хоразм, 2007; Мамбетуллаев М. Хива антик даврда. Хива шаҳар маданиятининг шаклланиши ва унинг асосий босқичлари.

пейкал ваколатларини амалга оширувчи шахс оқсоқол деб ҳам юритилган, бундай шахслар кўпинча ота-боболари хунари билан шуғулланган хунаrmандлар орасидан сайланган. Хунаrmандлар уюшмаси эса “касаба” деб аталган⁷⁷⁵. Воҳада бир хунарга мансуб хунаrmанд усталар “улпагарлар” деб аталган⁷⁷⁶. “Улпугар” атамаси икки маънода, арабчада “улфат” дўстлик, биродарлик, форсчада эса, бир касб билан банд, умумий маънода бир бутун, касб бўйича дўстлик маъноларини англатган. Кулоллар алоҳида улпугарларни ташкил этган ва йиллар даомида амалий дастурлар, устахона одатларини ҳамда тартиб-қоидаларини ҳурмат қилиб келишган.

Этнолог олим, Исо Джабборов томонидан илмий-этнологик манбалар асосида фанга маълум қилинган ва ўрганилган, XX аср бошларидаги Хоразм кулолчилигида ўзига хос анъаналардан бири, бу кулолчиликдаги шогирднинг “Патия палови” (Фотиҳа оши – Х. Х.) маросимидир.

Аввало, шогирд хунар эгаллагандан кейин устозидан фотиҳа олган. Бунинг учун шогирд дастлаб, устозидан “патия палови” яъни, фотиҳа сўраган, бу фотиҳа шогирдга қалонтар ёки бошқа усталар томонидан берилган. Агарда уста шогирдига фотиҳа беришга розилик билдирса, у бу ҳақда устахонанинг қалонтарига мурожаат қилган. Шундан сўнг, қалонтар устани олдида чақириб, ундан фотиҳа бераётган шогирди ҳақида, унинг хулқ-атвори, хунар ўрганганлиги даражаси, интилувчанлигини бирма-бир сўралган. Кейин қалантар нечта одам зиёфатга чақирилиши билан ҳам қизиққан, табиийки, унинг учун ҳамма нарса алоҳида тайёрланган. Кейин “пейкал” орқали, бошқа усталарни ҳам зиёфатга (“патияга”) айтган. Агарда шогирдни оиласи ўзига тўқ оилалардан бири бўлса, у ҳолда устахонанинг бошқа усталарини ҳам таклиф қилинган.

Бундай маросимлар одатда, жума кунлари ўтказилган⁷⁷⁷. Жума намози ўқиб бўлингандан сўнг, бундай маросимларни ўтказишга рухсат берилган. Фотиҳа бериш маросими асосан, шогирдларнинг хонадонига бориб ўтказилган ва биринчи навбатда, усталар чой билан меҳмон қилинган. Агарда шогирд ўзига тўқ оиладан бўлса, у ҳолда йиғилганларга

⁷⁷⁵ Жаббаров И.М. дала материаллари: Урганч, Хива, Хонка, Хазорасп ва Тошховуз шаҳарларига 2-илмий сафари чоғида йиғилган маълумотлар. (Хоразм арх-этног эксп.я АН СССР 1952 53 йиллар)

⁷⁷⁶ Қўшчанов О. Сапарбаев А. Буюк Хоразмшоҳлар даврида Хоразм. – Урганч: Хоразм, 2007; Мамбетуллаев М. Хива антик даврда. Хива шаҳар маданиятининг шаклланиши ва унинг асосий босқичлари.

⁷⁷⁷ Шамансурова А. Интереснее материалы о ремесленных организациях в Хиве XX века // общественные науки в Узбекистане. – ташкент, 1965. – №10. = С. 64

новвот аралаш чой ҳамда ҳолва тортилган. Агар ёз пайти бўлса, дастурхонга турли хилдаги мева-чевалар қўйилган. Чой ичилганидан кейин меҳмонларга миллий таом ҳисобланган палов тортилган. У ерда шогирд бўлмаган, сабаби уни бу вақтда янги кийимлар, яъни “чапон” ва “белбоғ” кийгизиб, маросимга тайёрлашган.

Шунингдек, бўлғуси устага маросимда унинг кўкрагига иккита нон қўйиб, “касбинг нонли бўлсин”, “касбингдан илоҳим барака топгайсан” деб улуғлашган. Уста-кулол Ортиқ Якубовнинг фикрича, шогирднинг кўкрагига қўйиладиган нонни устозининг ўзи қўйган ва дуо қилиб фотиҳа берган. Қалонтар шогирдни жамоа олдига чақириб, унга ва унинг устозига юзланиб анаъанвий равишта сўраган, “уста бу шогирдинга нон бердинг, чапон, кийим бердинг, пул–ақча бердинг, шунга розимисан? ” Розиман, сен устозинга хизмат қилдинг, шу қилган хизматларинга розимисан? – “Розиман”⁷⁷⁸. Кейин уста-шогирд ўртасида анъанавий сўз айтишуви бошланган. Шогирд устозига юзланиб, (маҳаллий шевада келтирилган) “кўп хизматингизни атдим, кўп дузингизни едим, устоз рози бўлинг”, шунда устоз шундай жавоб берган: “урдик, сўкдик, қийнадик, сан ҳам рози бўл”. Шундан сўнг, фотиҳа берилган шогирд ва уста ўртасида турли-хил масалалар бўйича имтиҳон ҳам бўлиб ўтган. Имтиҳондан сўнг катталар шогирдга усталикни давом эттириши учун дуо қилган. Биринчи навбатда, дуони қалонтар берган ва кейин унинг устози фотиҳа берган. Кейин шогирд қалонтар олдига келиб, анъанавий тарзда бир оёғида ўтириб, унга қўл бериб кўришган, сўнг ўз устози ва бошқа барча йиғилган уста-кулоллар билан танишиш мақсадида қўл бериб кўришиб чикқан.

Ўтказилган маросимда фотиҳа олган шогирд, устахонанинг тўлақонли ҳуқуқий аъзосига айланган. Маросим сўнггида шогирд ўз устозига чопон кийгизган, қалонтарга эса, кўйлак берган. Агар шогирд ўзига тўқ оила фарзанди бўлса, у ҳолда ҳар бир устага рўмолча тарқатган ва шу тарзда “Патия палови” маросими охирига етказилган.

Тарихий келтирилган манбаларда, устахона одатларига кўра, устоз шогирднинг иккинчи отаси ҳисобланган. Шогирд уста қўлида кўп йиллар давомида ҳунар ўрганган, аммо хизмати учун ҳақ олмаган. Уста байрам ёки дам олиш кунларида у ёки бу нарсалар бериб турган. Устанинг шогирдига буюрган иши ўз вақтида бажарилмаса, у шогирдини қойиган, баъзан дакки ҳам бериб турган. Бу қоидалар асосан, устахона

⁷⁷⁸ Фольклорный архив Ин-та языка и литературы АН УзССР, инв. № 897, тетрадь XII

низомларида⁷⁷⁹ акс этган. Шогирд устахонанинг тўлақонли аъзоси ҳисобланмаган, у фақат махсус тадбирдангина ҳақиқий аъзоси (аниқроғи, устадан оқ фотиҳа олганидан кейин) бўла олган.

Шу билан бирга, устоз шогирдга қаттиққўл ва талабчан бўлган. Чунки ҳар бир ҳунарни ўта нозик дид ва сабр-тоқат билангина ўрганиши керак бўлган. Усталар шогирдлар учун махсус одоб талабларини ишлаб чиққанлар. Масалан, иш вақтида чалғимаслик, эгри ва номаъқул ишларга яқин йўлламаслик, устоз рухсатисиз бирор ишга қўл урмасликни қатъий талаб қилганлар. Уста шогирдига фақат ҳунар сирини ўргатишдан ташқари, уй юмушларини бажаришга ҳам тайёрлаб борган.

Маълумот ўрнида, воҳанинг айрим ҳудудлари кулолчилигида бу маросим сал бошқачароқ ўтказилиб, уста шогирди тайёрлаган маҳсулотни сотган ва тушган пулни “камарбаста” маросими учун йиғиб қўйган. Умумий зиёфатдан сўнг усталикка номзод катта усталар қаршисига чиқиб устахона рисоласини овоз чиқариб ўқиган ва устахона бошлиғи номзодга белбоғ боғлаган. Сўнгра уста шогирдига кулолчилик асбобини совға қилиб, унга оқ фотиҳа берган ҳамда меҳмонларга совғалар улашилган⁷⁸⁰. Бу маросимда уста ва шогирд бир-бирига совға бериши расм бўлган.

Шунингдек, Хива хонлиги даврида айрим кишлоқларда ҳунаrmандларнинг шаҳарлардаги каби уюшмалари бўлмаган. Шу боис, бу ерларда ҳунаrmандларнинг “фотиҳа олиш” маросими ўзгача тарзда кечган, яъни бу маросимга шогирд эгаллаган ҳунар турининг йирик усталари билан бирга, бошқа ҳунар тури (темирчилик, нонвойчилик, ҳарротлик, ғассоллик, қандолатчилик) каби касб-ҳунаrmандларнинг вакиллари ҳам таклиф этилган. Бундан айрим шаҳар кулолчилиги устахоналари ҳам мустасно эмас.

Рус тадқиқотчиси А. Кун XIX аср ўрталарида Хоразмда ота вафотидан сўнг ҳунар катта ўғилга ўтиши маросим орқали амалга оширилганлигини тўғрисида маълумот берган Хивада ушбу маросимни ўтказиш учун уста ва шогирддан рози-ризолик сўралган, маросим якунида шогирд устозига чопон кийдириб, *калонтар*⁷⁸¹ га кўйлак тортиқ қилган⁷⁸².

⁷⁷⁹ Пещерева Е. М. Городское гончарное производство Средней Азии... – С. 312–314.

⁷⁸⁰ Кун А. Поездка по Хивинскому Ханству в 1873 г. ИРГО. Т.Х. – Вып. I. – М., 1874. – С. 57.

⁷⁸¹ Дала материаллари. 1953 й. С.П. Толстов. Керамика Хоразма. Издательство Акад наук. Москва-1959. Ст-353

⁷⁸² *Калантар, калонтар* луғавий маъноси – “энг ката”, “энг улуғ” ва умуман “бошлик”.

Хоразм анъанавий кулолчилигида юқорида келтирилган уста-шогирд анъанаси билан бир қаторда, хумбуз қуриш билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар, шунингдек, кулолчиликдаги асосий хом-ашё бўлган тупроқни танлаш билан боғлиқ одатлар, бундан ташқари, нон ёпиш ҳамда гўштли овқатларни тайёрлаш учун махсус тандир қуриш каби қадимий одатларни ҳам мисол тариқасида келтиришимиз мумкин. Бу тўғрисида, кейинги илмий мақолаларимизда ёритишга ҳаракат қиламиз.

Хулоса сифатида, машҳур этнолог олим, марҳум И.М. Джабборовнинг ўтан асрнинг 50-йилларида олиб борган тадқиқотлари натижасида Хоразм анъанавий ҳунармандчилик маданиятига оид кўплаб илмий таҳлиллар ва дала маълумотлар тўпланди ва Этнология фани учун қимматли манбалар фанга маълум қилинди. Олимнинг меҳнатлари туфайли нафақат Хоразмнинг хўжалик тарихи, балки Хоразм анъанавий кулолчилигига оид урф-одатлар, анъаналар ва маросимлар ҳам чуқур ўрганилди. Бу эса, ҳозирги пайтда шогирдларни тарбиялаш, кулолчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, шогирдларга ушбу ҳунарнинг сир-асрорларни чуқур ўргатишда қадимий анъаналар асос бўлмоқда. Мисол тариқасида, бугунги кунда Мадирда (Матжоновлар сулоласи), Каттабоғ зангори кулолчилик мактабида (Отажоновлар сулоласи)нинг авлод вакиллари ҳамда Хива кулолчилик мактаблари усталари томонидан қадимий урф-одат ва анъаналар ҳанузгача давом эттирилиб келинмоқда. Айниқса, ушбу мактабларда шогирдларни ҳунарга ўргатишда ва моҳир кулол бўлиб етишишида, ота-боболардан мерос сифатида авлоддан-аждодларга ўтиб келаётган “уста-шогирд” анъаналаридан тўғри фойдаланилмоқда. Бундан ташқари, кулолчилик билан боғлиқ қадимий одатлар, ирим-сиримлар, тилдан-тилга ўтиб келаётган сўз ва иборалар ҳали-ҳанузгача амалда сақланиб, ҳозирги давргача давом этиб келмоқда.

Бундай анъаналар нафақат Хоразмда, балки Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам мавжуд. Кулолчиликда бундай муқаддас маросимлар, урф-одатлар ва анъаналар, ирим-сиримлар сополчилик буюмларини ишлаб чиқаришда ва сотишда ҳамда иқтисодий ҳаётда алоҳида аҳамият касб этади.

ЭСОНОВ Зиёдбек Йўлдашевич
Қўқон Давлат Педагогика институти
“Тарих ўқитиш методикаси кафедраси катта ўқитувчиси

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ҲУНАРМАНДЛАРИ УРФ-ОДАТЛАРИДА ҚАДИМИЙ ДИНИЙ ТАСАВВУРЛАР

Аннотация: Традиции народов Центральной Азии, которые относятся к числу духовных ценностей, и история древних религиозных идей, связанных с ними, были одним из основных объектов научного исследования. В частности, эти исследования важны в научно правильном решении вопросов, связанных с духовной жизнью сообщества мастеров, историей генезиса обычаев и ритуалов.

Ключевые слова: Ферганская долина, ремесленничества, обычаи, верования, покровители ремесел, исламизация, архаическая форма, святые, символы, жертвоприношения, поклонение духом.

Annotation: The traditions of the peoples of Central Asia, which are among the spiritual values, and the history of ancient religious ideas associated with them, were one of the main objects of scientific research. In particular, these studies are important in scientifically correct resolution of issues related to the spiritual life of the community of masters, the history of the genesis of customs and rituals.

Key words: Fergana valley, handicraft, custom, belief, craftsmanship saints, islamisation, archaic form, saints, symbol, sacrifice, worshipping to spirits.

Марказий Осиё халқларининг маънавий қадриятлари сирасига кирувчи урф-одатлари, улар билан боғлиқ қадимий диний тасаввурлар тарихи илмий изланишларнинг асосий ўрганиш объектларидан бири бўлиб келган. Айниқса, ҳунармандлар жамоасининг маънавий ҳаёти, урф-одатлари, маросимлари генезиси тарихи билан боғлиқ масалаларни илмий жиҳатдан тўғри ечимида бу тадқиқотлар муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, Марказий Осиё халқларининг ҳунармандчилик тармоғи билан боғлиқ урф-одатлари, ушбу удумлардаги қадимий диний тасаввурлар билан боғлиқ масалалар бир қатор изланишларда этнографик жиҳатдан таҳлил қилиб берилган. Ҳунармандчилик урф-одатларининг келиб чиқиш негизларига доир қизиқарли маълумотлар келтириб

ўтилган⁷⁸³. Бироқ, биз тадқиқ этаётган Фарғона водийси ҳунармандчилик мактаби ижтимоий муносабатлари бу изланишларда махсус ўрганилмаган. Шу боис биз ушбу илмий мақолада Фарғона водийсидаги ҳунармандчилиги урф-одатлари, диний эътиқод шакллари дала этнографик материаллари асосида таҳлил қилиб беришга ҳаракат қилдик.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, ҳунармандчилик тармоғидаги барча урф-одатлар ва уни асосида турган диний қарашлар негизини ҳунармандчилик ҳомий-пирлари билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ташкил этади. Ушбу тасаввурларга кўра қадимий ҳунармандчилик тармоқларига илк бор ғайритабиий куч-қудратга эга ҳунармандчилик ҳомий-пирлари асос солганлар. Энг асосийси ҳунармандчилик тармоғи доим мазкур ҳомий-пирлар кўмагида тараққий этиб борган⁷⁸⁴.

Таъқиқодлар шуни тасдиқлайдики, ҳунармандчилик ҳомий-пирлари билан боғлиқ илк диний тасаввурлар тарихи инсониятнинг қадимий давларида юзага келган. Ўрта асрларда ўлкамизга ислом дининг кириб келиши билан эса қадимий маҳаллий диний тасаввурлар, ундаги авлиёлар образлари исломлашиб борган. Ушбу тимсолларнинг айримлари шу шаклда бизнинг давримизгача етиб келган⁷⁸⁵. Ушбу тарихий жараён узоқ тарихий тарақиёт маҳсули бўлиб, унинг узуликсиз, тўлиқ манзараси мазмунини ҳозирда кўрсатиб бериш мушкул. Шунга қарамай мавжуд тарихий ва фольклор манбалари, турли адабиётлар, дала материаллари асосида бу мавзунинг баъзи жиҳатларини ёритиб бериш мумкин.

Биламизки, инсоният тарихининг илк давларида инсон томонидан қилинган ҳар бир янги ихтиро, кашфиёт муайян бир маҳаллий авлиё тимсоли номи билан боғланган. Инсон ҳали табиат кучларининг асил мазмунини тушиниб етмаган. Юз бераётган тарихий жараёнлар моҳияти илоҳий кучлар таъсири билан боғланган. Шу тарзда дунёнинг кўплаб

⁷⁸³ Сухарева О. А. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков // Труды АН Тадж. ССР Т.С. XX 1960 г. – стр 195-201 ; Жабборов И. М. Ремесло узбеков южного Хорезма в к. XIX–XX вв // Занятия и быт народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1971. – Вып. 3. – стр 121-141.; Сулаймонов Э. Традиции обработки металлов у киргизов. – Фрунзе., 1982. – С. 48–53.

⁷⁸⁴ Андреев М. С. Рисола кузнечного цеха из северной Индии на языке пушту. Сборн. Турк. Вост. Ист. – Ташкент., 1923. – С. 11; Гаврилов М. Рисола сартовских ремесленников. – Ташкент., 1912. – С. 34–36.

⁷⁸⁵ Андреев М. С. По поводу процесса образования примитивных среднеазиатских цехов и цеховых сказаний (рисола). // Этнография. 1927. – № 2. – С.324; Сухарева О. А. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков // Труды АН Тадж. ССР Т.С. XX 1960 г. – С. 196.

минтақаларида, шу жумладан, Марказий Осиё, унинг бир қисми Фарғона водийсида ҳам қадимий диний эътиқод шакллари юзага келган.

Шундай қадимий диний эътиқодий қарашлар асосида турли хўжалик соҳаларининг маҳаллий ҳомий-пирлари образлари ҳам шаклланган. Чунончи, XX аср бошида ҳам Марказий Осиёнинг баъзи чекка ўлкаларида деҳқончилик тармоғи ҳомий-пири деб “Бобойи Деҳқон” образи, тўқимачилик соҳаси ҳомий-пири деб эса “Биби Сешанба”, “Биби Чоршанба”, “Тўқимачи Момо”, “Чархчи Биби” каби тимсоллар тан олиниши учраб турган⁷⁸⁶. Бунга ушбу минтақаларга ислом динининг кеч кириб бориши, маҳаллий ҳомий-пирлар образларини нисбатан кейинги даврларда ҳам сақланиши сабаб бўлган.

Ваҳоланки, Марказий Осиёнинг ислом дини мустаҳкам кириб борган ўтроқ аҳоли орасида бундай маҳаллий ҳомий-пирлар образлари аллақачон исломлашиб улгурган. Шу сабабдан бу минтақаларда деҳқончилик соҳаси ҳомий-пири деб ислом динида муқаддаслаштирилган “Одам Ато” тимсоли, ҳунармандчиликнинг қурувчилар тармоғи ҳомий-пири деб Иброҳим пайғамбар тимсоли, темирчилар тармоғи ҳомий-пири деб Довуд алайҳиссалом тимсоли, дурадгорлар тармоғи ҳомий-пири деб Нух пайғамбар тимсоли, пиллакашлар тармоғи ҳомий-пири деб Ҳазрати Аюб, аёллар, болалар, тўқимачи аёллар ҳомий-пири деб Биби Фотима образлари тан олиниши одат тусига кирган.

Ушбу мулоҳазани Фарғона водийси ҳунармандчилиги урф-одатлари мисолида аниқ кўрсатиб бериш анча мушкул. Чунки минтақага ислом дини анча кенг ёйилган. Қадимий диний эътиқод шакллари асосида юзага келган ҳунармандчилик ҳомий-пирларига доир архаик эътиқод шакллари аллақачон сиқиб чиқарилган деб айтиш мумкин. Шунга қарамай минтақага оид мавжуд этнографик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, водий ҳунармандларининг ҳомий-пирлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлари замирида маҳаллий аҳолининг қадимий диний тасаввуларининг айрим излари сақланган.

Чунончи, Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларида бўлгани каби Фарғона водийсида ҳам касби металлдан маҳсулот тайёрлаш билан боғлиқ ҳунармандлар Довуд алайҳиссалом тимсолига эътиқод қилиб келадилар.

Маълумки, ислом динидаги қарашларга кўра Довуд алайҳиссалом Яқин Шарқда яшаган ва темирчилик сирларини илк бор инсонларга

⁷⁸⁶ Андреев М.С. По поводу процесса образования примитивных среднеазиатских цехов и цеховых сказаний (рисола). // Этнография. 1927. – № 2. – С. 324–325.

ўргатган илоҳий шахсдир. Демак Фарғона водийси ҳунармандларининг эътиқодий қарашларида ҳам айнан ушбу тимсол мужассамлашган бўлиши керак.

Бирок, бу масалага оид этнографик маълумотлар Фарғона водийси ҳунармандлари эътиқод қилган Довуд алайҳиссалом тимсоли Яқин Шарқда яшаб ўтган, ислом динида муқаддаслаштирилган образ эмаслигини кўрсатади. Яъни улар Довуд алайҳиссалом тимсоли асосида аслида қадимий маҳаллий ҳомий-пир образига топинганлар. Чунончи, Фарғона водийсининг ҳунармандларининг бир қисми Довуд алайҳиссаломни Марказий Осиёда яшаган ва ҳунармандчилик билан шуғулланган деб тасаввур қилган. Довуд алайҳиссаломнинг Тожикистонинг Ашоба ҳудудида, Қирғизистоннинг Лайлак туманида қабрлари бўлиб, бу ерларда ҳунармандчилик култи билан боғлиқ объектлар вужудга келган⁷⁸⁷. Эътиборли томони ушбу объектлар қадимий руда конлари асосида юзага келган. Бундан маълум бўладики, Фарғона водийси ҳунармандларининг Довуд алайҳиссалом билан боғлиқ эътиқодий қарашлари маҳаллий аҳолининг қадимий металл, металлсоз ҳунарманд образига эътиқод асослари билан боғлиқ диний тасаввурлар негизида вужудга келган. Маҳаллий ҳомий-пирлар образи кейинчалик исломлашиб бутун борлиғи билан ислом динида муқаддаслаштирилган образларнинг белгиларини ўзига сингдирган.

Фарғона водийси ҳунармандларининг урф-одатларида қадимий диний эътиқод белгилари мавжуд эканлигини бошқа минтақа халқлари ҳунармандчилигига тегишли этнографик маълумотларни қиёсий ўрганиш ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларидаги ҳунармандлар каби Фарғона водийси ҳунармандлари ҳам маҳсулот тайёрлашнинг барча техник жараёнларида тармоқ ҳомий-пирига эътиқод қилиш, унинг руҳий мададига эришиш муҳим деб билганлар. Бунга эришиш учун турли маросимлар ўтказганлар. Мазкур маросимлар устидаги таҳлиллар ҳам аслида бу одатлар қадимий диний тасаввурлар билан боғлиқлигини кўрсатади.

Ҳунармандчиликнинг чўян қуювчи дегрезлик тармоғида ишлаб чиқаришнинг техник қолоқлиги туфайли кўпинча маҳсулот носоз ҳолда чиқиши учраб турган. Бу жараённинг асл мазмунига тушинмаган маҳаллий ҳунармандлар бу ҳолатни диний тасаввурлар билан боғлаганлар.

⁷⁸⁷ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Қўқон шаҳри. 2019 йил; Наманган вилояти Чуст шаҳри. 2012 йил.

Маҳсулотга “кўз тегиши” деб тушинганлар. Шу сабаб водий дегрезлари ҳомий-пирдан ёрдам тилаб махсус қурбонлик маросими ўтказганлар⁷⁸⁸. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ушбу маросим асосида ҳам аслида Марказий Осиё халқларининг қадимий диний эътиқод излари ётади. Чунончи, Сирдарёбўйи қирғизлари ҳунармандчилигидаги қуйидаги маросим бунга далил бўлади. Улар рудани эритиб металл олиш жараёнида руда солинган қозон атрофида айлана бўлиб ўтириб махсус маросим ўтказганлар. Бунда улар рудадан фақат кўрғошин металлини эриб чиқишини тилаб ҳомий-пирга илтижо қилганлар⁷⁸⁹. Бундаги барча техник жараёнларни ҳомий-пир кўмаги билан боғлаганлар. Демак юқорида таъкидланганидек, водий дегрезларининг урф-одатлари асосида ҳам қадимий диний эътиқод элементлари асосий ўрин эгаллаган.

Шунингдек, Фарғона водийси ҳунармандлари маҳсулот тайёрлашдаги кетма-кет муваффақиятсизликнинг олдини олиш учун “ис чиқариш” маросими ўтказганлар⁷⁹⁰.

Тадқиқотлар шуни тасдиқлайдики, ҳунармандларнинг “ис чиқариш” маросими ҳам тармоқ ҳомий-пири билан боғлиқ шаклда ўтказилсада, аслида унинг асосида ҳам қадимий диний эътиқод шакллари мавжудлиги аён бўлади. Тадқиқотчи М. С. Андреевни таъкидлашича Тожикистоннинг Варзоб водийси ёғочсоз ҳунармандлари пир-ҳомийларига атаб қурбонлик тарзида аҳолига нон тарқатиш одатни “буйг” -яъни “ис, хид” деб атаганлар. Шу сабабдан тадқиқотчи бу одатни қадимий қурбонликни қуйдириш маросими излари билан боғлайди. Демак водий ҳунармандларининг “ис чиқариш” маросими ҳам аслида маҳаллий аҳолининг қадимий қурбонлик маросими билан боғлиқдир. Унинг асосида ҳам водий аҳолисининг қадимий диний тасаввурлари билан боғлиқ қарашлар излари ётади.

Фарғона водийси аҳолиси орасида ҳунармандларнинг устахонаси, унинг турли жиҳозларига эътиқод қилиш удумлари ҳам кенг тарқалган⁷⁹¹. Шу сабабдан маҳаллий аҳоли турли қийинчиликларда, яъни турли оммавий касалликлардан сақланишда, чорва ҳайвонларини даволашда,

⁷⁸⁸ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Бешариқ тумани Рапқон қишлоғи. 2015 йил.

⁷⁸⁹ Быт кочевого населения Чу и Сирдаря // Туркестанские ведомости. 1874. – №31. – С. 122–123.

⁷⁹⁰ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Поп тумани Ғурумсарой қишлоғи. 2017 йил; Фарғона вилояти Бувайда тумани Янгикўрғон қишлоғи. 2018 йил.

⁷⁹¹ Сулаймонов Э. Традиции обработки металлов у киргизов. – Фрунзе., 1982. – С. 78.; Андреев М. С. По Таджикистану. – Ташкент., 1925. – Вып. 1. – С. 73–74; Пещерева Е. М. Гончарное производство Средней Азии. – М–Л., 1959. – С. 318.

аёлларни кўзи ёришида ҳунармандлардан мадад сўраган, уларга таянган. Ушбу эътиқод шакллари туб мазмунида ҳам маҳаллий аҳолининг табиат кучларига эътиқоди, шунингдек, ҳаётда оддий инсонларга нисбатан тажрибаси кўп, уддабурон инсон ҳунарманд инсонга топиниш мотиви акс этади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Фарғона водийси ҳунармандлари урф-одатларида мужассамлашган турли шаклдаги эътиқодий қарашлар аслида, аجدодларимизнинг қадимий диний тасаввурлари асосида вужудга келган. Мазкур эътиқодий қарашлардаги ҳунармандчилик пирлари образи кейинчалик ислом дини таъсирида муқаддаслаштирилган, ўзининг илк кўринишларини ўзгартирган. Ушбу тимсолларга топинишнинг айрим кўринишлари бугунги кунга қадар сақланиб қолган.

РАШИДОВА Шахзода Раимовна
базовый докторант Международной
исламской академии Узбекистана

РОЛЬ ИСЛАМА В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СЕМЬИ В УЗБЕКИСТАНЕ

***Annotatsiya.** O'zbekistonda sog'lom avlodni voyaga yetkazish, oilani mustahkamlash, ayollarga hurmat, onalik va bolalikni himoya qilish kabi islomiy tamoyillari hayotga tatbiq etilmoqda. Jamiyatda etarlicha himoya choralari yaratish davlatning ichki vakolatiga kiradi. Har qanday davlatning oilasiga tegishli barcha qonunlar xalqaro normalar va huquqlar, shuningdek, ma'lum bir davlatning dini va urf-odatlarini asosida yaratilgan.*

***Kalit su'zlar:** Oila, islom, oila huquqi, islom huquqi, oilaviy qadriyatlar.*

***Annotation:** In Uzbekistan, Islamic family principles are being implemented, such as raising a healthy generation, strengthening the family, respecting women, and protecting motherhood and childhood. The creation of sufficient protective guarantees in society is an internal competence of the state. All laws relating to the family of any state are created on the basis of international norms and rights, as well as the religion and customs of a particular state.*

***Key words:** Family, Islam, family law, Islamic law, family values.*

Исламская идеология проникла во многие отрасли общественно-политической жизни узбеков. В годы независимости нехватка знаний истинно исламских ценностей и исламского права привело к хаосу семейных отношений. Перепутались национально-культурные традиции, исламские традиции и светские устои общества. Современная узбекская семья встала на перепутье, между культурными традициями, исламом (в том числе и экстремистским исламом) и цивилизованностью (светскостью). И сегодня разрешить этот вопрос является судьбоносным решением. Пришло время дать четкое видение того, какой должна быть современная узбекская семья с учетом всех национальных, религиозных, культурных и либеральных факторов. От того на сколько грамотно и качественно это произойдет будет зависеть будущее нашего общества. А для этого повсеместно нужно изучать просвещенный ислам и пропагандировать его, причем инновационными путями, которые нужно разработать. Чтобы эту задачу реализовать в составе Узбекской международной академии ислама создать научную группу «Воспитательная роль просвещенного ислама», в рамках которой и разрабатывать необходимые для общества ценности.

Нормы исламского права, которые находятся в крови узбекского народа, занимают огромное место в сохранении чистоты духовного мира граждан страны. Как подчеркивает Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев, «наша священная религия и в будущем без сомнения послужит средством, которое невозможно заменить ничем для объединения нашего народа, независимо от национальности и языка, стимулирует к духовной чистоте, миру, добру, толерантности, взаимоуважению и сплоченности».

Каноны исламского законодательства о семье исходят из того, что наиболее разумной и соответствующей религиозным представлениям о богобоязненности является моногамная семья. Наличие второй, третьей или четвертой жены (но не более) - каноническое исключение, которое снисходительно допускается исламским обычным правом и обусловлено рядом обстоятельств. Шариат не содержит призывов к полигамии и не считает ее обязательной⁷⁹¹. Пророк Мухаммад предупреждал: «У кого будут две жены, и он не будет явно одинаково относиться к ним, то в Судный День такой человек предстанет с волочащейся за ним половиной [тела]»⁷⁹²
⁷⁹³, т.е. необходимо исполнять строжайший Коранический завет -

⁷⁹² Там же. С. 604 - 605.

⁷⁹³ Ибн Маджа М. Сунан [Свод хадисов]. С. 213.

проявлять одинаковую справедливость в отношении всех своих жен (Св. Коран, 4:3).

Временный брак (*мут'а*) - это договоренность между мужчиной и незамужней женщиной о том, что она будет жить у него как жена в течение определенного срока, получив в итоге материальное вознаграждение. Такой союз не признается мусульманским браком, поскольку семья в Исламе строится на основе развития и сохранения чувств любви и милосердия между мужем и женой; результатом семейных взаимоотношений становится рождение и воспитание детей, взаимопомощь в их воспитании и становлении; муж и жена наследуют часть имущества друг от друга⁷⁹⁴. С такой позицией согласны все суннитские и некоторые шиитские ученые. Среди богословско-правовых школ шиитского толка временный брак (*мут'а*) допускается только последователями джафаритского (имамитского) мазхаба.

Несомненно велика роль и влияние семьи в формировании и развитии своеобразной духовности каждой нации, так как самые чистые и кристальные чувства человека, его первые понятия и воображения о жизни формируются в первую очередь именно в семейной среде.

Семья считается основной социальной ячейкой общества, и все отношения, ценности и традиции в данном обществе связаны в определенной степени с семьей. Семья является священной крепостью, способствующей формированию подрастающего поколения, и занимает важное место в обществе, основой которого она и является. Первичные понятия, присущие нашей национальной идеологии, прежде всего проникают через семью (наставления предков, пример отца, любовь матери).

Семейный быт во все времена имел большое значение в развитии человечества, и поэтому с древних времен особенности семейных отношений, проблемы семьи, предупреждение ее распада интересовали мыслителей всех эпох. В частности, всемирно известные мыслители Узбекистана, анализируя проблемы предупреждения семейного кризиса, создали многочисленные произведения, чтобы довести до широких народных масс семейные принципы ислама. В таких священных источниках, как Благородный Коран и хадисы, встречается множество призывов о сохранении святости семьи и создании брака. В исламской религии создание семьи рассматривается как указание Аллаха пророкам.

⁷⁹⁴ Аляутдинов Ш. Указ. соч. С. 239 - 241.

В частности, в 38 аяте суры «Гром» написано: «Мы посылали до тебя посланников и даровали им супруг и потомство»⁷⁹⁵. Как пишется в комментарии к этому аяту, «... когда появилась религия ислам, некоторые люди предъявили претензии к посланнику Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует) “это что за пророк, пищу принимает, семью создает”, тогда Аллах через этот священный аят разъяснил людям, что Мухаммад (да благословит его Аллах и приветствует) тоже сын человеческий, он также может жениться, размножаться, как и другие пророки до него». Согласно хадису от посланника Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует), «Четыре вещи Сунны пророков - это стыд, аромат, применение мисвака (зубной щетки) и брак».

В другом аяте написано так: «Среди его знамений - то, что Он сотворил из вас самих жен для вас, чтобы вы находили в них успокоение, и установил между вами любовь и милосердие»⁷⁹⁶.

В исламе брак признается священным, а семья нерушимой, защищается святость уз между мужчиной и женщиной и не допускается совместная жизнь мужчины и женщины без заключения брака. Данное обстоятельство удерживает мусульман от легкомысленного отношения к браку и семье. В исламском праве допускается развод только в тех случаях, когда уже нет возможности для продолжения семейной жизни и достижения целей, ожидаемых от нее. По данному вопросу известны следующие хадисы от Пророка: «Женитесь, не разводитесь, потому что от слова развод (талак) дрожат даже небеса Милосердного», «Из дозволенного, которое не по душе Аллаху, - это развод».

В целом в исламском учении по вопросам семейных отношений необходим подход с духовно-просветительского, социально-правового и исторического аспектов, который достигается путем изучения основ формирования, развития и укрепления семейных отношений.

Конечная цель проводимой в Узбекистане политики - это духовное возвышение нации, обеспечение социально-экономического развития общества через духовные качества и моральные критерии. Так, «в формировании и возвышении своеобразной духовности любой нации несравнимо место и влияние семьи.

⁷⁹⁵ Священный Коран. Сура «Гром», 38 аят.

⁷⁹⁶ Священный Коран. Сура «Рум», 21 аят.

РОЛЬ И ПУТИ ВНЕДРЕНИЯ МЕДИАЦИИ, КАК ВНЕСУДЕБНОГО СПОСОБА РАЗРЕШЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ И СПОРОВ

***Annotatsiya.** 2019 yil 1 yanvarda O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonuni kuchga kirdi. U tomonlar mediatorni jalb qilgan holda fuqarolik, tadbirkorlik, oilaviy, shaxsiy, mehnat nizolarni hal qilishni tartibga soladi. Xorijiy amaliyot shuni ko'rsatadiki, mediatsiya, ikkala tomon mojarasini yechimini topishni hohlasa samaralidir. Bunda ma'lum shartlar asosida nizoni tugatish to'g'risidagi qarorni tomonlarning o'zlari kelishilgan holda qabul qilishadi. Mediator qaror qabul qilmaydi. Uning asosiy vazifasi tomonlar o'rtasida o'zaro tushunish muhitini ta'minlash, muzokaralarni to'g'ri tashkil etish va ularni konsensusga, ya'ni ikkala tomonga mos keladigan qarorga olib kelishdir.*

***Kalit so'zlar:** mediatsiya, nizolarni hal qilish, mojarolarni yechimini topish, mediator, konsensus, muzokaralar.*

***Annotation:** On January 1, 2019, the law "on mediation" came into force in the Republic of Uzbekistan . It regulates the procedure for resolving civil, business, family, and individual labor disputes by involving a mediator between the parties to the dispute. Foreign practice shows that mediation is effective when both parties want and strive to resolve a conflict. The decision to terminate the dispute under certain conditions is made by the parties themselves. The mediator does not make the decision himself. Its main task is to ensure mutual understanding between the parties, properly organize negotiations and lead them to a consensus, that is, to a solution that suits both sides.*

***Key words:** mediation, dispute resolution, conflict resolution, mediator, consensus, negotiations.*

Понятие "медиация" происходит от латинского "mediare" - посредничать. Медиация - это переговоры с участием третьей, нейтральной стороны, которая является заинтересованной только лишь в том, чтобы стороны разрешили свой спор (конфликт) максимально выгодно для себя.

В основном к ней прибегают, когда стороны в будущем планируют сохранить деловые или личные взаимоотношения; не заинтересованы в публичности рассмотрения их спора и хотят сохранить его конфиденциальность; не хотят передавать рассмотрение спора в суд ввиду затяжных сроков рассмотрения дела, значительных расходов, связанных с его рассмотрением и непредсказуемостью результата.

Зарубежная практика показывает, что медиация эффективна, когда обе стороны хотят и стремятся урегулировать конфликт. Решение прекратить спор на определенных условиях здесь принимают сами стороны. Медиатор сам решение не принимает. Его главная задача – обеспечить взаимопонимание между сторонами, правильно организовать переговоры и привести их к консенсусу, то есть к решению, которое устраивает обе стороны.

Методы медиации опираются, главным образом, на ведение переговоров в русле сотрудничества, направленного на будущее, иными словами, сторонам предлагается не думать о прошлом, которое может вызывать у них негативные эмоции, а направить свои усилия на поиск компромисса, с помощью которого стороны мирно решат любые спорные вопросы, сохранив нормальные отношения в будущем. Роль медиатора заключается в том, чтобы помочь сторонам лучше понять друг друга, достичь согласия; в некоторых случаях - помочь найти варианты условий, на которых может быть урегулирован спор.

Медиатор не исследует доказательства и не дает оценку правомерности требований сторон, его главная задача - обеспечить взаимопонимание между сторонами, выявить реальные интересы сторон, и помочь реализовать возможность решения проблемы на условиях, приемлемых для всех участников спора, конфликта.

Участие в медиации является добровольным, а медиатор - свободно выбранным. Никто не может заставить стороны участвовать в медиации, если они не хотят этого по какой-либо причине. Каждая сторона спора в любой момент может отказаться от медиации и прекратить переговоры. Стороны обладают равенством и не имеют процедурных преимуществ. Им предоставляется одинаковое право высказывать свои мнения, определять повестку переговоров, оценивать приемлемость предложений и условий соглашения и т.д.

Медиатор должен сохранять независимое, беспристрастное отношение с каждой из сторон и обеспечивать им равное право участия в

переговорах: одинаковое время для встреч с медиатором, для высказывания своей позиции и вариантов решения спора. Если медиатор чувствует, что ему трудно сохранить нейтралитет, ему не удаётся оставаться беспристрастным и объективным, он отказывается от проведения процедуры медиации.

Все, о чем говорится или обсуждается в процессе медиации, остается конфиденциальным. Это – один из самых важных принципов медиации. Медиатор не может выступать в качестве свидетеля, если дело все-таки будет передано в суд, и не сообщает одной стороне информацию, которую он получил от другой в процессе индивидуальной беседы, если не получил на это специального разрешения или просьбы от сообщившего информацию.

Медиация является давним эффективным инструментом международного права. Если заглянуть в глубь истории, то ее можно встретить и в истории Средней Азии. Тому свидетельства:

- народные традиции, национальные ценности, обычаи, фольклор (махалля, родственники, старшие в семьях, отин ойи, чайхана, аксакалы, сватья, соглядатаи);
- социально-экономические отношения (посредники в торговых спорах, гаранты в сделках);
- Ислам (Коран, Хадисы, шариат, фикх, институт казиев).

Страны Европы, имеющие богатую традициями, хорошо функционирующую систему правосудия, взяли этот метод на вооружение, интегрировав медиацию в правовую систему.

С 1 января 2019 года в Республике Узбекистан вступил в силу Закон «О медиации»⁷⁹⁷. Он регулирует порядок разрешения гражданских, предпринимательских, семейных, индивидуальных трудовых споров путем привлечения сторонами спора медиатора. Медиатор может быть, как профессиональным, так и непрофессиональным. «Профессионалом» может стать лицо, прошедшее соответствующий курс обучения и включенное в Реестр профессиональных медиаторов Министерства юстиции. Медиация может проводиться до суда, в ходе процесса до удаления суда в совещательную комнату, а также на этапе исполнения решения суда.

Задача медиатора – привести стороны к заключению письменного медиативного соглашения, т.е. добровольному урегулированию спора.

⁷⁹⁷ Закон Республики Узбекистан «О медиации» от 03.07.2018 г. N ЗРУ-482

При заключении медиативного соглашения производство в суде прекращается, и даже возвращается уплаченная за рассмотрение спора государственная пошлина (при мировом соглашении – не возвращается). Вопрос о принудительном исполнении медиативного соглашения и выдаче по нему исполнительного листа Законом пока не урегулирован (по мировому соглашению выдается исполнительный лист). Однако, Закон также не содержит нормы о том, что наличие медиативного соглашения препятствует дальнейшему рассмотрению дела государственным органом либо судом (при мировом соглашении – препятствует). При невыполнении условий медиативного соглашения стороны вправе обратиться в суд за защитой своих прав. При этом, суд учтет содержание и меры ответственности за невыполнение медиативного соглашения, предусмотренные в нём.

Согласно действующей редакции статьи 40 Семейного кодекса РУз суд вправе, отложив разбирательство бракоразводного дела, назначить супругам срок в пределах до 6-ти месяцев для примирения. В случае назначения супругам срока для примирения и отложения разбирательства дела суд не позднее 3-х дней должен письменно уведомить примирительную комиссию схода граждан по месту совместного жительства супругов для принятия соответствующих мер по их примирению, если они не проживают совместно – примирительную комиссию по месту жительства каждого из них. Для медиации же устанавливаются совсем иные сроки – 30 дней с возможностью продления ещё до 30 дней. Медиатора стороны выбирают самостоятельно. В случае с примирительными комиссиями такого выбора не было.

Однако, учитывая, что Указом Президента от 18 февраля 2020 года № УП-5938 «О мерах по оздоровлению социально-духовной атмосферы в обществе, дальнейшей поддержке института махалли, а также поднятию на новый уровень системы работы с семьями и женщинами» создано новое Министерство по поддержке махалли и семьи, одной из задач которого является ведение единой государственной политики по укреплению института семьи, организация адресного содействия неблагополучным и проблемным семьям, и при этом упразднена примирительная комиссия, теперь актуальным является внедрение медиации в практику улаживания семейных конфликтов и разрешения семейных споров.

Механизмом внедрения может стать подготовка в каждой махалле двух лиц обоего пола в качестве непрофессиональных медиаторов для того, чтобы они смогли, имея знания, навыки, возможности и желание, заниматься семейной медиацией, соблюдая принципы медиации и этические стандарты данной деятельности. Таким образом, медиация – это новое явление, которое отличается от прежних механизмов. И как любое нововведение она должна войти в практику разрешения семейных споров.

Сегодня Центр «Оила», согласно упомянутого Указа Президента, реорганизован в НИИ при Министерстве по поддержке махалли и семьи. Институт может по заказу Министерства разработать Концепцию внедрения семейной медиации и подготовить методологию подготовки непрофессиональных медиаторов в махаллях. Следует также внести в ГПК РУз соответствующие изменения и дополнения, вытекающие из Указа Президента № УП-5938 от 18 февраля 2020 года, предусматривающего прохождение сторонами процедуры медиации вместо примирительных комиссий.

МАККА ЗИЁРАТИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ БУХОРОДАГИ КЎРИНИШЛАРИ

Аннотация: В данной статье приведён научный анализ элементов паломничества в Мекку на основе полевых исследований и источников, их возникновения и причин появления в Бухаре.

Ключевые слова: Хадж, Кааба, черный камень, камень мурада, вода зам-зам, дерево Мекки, ворота хаджа.

Annotation: The article scientifically analyses thee elements of Mekke pilgrimage in Bukhara oasis, rheir origins and factors how they derived according to field work and specific literatures.

Key words: Haj, Kaba, black stone, water Zamzam, the tree of Mekke, the gate of Haj.

Ислом оламида мусулмонларининг маркази Макка шаҳри ҳисобланади. Муборак шаҳарни зиёрат қилиш, яъни ҳаж фарз амал этиб белгиланган. Ҳаж – бу Каъбатуллоҳни тавоф қилмоқ, Сафо ва Марва тоғлари орасида югурмоқ, Арафат тоғида бўлмоқ ва умрда бир маротаба Макка шаҳрига зиёратга бормоқ демакдир. Ҳаж қилмоқлик юқорида зикр этилган оятлар маъноларига кўра фарз амаллардан бири бўлиб, исломнинг бешинчи рукнидир⁷⁹⁸.

Мусулмонларнинг ҳаммаси ҳам ҳаж зиёратига бориш учун иқтисодий имкониятга эга бўлмаган. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёдан ҳажга борган зиёратчилар таркибида кам сонли бўлсада аёллар ҳам бўлган. Мисол учун 1897 йилда ўртача 175 та зиёратчидан 10 та аёл Бухоро амирлигидан бўлган⁷⁹⁹. Имкониятнинг йўқлиги сабаб Макка ва Мадинадан кейинги ўринда муборак дея аталувчи шаҳарлар зиёрат этилган. Бухоро мусулмон оламида етти шариф шаҳарлар қаторида турувчи, “ислом гумбази” дея эътироф этилган шаҳардир. Бухородаги муқаддас кадамжоларда ҳаж зиёратига хос ибодат кўринишлари маҳаллий аҳоли томонидан яратилган. Ислом дини ва илми маркази бўлган

⁷⁹⁸ Абдуқаҳҳор Шоший. Ҳажнома (Имом Аъзам мазҳабларида).-Т., Ношир “Илм” ширкати.1991.-Б.11.

⁷⁹⁹ Возвращение паломников // Окраина.1897,№ 21.

Бухорода диний қадрият сифатида ҳаж зиёрати масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Бухоро муаррихи Мухаммад Наршахий айрим зиёратгоҳлар хусусида: “...зиёратига борган киши ҳаж қилган (кишининг) фазилатига эга бўлишлигини” маълум қилган⁸⁰⁰.

Маълумки, Каъбатуллоҳни соат йўналиши ҳаракати бўйлаб етти марта айланиб зиёрат қилмоқ тавофи кудум ҳисобланган. Тавоф қора тошдан бошланган⁸⁰¹. Бухоро шаҳридан 10 чақирим узоқликда жойлашган Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси атрофини ҳам зиёратчилар уч маротабадан етти маротабага айланиб, тавоф этишган. Бухоро амирлари ҳам тахтга ўтиришдан олдин ушбу кадамжога зиёрат ва маълум миқдорда эҳсон қилганлар. Мазкур қабристонни икки ва ундан кўп зиёрат қилиш Маккага зиёрат қилишга тенг ҳисобланган⁸⁰². Бухорода бўлган венгер шарқшунос олими Ҳерман Вамбери кундаликларида ҳам юқоридаги одат ўз аксини топган⁸⁰³. Шунингдек, ҳаж зиёратига тенглаштирилган Баҳоуддин Нақшбанд қабрини уч марта айланиб зиёрат қилиш диний жиҳатдан муҳим фарзлардан бири бўлишлиги билан бирга қаторда, шайбоний ва аштархоний ҳукмдорларнинг тахтга чиқишидан олдинги сиёсий фаолият амалларидан бири бўлиб, бошқарувнинг муҳим сиёсий тадбирига айланган⁸⁰⁴. Амирлар Баҳоуддин мақбарасини Ҳаждан кейинги ўринда турувчи мўътабар манзил деб билишган. Ҳаттоки, Бухоро амирлари вафот этгач, шаҳарнинг Мозори Шариф (Шарофатли мазор) дарвозаси⁸⁰⁵ дан олиб чиқилган ва Баҳоуддин пойига дафн этилган.

Каъбада қоратош ўпиб тавоф қилинса, Бухорода бу вазифани Баҳоуддин қабридаги “санги мурод” деб аталувчи қора тош бажарган. “Санги мурод” мақбаранинг бир томонида жойлашган бўлиб, ҳудудий зиёратчилар унга қўлларини тегизиб, юзлари ва соқолларига суртишар, бу

⁸⁰⁰ Наршахий М. Бухоро тарихи (“Мерос” туркуми / Масъул муҳаррир, сўзбоши муаллифи Хуршид Даврон). –Т.:Камалак.1991.-Б. 95.

⁸⁰¹ Абдуқаҳҳор Шоший. Ҳажнома (Имом Аъзам мазҳабларида).-Т., Ношир “Илм” ширкати.1991.-Б.11.

⁸⁰² Прищепова В.А.Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX - начало XX века в собраниях Кунсткамеры. –Спб.: Наука.2011. –С.257.

⁸⁰³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии.-М.: Восточная литература.2003. –С.110.

⁸⁰⁴ Сангирова Д. Ҳаж зиёрати ва ҳукмдор ҳожилар // Ўтмишга назар. 2019 йил № 18. –Б.27.

⁸⁰⁵ Мозори шариф дарвозаси - шарофатли мазорга олиб борадиган дарвоза. Бухоронинг 11 дарвозасидан бири. Ҳозир сақланмаган. Маҳаллий аҳоли уни “Дари Мозор” ёки “Дари мазори Баҳоуддин” деб аташган. (Йўлдошев Н. Бухоро шаҳрининг таърифи, номлари ва дарвозалар тарихидан. –Бухоро.: Бухоро.2003.)

ҳаракат, ҳатто, тошда шубҳасиз, ўз изини қолдирган. Дардларга шифо топиш истагида ҳам шундай қилишган⁸⁰⁶.

“Санги мурод” (ўзб. мурод тоши) - Баҳоуддин қабрининг шарқий томонида ўрнатилган қора, кўк ва сариқ рангларга товланадиган тошдир⁸⁰⁷. Тошнинг пайдо бўлиши ҳақида шундай ривоят мавжуд. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаждан қайтаётганида⁸⁰⁸ Қизилқум саҳросида шогирдлари билан тунаб қолади. Ўша кеча ҳазрати Иброҳим Ҳалилуллоҳ⁸⁰⁹ни туш кўради. Пайғамбар унга оқ булутлар устида ўтирган ҳолда кўринади. У баланд осмондан аста-секин Баҳоуддин қошига яқинлашиб келганида кўлида Каъбадаги Қоратош парчаси бор эди. Баҳоуддин қоратошни кўриб кўнгли равшанлашиб, уни тавоф қилади ва Қуръондан фотиҳа сурасини ўқийди. Иброҳим алайҳиссалом Баҳоуддинга “қадрдон қишлоғинг Қасри Орифонга борганингдан сўнг, онанг⁸¹⁰ қабри устида сенга Аллоҳ томонидан берилган валийлик⁸¹¹ далолатини олурсан!” дейди. Хожа Баҳоуддин уйғонгач Қасри Орифонга пайғамбар каромати таъсирида ҳаяжонга ғарқ бўлиб, дилида хушнудлик билан тўғри онасининг қабри бошига боради. Қуръон тиловат қилгач, онаси қабридаги оқтош шу заҳоти Каъбадаги Қоратошга айланиб қолади. Халқ орасида бу тош Худонинг қудрати ва каромати билан Иброҳим пайғамбар осмондан олиб тушган, деб ишонилиб, ҳозирги кунда Нақшбанд мақбараси шимолига қўйилган. Маҳаллий аҳоли бу тошни “Санги мурод” деб атайдди. Баҳоуддин мозори зиёратчилари табаррук тошни тавоф қилинганда тилаклар ижобат бўлади, сингари тасаввурларга ишонишади⁸¹². “Санги мурод” тошига художўй одамлар бош кўяверганидан вақтлар ўтиши билан ейилиб борган.

Хўжа Баҳоуддин қабрини зиёрат қилиш мақсадида ҳар йили минглаб зиёратчилар, ночор инсонлар, мусулмонлар ташриф буюрганлар. Улар

⁸⁰⁶ Скайлер Ю. Бухоро. // Ўзбекистон тарихи. 2015 йил 1-сон. –Б.18.

⁸⁰⁷ Дала ёзувлари. Бухоро вилояти. Когон тумани. Қасри Орифон қишлоғи. 2019 йил, август.

⁸⁰⁸ Баҳоуддин Нақшбанд икки марта ҳажга борганлар. 1370,1388 йиллари.

⁸⁰⁹ Дастлабки пайғамбарлардан, Қуръони Каримда зикр этилган 25 пайғамбардан бири.

⁸¹⁰ Ҳазратнинг онаси Биби Орифа бўлиб, унинг зиёратгоҳидан Баҳоуддин мақбрасидан 500 метр улоқликда жойлашган. Икки зиёратгоҳни Қасри Орифон боғи бирлаштириб туради.

⁸¹¹ Валий сўзи авлиёлик, кароматпешалик маъноларини англатади.

⁸¹² Йўлдошев Н., Бобожонов Ш. Баҳоуддин Нақшбанд тарихий-меъморий мажмуаси. – Т.: Наврўз.2019. –Б.58.

қабр атрофида айланганлар, ибодат қилганлар ҳамда ўзларига керакли инъомларни сўраганлар⁸¹³.

Азалдан бўлган одатлар, яъни мазорга кириб келиниши билан чироқ ёқилган ва қабр атрофига уч дона атиргул қўйилган. Қабрнинг ён томонига ўтиб олиб, қисқа тиловатлар қилинган. Баъзан қабр атрофида юрилган, қабрга қўл билан тегинилган. Кейин, лаблар теккизилган ва ўпа бошлашган. Мазор бошига бирор бир тилак ушалиши мақсадида борилган ва ниятлар қилинган⁸¹⁴.

Макка зиёратидаги муҳим элементларидан бири бу Замзам сувидир. Иброҳим Ҳалилуллоҳнинг хотини Биби Ҳожар чақалоқ ўғли Исмоилга сув излаб, Арабистоннинг Сафо ва Марва тоғлари орасида зир югурган. Чанқаб, танглайи қакраган бола сабрсизлик билан оёғини ерга урган, шунда тошлар орасидан ана шу зилол чашма отилиб чиққан⁸¹⁵. Айрим ривоятларга кўра, Жаброил алайҳиссалом келиб товонлари билан ерни сийпалаган эканлар унинг остидан сув отилиб чиққан ва атрофга ёйила бошлаган⁸¹⁶. Сув тарқалишидан кўрққан Ҳожар атрофига марза қилиб ҳовузга айлантирган. Натижада Замзам булоғининг кўзи ёпилиб, сув чиқмай қолган.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом туғилмасларидан илгари боболари Абдулмутталиб Бин Хошимнинг тушларига Замзам булоғининг аниқ ўрни намоён бўлади ва уйқудан уйғонганларидан кейин тушларида кўрган жойни бориб қазийдилар ва булоқнинг кўзини очиб юборадилар. Шундан бери оби Замзам бетўхтов одамларнинг дардларига даво, сихат-саломатликларига барака ато этиб келмоқда. Оби Замзамнинг фазилати ҳақида шундай ҳадислар мавжуд: “Ер юзидаги сувларнинг энг яхшиси Замзам сувидир”, “Оби Замзам саломат кишилар учун таом ва ҳар бир касалманд учун шифодир”⁸¹⁷. Ҳар йили миллионлаб зиёратчи келиб ана шу чашмадан чанқоғини қондиради.

⁸¹³ Прищепова В.А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX - начало XX века в собраниях Кунсткамеры. –Спб.: Наука.2011. –С.255.

⁸¹⁴ Андреев М.С. По этнологии Афганистана Долина Панджир (Материалы из поездки в Афганистан в 1926 г.).-Т.,1927.-С.58.

⁸¹⁵ Жамол Камол. Маккайи мукаррама Мадинайи мунаввара зиёрати. –Т.: Шарқ.1992.-Б.7-8.

⁸¹⁶ Абдуқаҳҳор Шоший. Ҳажнома (Имом Аъзам мазҳабларида).-Т., Ношир “Илм” ширкати.1991.-Б.29.

⁸¹⁷ Абдуқаҳҳор Шоший. Ҳажнома (Имом Аъзам мазҳабларида).-Т., Ношир “Илм” ширкати.1991.-Б.30.

Замзам суви билан боғлиқ ривоятлар Бухоронинг кўплаб зиёратгоҳларида учрайди. Ҳазрат Баҳоуддин Каъбатуллоҳдан кашкулда Замзам сувини ўзининг Қасри Ҳиндувон (ҳозирда Қасри Орифон) қишлоғига олиб келган ва кудукқа қуйган, деб маҳаллий аҳоли ривоят қилишади. Зиёратчилар XIV асрдаги кудук суви таркибига Замзам суви қўшилган деб, яхши ниятлар билан истеъмол қилишади. Ҳаттоки, Қасри Орифон қишлоғидаги кудук сувини идишларга солиб ўзлари билан бирга олиб кетишади.

Бухоро шахристонининг Турки Жанди⁸¹⁸ масжиди ичидаги кудук суви ҳам “шифобахш” саналиб, ҳатто Маккатуллодаги оби замзам кудуғи билан боғланган, бу ердаги сув ҳам обизамзамга ўхшайди, деб ривоят қилганлар. Ривоятга кўра, Турки Жанди кудуғига сув ичадиган тос (мисдан қилинган жом) тушиб кетган, бир неча вақтдан кейин у тос Маккатулло кудуғидан чиққан, бир неча вақтдан кейин Маккатулло кудуғига тушиб кетади ва яна Турки Жанди кудуғидан топилган. Худди шундай ривоят Хожа Уббон, Хожа Заффарон кудуклари тўғрисида ҳам тўқилган⁸¹⁹.

Бухоро шаҳридаги Чашмайи Аюб кудуғидаги сув ичадиган обдаста йўқолиб қолган. Маълум муддат ўтгандан кейин Хожа Уббон зиёратгоҳидаги кудукдан сув тортиб олинаятганда ўша йўқолган обдаста чиққан экан. Халқ орасида ҳамма муқаддас кудуклар ер ости сув йўллари орқали бир-бири билан боғланади, деб ишонишган. Шу сабаб бу кудукнинг ўзани ер остидан бевосита Маккадаги замзам сувига бориб тақалади, деган ривоятлар пайдо бўлган⁸²⁰. Шунингдек, бухороликларнинг айтишларича, ҳар жума куни Макка ва Мадина сувлари Бухородаги Айюб чашмасига бирлашар эмиш⁸²¹.

Бухоронинг кўплаб зиёратгоҳларида “Макка дарахти” билан боғлиқ атрибутларни ҳам учратиш мумкин. Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳида улкан тут дарахти Ҳазрат томонидан Каъбатуллоҳдан ҳасса қилиб олиб келинган, деб ишонишган. Дарахтнинг келиб қолиши ҳақида Евгений Ефимович Березиков ўз асарида шундай маълумотларни баён этади: Баҳоуддин шогирдлари билан Бухорога қайтаётганида Қизилкум чўлларида тунаб қоладилар. Шу кеча Ҳазрати Иброҳим Ҳалилуллоҳни

⁸¹⁸ Хожа Абу Наср Аҳмад бин Фазл Мусо Жанди.

⁸¹⁹ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. – Бухоро.: Бухоро.1997.-Б.53-54.

⁸²⁰ Олимов М., Фахриев С. Хожа Уббон ибн Усмон ибн Аффон зиёратгоҳи. –Т.: Шарқ.2018.-Б.45.

⁸²¹ Дала ёзувлари.Бухоро шаҳри. 2018 йил, январь.

туш кўради. Иброҳим алайҳиссалом Хожа Баҳоуддинга “Каъба зиёратидан нима олиб қайтурсан?” деб савол берди. Хожа Баҳоуддин Каъба зиёратидан табаррук сув тўла кўза, табаррук тасбеҳ ва тут оғочидан асо (ҳасса) олиб келаётганини айтди. Иброҳим алайҳиссалом айтдики: “қадрдон қишлоғинг Қасри Орифонга боргандан сўнг ҳассанги ҳовуз бўйига ерга суқиб қўйсанг, у кўкариб япроқлари сенинг ҳаж сафаридан валий бўлиб қайтганингдан даолат бергай!”⁸²²,”

Маҳаллий аҳоли уни “Макка дарахти”, “ҳазрат қўли теккан ҳасса” деб номлашган⁸²³. Аёллар зиёратгоҳдаги мазкур дарахт тагидан 7 маротаба ўтиш хосиятли, турли касалликлардан форигъ этади, деб ишониб, дарахт атрофидан фақат ўнг томондан айланишган⁸²⁴.

Пешкў туманидаги Хўжа Банди Кушод номи билан юритиладиган зиёратгоҳда ҳам маҳаллий аҳоли “Макка дарахти” деб номлайдиган улкан дарахт ҳозиргача сақланган⁸²⁵.

Маҳаллий аҳоли ҳаққа етган кўплаб авлиё ва уламолар қадамжоларига ҳаж билан боғлиқ эпитетларни қўллашган. Масалан, Ғиждувон-Бухоро йўли ёқасида, Хожайи жаҳондан унча узоқ бўлмаган Лаби Руд (олдинги Пири Маст) қишлоғида “Ҳажйи пиёда” номи билан машҳур бўлган Сирожиддин хожи қадамжоси мавжуд. Ул зот ҳаёти давомида ўн бор ҳаж зиёрати мақсадида Маккайи Мукаррамага, Каъбатуллога бориб келганлиги боис халқ томонидан шундай номланган⁸²⁶.

Пайғамбарлар мўъжиза, авлиёлар эса каромат кўрсата олиши халққа яхши маълум. Авлиёларнинг деярли аксариятида учрайдиган машҳур кароматларидан бири бу Каъбани кўра билиш қобилиятидир. Уларни кароматларига асосланиб зиёратгоҳларда турли атрибутлар тайёрланган. Хожাগон тариқатининг асосчиси Абдуҳолиқ Ғиждувоний (1103-1179)нинг шундай каромати мавжуд: Хажга бораётган ҳожилар карвони Ғиждувонда Абдуҳолиқ Ғиждувоний уйларида тўхтаб ўтишибди. Кичкина хужрага

⁸²² Насафай (Березиков Е.Е). Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд. –Т.: Фан.1993.-Б.36.

⁸²³ Етти юз йиллик ёшни қаршилаган қадимий бахайбат дарахт ҳозирда мавжуд эмас. Ўзбекистон Мусулмонлар идорасининг жорий йил 7 майдаги “Дарахт ва тош қабиларни муқаддас деб билишнинг ширклиги тўғрисида”ги фатвосига асосан, 2019 йил 10 июн куни зиёратгоҳдан олиниб, унинг бир бўлаги “Нақшбандия тариқати тарихи” музейига топширилди.

⁸²⁴ Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Когон тумани. Қасри Ғиндувон қишлоғи. 2018 йил сентябр.

⁸²⁵ Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Пешкў тумани. 2018 йил, январь.

⁸²⁶ Суюндуқ Мустафо Нуротий, Аблаев М. Турон замин азиз авлиёлари ва уламолари тазкираси. –Т.: Sano-standart. 2015.-Б. 257.

хамма сиғибти, дўппидек ош барча етибди. Суҳбатга берилиб, йўловчиларнинг ҳажга бориши ёддан кўтарилади. Шунда А.Ғиждувоний Ҳажга бораман деб, кўп ҳам қийналманг, уйимдаги қирқ зинали нарвонга кўтарилсангиз, Каъбатуллоҳни кўрасиз дебтилар. Улар бирин-кетин нарвонга кўтарилишади. Энг юқори поғонасига кўтарилишганида кўз ўнгларида хонаи Каъба пайдо бўлган экан. Яъни, Ҳазратга Каъбатуллоҳ шунчалик даражада яқин бўлган экан⁸²⁷. Ўтган асрнинг 70 йилларигача ушбу ёғоч нарвон Ҳожаи жаҳон (жаҳон хожалари йўлбошчиси) зиёратгоҳида сақланиб, кейинчалик дахрийлик сиёсати сабаб йўқотилган.

Ислом дини марказларидан бири бўлган Бухорода Ҳаж зиёрати шунчалик даражада фаол бўлганки, шаҳардаги 11 дарвозадан бири “Салорҳаж” (кейинчалик, Қоракўл деб номланган), яъни “Ҳажга борувчилар сардори” номи билан аталган. Бухоро халқи айни шу дарвоза(шаҳардан сақланган икки дарвозадан бири)дан Ҳаж зиёратига йўл олишган⁸²⁸.

Ислом дини Арабистон диёрида пайдо бўлган бўлса, Бухорода камолга етган. Динимиз ривожига кўплаб бухоролик алломаларнинг хизмати катта. Араб халифалиги томонидан Бухорога “Қуббот ул ислом – ислом динининг гумбази”, “Бухорои шариф – шарофатли Бухоро” деган шарафли унвонлар берилган. Айрим манбаларда Бухоро зиёратини Кичик ҳаж деб юритилиши ҳам бежизга эмас. Шаҳар ислом оламида алоҳида эътироф этилган экан, Макка шаҳри элементларининг эталон сифатида яратилганлигига шубҳа йўқ.

⁸²⁷ Садриддин Салим Бухорий. Баҳоуддин Нақшбанд ёхуд етти пир. –Бухоро.: Бухоро.1993.-Б.4.

⁸²⁸ Мухсинов И., Мухсинова М. Гўзалликнинг боқий умри (Бухоро обидалари тарихидан лавҳалар). –Бухоро: Бухоро. 2011.-Б.27.

ДАСТУРХОН ОДОБИ – АЗАЛИЙ ҒЎЗАЛ ҚАДРИЯТЛАРДАН БИРИ

***Аннотация:** В статье описываются привычки гостеприимства, отношения между гостем и хозяином, доброта, следствие, уважение, а также тот факт, что стол является одной из прекрасных ценностей наших людей.*

***Ключевые слова:** Гостеприимство, посуда, ценности, Коран, этикет, честность, еда, религиозные учения.*

***Annotation:** The article describes the hospitality habits, the relationship between the guest and the host, kindness, consequence, respect, as well as the fact that the table is one of the beautiful values of our people.*

***Key words:** Hospitality, tableware, values, Quran, etiquette, honesty, food, religious teachings.*

Меҳмондўстлик халқимизнинг минг йиллар давомида шаклланган муқаддас урф-одати. Меҳмондорчилик одатлари меҳмон ва мезбоннинг бир-бирига бўлган муносабати, меҳри, оқибати, ҳурмати асосида пайдо бўлган.

Дастурхон – мезбон қалбининг кўзгуси. Унинг безатилиши мезбон дидининг намоиши. Дастурхонга кўп арса қўйилиши шарт эмас. Унга ноз-неъматлар, ичимликлар ва бошқа овқатлар шундай юксак дид билан жойлаштирилмоғи ва дилдан безатилиши керакки, унинг ғўзаллигидан барча эстетик завқ олсин, мезбоннинг истеъдодига қойил қолсин⁸²⁹.

Дастурхон халқимизнинг ғўзал қадриятларидан биридир. Унга ижобий ёндашув асрлар давомида шаклланган. Ундаги ҳар бир ҳаракат аниқ белгиланган. Халқимизда меҳмондўст, сариштали, саранжом хонадонларга нисбатан “дастурхонли оила”, деган нақлнинг қўлланилиши шундан⁸³⁰.

Дастурхон таърифланганда айтиш жоизки, аҳоли унга ризқ-рўз манбаи сифатида қараган, шунинг учун ҳам дастурхон муқаддас ҳисобланиб, эъзозланган. Қуръони Каримда ҳам дастурхоннинг

⁸²⁹ Усмон Ҳосил (Қорабоев). Одатнома. Тошкент. Ўзбекистон, 2016. – Б. 144.

⁸³⁰ Азон.уз сайти

муқаддаслиги, унинг Исо Масих сўрови билан осмондан туширилганлиги ҳақида оят нозил қилинган⁸³¹.

Дастурхон одамларни одобга, инсофга ва таом емоқ қоидаларига ўргатган. Таомдан олдин қўл ювилади. Исломда таомдан олдин икки қўлни ювиш диний таълимотлар орасига қўшилган ва у “барака” деб аталган. Салмон розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Таомнинг баракаси ундан олдин (икки қўлни) ювишдир ва ундан кейин (икки қўлни) ювишдир”, дедилар”⁸³².

Дастурхон ёзилганда, унга қўйилган барча егуликларни истеъмол қилишни, биринчи бўлиб кекса киши ёки меҳмон бошлаб берган. Агар оила даврасида бўлса, таом ейишни оила бошлиғи бошлаб берган. Абу Довуд ва Термизий ривоят қилганлар. Олим ва катта ёшдаги кишилар таом тановул қилишни бошламагунларича, бошқаларнинг кутиб туриши юксак одоб намуналаридандир⁸³³. Бу одобни бошқа одоблар қатори, болаларга ҳам ёшликларидан ўргатиб бориш керак. Ҳузайфа розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан таомга ҳозир бўлсак, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бошламагунларича, қўлларимизни узатмас эдик”⁸³⁴.

Таом тановул қилишни бошлашда “бисмиллаҳ” айтилади. Таом ўнг қўл билан ейилади. Ҳар ким ўз олдидан ейди. Таом лаган каби идишда келтирилса, ҳар ким ўз олдидан ейди, бировнинг олдидаги таомга қўл узатмайди. Чунки бировнинг олдидаги таомга қўл узатиш ғирт беодобликдир. Умар ибн Абу Салама розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қарамоғидаги бола эдим. Қўлим товоқда бориб-келар эди. Шунда у зот менга: “Эй ғулом! “Бисмиллаҳ”, дегин, ўнг қўлинг билан егин, ўз олдингдан егин!” дедилар. Шундан сўнг ейишим шундай бўлди”⁸³⁵.

Қўл билан еганда, таом учта бармоқ билан олинади. Бундан кўп бармоғини ишга солиш очкўзликдир. Саҳоба Каъб ибн Молик розияллоҳу анҳудан ривоят қилинадики, Расулуллоҳ (с.а.в.) уч бармоқлари билан таом ер эдилар. Ва ҳар учаласини таомдан кейин уч бор ялар эдилар⁸³⁶.

⁸³¹ Қуръони Карим. Моид сураси, 115 оят. / Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент, 2004. – Б. 127.

⁸³² Азон.уз сайти

⁸³³ Азон.уз сайти

⁸³⁴ Азон.уз сайти

⁸³⁵ Мухлис.уз сайти

⁸³⁶ Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий. Шамоили Муҳаммадия. Таржимон Масъудали Ҳакимжонов. Тошкент. Меҳнат, 1991. –Б.31.

Таом суяниб, ёнбошлаган ҳолда ейилмайди. Аввало, бу иш беодоблик, маданиятсизликдир. Қолаверса ёнбошлаб ётган одамнинг таом юрадиган аъзолари – ичаклари, қорни, ошқозони ноқулай ҳолга келиб, фаолияти сустлашади. У еган таомнинг ошқозонда ҳазм бўлиши қийинлашади. Оқибатда инсон соғлиғига зарар етади. Абу Жухайфа розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Мен суянган ҳолимда емайман”, дедилар”⁸³⁷. Ҳазрати Анас Розиюллоҳу анҳудан ривоят қилинадики, бир куни Пайғамбар ҳузурларига хурмо келтирилади. Жанобни мен кўрдимки, очликдан заифлашганликлари туфайли орқага суянган ҳолларида хурмодан еб туриб эрдилар⁸³⁸. Таомилга кўра суяниб туриб таом ейишлик ман қилинган эди. Ўзларининг суянган ҳолда тановул қилишлари сабаби очликдан пайдо бўлган заифлик эди. Баъзан узрлик ҳолларда таомни суяниб тановвул қилиш жоиз бўлган.

Дастурхон атрофида бош яланг ўтириш ҳам, овқат тановул қилаётганда кўп гапиравериш ҳам, одобсизлик саналган. Дастурхон атрофида марҳум қариндошларини эслаб йиғлаш ҳам мумкин бўлмаган. Хафачилик овқат ҳазм қилинишига салбий, хурсандчилик эса ижобий таъсир қилади. Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” асарида, қайғу билан ейилган таом суст ҳазм бўлади ва аксинча таомнинг яхши сингишига таъсир кўрсатувчи сабаблардан бири – қувончдир, дейди⁸³⁹. Овқатланиш пайтида касаллик, ўлим каби воқеалар тўғрисида гапириш – хафачиликни, ширин суҳбат хурсандчиликни таъминлайди.

Таом тановул қилиб бўлгач, меҳмон ёки оила бошлиғи фотиҳага қўл очиб, дуо қилган ва сўнгра дастурхон йиғиштириб қўйилган⁸⁴⁰.

⁸³⁷ Азон.уз сайти

⁸³⁸ Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий. Шамоили Муҳаммадия.... –Б.31.

⁸³⁹ Усмон Ҳосил (Қорабоев). Одатнома. Тошкент. Ўзбекистон, 2016. – Б. 144.

⁸⁴⁰ Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Тошкент, 1993. – Б. 66.

“МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ: ЎТМИШ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН”

*“Бухоро – ислом маданияти пойтахти”
номли форуми доирасида ўтказилган халқаро онлайн
конференция материаллари*

28-29 май 2020 йил

II

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2020

Нашр учун масъул: **И.Ашурматов**
Муҳаррир: **Н.Муҳамедов**
Бадий муҳаррир: **Ф.Собиров**
Дизайнер саҳифаловчи: **Л.Абдуллаев**

Нашриёт литсензия рақами АА № 0011. 06.05.2019 йил.

Босмахонага 06.10.2020 йилда берилди.

Бичими 60×84 ¹/₁₆ Шартли б.т. 26,0 Нашр т. 27,1

Адади 3 нусха. Буюртма № 49.

Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.

100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.